Det här verket har digitaliserats vid Göteborgs universitetsbibliotek.
Alla tryckta texter är OCR-tolkade till maskinläsbar text. Det betyder att du kan söka och kopiera texten från dokumentet. Vissa äldre dokument med dåligt tryck kan vara svåra att OCR-tolka korrekt vilket medför att den OCR-tolkade texten kan innehålla fel och därför bör man visuellt jämföra med verkets bilder för att avgöra vad som är riktigt.

This work has been digitised at Gothenburg University Library.
All printed texts have been OCR-processed and converted to machine readable text.
This means that you can search and copy text from the document. Some early printed books are hard to OCR-process correctly and the text may contain errors, so one should always visually compare it with the images to determine what is correct.

GÖTEBORGS UNIVERSITET

GÖTEBORGS·UNIVERSITETS·BIBLIOTEK
Allmänna Sektionen
F
1942

STOCKHOLMSBILDER

FRÅN FEM ÅRHUNDRADEN

1523—1923

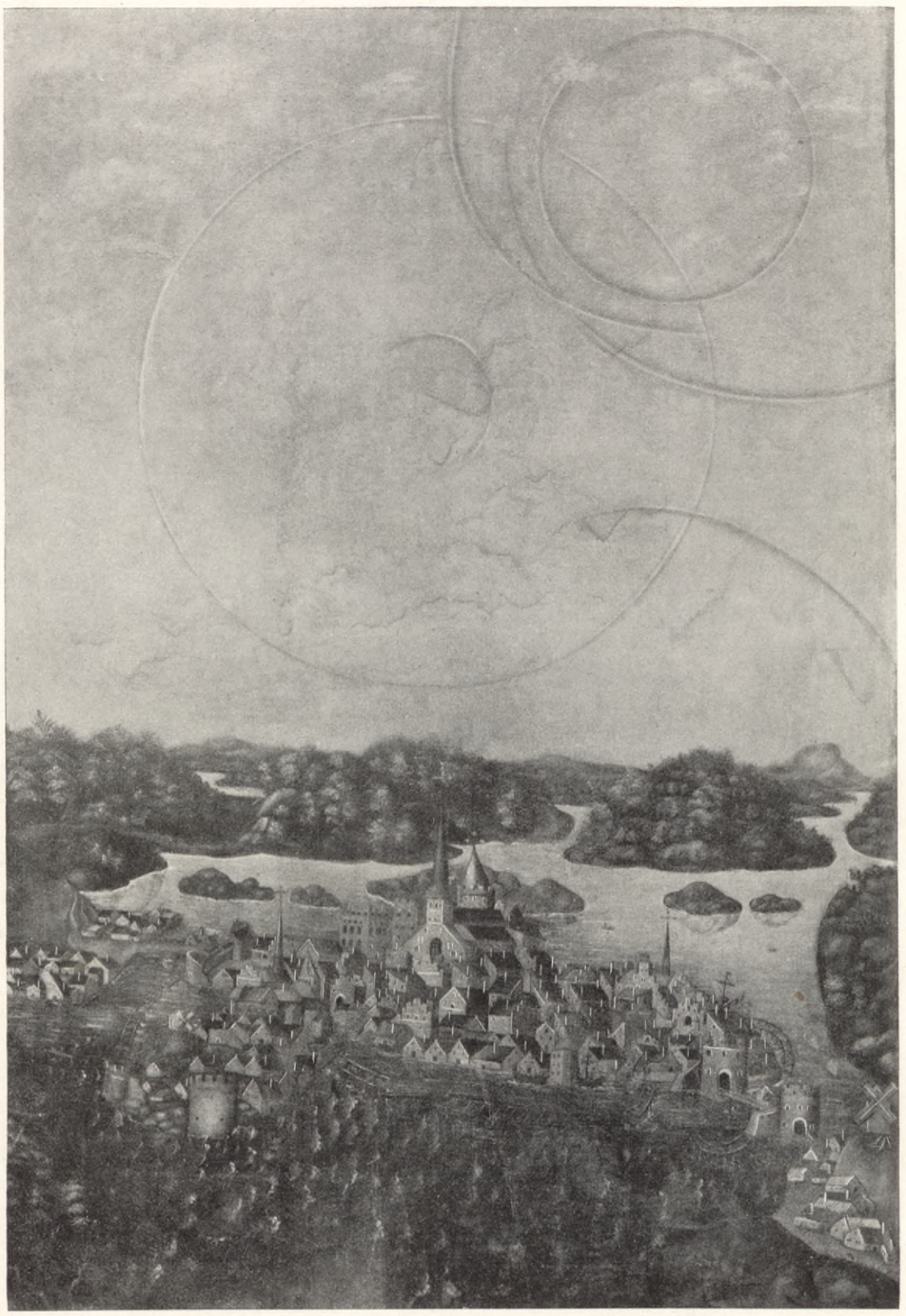

Plansch I. Stockholm från Mälaresidan 1535.
Oljemålning i Stockholms Storkyrka, den s. k. Vädersolstavlan. (Jmf. Del II, Bild 4.)

STOCKHOLMS BILDER

FRÅN FEM ÅRHUNDRADEN

1523—1923

UTGIVNA UNDER REDAKTION AV

GUSTAF UPMARK
ORDFÖRANDE

ARTHUR SJÖGREN
REDAKTÖR

GUNNAR BOLIN OCH RAGNAR JOSEPHSON

STOCKHOLM

AKTIEBOLAGET GUNNAR TISELLS TEKNISKA FÖRLAG

GÖTEBORGS STADSBIBLIOTEK

Detta bokverk är tryckt hos Almqvist & Wiksells Boktryckeriaktiebolag i Uppsala år 1923. Papperet är tillverkat hos J. H. Munktells Pappersfabriksaktiebolag i Grycksbo och klichéerna hos Aktiebolaget Grohmann & Eichelberg i Stockholm. Det är utgivet dels i en onumrerad upplaga och dels i en numrerad upplaga av 150 exemplar, avsedd för Samfundet S:t Erik.

STOCKHOLMSBILDER

FRÅN FEM ÅRHUNDRADEN

Sankt Johannis Baptiſte afton red Kong Göſtaff in i Stockholm genom Södre port och blef där undfongen och intagen med proceß, ſtort prål och ſolennitet ſom den ſaken tillhörer. Blef hälſad af allt folket för Sveriges Förſte, Regent, Nådigaſte Herre och Konung.

Med dessa ord skildrar Peder Swart i sin krönika konung Gustaf Vasas högtidliga intåg i Stockholm midsommaraftonen år 1523. Alltsedan denna märkliga dag har Sveriges huvudstad aldrig varit i fiendehand utan sålunda under fyrahundra år fått genomleva en fredlig utveckling. Förvisso är minnet av den dagen värt att högtidlighållas.

En omedelbart förståelig bild av den utveckling, Stockholm under dessa fyra hundra år genomgått, skänka de avbildningar av staden eller delar av densamma, som skapats och bevarats från olika tider. För att dessa avbildningar skola kunna skänka en sammanhängande föreställning om vår huvudstads utveckling, måste de också kunna beskådas och studeras i följd.

Det är med detta för ögonen som föreliggande verk planlagts och utgivits. »Stockholmsbilder från fem århundraden 1523—1923» avser att i ungefärlig kronologisk följd återgiva ett antal avbildningar av Stockholm. Avsikten har icke varit att söka uppnå en bibliografisk fullständighet, än mindre att återgiva enbart sällsynta eller hittills okända bilder från Stockholm, utan i stället att sammanföra de för olika tidevarv mest karakteristiska Stockholmsbilderna. Ett högst betydande antal av bilderna hava dock aldrig förut varit återgivna. Den märkliga s. k. vädersolstavlan från år 1535 visar oss hur Gustaf Vasas huvudstad såg ut, hopträngd inom sina medeltida murar och begränsad till Stadsholmen och de övriga små holmarna i och mellan Mälarens utlopp. Redan i de Hogenbergska bilderna från 1500-talets slut finna vi en begynnande bebyggelse på malmarna.

Sveriges huvudstad i modern mening blev Stockholm först under 1600-talets förra del, sedan riksstyrelsen och konungahovet mera stadigvarande blivit hit förlagda. Nu företogos de första regleringarna av gator och tomter såväl inom den gamla »Staden mellan broarna» som på malmarna, fastlandet norr och söder om Mälarutloppen. Några monumentala kopparstick från tiden omkring 1600-talets mitt, framför allt Sigismund von Vogels ståtliga bild från år 1650, giva en föreställning om den »hela Nordens högst berömda huvudstad», som Stockholm nu blivit med ett invånarantal av över 40,000 personer.

Det karolinska tidevarvet, under vilket »hufvudstadens lustre öktes» genom mängden av präktiga byggnader, som då uppfördes, representeras bland Stockholmsbilderna framför allt av de talrika kopparsticken i Erik Dahlbergs bekanta »Suecia antiqua et hodierna». Mot slutet av detta tidevarv, varunder invånarantalet vuxit till omkring 50,000, började det nuvarande Kungliga slottet, Nikodemus Tessin d. y:s mästerverk, att uppföras. Det Kungliga slottet, huvudstadens skönaste prydnad, fullbordades endast med svårighet under det följande tidevarvet, som också är en period jämförelsevis fattig på stockholmsbilder. Betecknande är även att invånarantalet från början av 1700-talet till 1750 icke tillväxte med mera än omkring 3,000 personer, från 50,000 till i runt tal 53,000. Desto livligare blev utvecklingen och desto rikare avbildningarna av Stockholm under 1700-talets senare hälft. Här må endast

erinras om de vackra Säfvenbomska målningarna från 1760—1780-talen och om de talrika bilder i teckning, kopparstick och akvarell, som de båda bröderna Elias och Johan Fredrik Martin utförde av Gustaf III:s och Carl Mikael Bellmans soliga och levnadsglada Stockholm. Befolkningssiffran utgjorde vid år 1800 omkring 75,000.

Först år 1856 nådde Stockholms invånarantal upp till siffran 100,000. Talrika bilder, av vilka här endast ett urval kunnat medtagas, giva en föreställning om Karl Johans-tidens och de följande årtiondenas Stockholm och dess omgivningar. Staden växer efter hand ut över allt större områden, Kungsholmen, Ladugårdslandet och Södermalm, men ännu vid mitten av 1880-talet, när invånarantalet på 30 år fördubblats och vuxit till 200,000, var Stockholm en stad, som hade mycket av gammaldags småborgerlig karaktär och lantlig idyll över sig. Från och med denna tid börjar den snabba utveckling, som under de senaste 40—50 åren gjort Stockholm till vad staden nu är, en modern storstad. Enligt den senaste folkräkningen vid 1923 års början uppgår invånarantalet i Stockholm med förstäder till i det närmaste en halv miljon.

Var och en av de stockholmsbilder, som återgivits i föreliggande verk, är försedd med en kortfattad förklarande text och utgör därigenom ett litet bidrag för sig till kunskapen om stadens, den återgivna stadsdelens eller byggnadens historia. Beträffande dateringen och beskrivningen av det äldre bildmaterialet till framemot år 1660 bygga de i detta verk meddelade uppgifterna i stor utsträckning på den betydelsefulla undersökning av de äldre stockholmsbilderna, som arkivarien vid Rådhusarkivet Nils Östman offentliggjort i Samfundet S:t Eriks årsböcker 1911, 1914 och 1920. Vissa tidigare framlagda åsikter i stockholmsforskningen torde måhända kunna diskuteras, men då det här icke varit avsikten att åstadkomma en mera djupgående vetenskaplig detaljgranskning, meddelas uppgifterna under nu gjord reservation.

Det omfattande arbetet har med nödvändighet medfört, att ett flertal forskare måst anlitas. Arbetet, som utgivits av A.-B. Gunnar Tisells Tekniska Förlag i samarbete med Samfundet S:t Erik, har stått under redaktion av en kommitté bestående av undertecknad och docenten Ragnar Josephson såsom representanter för Samfundet S:t Erik, arkivarien Gunnar Bolin och konstnären Arthur Sjögren. Det mödosamma och tidsödande arbetet med ett första urval av bildmaterialet har utförts av konstnären Arthur Sjögren, som jämväl författat bildtexterna, vilka sedan granskats av kommittén och de respektive författarna för de olika tidsperioderna.

Stockholmsbilderna äro uppdelade i fem avdelningar, vardera försedd med en kortfattad inledningstext. Vasatiden (1523—1654) har behandlats av arkivarien Gunnar Bolin, Karolinska tiden (1654—1718) av aktuarien Erik Vennberg, Frihetstiden och Gustavianska tiden (1718—1809) av andre arkivarien i Riksarkivet Ivar Simonsson, Karl XIV Johans-tiden och tiden intill 1872 (1809—1872) av konstnären Arthur Sjögren samt slutligen 1800-talets senare del och vår egen tid (1872—1923) av docenten Ragnar Josephson.

Redaktionskommittén uttalar den förhoppningen att »Stockholmsbilder från fem århundraden 1523—1923» skall bidraga till väckandet och underhållandet av intresse för vår huvudstad, dess historia och utveckling och därigenom till uppammandet av den stolthet och kärlek, varmed Stockholm måste omfattas av alla svenskar. Huvudstadens lyckosamma utveckling är ett hela landets intresse.

Gustaf Upmark.

DEL I

TEXT

Fig. 1. Stockholm från Brunkeberg. Detalj av gouachemålning från 1560-talet. Gripsholms slott.

VASATIDEN

1523—1654

VINDOMSUSAT OCH STRÖMOMBRUSAT, PÅ GRÄNSEN MELLAN hav och insjö, i en trakt, där inlandsnaturens lummiga grönska och frodiga ängsmarker blandade sig med skärgårdslandskapets branta berg och kala klippor, där vattenvägarna trots ström och fors voro mera anlitade än den mödosamma vägen över branta åsar och täta skogar, på gränsen mellan tvenne urgamla landskap, Uppland och Södermanland, där låg i avlägsna tider ett litet ösamhälle, bestående av några gråa fiskarstugor, ängsligt hopkrupna intill ryggarna på de i strömmen simmande större och mindre holmarna med några torftiga sjöbodar och bryggor nere vid stränderna.

Åsbranterna norr och söder om ösamhället speglade sig då i vidare vatten än nu. Inga strandutfyllningar funnos. Sund och vikar hade icke hunnit uppgrundas. I söder stupade Åsöns, nu Södermalms, skogbekrönta berg rakt ned i vattnet. Endast vid näset mot nuvarande Stadsholmen bjödo Åsöbergen en framkomlig sänka. Stadsholmen var då betydligt mindre och brantare. Västerut låg en ännu mindre holme, vars gamla namn, Kidaskär, d. v. s. Killingskäret — nu Riddarholmen — angav dess blygsamma bestämmelse att ge fiskarbyns getter ett magert gräsbete. Norrut i den då betydligt bredare Norrström låg ett litet ösamhälle för sig, bestående av ett par tre små holmar, som för länge sedan förenats och bilda den nuvarande Helgeandsholmen.

Namnet på den minsta av dem, *Stockholm,* fångar intresset, som här kanske skulle tro sig kunna finna »Ur-Stockholm» eller cellkärnan till det samhälle, vilket sedermera utbrett detta namn över allt vidare kretsar kring Mälarutloppet. I så fall kan staden Stockholm liksom den havsskumborna Afrodite med fog sägas ha stigit upp direkt ur den brusande strömmen och kunde som den verkliga Mälardrottningen kanske med större rätt bära den hedniska gudinnans bild i sin vapensköld än det kristna helgonet S:t Eriks.

Norr om Strömmen sköt fram mot vattnet en hög sandås, »malm», vars främsta utsprång senare kallades Brunkeberg, och mot vars lägre sluttningar vattnet gick betydligt längre upp än nu, översköljande en stor del av nuvarande Kungsträdgården och Klaratrakten. Blasieholmen utgjordes av en större och en mindre holme, och Kungsholmen, ursprungligen kanske bestående av ett par större holmar, hade vid sina stränder ännu några mindre holmar och skär.

I detta landskap av öar, holmar, skär och vida vatten mellan skogklädda höjder föddes sålunda staden Stockholm. Dess ursprung är blygsamt, och för sin tillkomst hade den väl närmast att tacka en hård nödvändighet: tvånget att försvara icke den fattiga fiskarbyn vid Mälarutloppet utan tillträdet till hela den bördiga och rika Mälardalen med dess blomstrande handelsplatser — Svea rikes hjärtpunkt. Redan tidigt hade nog invånarna i Birka, Sigtuna och andra samhällen enats om att försvara inloppet till Mälaren, troligen genom en block-

husartad befästning av stockar i Strömmen — kanske på den lilla holmen Stockholm — och genom en primitiv borganläggning av ringformigt lagda gråstensblock på Stadsholmens högsta krön, där Tessins mäktiga slottsskapelse nu reser sig, ännu i de östra flygelfasadernas källaromfattningar av liknande mäktiga, brandsvärtade gråstensblock omedvetet erinrande om den urgamla krigiska borgmark, på vilken det fredliga Slottet vilar.

Sommarsol och vintermörker skiftade under många års lopp. Det lilla ösamhället vid de brusande strömmarna framlevde ett växlande liv, hälsande fredliga köpmannaskepp och kämpande mot fiendefartyg. Från denna tids Stockholm kanske de runstenar äro, som för länge sedan påträffats i staden och av vilka en ännu i dag finns bevarad, inmurad ovan stenfoten i sydöstra hörnhuset av Kåkbrinken och Prästgatan — Dystrare tider stundade dock. Vikingatidens mäktiga Svea välde falnade som en stolt jättebrand. Brytningstider söndersleto landet. Inhemska gudar vräktes av en ny främmande gud och hans förkunnare. Den gamla konungaätten dog ut, och fejder rasade mellan tronkrävare, som revo sönder landet i bittra inbördesstrider. Folkslag, som förut fruktat för Sveakonungens makt, vågade nu sända ett fåtal skepp, att som fräcka fribytare göra strandhugg på Sveaväldets kuster. Främst var det *esterna,* i folkminnet länge bevarade i fruktad hågkomst, vilkas snäckor foro härjande fram i vikar och sund. Ja, ända in i det gamla Svearikets hjärtpunkt, Mälardalen, vågade de sig, brandskattande och skövlande. Svearnas rikaste handelsstad, Sigtuna, härjade de — enligt uppgift år 1187 — på ett sätt, som för alltid bröt dess makt och glans.

En tradition, som dock icke kan spåras längre tillbaka än till omkring år 1600, men som blivit mycket populär i senare tiders Stockholm, säger, att vid detta ödesdigra tillfälle Sigtunaborna inrymt sina dyrbaraste ägodelar, silver och guld, i en stor stock, kastat denna i sjön och beslutit anlägga en ny stad, där stocken flöt i land. Detta skulle ha skett vid platsen för det nuvarande Stockholm, som därav fått sitt namn. Allt talar dock för att denna sägen har ett rent litterärt ursprung. En kärna av sanning inrymmer den dock. Sigtunas olycksöde har tydligen rågat måttet, och under konung Knut Erikssons kraftiga regering, troligen med tillskyndande av hans mäktige jarl, Birger Brosa, har säkerligen en verkligt fast, *murad* befästning börjat uppföras ytterst på Stadsholmen. Birka var försvunnet, Sigtuna i vanmakt; i stället börjar nu Stockholm växa upp till ett handelssamhälle under befästningens skydd, och det silver och guld, som Sigtunaborna samlat, söker nu sin väg till holmarna vid Mälarutloppet. Men de oroliga inre förhållandena under 1200-talets första hälft hejdade den unga »fästningsköpingen» — det dåtida Vaxholm — i växten, och först omkring 1200-talets mitt börjar det egentliga uppsvinget med den *andre* Birger Jarls grundläggning av en verklig stad med en kraftig dominerande borg, en stark stadsbefästning med murar och torn samt en stadsorganisation efter närmast tyskt mönster. Vad det nya stadssamhället med det första skaffade sig var säkerligen ett stadssigill, troligen detsamma av ett rätt ålderdomligt utseende, som finns i behåll under en handling från 1296. Det visar tvenne krenelerade torn på en likaledes krenelerad mur, resande sig över svallande vatten — en utmärkt symbolisk bild av staden. *Borg och vatten* — det är ju syntesen av hela det stockholmska ösamhället, *den första stockholmsbilden,* om man så vill. Den har också under alla tider varit den förnämsta — dess senaste upplaga ger oss vårt nya Stadshus: den mäktiga massan hos stadens egen borg vid Mälarstranden med det väldiga tornet, uppvuxet ur vattnet likt staden själv, inpräglar samma bild, *borg och vatten.*

Fig. 2. Stockholms stads sigill, 1296.

Den nya staden växte raskt, men förblev medeltiden igenom ett ösamhälle. Endast tvekande sökte den vinna fotfäste på de i flera avseenden osäkra marker, som utbredde sig i norr och söder. I stället blev bebyggelsen på holmarna desto intensivare, och byggnadsgrunden ökades på vattnets bekostnad. Vi äga tyvärr ingen medeltida bild av det Stockholm,

som levde sitt liv på holmarna i Strömmen. Stadsbilderna såsom sådana, först i träsnittets sedan i kopparstickets form, tillkommo för övrigt ej förrän mot 1400-talets slut för att med nästa århundrade bli ytterst vanliga och populära.

En tidig 1500-tals bild ger oss dock en utmärkt föreställning om det medeltidssamhälle, staden till det yttre då ännu var. Det är den i Stockholms Storkyrka befintliga oljemålning, som går under namnet *Vädersolstavlan,* tillkommen på initiativ av ingen mindre än Olavus Petri — »Mäster Olof» — samt möjligen också myntmästaren Anders Hansson. Den framställer några »vädersolar», som uppenbarade sig över Stockholms horisont den 20 april 1535, enligt vad tavlan själv anger. Närmast är den att betrakta som frukten av en åskådning, vilken var ett äkta barn av medeltiden och i sin kvasi-lärda form utmynnade i astrologien: föreställningen om människans allvarliga och ödesdigra beroende av de celesta fenomenen, vilkas olika uppenbarelser hade en djup inre mening, och vilka ju egendomligare de framträdde ansågos vara desto betydelsefullare. De egenartade vädersolar, som nyssnämnda aprilmorgon uppenbarade sig på Stockholms horisont, gjorde säkerligen ett visst intryck på Mäster Olofs sinne. Men praktisk man som han var och tillhörande en tid och en lära, som älskade handgripliga exempel, utnyttjade han tydligen fenomenet på *sitt* sätt. Han lät sålunda måla och upphänga tavlan som ett »mene tekel» på Storkyrkoväggen, säkerligen som en åskådlig illustration till hans straffpredikningar över tidens ondska och en vrång och världslig överhet. Ty Mäster Olof var en oppositionens man, så genssträvig, att kung Gösta några få år efteråt anklagade honom för upproriska stämplingar och då även drog fram denna tavla, som Olavus Petri skulle låtit måla och på ett otillbörligt sätt begagnat i sin straffpredikan mot konungen.

Och här se vi nu staden denna aprilmorgon under himlatecknens dystra förebud om örlog och pestilentia. En ruvande ofärdsstämning vilar över tavlan. Staden ligger där hoptryckt, allvarlig, sluten. Allt liv förefaller innelyckt bakom gavelhusens blyrutor och murtornens stirrande hålögon. Några få fartyg ha ängsligt sökt skydd innanför hamnarnas pålkransar ända in på husen vid vattnet. Staden ligger fientligt avskild för sig själv, kraftiga torn spärra landtillträdet mot norr och söder. Ingen allvarlig tanke finnes ännu att överskrida ösamhällets traditionella gränser: blott några få små trähus och kojor klättra upp mot branterna från stränderna nere vid övergången mellan stad och land. Skogar, berg och kala holmar kransa ösamhället: det är ännu blott en liten stad *i* landskapet — »kungastaden i skogen», men vid denna tid ännu mer »staden i sjön». Över myllret av torv- och tegeltäckta medeltida gavelhus, hopklämda vid gatornas och gränderna virrvarr, sticka tornspirorna upp, resligast av dem Storkyrkans torn, som skjuter högt över slottstornet liksom en storkyrkopredikanten Mäster Olofs fingervisning: kyrkan över konungen, och som sträcker sin spira rakt upp mot skyn med dess straff- och varningstecken, bönfallande om misskund för samhället. Trots sol och vårlig grönska och svallande vatten saknar man färg- och linjespelet från senare tiders ljusa och glada Stockholm: staden ligger här mörk och misstrogen, nedtryckt under himmelstecknen, och på Södra bergen vid saltsjösidan avtecknar sig mot horisonten stengalgens hemska skelett.

Vädersolstavlan är egentligen icke den äldsta stockholmsbilden, men den ger ännu likväl ett mera omedelbart intryck av Stockholm som medeltidsstad än den bild från 1676, vilken i Padt-Brugges kopparstick återger det nu tyvärr förlorade träsnitt, som Gustaf Vasa 1524 lät Kort Steinkamp och Hans Kruse i Antwerpen utföra till ett vältaligt vittnesbörd om Stockholms blodbad 4 år tidigare. Kopparstickaren har säkerligen rätt troget följt sin förebild, men den är i sig själv synnerligen schematiskt hållen, och huvudintresset har uteslutande legat i återgivandet av de historiska tilldragelser, som fylla tavlan. Den s. k. Blodbadsplanschen understryker dock intrycket från Vädersolstavlan av vida vatten, simmande öar och holmar samt branta höjder.

Stockholms blodbad anger den stormuppfyllda uvertyren till en ny tid både i Stockholms och Sveriges historia. Med Gustaf Vasas intåg i Stockholm midsommaraftonen 1523 föll det sista hindret för det nationella frigörelsearbetet, och efter islossningen började stad och land så småningom andas upp efter mörka och kvalfyllda tiders tryck. De dramatiska tilldragelserna här uppe i högan Nord riktade världens intresse även på den lilla huvudstaden

vid Mälarutloppet, vilken börjar uppmärksammas i litteraturen, snart även i bilden. Bayraren Jakob Ziegler, som 1532 gav ut en beskrivning av Norden, »Scondia», omtalar även Stockholm och anställer här för första gången den jämförelse mellan Stockholms och Venedigs läge, som sedan skulle upprepas i det oändliga, tidigast av Olaus Magnus i kommentaren till hans 1539 i själva Venedig utgivna Carta marina. Svensken Olaus Magnus var annars den, som genom sitt i Rom 1555 tryckta stora arbete Historia de gentibus septentrionalibus, »Historia om de nordiska folken», gav en internationell publik den första utförliga historiska och geografiska skildringen av det avlägsna borealiska land, av vilket han var en landsflyktig men hängiven son. Stockholm, »den namnkunnigaste köpstaden i Sveriges rike, ja i hela Norden», nämner han flerstädes och visar sig utmärkt uppskatta dess belägenhet: »Staden är på alla sidor skyddad och omgiven av strömmande vatten på en plats, som fordom upptogs endast av fiskare, och så väl belägen mellan hav och insjö, att den kallas inkörsporten till hela Sverige». Hos Olaus Magnus framlyser för första gången i Sverige renässansmannens stolthet över hans egen stads makt och glans, här tillämpat på Stockholms i jämförelse med de italienska renässansstäderna visserligen åtskilligt anspråkslösare förhållanden. Ja, han meddelar t. o. m. tvenne bilder av staden — de första i ett bokverk tryckta stockholmsbilderna — topografiskt otillfredsställande men likväl intressanta. Den ena, säkerligen av Olaus Magnus' egen hand, är grov och primitiv, i vissa detaljer erinrande om den s. k. blodbadsplanschen, vars perspektiv, staden från öster, den återger. Den andra är elegant utförd av en troligen italiensk hand och ger en stadsbild av ett visst sydländskt tycke, men intressant därför, att den tydligen framställer — för första gången — utsikten över staden från Brunkeberg.

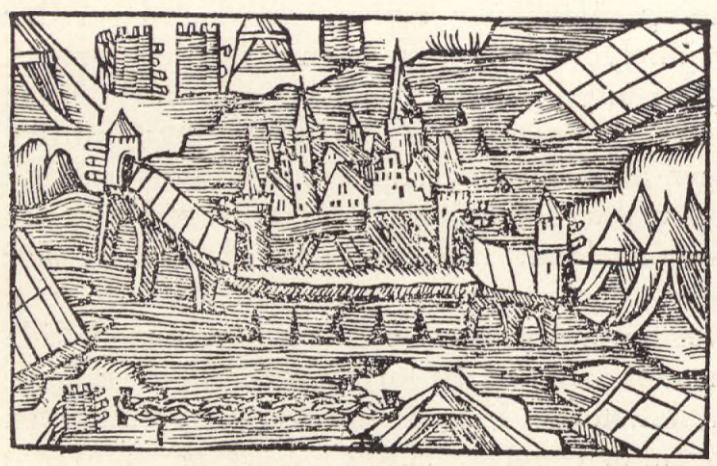

Fig. 3. Stockholm enligt Olaus Magnus.
(Historia etc., lib. IX cap. XXXVI.)

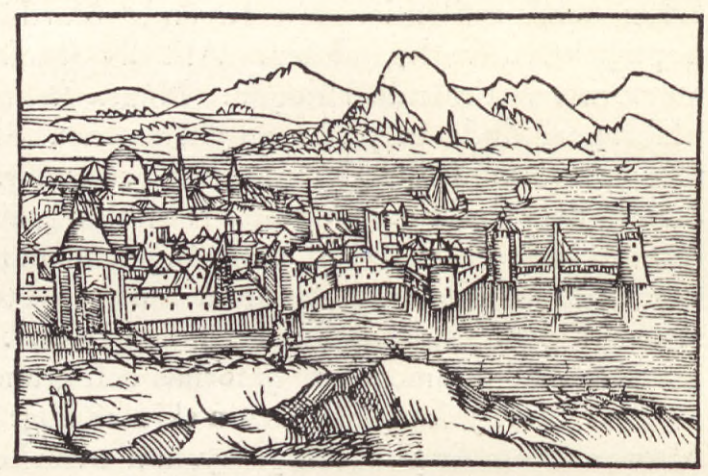

Fig. 4. Stockholm enligt Olaus Magnus.
(Historia etc., lib. IX cap. XXXV.)

Vid denna tid började stadsbilderna bli synnerligen populära och omhuldades särskilt i Italien, Tyskland och Nederländerna, varvid det tidigare träsnittet snart alltmer utträngdes av kopparsticket. Stadsvyerna började tidigt sammanföras i stora geografiska verk — ett av de första tyska är Sebastian Münster's »Cosmographiæ universalis libri VI» eller »Beschreibung aller Lender», som utkom i en tysk och en latinsk upplaga år 1544 i Basel samt spreds i en mängd upplagor och bearbetningar. Tidigast visar verket ännu sitt beroende av de schematiska stadsvyerna i medeltidskrönikorna, men sedan Münster från städernas representationer och andra överhetspersoner erhållit officiella avbildningar till sitt förfogande, utkommo 1550 tvenne nya upplagor med en mängd verklighetstrogna stadsbilder. Trots att verket var tillägnat Gustaf Vasa erhöll Münster dock intet bidrag från Stockholm — säkerligen saknade man där tillgång till en lämplig konstnär och kanske även penningmedel. Det skulle dröja ännu någon tid innan Sveriges huvudstad avbildades i de utländska geografiska verken. Ett par blygsamma inhemska försök skulle möjligen dessförinnan kunna påpekas. I ena fallet gäller det några på Gripsholm fordom befintliga, nu tyvärr sedan länge försvunna tavlor med scener ur Gustaf Vasas liv eller från hans tid, bevarade i några år 1722 gjorda akvarellkopior av J. Wendelius. Motiven och tillkomsttiden äro omtvistade; på ett par av bilderna förekommer som bakgrund en tämligen schematisk stadsvy, som möjligen

kan föreställa Stockholm. En fullt verklighetstrogen bild av staden, dock omfattande blott en liten del av densamma och i mycket litet format, förekommer däremot under en gouachemålning, föreställande Gustaf Vasa och använd vid Erik XIV:s kröning 1561 samt enligt tavlans underskrift målad av ingen mindre än Erik XIV själv, vilket dock endast är en gissning liksom även uppgiften om Willem Boy som mästaren. Bilden föreställer en stridsscen på Brunkeberg, nedanför och norr om dess högsta krön. Längst ned till höger synes en typisk svensk gärdesgård, som understryker platsens lantliga karaktär. En rad timrade små hus eller kojor sticker upp gavlarna i sänkan från berget ned mot Strömmen. Bakom och delvis skymda av Brunkebergshöjden resa sig bland gyttret av andra byggnader nere i staden fullt igenkännliga Storkyrkan och slottstornet Tre kronor. Längst bort i bakgrunden synas på Södermalms höjder tvenne väderkvarnar.

Först med Johan III:s tid skulle dock de första egentliga stockholmsbilderna se dagen — de första, vilka, näst de primitiva avbildningarna av staden i Olaus Magnus' stora arbete, avse att giva en bild av staden för dess egen skull, icke som en underordnad bakgrund för olika tilldragelser. Säkert är detta ingen tillfällighet. Ty den byggnadsglade renässansmannen Johan III:s tid betecknar för Stockholm en period i dess utveckling, som bildar övergången mellan det ännu rätt medeltidsaktiga stadssamhället och stormaktstidens nydanade Stockholm. Johan III:s byggnadslust sträcker sig till alla delar av staden, och han ingriper även direkt i stadens egen styrelse med påbud och uppmaningar i olika riktningar. Slottet om- och tillbygges, renässansgavlar och kolonngallerier läggas in, tornet Tre kronor påbygges till en imponerande höjd, rådhuset utsiras med »välska» gavlar med vers och målning, Storkyrkan förskönas, Gråmunkeholmens — nu Riddarholmens — kyrka restaureras, i staden grundlägges Trefaldighetskyrkan och på malmarna fullbordas Klara kyrka och påbörjas Jakobs och Maria Magdalenas kyrkor, vilka visserligen vilade på medeltida grund. Stadens portvärn förbättras och tillbyggas, och t. o. m. en ny stadsmur börjar uppföras på Stadsholmens östra och västra sidor utanför det gamla mursystemet. Denna nya mur fick dock aldrig någon betydelse: den representerade en medeltida befästningstyp, föråldrad sedan det italiensk-nederländska bastionssystemet utomlands redan trängt igenom, och i Sverige av Johan III själv börjat tillämpas vid Borgholm och vid gamla Kalmar. Ideliga befallningar utfärdades om de eldfarliga och en renässansstad ovärdiga trähusens ersättande med stenhus, vilket hade den effekten att Stockholm på 1580-talet beträffande stenhusens antal bland Nordeuropas städer intog en enastående plats, som icke ens överträffades av London, enligt vad Troels-Lund framhåller. Också förstår man den gamle Messenius, när han i sin »lustiga och trovärdiga krönika om Stockholm» fäller det uttrycket om Johan III:

»Ja, han för hwart hus som ähr
i hela staden omsorgh bär
och bårgarna byggia råder,
gifuer frijheter och nåder,
gärna haden, som iagh har sport,
Stocholm till Rom och Venedig giort.»

Det är möjligt, att Johan i sina mest rosenskimrande drömmar haft en förmäten tanke på att bygga sig en huvudstad med stolta palats efter mönstret av en renässansarkitekt och konstteoretiker som den italienske mästaren Sebastiano Serlio, vars arkitekturverk Johan ägde i sitt bibliotek. Men den verklighet han hade omkring sig, det glest befolkade karga gråstenslandet, ett i handel och näringar föga utvecklat folk och en bekymmersam och orolig tid, gjorde nog, att hans förhoppningar fingo en åtskilligt nyktrare prägel. Det är vackert så, att hans högsta önskan sträckte sig till att staden, som han säger i ett brev 1587, »medh tiden vedh the förnemligeste tysche städher vedh Östre siönn schall kunne liknes». Även om detta var en önskan, som först stormaktstiden skulle verkliggöra, betecknar Johan III:s tid onekligen början till ett visst uppsving för det stockholmska stadssamhället efter det stillastående, som i stort sett kännetecknar staden under den övervägande delen av århund-

radet. En betecknande yttring härav och samtidigt ett nytt inslag i stadsbilden är den ökade bebyggelsen av malmarna, som anger, att stadssamhället börjar överge sin öisolering och söka förankring på fasta landet. Med år 1573 kunna vi anse denna förening av ösamhälle och fastlandsbebyggelse vara officiellt fastställd, ty detta år utfärdade Johan en förordning, enligt vilken Norrmalms och Södermalms invånare skulle vara i alla avseenden jämställda med de övriga stadsinvånarna. Den utsträckta bebyggelsen och tilltagande folkmängden på malmarna nödvändiggjorde redan omkring 1590 en uppdelning av Södermalm i östra, inre och västra kvarteren, medan Norrmalm delades i västra och östra malmen, där gränsen utgjordes av Brunkebergsåsens rygg eller ungefärligen den trafikled, som något senare erhöll det betecknande namnet Malmskillnadsgatan. Ja, 1588 lovade Johan III norrmalmsborna t. o. m. bidrag till uppförande av en särskild rådhusbyggnad, ehuru dessa planer tills vidare stannade i stöpet.

Något särskilt imponerande intryck gjorde den nordliga huvudstaden ännu vid denna tid dock knappast på de resande från »de förnämligaste tyska städer vid Östersjön», vilka av någon anledning besökte staden. Tysken Samuel Kiechel, som reste i Sverige 1586, omtalar staden som icke stor och icke befäst — »inga vallar (d. v. s. efter det moderna bastionssystemet) utan endast dåliga murar» — men med en god hamn. Med kännedom om stadens bristande nöjesresurser under *sommartiden* nu tilldags gör hans konstaterande av att det vintertiden var ont om nöjen i staden ett egendomligt intryck. Men motiveringen »emedan alla sjöar äro tillfrusna och skeppen infrusna» säger en hel del. För nordbon och icke minst för stockholmaren, som levde i ett kargt klimat nästan halva året, därav större delen i en tillfrusen och dvalförsänkt natur, var själva uppvaknandet av livsandarna ett nöje nog, och så snart de frigjorda böljorna svallade mot grönskande stränder under en blånande himmel, skyndade han sig att göra vederkvickande och nöjsamma utflykter till Klara gärde och Munklägret, Djurgården, Liljeholmen och Brahelund. Schlesiern Erich Lassota von Steblau, som vistades i Stockholm från mars 1591 till april 1593, finner också staden vara »icke synnerligen stor» men prisar hamnen och Slottet, vilket han säger vara en »vacker, härlig och präktig byggnad». Båda de tysktalande resenärernas berättelser andas i alla händelser en viss välvilja mot själva staden. Italienaren Apollonius Menabenus, som obetydligt tidigare gästat den svenska huvudstaden, ser däremot med den italienske renässansmannens och storstadsbons överlägsenhet ned på det i hans tycke tydligen efterblivna och obetydliga stadssamhället — egentligen bara en »köping» menar han — i det vanlottade nordiska landet. Han framlägger denna syn i en 1581 utgiven liten latinsk skrift, tillägnad storhertigen av Toscana, Francesco de' Medici, där han uteslutande behandlar ett fenomen i det stockholmska ösamhället, som tilldragit sig hans intresse — det fenomen, som stockholmaren kallar *uppströms*. Vid Menabenus' försök till förklaring härav få vi en omedvetet roande skildring av den dåtida stockholmaren. Menabenus är full av förakt över stadsinvånarnas häpnad och oförstående inför fenomenet — så fort detta uppenbarar sig, säger han, rusa de fram och dröja länge för att betrakta det. Ja, de tyckas anse det som ett deras trakt förunnat åttonde underverk, vilket ingen kan förklara. Vi se alltså, att 1500-talets Norrbroflanerande stockholmare åtminstone ifråga om nyfikenhet föga skiljer sig från 1900-talets, vilken hängivet och tidsföraktande från Norrbroräcket betraktar alla Strömmens företeelser.

Den mest målande skildringen av staden vid denna tid ge oss dock de båda kopparstick av staden från norr och från söder, som ingå i det stora samlingsverk av stadsbilder, som åren 1572—1618 utgavs i Köln av Braun och Hogenberg, och som för 1500-talets senare hälft spelar samma roll som Münsters ovannämnda verk för samma århundrades första hälft. De båda stockholmsbilderna äro de första, som åsyfta att giva och verkligen ge en trogen topografisk bild av den svenska huvudstaden. På dem båda, särskilt naturligtvis å utsikten från norr, dominerar Slottets mäktiga massa, där Vasaborgen reser sitt ståtliga och pittoreska komplex av tinnar och torn, koppar- och blytäckta tak, och högst över allt de tre gyllene kronor, som givit det resliga slottstornet dess namn. På utsikten från Brunkeberg ligger mitt i Strömmen Helgeandsholmens och angränsande små holmars hopgyttrade lilla värld av strömkvarnar, slaktar- och brygghus, stall etc. Man ser även en del av Norrbro, varifrån

de förbipasserande kunde nyfiket betrakta uppströmmen, när sådan rådde, eller intresserat iakttaga de vildsvanor på Strömmen, vilka även Erich Lassota omnämner, och mot vilkas fällande förbud utfärdades 1621, eller kasta en blick på de ståtliga köpmansskepp, som sökte sig plats innanför hamnarnas pålkransar. Det nedre Norrmalm är med undantag för Brunkebergs högsta krön redan ganska tätt bebyggt, dock endast med timrade låga hus, under det att Södermalm gör ett lantligare intryck. Isynnerhet på denna malm hade också borgarna ännu kvar sina kålgårdar och betesmarker liksom redan på den tid, då Erikskrönikan talar om Åsön »sunnan för staden, där bysens fä gick».

De Hogenbergska utsikterna av Stockholm blevo synnerligen populära, och särskilt efter Merians bearbetningar av dem på 1600-talet upplevde de en mängd upplagor i ständigt varierande former, åsyftande att efter en del »moderniseringar» återge en bild av det *samtida* Stockholm. Ja, ännu ett stycke in på 1800-talet förekomma engelska varianter av den gamla 1500-talsbilden, som avse att framställa den svenska huvudstaden i början av 1800-talet. En kuriös variant av det Hogenbergska sticket företer ett kopparstick av italienaren Francesco Valegio, verksam mot 1500-talets slut och vid 1600-talets början i Venedig. Hans lokala miljö och kanske även vetskapen om den i litteraturen redan brukade jämförelsen mellan Stockholm och Venedig har kommit honom att i sin vrångbild av den svenska huvudstaden inlägga en venetiansk ton, som särskilt framhäves av de på vattnet framilande feluckerna och gondolerna — en framställning av »Nordens Venedig», som borde smickrat både Johan III och Messenius, vilken senare avslutar sin Stockholmskrönika med den varma förhoppningen, att Stockholm ej må falla som Trojenborg,

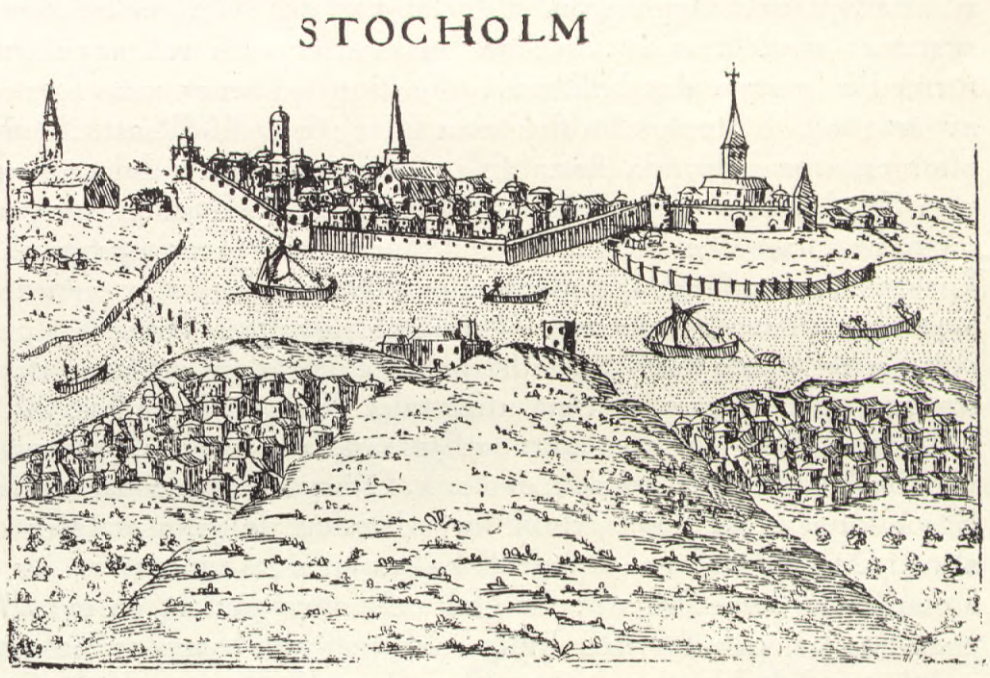

Fig. 5. Ur: Fr. Valegio: Raccolta di le più illustri et famose città di tutto il mondo.

»utan stå så länge som Rom
med makt i flor och rikedom
som Venedigs stad samlar stor».

Ännu vid 1600-talets början hade dock Stockholm betydligt mer av nordisk medeltidsstad än italiensk renässansstad. En medlem av den holländska beskickning, som i maj och juni 1616 på genomresa besökte huvudstaden, beskriver den sålunda: »Staden Stockholm tog sig vid ankomsten alldeles grön ut, där den låg emot bergen, ty husen ha alla avplattade tak, täckta med björknäver och grönskande grästorvor ... Över taken resa sig de mestadels helt vita skorstenarna, något som på avstånd tar sig mycket egendomligt ut ... Slottet har man vid infärden till staden på höger hand. Det är vackert, men gammalt.»

Med Gustaf II Adolfs trontillträde skulle emellertid en ny tid randas för Stockholm, som nu blir en verklig rikets huvudstad, ännu mer framträdande som sådan genom den följande tidens reformer i fråga om styrelse och förvaltning, vilka medförde en mängd nya ämbetsverk. Ett nytt befolkningstillskott tillfördes huvudstaden genom inflyttande högre och lägre ämbetsmän, tjänstfolk och hantverkare. Samtidigt blomstrar handeln upp icke minst genom bosättning av driftiga främmande köpmän: till det tyska elementet sällar sig nu, förutom redan vid 1500-talets slut ett skotskt och ett engelskt, på 1600-talet ett holländskt. Särskilt blir Sveriges uppträdande på den europeiska krigsskådeplatsen och den därmed följande intima

beröringen med de stora och rika kulturstaterna av en avgörande betydelse för landets egen kultur. Redan Gustaf Adolfs giftermål med den tyska prinsessan Maria Eleonora medförde i den konstälskande furstinnans släptåg en mängd konsthantverkare och liknande, vilka slogo sig ned i den svenska huvudstaden. Sveriges segerrika deltagande i det 30-åriga kriget, vilket förskaffade det en stormaktsställning, bragte skatter och rikedomar in i landet. Adelspalats börja nu uppstå, framför allt i huvudstaden, åtföljda efter förmåga av de rika köpmännens och borgarnas präktiga bostadshus. Den förut tämligen ensartade huvudstadsbefolkningen blir nu rikare differentierad, och då den samtidigt utökades i oanad grad, blev det en tvingande nödvändighet att mera systematiskt ordna bebyggelsen av malmarna — de enda områden, där staden över huvud taget hade möjlighet att växa ut.

Vid denna tid hade emellertid i Sverige trängt igenom nya synpunkter och fordringar på stadsplaneanläggningen. Idealet var det från renässansen härstammande schackbrädessystemet med dess rätvinkliga huskvarter och rektangulära torganläggningar, till Sverige förmedlat genom det holländska bastionssystemet, vars första frukt var Göteborgs stadsplan av år 1604. I Stockholm fick man först 1625 tillfälle att tillämpa de nya stadsplanemetoderna efter en stor eldsvåda detta år i stadens sydvästra del, men egentligen var det omkring 1640, som Stockholms förste överståthållare, Klas Fleming, igångsatte det väldiga regleringsarbete på malmarna, vilket utan hänsyn till terrängens fordringar gav huvudstaden den av rektangulära huskvarter hopfogade stadsplan, som ännu i dag i stort sett är gällande. Berg och sandkullar sprängas eller schaktas ned, ojämnheter utfyllas. Staden gripes av en våldsam expansionslust och breder ut sig över allt vidsträcktare områden: omkring 1640 lägges Ladugårdslandet under stadens jurisdiktion och på 1640-talet Kungsholmen, vartill kommo Långholmen och Beckholmen. Med ett ytterligare utflyttande av stadens gränser i norr och söder omkring 1670 till Stallmästaregården och den s. k. Djurgårdsgärdesgården samt Rörstrands läggande under Stockholms stad 1697 erhöll huvudstaden de gränser, som den hade ännu mot 1800-talets slut. Denna stadens topografiska expansion motsvaras av en lika mäktig uppblomstring i stadslivet över huvud: handel och näringar nå en oanad utveckling, handelskompanier grundläggas, och för den livliga skeppsfarten byggs av holländare en sluss, först av trä 1634, sedan tegelklädd 1639—1642. Över huvud taget medför 1630-talet för Stockholm en tid av storartat uppsving, som först i våra dagar fått ett motstycke. Medan sålunda tullen i Stockholm 1635 avkastade blott 50,000 riksdaler, hade summan redan 1645 stigit till 300,000 riksdaler. Största delen av handeln gick genom Stockholms tullkammare: av järnexporten i 1640-talets början mer än $^5/_7$. Samma väldiga ökning visar stadens uppbörd i allmänhet. Och folkmängden, som omkring år 1500 knappast översteg 10,000 personer och hundra år senare endast obetydligt ökats, svällde vid 1600-talets mitt eller strax därefter ut till ett antal av 40,000 à 45,000 personer — en storstad efter dåtida förhållanden. Överallt sjuder det av raskt pulserande liv i denna vårlikt friska nydaningstid, då staden så att säga öppnar sina fönster på vid gavel för sol och vind och beslutsamt bryter sig breda och luftiga vägar åt alla håll bland ogästvänligt karga berg och åsar. I denna tid försvinna också de sista resterna av den trånga medeltidsanda, som kanske ännu dröjt sig kvar i några mörka skrymslen. Symbolisk blir raseringen av de gamla stadsmurarna — där dessa icke redan överbyggts — och tornen.

Med 1630-talets genombrottstid börja de första stockholmsdikterna uppenbara sig — först lovdikter till huvudstadens ära på latin och svenska, vilka med tiden bliva alltmer bombastiska, ju mer glänsande den nya stormaktshuvudstaden utvecklar sig. Från början av denna uppsvingstid äga vi också en bild av staden, samtidigt den första totalutsikten av Stockholm från 1600-talet, nämligen det träsnitt av Henrik Keyser d. ä. från 1637, vilket förefinnes på ett av honom utgivet kalendarium. Staden är sedd från söder — ungefärligen samma utsiktspunkt som å det Hogenbergska sticket. Den väsentliga skillnaden utgöres av den ökade bebyggelsen, särskilt å Norrmalm. Hamnarnas skog av master anger tydligt Stockholms mäktiga uppsving som sjöstad.

Med århundradets mitt är huvudstadens omvandling till en modern, stor och framåtgående 1600-talsstad fullbordad, och från denna tid föreligga icke mindre än tre, i förhållande till varandra fullt självständiga, bilder med totalutsikter av staden: Hartmans från Salt-

sjösidan samt Vogels och Sasses från Mälarsidan. Vad som alldeles avgjort skiljer dessa trenne stora utsikter från alla andra tidigare stockholmsbilder är den helt nya karaktär, stockholmslandskapet erhållit genom malmarnas förvandlande från lantliga förstäder till verkliga, stora stadsdelar, bildande en organisk enhet med det gamla ösamhället, som de dock överträffa betydligt både i fråga om utsträckning och folkmängd. Förbi är nu den tid, då man från branterna i norr och söder kunde överblicka hela det lilla stadssamhället i Strömmen. Från och med nu blir perspektivet från väster och öster det enda brukliga ifråga om totalutsikter, helt naturligt för övrigt, då det var från sjösidan, som stadens stora utsträckning gjorde sig mest gällande. Härifrån kunde man också bäst åstadkomma en bild, som var ägnad att ge den främmande publiken en imponerande föreställning om det nya stormaktsrikets stora och ståtliga huvudstad. Det vilar också över bildernas öppna soliga vidder, ståtliga palats- och kyrkspiror samt stolta handels- och örlogsskepp med fladdrande flaggor och vimplar på Strömmen en festivitas, som icke behöver de å bilderna inlagda fanfarblåsande genierna och utsmyckade vapenbilderna för att göra sig gällande.

Över denna nyuppsvingade stormaktshuvudstad vilar ett skimmer av den westfaliska fredens segerstämning, en stolt medveten, trygg festglädje. Vid Skeppsbrokajen ligger hela raden av ståtliga gavelprydda adels- och storborgarhus, fritt och öppet blickande ut mot Östersjön — en skarp kontrast till de obetydliga hopgyttrade små byggnader, som förut ängsligt kröpo bakom strandmurarna. Den triumfbåge, som vid drottning Kristinas kröning 1650 upprestes på nuvarande Gustaf Adolfs torg, ominöst nog i ett mycket bräckligt material, blir ett förtätat uttryck för tidens och stadssamhällets stolta självmedvetenhet, och i sin romerskt monumentala arkitektur bildar den också ingångsportalen till en palatsbyggandets period, som skulle komma att sätta en alldeles särskild prägel på huvudstaden, understrykande kopparstickaren Sigismund von Vogels stolta deklaration 1648, att staden är »til then prydnadt macht och herlighet upstighin som han nu för ögonen är, at han icke allenast vidt öfvergår alla andra köpstäder uthi thenna tre nordiska rijken, uthan och väl kan jämföras medh the berömlige *Hanse* i Tyskland och mechtige handelsstäder uthi andre konunga rijken, och för thess bequemme *situation* skull icke obilligt må kallas thet andra *Venedig*».

Gunnar Bolin.

3* — 23171.

Fig. 6. Detalj av gravyr av W. Swidde, 1691. Ur Dahlbergs Svecia.

KAROLINSKA TIDEN

1654—1718

NÄR DEN SISTA VASAREGENTEN, DROTTNING KRISTINA, ÖVERGAV fosterlandet och fädernas tro och överlämnade konungamaktens insignier åt sin kusin Karl Gustaf, hade det förr så oansenliga svenska väldet tillskapat sig en stormaktsställning, erkänd och bekräftad genom den westfaliska freden sex år tidigare, och Stockholm hade vuxit till en storstad. På huvudstadens likaväl som på rikets inre och yttre utveckling och uppsving utövade regeringsmakten under hela denna storhetstid ett så kraftigt bestämmande inflytande, att det icke minst när det gäller det svenska rikets centrum låter sig konstateras en sanning under den store historieskrivarens djärva paradox om Sveriges historia som deras konungars, så framt den nämligen göres hänförlig till denna tid, om vilken den närmast är utsagd. Det är ju från den outtröttlige stadsgrundläggaren Gustaf II Adolfs och hans dotters förmyndares regeringsår, som det förut avhandlade genomgripande nydaningsarbetet daterar sig: stadsplanens reglering, stadsområdets utvidgning och bebyggande, näringslivets höjande, tillskottet i befolkning och förmögenhet samt omgestaltningen av stadsstyrelsen och centralförvaltningens i staden förlagda organ. Inom den sålunda utstakade ramen sökte den karolinska tidens regenter alltjämt befordra huvudstadens tillväxt i skönhet, välstånd och makt, och till främjandet härav framlade de understundom sina egenhändiga projekt. Befolkningen åter å sin sida kände sig alltmera fästad vid sin stad och gladde sig åt dess storhet; man må blott läsa den flerstädes anförda sonetten från seklets mitt, från den tid då sånggudinnorna först begynte »spela och dichta på swenska»:

Du lilla Hålma min, alla små Hålmars ähra,
som drager til tigh alt, rät som een stark Magnet,
hwadh man på jorden rund berömt och nyttigt weet
at allehanda folk på tigh få bo begära.

Vid allehanda Kånst sigh righelig at nära,
från Städer och från Land, som til den bästa beet
flys hijt at lefva väl och uthan al förtreet;
hijt kommer alt hwadh Haf och Mälare kan bära.

Kringwärfd ästu medh Ström och Watn friskt och salt,
med Båtar, Skutor, Skep omlagd på alla sijder.
Hwar fins en sådan Hålm, man lete över alt
i warand' eller och uthi de forna tijder.

Det är den anonyme Venerids sångares förälskade röst, men den var ej den enda stämman, blott den mest välljudande törhända, i den kör, som då sjöng Stockholms lov. På vers och prosa, på svenska och latin prisade invånarna sin stad och dess företräden. Utlandets berömdaste länder och orter befunnos överglänsta av fosterlandet och enkannerligen av huvudstaden. Den var guldringens skimrande ädelsten.

När nu Stockholm blivit stort och förskönat och fått en i det hela väsentligen ändrad gestalt från vad det fordom var, bestod endast i ringa mån det skedda däri, att stadens och dess landvinningars natur undergått några betydande förändringar, ehuruväl smärre strandremsor utfyllts samt mindre berg- och markpartier borttagits och undanschaktats vid utbredandet av kvarterens schackbrädesnät. Det stora och märkliga är fastmera den materiella och andliga odlingens omfattande register och rika fasettering, ledd in på i stort sett nya banor vid seklets mitt, redan under drottning Kristinas regeringstid, vilken bildar samtidigt en gräns och en övergång mellan epokerna, ej blott i politiskt utan också i kulturellt hänseende. Ej längre som en skänk från de sydgermanska länderna och bemängd med element från dessa utan mera direkt från ursprungskällorna i Italien och Frankrike inströmmade med de livligare förbindelserna den rika senrenässanskulturen, »utländsk, flärdfull», för att begagna skaldens ord, men skänkande en välbehövlig förfining efter det trettioåriga krigets förråande inflytande. Vid hovet, där livet fick en kontinental fläkt av lärde, konstnärer och konstverk från Sydeuropa, slog den först ut i full blomning, och esomoftast fick huvudstadslivet en festlig prägel av hovets dramatiska upptåg, baletter och värdskap, däri en antik gudavärld och en barock herdevärld uppträdde vid musiken till dikter på konstfulla versmått, men också vardagens dräkt och mod blevo andra. Adelsbefolkningen, rik genom förläningar och krigsbyten, följde hovet tätt efter, under det att borgerskapet i gemen mera konservativt fasthöll vid de äldre traditionerna.

Vad som mest och ögonskenligast började förändra stadsbilden var den nya arkitekturen, som uppväxte efter direkta förebilder från de romanska länderna. »Huvudstadens lustre öktes från 1650 till 1680, då enskilde herrars byggnader uppfördes, merendels genom medel, som de vunnit under Sveriges lyckligare krig», säger en gammal författare, som därmed angivit tiden för palatsbyggandets period i stadens historia, från året för Kristinas kröning till det första reduktionsåret under Karl XI:s regering. Det förstnämnda året reste den kunglige arkitekten Jean de la Vallée på regeringens uppdrag till kröningsfesten den praktfulla triumfbågen på Gustaf Adolfs torg, vars uppbyggnad efter mönster av Konstantinsbågen i Rom och statykrön i den italienska barockens stil var en frukt av hans sydländska studieresa kort förut. Ungefär vid samma tid lät den gamle rikskanslern Axel Oxenstierna åt sig uppföra ett palats vid Storkyrkobrinken, vars släta, endast av fönsteranordningen artikulerade, murar peka hän på förebilden från romersk palatsarkitektur. Därmed inledde han högadelns byggnadsverksamhet under perioden, när den därefter på sina genom donationer erhållna tomtområden allt fortfarande, i ökad utsträckning, byggde åt sig ståtliga bostäder i huvudstaden.

Den nya byggnadsverksamheten, i intensitet överträffande de flesta utländska huvudstäders under samma tid och ännu i sin estetiska verkningsfullhet stående utan motstycke i vår stad och vårt rike, kan till sitt ämnesområde rubriceras som civil och militär, den förstnämnda ytterligare som kyrklig och profan — indelningsgrunden är tidens — till sin stil kan den allmänt karakteriseras som romanskt påverkad. Dess bärare voro från början den nämnde Jean de la Vallée och sedermera stadsarkitekten och rådmannen Nikodemus Tessin d. ä., längre fram därjämte arkitekterna Mathias Spieler och Nikodemus Tessin d. y. Verkens sinsemellan skiftande stildrag hava särskilts såsom närmast besläktade med den samtida franska eller italienska byggnadsstilen eller den mest i Holland rotfästade stil, som går under den senklassiske italienske arkitekten Palladios namn. Utan att i en så eklektisk tidsålder så rörliga och mångsidigt utbildade konstnärsintellekt som dessa få anses ensidigt bundna av ett visst stilprogram — därifrån hindrade dem exempelvis de olika uppgifternas skiftande art — kan Tessin d. ä. konstateras såsom mest influerad av den parisiska och de la Vallée av den palladianska arkitekturen, under det att senare med Tessin d. y. det italienska inflytandet blir dominerande. Han, vår förnämsta byggnads, Slottets, skapare var den kraftfulla, raka grenen direkt utsprungen från själva konstens ädla stam, den italienska renässansen och barocken.

Av dessa konstnärer omskapades efter hand stadens arkitektoniska fysionomi. Förut pittoresk och orolig av de horisontella trappgavlarnas kraftigt svängda konturer kom den så småningom att förete ett lugnt, harmoniskt linjespel i vertikalplanet, bestämt av de nyuppförda, mera satta, byggnadernas väl avvägda proportioner samt deras valm-, säteri- och sadeltak.

De mest omdömesgilla utlänningar erkände denna byggnadskonsts storhet. När Dahlberg förevisade sina planscher över det Bondeska palatset för den engelske konungen Karl II, utbrast denne, att ett sådant hus ej fanns i hela Paris. Den finbildade italienske diplomaten Lorenzo Magalotti antecknade i sin reseberättelse av år 1674, att de svenska arkitekterna visserligen voro underlägsna hans hemlands, men att man i Stockholm fann byggnader, som saknade motstycke både i Tyskland och Frankrike — två samstämmiga vittnesbörd alltså. Fransk blev emellertid närmast den prägel, som kulturlivet i det stora hela fick. I litteratur, moder och dylikt begynte den från Ludvig XIV:s hov emanerande fransk-klassiska smakens herravälde, och näringslivet dirigerades efter den franske finansministern Colberts merkantilistiska principer. Ja, samme Magalotti förvånades, att vid sitt besök finna staden förete bilden av en fransk koloni. Men detta var det intryck han fick av själva ytan och gäller blott i mindre mån invånarnas andliga odling och habitus. Hos dem funnos och framträdde, då kanske tydligare än eljest, några av de egenskaper, som vi igenkänna som äktsvenska: öppenhet, gästfrihet, pliktkänsla och religiositet och å den andra sidan obetänksamhet och böjelse för överdåd.

Som ett mått på stadens storlek vid den här avhandlade periodens slut, år 1675, kan nämnas, att invånarantalet enligt uppskattning skall hava ökats till omkring 45,000 personer; därefter skall stagnation i befolkningstillväxten hava inträtt, men på det hela taget sakna vi ännu möjlighet att för denna tid i exakt siffermässig form skildra stadens öden.

Rikligare flödar däremot med ens, på 1660-talet, det stockholmska bildmaterialet, nu ej längre enbart totalvyer utan en mångfald avbildningar av alla slags nya ting, mest byggnader, bevarande dragen av stadens utseende och liv under det betydelsefulla tidsskedet. Skaparen och tillskyndaren av de allra flesta bilderna var överstelöjtnanten och arkitekten Erik Dahlberg, och hans privilegierade verksamhet på området gjorde länge andras överflödig.

På de tider, som Dahlberg kunde taga sig ledigt från regementsmöten och andra militära uppdrag, ställde han så gärna färden till Stockholm, beundrade med sakkunnig blick de uppväxande byggnadsverken och avtecknade dem, varefter han nedlade sina eleganta teckningar i en träkista, som stod i förvar hos hans Stockholms-värd, apotekaren Samuel Ziervogel, eller ock besökte han sin vän, målaren och hovintendenten David Klöcker, sedermera adlad Ehrenstrahl, och rådgjorde med honom om möjligheterna att publicera de båda väldiga kopparsticksverk, på vilka han tecknade, Suecia antiqua et hodierna samt planscherna till Karl X Gustafs historia. — Träsnittet hade vid denna tid spelat ut sin roll som reproducerande konstart för dylika ändamål.

Efter mångahanda planer och bekymmer — se den under utgivning varande upplagan av Suecia — reste Dahlberg 1667 till Paris och anlitade för graveringsarbetet de yppersta krafter, som stodo att vinna, de konstnärer, som i koppar förevigade själva konung Ludvig XIV:s praktpalats och ärorika drabbningar. Under några år framåt graverades här av kopparstickarna Jean le Pautre, Adam Perelle och Jean Marot efter teckningar av Dahlberg en större samling för de båda verken avsedda planscher, vilka äro att beteckna som stockholmsbilder. En av de skönaste är tvivelsutan Adam Perelles stora plansch med utsikt över Stockholm från väster.

På förgrundens Mälarvatten tronar majestätiskt staden med Slottet, krönt av de tre kronornas torn, svept i en slöja av glittrande sund och fjärdar — Mälardrottningen! Den framställda tavlans illustrativa verkan förhöjes av stora, till synes på måfå ställda, förgrundsföremål, som bidraga att skänka den djup och rymd, samt av genieburna vapenkartuscher. Den stundom oregelbundet arbetande Adam Perelle har här lämnat ett fullödigt verk. Dahlberg själv hade efter korrekturläsningen av kopparsticket i dess första tillstånd låtit i brev till sin kommissionär i Paris, Samuel Agriconius, meddela sina önskemål i fråga om planschens kompletterande och korrigering. Häri har han pränta den inskrift, vilken — som alltid — i sista hand

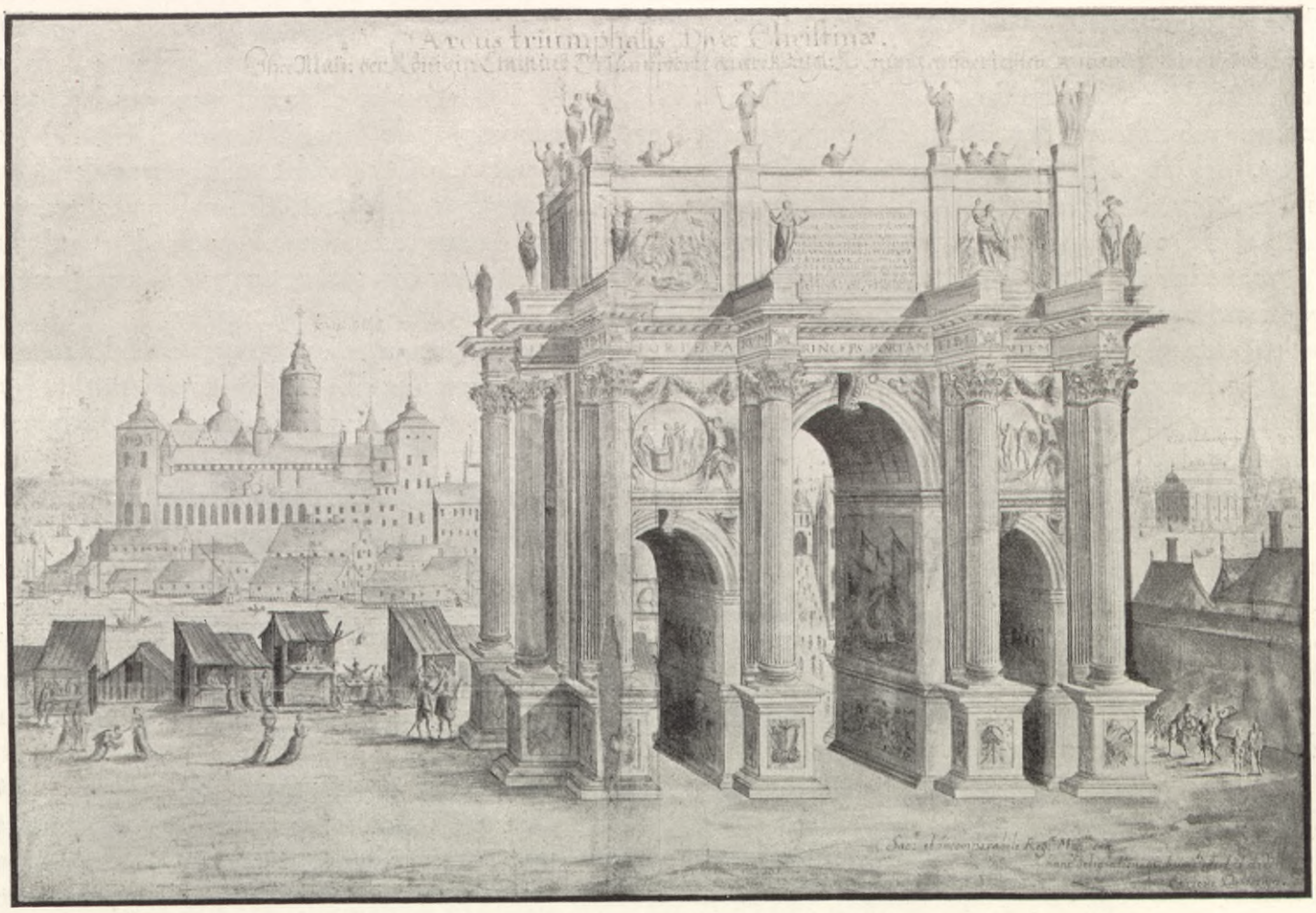

Fig. 7. Triumfbåge, rest vid drottning Kristinas kröning 1650. Originalteckning av Erik Dahlberg, 1660-talet. (Jmf. bild 34.)

skulle graveras på planschen, Stockholmia. I små penntecknings i marginalen har han vidare med sin vanliga omsorg om den moderna arkitekturens riktiga återgivande förtydligat sina tankar. Här synas en del av Rosenhaneska palatsets fönsteranordning, Wrangelska palatset i miniatyr, triumfbågens krön samt ett par kyrktorn, vilka detaljer borde korrigeras.

Det kan väl anmärkas, att den närmast är italiensk denna trädvegetation, vars lugna, rika lövverk förlänar en matt avglans av Poussins och Claude Lorrains heroiska landskap åt förgrunden till vinterlandets huvudstad, men Dahlberg översåg så gärna med denna gravörens brist på lokalstämning. I Stockholms trädgårdar frodades ju — låt vara stundom i orangerier — en mångfald sydländska växtslag; läs blott hans egen uppräkning av några sådana, somliga nu här acklimatiserade: persikor, meloner, aprikoser, ärtskockor, selleri, sparris, blomkål, amariller och renetter.

Det finnes nämligen en förklarande, hittills obeaktad, text till bilden, av ingen ringare än tecknaren själv, ett utkast till en stockholmsbeskrivning, avsedd att ingå i den riksgeografi, som han under den lärde latinaren Johannes Loccenius' medverkan förberedde till utgivande samtidigt med Suecia-verket men vilken »Sveriges beskrivning» aldrig fullbordades. Stockholmsbeskrivningen innehåller delvis samma faktiska uppgifter som den danske läkaren G. Stalhoffs kända reseberättelse av år 1660, men framställningen är gjord med säkrare artistiskt grepp.

Träffande liknar Dahlberg kartans bild av Sveriges och Stockholms centrum, Staden mellan broarna, vid ett människohjärta. Ovanför öns halvmånformiga utbuktning mot Saltsjön i nordost reser sig det mäktiga Slottet så nära det djupa havet, att konungen kunde stå i Slottet och kasta en ring på sitt största örlogsfartyg. Själva staden består av sju holmar, förenade genom broar med varandra och fastlandet, förutom den nyssnämnda Riddarholmen, Helgeandsholmen, Stockholmen, Gamla Skeppsholmen, Nya Skeppsholmen eller Amiralitetsholmen och Munklägret, d. v. s. sedermera Kungsholmen. De hade kanske kunnat räknas flera, kanske färre, men när Rom kallas de sju kullarnas stad, kunde då ej Stockholm kallas

de sju holmarnas? Ty detta är nog meningen, vilken, om också ej utsagd, skymtar därbakom. Runt kring staden sluta sig på fastlandet fyra förstäder, bebyggda med lummigt grönskande malmgårdar: Södermalm på sitt »stenberg», Öster- och Västermalm eller det nuvarande Norrmalm, tudelat av det höga, obebyggda, med möda genomgrävda, »sandberget» Brunkeberg samt, till sist, »Lagårdslandet». Och bortom staden sedan, vilket vidsträckt perspektiv av natursköna omgivningar, först Valdemarsön med sin kungliga djurgård, konungens jaktrevir, tillika de söndagsspatserandes mest omtyckta promenadplats då som nu, och där bakom öppnar sig skärgården, detta Guds underverk, där vid foten av himmelsträvande berg utbreda sig hagar och ängar, bevuxna med rikt fruktbärande träd och väna blommor. Där hade också den givmilda naturen hopat vad som behövdes för stadens proviantering: vilt i skogarna, fisk i vikarna och sunden samt sjöfåglar, som häckade i tusendetal. Tedde sig ej staden för Dahlberg som en reguljär barockanläggning, ett gigantiskt stormannaslott med sin trädgård, sin djurgård och sin sjögård!

Stockholms näringsliv är för honom mest sjö- och handelsstadens. Strömmarna från Mälaren driva, innan de brusande och skummande störta i Saltsjön, hjulen till de vattenkvarnar, som hjälpa höjdernas pittoreska väderkvarnar förmala spannmålen för invånarnas behov. Från Mälaren komma båtar och skutor med last av viktualier, koppar och andra stapelvaror. Med dylikt driva sedan borgarna — till en tredjedel tyskar — sin handel på utrikes orter, och varuutbytet sker med den stora handelsflottan. Vid flottans varv på Nya Skeppsholmen byggas skepp och repareras, och Tukt- och spinnhusets buldanväveri förser dem med segelduk och flaggor.

Det var ju som sig borde, att staden rymde en mångfald krigsvapen och troféer. På Nya Skeppsholmen funnos ej mindre än 2,930 kanoner att i händelse av behov användas för flottans bestyckning, och i Arsenalen förvarades en stor samling troféer, däribland några hundra ryska, polska och danska kanoner. Slottets rustkammare inneslöt ett imponerande förråd av gevär, och där befintliga erövrade fanor och standar överstego i antal varje annat lands. Och som ett dyrbart klenodium framför andra förvarades där den fallne konungens, Gustaf II Adolfs, ryttarutrustning. I sanning, om man kunde kalla Italien för Europas lustgård och Tyskland för dess visthusbod, kunde man med lika stort fog kalla Sverige för dess rustkammare. Och i Stockholm var denna rustkammare förlagd.

Stadens militära arkitektur är annars ett snart behandlat kapitel. Ett befästningsverk var slottets vallgravomgärdade, rikt bestyckade, murmassiv, men i övrigt funnos befästningar endast å Södermalm, varom ju också planschen upplyser. Ett förslag att befästa stadsgränserna hade väl uppgjorts av Karl X, men det hade ej utförts. Det var ej heller nödvändigt, ty, framhöll Dahlberg, stadens starkaste värn var dess läge i terrängen, därmed bestämt avrådande en tilläventyrs revanschlysten utländsk läsekrets från några som helst funderingar att låta staden dela Köpenhamns öde.

Vad som väckte Dahlbergs beundran, när det gällde stadens civila arkitektur i allmänhet, var kvarterens »regularitet» samt palatsens stenhuggerier och koppartak, om vilkas riktiga återgivande å bilderna han alltid visade sig mån. Av byggnaderna nämner han en hel del, de palats som voro uppförda i en »riktig» arkitektur, d. v. s. regelrätt efter de romanska förebilderna, samt ett fåtal äldre, mest sådana som voro att betrakta som historiska minnesmärken i eminent mening. Byggnader som de nämnda lät han också avbilda på särskilda planscher.

Ett minnesmärke framför andra var Slottet, »ett av de största i Europa», konungens och kollegiernas säte, vilket han låtit återgiva på ej mindre än fyra planscher, och vars rika samlingar han beskriver. Främst av alla byggnader i Stockholm sätter Dahlberg emellertid riksskattmästaren Gustaf Bondes palats med dess utmärkt vackra arkitekturstil. Mycken tacksamhet var staden förvisso skyldig riksskattmästaren för detta hans värdefulla bidrag till dess förskönande. Å två blad avbildas i Suecia det äktfranska palatsbygget, vilka göra, att man förstår den höga värderingen, varom palatsets nuvarande stympade och nedsvärtade skick eljest kanske kunde ingiva vissa tvivel.

Icke mindre magnifikt finner han Riddarhuset, om vilket han säger: »Sielfwa Riddarhuuset är förutan sin naturlige sköne och delicate situation öfwermåttan präktigt och af een

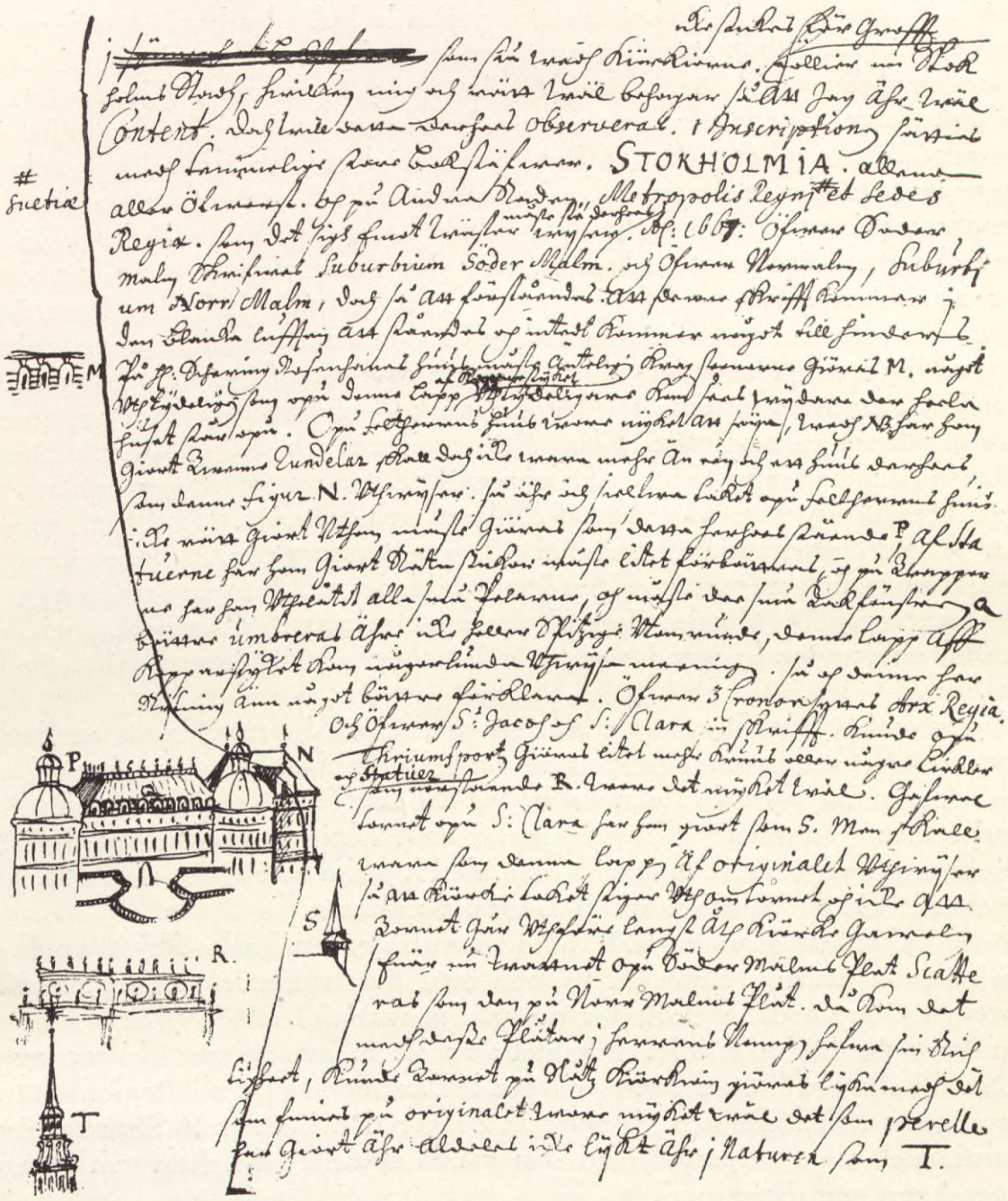

Fig. 8. Sida ur ett brev från Dahlberg till hans kommissionär i Paris Samuel Agriconius. Original i Upsala universitetsbibliotek.

kostbar Romanisk Architectur opbygd aff den widtberömde Architecten de la Valle med sköne huggne Pilastrer, af Chorintiask order, hwilches capiteler sampt andra zirater äro så nette och noble uthhuggne, så att det gifwer ögonen een stoor förnöijelse i åskådandet, eenkannerligen är heela hufwudcornisen så sköön, konstig och så stoor, att dess maake, förutom några fåå i sielfwa Rom icke finnes af den storlek». Den sistnämnda jämförelsen gör väl ett något egendomligt intryck på oss, som äro vana att i Riddarhusets röda tegelväggar mot vatten och grönska se enbart ett byggnadsverk i äkta holländsk stil, men Dahlberg vågar till och med påstå, att det i prakt och dyrbarhet föga står efter för den store Michel-

angelo Buonarottis Kapitolium — de la Vallée och Michelangelo nästan jämställda! — hade han kunnat säga något vackrare om sin landsman, kollega och vän?

Av övriga palats i Staden mellan broarna nämnas vidare särskilt Oxenstiernska och Flemingska palatsen.

Mitt på Riddarholmen låg rikets Panteon, Riddarholmskyrkan, ett minnesmärke från flydda tider men så enastående märkligt, att även denna byggnad krävde sin särskilda plansch. Den kan emellertid knappast sägas göra rättvisa åt kyrkans mot höjden strävande gotiska uppbyggnad, så fångna voro tecknare och gravör av sin egen tids stil och sätt att se. Kanske intresserade sig Dahlberg mera för arkitekturen hos de under årens lopp tillbyggda gravkoren, konungars och adelsmäns »sorgeboningar», av vilka några uppförts under seklets förra hälft. Runt däromkring hade högadeln, efter vilken holmen nu uppkallades, till stor prydnad för staden uppbyggt ståtliga palats; främst nämnes det förnämsta, det som tillhörde dåvarande riksamiralen Karl Gustaf Wrangel, ett verk av Tessin, riksrådet Schering Rosenhanes palats, något enklare visserligen men också det i den då modernaste arkitekturens stil, och Bengt Oxenstiernas välbyggda palatsanläggning från den närmast föregående byggnadsepoken — samtliga i verket återgivna på sina specialplanscher — vidare dessutom de, som ägts av de då avlidna stormännen riksamiralen Klas Bielkenstierna och greve Fredrik Stenbock.

På Helgeandsholmen uppräknas riksdrotsen Per Brahes »kosteliga» palats, från vilket man hade en den härligaste utsikt både åt Mälaren och Saltsjön, Klas Flemings gamla palats och Myntet. Den förstnämnda stormannaboningen tänkte väl Dahlberg någon gång publicera på särskild plansch, som synes av den här avbildade, ofullbordade, teckningen, men därav blev likväl ingenting. På Gamla Skeppsholmen antecknas de Douglaska och Wachtmeisterska palatsen, och under byggnad var ett palats åt riksrådet Seved Bååt, av en utmärkt smakfull stil.

På Södermalm började då enstaka ståtliga stenbyggnader resa sig utefter de stora trafiklederna Horns- och Götgatorna, varibland framhålles Ebba Brahes malmgård, och åt den nya Katarina församling byggde Jean de la Vallée den första regelrätta centralkyrkobyggnaden i landet, »en i sanning präktig byggnad med riktig arkitektur av dorisk ordning». Av Västra malmens byggnader omnämnas bl. a. de Hornska och Torstenssonska palatsen och av Östra malmens De la Gardieska och Lillieska palatsen.

Rika lovord skänkes Jean de la Vallées triumfbåge, som kallas för ett av de präktigaste byggnadsverk i hela Europa, i storlek till och med överträffande sin förebild, Konstantinsbågen, men tyvärr uppförd i ett allt för ovaraktigt material.

Det nu berörda bildmaterialet kompletteras bl. a. av ett par skisser av Dahlbergs hand över Stockholm från öster samt av Jean le Pautres pompösa jätteplansch över Karl X Gustafs begravning 1660. På den sistnämnda drager den imposanta likprocessionen genom stadens centrala delar, ett sorgespel med den gamla stadens arkitektur och Strömmens saluterande örlogsskepp som bakgrund.

Men tiden hade också att uppvisa andra slag av arkitektur, uppbyggd till stadens nytta och prydnad. Barocken älskade teatraliska festanordningar och dekorationer, varpå för Stockholms vidkommande lämnas ett ypperligt exempel i de gravyrer från festligheterna vid Karl XI:s myndighetsförklaring, som Ehrenstrahl lät efter sina egna förlägg graveras i Nürnberg. Den nya Kungsholmsbron, ej mindre än 2,700 fot lång, hade nyss blivit färdig, ett bygge som på ett mera varaktigt sätt gjorde sitt inslag i stadsbilden. Andra sådana arkitektoniska inslag voro Skeppsholmarnas vindbryggförsedda broar och den där förlagda örlogsflottan, vilkas avtecknande den etnografiskt intresserade Magalotti låtit ombesörja.

Till sist kan det förtjäna att nämnas, att stadens intressesfär även vidgades utanför stadsområdets gränser. I den närmast omgivande lantliga rayonen, där Celadon och Stratonice och andra herderomaners gestalter tänktes fira sitt enkla herdeliv — hovlivets välbehövliga komplement — uppväxte även en bebyggelse av stora mått: Versailles var förebilden och i Drottningholms slott skapades dess svenska motbild. Men föredömet följdes också av högadeln, varpå Magnus Gabriel de la Gardies Karlberg är det främsta exemplet. Omgivningarnas väna naturskönhet upptäcktes, och i dikten besjöngs »bergen och den gröna hwassen».

Från år 1680 begynte Karl XI med järnhård hand till kronan indraga de förut så ymnigt skänkta förläningarna till adeln. Denna blev härigenom försatt i ganska trånga förmögenhetsförhållanden och måste hejda eller alldeles upphöra med sin storartade byggnadsverksamhet både i Stockholm och landsorten — ty storartade byggnadsföretag (såsom t. ex. Tessins åt greve Sparre byggda palats) hade alltjämt pågått. Till och med detaljer, som Dahlberg redan efter arkitekturritningar inlagt på sina teckningar för Suecia och om vilkas förverkligande han ej hyst minsta tvivel, blevo i flera fall ej utförda.

Alltjämt voro väl ännu efter reduktionen byggherrarna just de, som besutto de samlade stora förmögenheterna, men hur få voro de ej nu mot förut. Främsta platsen intog, som sig ju bör, den »envälds, allom bjudande, suveräne konungen», vilken så lyckligt igångsatte det sedan länge påtänkta slottsbygget, och därnäst att nämna äro suveränens inflytelserika gunstlingar. Karl XI:s nitiske medhjälpare vid reduktionen, kungliga rådet Fabian Wrede, som icke aktade för rov att själv tillskansa sig en ansenlig förmögenhet, lät vid Drottninggatan bygga sig ett palats, imponerande mera genom sin massa än genom sin skäligen enkla arkitektur, och i Karl XII:s allrådande minister greve Karl Pipers storartade trädgårdsanläggningar på platsen för den nu efter honom uppkallade Piperska muren firade den militäriskt strama franska trädgårdskonsten alltjämt sina triumfer liksom på 1600-talets mitt i Kungsträdgården, varav avbildningar också införlivades med Suecia.

Det är vid tidsskiftet mest de båda Tessinarna, som fortsätta den stora byggnadsverksamheten i huvudstaden, resande prunkande triumfbågar till det kungliga hovets högtidligaste festligheter, däri på den store italienske smakdiktatorn Berninis manér arkitektur och skulptur intimt samverka, eller ock byggande i romersk stil sådana gedigna byggnadsverk för stadslivets gemensamma behov — karakteristiskt för tiden — som Stadshuset och Riksbanken. Dahlberg skyndade sig naturligt nog att med sitt verk införliva jämväl bilderna av dessa — han har uttalat sin beundran för Stadshusets sällsynt konstfulla trappa mot Götgatan — för vilkas graverande de till Stockholm inkallade holländska mästarna Willem Swidde och Johannes van den Aveelen efter varandra verkade. Dessa hava i det figurstaffage, varmed de försågo sina planscher, visat sig som verklighetstrogna skildrare av stockholmskt folkliv. Vilket myllrande, rikt pulserande storstadsliv på Järntorget framställes ej å Swiddes plansch över Riksbanken. Om sanningsenligheten behöver man knappast tveka; den har även sina litterära paralleller. Sålunda tedde sig Stockholm för landsortsbons, akademiapotekaren Johan Lamberts häpna öga, vilken vid seklets slut gästade huvudstaden: »Jag fick då gapa och se på torg och skeppsbroar, på sjön på bägge sidor om staden, på strida strömmen mellan malmarna åt söder och norr, på slott och kungshus, och — det mig mera rörde — på bagarbodar, slaktarhus och fiskarhus, oxar, som slås och flås mellan björnar, som råma, tofflor och skor, som af hudarna redan äro beredda, till köps i våningarna däruppöfver, vedhögar som vårdkasar, grönagångsgummor och linklädestvätterskor, till hälften nere i vattnet, och bönder med skägg och båtsmän utan skägg, vedbärare och järnbärare från norr till söder, stimmande folk på gator och gränder, åkarkärror med körsvenner, stående i ballans, korta schäser, kareter och kuskar med skäggväxt och mustascher, skyldrande stadsvakter, gardeskarlar marscherande upp och ned, håboiserande och trumpetande, granna kvinnfolk, brokiga mannfolk, pigor med byttor och kassar med mat och korgar med frukt, pojkar och hundar utan all ända, klockor, som klämta eller slå alltjämt och samt, som spela menuetter, då ingen man dansar, som ringa dagligen för lik, ängsligt för andra, men roligt för dem, som svepa, som gräfva och smälta och ärfva — sorl och smuts överallt, som i förstone gjorde mig både yr och galen, dock allenast i förstone.» Å samtida Suecia-planscher framställes promenerande à la modiska herrar med alongeperuker och damer i fontager.

Allmänna ändamål tjäna ju också tidens kyrkobyggen, de la Vallées Hedvig Eleonora och Matthias Spielers Ulrika Eleonora, båda centralkyrkor, uppförda åt nytillkomna församlingar.

Swidde har på en stor vacker plansch, en värdig pendant till Perelles ovannämnda, i koppar återgivit en utsikt över Stockholm från öster, av vilken framgår stadens alltjämt fortfarande frammarsch i olikartade avseenden. Mest törhända berodde uppsvinget på det

rika, mångsidigt utvecklade näringsliv, som regeringsmakten med allehanda medel, monopol, privilegier, exportpremier etc. i merkantilistisk anda, sökte bringa till blomstring. Kommunikationerna blevo livliga, och Stockholm fick fem postlinjer. I handelsflottan funnos vid Karl XI:s död 79 helfria och 150 halvfria fartyg, bemannade med 4,000 båtsmän. Välbyggda kraveler, mästerverk av Skeppskompaniets byggnadsskicklighet, seglade tryggt över vida vatten, där »snälla hafssvin nosa», lastade med trä, tjära, järn och andra svenska exportvaror och intogo som returlaster, »den ädla kryddan salt», denna alltid oumbärliga importvara, men även spanska och rhenska viner, dyrbara tyger av skiftande kvaliteter och underliga benämningar och annan lyx. Dessas införsel följde regeringen med uppmärksamhet och gjorde dem liksom den vara, varmed Söderkompaniet fournerade dem, som lärde sig bruket att »dricka tobak», till föremål för en särskild undantagslagstiftning. Handeln i salubodarna organiserades genom sammanslutningar i »societer», och av industriella anläggningar etablerades allt flera: sockerbruk och bryggerier, glasbruk och tegelbruk, väverier med flera. Namnet Hantverkargatan vittnar om hantverkens uppsving under denna tid. Den andliga odlingens parallella utveckling visade sig på många sätt, exempelvis i uppkomsten av sjukhus, filantropiska stiftelser, läroanstalter, teatrar och museer.

I det självmedvetna stormaktsseklets lärdomsliv kom fornforskningen att intaga en förnämlig plats. Märkligt nog är det just en stockholmsk antikvitet, som skall hava givit första eggelsen därtill, en runsten inmurad i Riddarholmskyrkans portal, vars mystiska otydda runslinga fängslade den lärde mångfrestaren Johannes Bureus' blickar och tankar, när han en dag 1593 hade sin väg förbi kyrkan. Den dagen var vår fornforsknings födelsedag, och sedan dess samlade riksens antikvarier med växande iver anteckningar och avbildningar av gamla »monumenter», icke minst vad som kunde uppletas inom den minnesrika huvudstadens råmärken. Stockholmsbilder kunna de knappast kallas, denna brokiga blandning av skisserade vapen, gravstenar och inskrifter av allehanda slag. Men längre fram under 1600-talet, när Olaus Rudbeck satt i den uppsvenska universitetsstaden och diktade sina stolta hypoteser om Sverige som den västerländska kulturens urhem och samtidigt ledamöterna i Antikvitetskollegium ägnade sig åt sin vetenskapliga samlargärning, vid den tiden befruktades även den bildgrupp, som det här är fråga om, av antikvitetsstudierna. »Herr Mårten i Fresta» hade själv valhänt och med trubbig penna gjort de ytterst enkla skisserna i sina skinnklädda anteckningsböcker. Vid kollegiet däremot anställdes ritare, fullt hemmastadda i teckning, lavering och perspektivlära, att som forskarnas biträden exakt avbilda fornminnen. En sådan ritare hade Elias Brenner varit, även känd som gravör, miniatyrmålare och myntkännare. Han hade befordrats till assessor i kollegiet, när han 1685 avtecknade den enda kvarstående resten av den gamla stadsmuren vid Köpmangatan, som var dömd till undergång. Hur befryndad med vår egen tids pietet och vård om de flesta fornminnena är ej den vederhäftiga, om en uppmätningsritning erinrande, teckningen, och huru mycket hava ej tvenne mellanliggande, ofta pietetslösa, århundraden felat i liknande stycken.

När Karl XI »utbytte det jordiska Stockholm mot det himmelska Jerusalem», som Gunno Dalstierna yttrade i sitt kända sorgekväde, och efterträddes av sin unge son Karl XII, var det stockholmska byggnadsintresset mest koncentrerat på ett enda verk, men det största och betydelsefullaste, som någonsin här funnits. Redan 1690 hade kunglig order utfärdats att ombygga slottets norra parti efter Nicodemus Tessin d. y:s ritningar. Denne lyckades för sina teckningars reproducering värva den store franske gravören Le Clerc, som väl eljest var för kräsen att gravera arkitekturritningar, men i detta fall gjorde det på grund av deras exceptionellt höga konstnärliga halt. Kom så branden vid regeringsskiftet, vilken lade hela Slottet i aska, där då bland annat hunnit uppföras ett slottskapell i tidens smak, endast bevarat i ett par interiörer i Suecia, som här ej återgivas. Tessin hade nu fria händer, när han fick uppdraget att bygga det nya slottet, som snart nog begyntes men ej fullbordades på ett halvsekel. På det mäktiga, sköna byggnadsverket nedlade han så mycket av vad han lärt av italiensk palatsbyggnadskonst — Slottet betecknar den romerskt influerade stockholmsarkitekturens kulmen. Från Rom och Paris hämtade han över mönster till den omplanering av Slottets omgivningar, som han med barockens skiftande hjälpmedel ville åstadkomma,

Fig. 9. Karl XII:s likfärd. Kopparstick.

men delvis har denna stannat vid blotta kartskisser. Det största i hans skapargärning är kanske, att han sammangjutit det hela till en enhet efter vad Slottets höjdläge och terrängen i övrigt fordrade. Kring Slottet gruppera sig andra Tessinska byggnader från samma tid som Kungliga stallet och Tessins eget hus av till det yttre obetydliga mått men förskönat med sådana konstnärliga raffinemang som gården med dess berömda skenperspektiv. Innan Dahlberg 1703 slutade sin bana, efterlämnande Sueciaverket ofullbordat, hade han hunnit därmed införliva även de sistnämnda byggnaderna.

Huru Stockholm tedde sig vid sekelskiftet 1700 åskådliggör den märkliga gravyrsvit, som är försedd med den vittre amiralen och kartografen Werner von Rosenfelts »Låfdicht öfwer Stockholms Stadh». En karta, vår första av trycket utgivna stockholmskarta, signerad av kopparstickaren A. Wijkman, visar stadens »grundritningh», därå namngivas de flesta av de ovan omtalade nyuppförda byggnadsverken, som utgjorde dess stolthet. Å bägge sidorna av kartan har ställts en svit av några av de allra förnämsta, sammanlagt åtta, förminskade kopior efter Sueciaplanscher. Överst står en, möjligen också av Wijkman graverad, utsikt över staden från Kungsholmen, lämnande så att säga en »faciat» till planen. Man häpnar inför kartans många symmetriska trädgårdsanläggningar i fransk stil, denna utvecklade trädgårdskonst, som väckte den italienske resenären Bicchis beundran vid hans stockholmsbesök kort förut. På utsiktsbilden stå hus tätt invid vattnet och spegla sig däri — några strandgator hade här ännu icke tillkommit. Utomordentligt intressant är att konstatera, huru stadsbilden skiftat karaktär under tidevarvet och huru den nu domineras av den från de romerska länderna inspirerade arkitekturens lugna horisontallinjer. Dess segerrika framträngande har medfört ett resultat, som blivit bestående ända fram till våra dagar.

Härefter är, för de år som följa av den Karolinska tiden, ej mycket att tillägga vare sig om stockholmsbilden eller om stadens utveckling. Slottsbygget hade avstannat redan kort före Poltavaslaget, och på alla stadslivets områden inträdde under den stora ofreden stagnation eller regress. Själv framkastade väl konungen sina för den tiden originella projekt, att utvidga stadsbebyggelsen med tillvaratagande av terrängens estetiska resurser, men hans projekt kommo ej till utförande.

En stockholmsbild finnes från denna tid, då vedutmåleriet uppväxer i växelverkan med de grafiska konstarterna, oljemålningen i Stockholms Rådhus med utsikt över en del av Norrmalm och Blasieholmen från Slottsbacken, vilken på ett märkligt sätt liksom symboliserar den här behandlade periodens senare år. I minnet etsa sig de ord, varmed en skald och stockholmsskildrare tolkat dess stämningsvärde:

»Det är en sträv, järngrå vinterdag med gles snö på hus och tak under blytung himmel, svagt strimmad i blekrött från en sjunkande sol. I förgrunden skymtar en mur av det brunna Stockholms slott. Längs den dunkla vattenbågen ligga adelspalatsen från gamla Makalös till Blasieholmens slut, öde, strödda i snön, och mellan dessa blåser snål nordan. Få människor synas ute. Denna korta skymningsstund kryper man gärna in i spiselvrån och drömmer om soliga dagar. Det är Stockholm under den stora ofredens och nödtecknens svältvinter.»

Skottet vid Fredrikshald den sista november 1718 avslutar det Karolinska tidevarvet och den här avhandlade epoken av Stockholms historia. Det finnes en enkel gravyr återgivande Karl XII:s likfärd att sätta som detta kapitels slutvignett. Huvudstaden är ej längre scenen för skapandet av sådana glädjesymboler som prunkande triumfbågar och glänsande festilluminationer, den är skådeplatsen för en gripande tilldragelse av den mest tragiska innebörd. I den dystra decemberdagen följer befolkningen, företrädd av lemlästade karoliner och svältnärda ämbetsmän, den fallne konungens bår till Riddarholmskyrkan att i dess ännu ej fullbordade Karolinska gravkor jorda honom och med honom stormaktsdrömmen. Stadens kyrkointeriörer voro till högtiden klädda med svart sammet och svart kläde till ett yttre tecken på sorgen över konungens och hans väldes fall. För Stockholms existens var detta nära att bliva nog så ödesdigert, då inom kort de ryska horderna härjade längs med Östersjökusten.

Erik Vennberg.

Fig. 10. Utsikt över Stockholm från Danviksbergen. Konturetsning av J. F. Martin.

FRIHETSTIDEN OCH DEN GUSTAVIANSKA TIDEN

1718—1809

STOCKHOLM LIGGER PÅ GAMMAL GRUND. I DEN GAMLA TIDEN — för Stockholm sträcker sig det begreppet långt in mot 1800-talets slut — förändrades de gamla städerna blott långsamt, och den karaktär, som staden en gång fått, behöll den gärna med de icke så avgörande skiftningarna, som betingades av de växlande smakriktningarna. Mer än de flesta andra städer har Stockholm för sin utveckling varit bunden av naturförhållandena och kampen mot dessa har icke varit lätt för de stockholmska stadsbyggarna, som haft många besvärligheter att övervinna i breda vatten, forsande strömmar och en oftast besvärligt kuperad terräng. Utvecklingen har därför icke heller gått fort och förändringarna hastigt kommit på, utan på dem har man ofta fått arbeta i århundraden. Man kan tycka, att i stort sett någon grundskillnad icke föreligger mellan 1718 och 1809 års Stockholm. Från 60,000 människor det förstnämnda året hade stadens invånarantal blivit knappa 75,000 vid periodens slut, och den bebyggda arealen förstorade sig i föga starkare proportion. Men med en granskning, som icke behöver vara mycket djup, skall man snart finna ganska avgörande förändringar och vid dem skola vi här närmast uppehålla oss.

De första åren av frihetstiden förefalla betraktaren som en död tid i Stockholms historia. Man vill gärna tro, att alla olyckorna under Karl XII:s krig orsakat ett våldsamt och ödesdigert avbrott i Stockholms utveckling, tvungit den till ett språng bakåt, och från den nordiska stormaktens huvudstad sopat bort all den karolinska gloirens tunga och pompösa prakt. Det sista är kanske det mest ögonskenliga. Av detta Stockholm i förnedringens tillstånd har man också tyckt sig ha en avbildning, visserligen icke någon Kristian II:s blodbadsplansch. Den intressanta och verklighetstrogna vinterbild av Strömmen och Blasieholmen, som är förevigad på en av de ytterst få oljemålningarna med stockholmsmotiv före mitten av 1700-talet, som man äger (bild 133), har fått gälla som en illustration till »Stockholm under den stora ofredens och nödtecknens svältvinter», så som Oscar Levertin beskrivit den i sin oöverträffliga skildring av »Stockholm i den svenska konsten». Men bilden återger knappast vad han där tyckt sig se. Om den icke säkert kan dateras, är det dock sannolikt, att den är målad före Poltavaslaget, och man får komma ihåg, att den nordiska vinterdagen oftast är kall och grå och att utelivet lätt stelnar i det klimatet. Tavlan med sitt livliga staffage är en stockholmsbild så god som någon från vår stormaktstid, men

den utsikt, som den återger, är karakteristisk också för en lång tid av 1700-talet. Strömmen ligger frusen och endast några smärre båtar förtöja vid den skräpiga kajen nedanför slottsruinen, men här brukade icke de stora skeppen lägga till.

Det vill synas som om Stockholm varit en av de platser i vårt land, som lättast gått igenom den svåra krisen och snabbast hämtat friska krafter. Härtill bidrog säkerligen stadens enastående gynnsamma handelsläge. En annan sak var, att staden glidit långt ut mot periferien av det aktuella Europa. En av de märkligaste främlingar, som under hela seklet besökt Stockholm, den bekante holländske skriftställaren Justus van Effen, gästade staden året efter Karl XII:s död. På resan genom landet hade han sällskap med en ung hovman, som han skildrar som en självbelåten glop, och när denne får veta, att han är från Holland, tror han honom vara köpman och råder honom att genast avbryta resan, ty här finnas nu inga köpmansvinster att bärga. Men han är ingen köpman. Är Ni officer som söker tjänst här, beklagar jag Er. Här finns ingenting för Er. Man håller just på att kassera alla främmande officerare. Men han har åter gissat fel, och häpen utbrister han med en välbekant svordom: Vad har Ni då här att göra? (Eh! que diable y venez vous donc faire?) Vid framkomsten fann van Effen staden stor, vacker och välbefolkad, full av vackra byggnader och helt byggd »à la moderne». Särskilt fann han behag i hovet och kvinnorna.

Hemskare än kriget hade pesten varit, som 1710 ryckt bort närmare 20,000 människoliv i staden, men människorna ersättas snabbt, och i stadsbilden åstadkom den ingen förändring. Ryssarnas brännarflottor kommo lyckligtvis aldrig så långt in. Det förefaller nästan som om Karl XII mer än något annat ställe velat skona sin kungliga huvudstad, från vilken han skulle regera efter sin slutliga seger. Kungen var så gott som årsbarn med Tessins första planer till det nya slottet och slottsomgivningen och hade med brinnande intresse följt och ingripit i deras utveckling. När han låg i Bender, hade det hört till hans käraste förströelser att tänka på stadens framtid och med Tessins plankartor på väggen i Casten Feifs kammare diskutera slottsritningar och stadsplaner, och genom sin säkra, klara stiluppfattning har han utan tvivel övat inflytande även på Tessin själv. Om han å ena sidan älskade en linjesträng, osmyckad arkitektur, hade han också behag i starka färger och tunga massor, och i sina projekt omgestaltade han ganska hänsynslöst trakten omkring slottet. Strateg, som han var, hade han ett utpräglat sinne för terrängens även estetiska möjligheter. Men han fick aldrig i levande livet efter hemkomsten beträda sin huvudstad.

Under 1600-talet hade en fundamental förändring ägt rum i stadens yttre fysionomi. Genom den nya palatsarkitekturen, de stora stadsplaneregleringarna och arkitekternas förkärlek för jämna ytor och rektangulära kroppar hade de horisontala linjerna blivit de förhärskande i stadsbilden, och intrycket härav förstärktes ytterligare genom den alltmer vidgade bebyggelsen längs stränderna, varigenom staden ytterligare dragits ut i planet. På Wijkmans vackra kopparstick se vi redan före 1600-talets slut resultatet av förändringen. Under hela 1700-talet arbetade man i samma riktning. Den franske reseskildraren A. de la Motraye, som besökte staden 1715, frapperades av den i planet utsträckta staden, och när hans skepp passerat Beckholmen och staden amfiteatraliskt bredde ut sig för honom, fann han anblicken vacker och storslagen.

Frihetstiden hade av storhetstiden fått ett stort och förpliktande arv att förvalta, många och svåra uppgifter, som väntade på sin lösning. Först och främst slottet. Slottsbygget hade under krigsåren så gott som avstannat. Hur långt man då hunnit, är icke fullt klart liksom tyvärr de flesta data i slottsbyggets yttre historia. De la Motraye såg 1715 de påbörjade murarna höja sig blott några famnar över marken, men han fann dem utgöra en präktig början, om endast arbetet kunde fullbordas. van Effen beskriver en hel fasad som alldeles avslutad och berömmer förtjust ritningarna, som han tror utförda av en italiensk arkitekt. »Jag har icke sett någonting så vackert, och om en dag konjunkturerna bli mera gynnsamma för Sverige, att man får lägga sista handen vid detta slott, tror jag, att det skall bli en av de vackraste byggnaderna i Europa.» Man avvaktade blott första möjlighet att kunna sätta byggnadsarbetena i gång på allvar. Den kom lyckligtvis snart, och 1727, året före Tessins död, tillsattes den »slottsbyggnadsdeputation», i vilken den gamle arkitekten hann gjuta

sin ande och som med enastående uthållighet och tålamod skulle genomföra det väldiga arbetet. Den kungliga familjen kunde som bekant flytta in där 1754, men ännu var det långt ifrån färdigt. I slottet fick staden tillbaka sin stolta och samlande medelpunkt. Där det låg på sin höjd vid Strömmen, kunde man under 1700-talet se det från alla håll i staden. Bäst fann man, att det tog sig ut från den långa nya Kungsholmsbron och den plats, där Stadshuset nu ligger, en utsikt, som numera är stängd. Staden dominerades helt av det mäktiga slottet, och ingen har kanske bättre uttryckt, vad 1700-talets människor tänkte inför det stora byggnadsverket, än den unge republikanen Thomas Thorild, när han, nyss kommen till huvudstaden, skrev till en av sina ungdomsvänner, att varje gång han på sina ensamma vandringar kom förbi »den undersköna byggnaden», brukade han gripas av »något oemotståndligt ljuvt vid den tanken: *Konungen!*», och när han strövade omkring på Kungsholmens höjder, som voro honom särskilt kära, tyckte han sig kunna se »glaskronan blixtra i konungens sal mot den nedgående solen».

Men Slottet förpliktade och nästan lika viktigt var att trakten omkring detta sattes i ett värdigt skick. Även härför hade Tessin sörjt genom ståtliga projekt, och 1713, när kungen låg i Bender, hade han samlat sig till ett stort förslag, som särskilt tog sikte på ordnandet av Gustaf Adolfs torg och också vann Karl XII:s gillande. Det stora projektet råkade i glömska, men när det 1774 återupptäcktes av Tempelman, som Ragnar Josephson visat, skedde det i en tid, då det fanns lust och vilja att bygga vidare i dess anda, då det framför allt åter fanns en kung med en klar och utpräglad stiluppfattning och med begär att på sin huvudstad få sätta sin prägel, och i arkitektonisk samklang med slottet ordnades torget av Gustaf III och hans arkitekter. 1782 stod Adelcrantz' operahus färdigt att mottaga de fosterländska sånggudinnorna, 1796 avtäcktes Larchevesques Gustaf Adolfsstaty och 1793 fullbordades operahusets pendang i det av Palmstedt byggda palatset för prinsessan Sofia Albertina. Ett av 1700-talets vackraste stadspartier var därigenom skapat. Hos Gustaf III gjorde sig som bekant tvenne olika stilriktningar gällande, och torget är väsentligen utfört i den franska smak, som behärskade honom ännu i början av 1780-talet, men då i nära samband med hans italienska resa avlöstes av en mera strängt antikiserande riktning, och denna senare stil präglar för övrigt det inre av prinsessans palats. Till Tessins stora plan hörde även Norrbro, och dess fullbordande genom 1700-talets stora arkitekter, även det ett långt och mödosamt verk, varigenom äntligen de gamla träbroarna ersattes, är kanske tidevarvets näst Slottet förnämsta bidrag till stadens förskönings. Tessins geniala förslag till Helgeandsholmens omdaning blevo aldrig omsatta i levande stadsbild, och det mesta av de lysande projekt, genom vilka 1700-talets arkitekter med trohet och inspirerad arkitektonisk fantasi ville fullfölja den store mästarens verk, hann aldrig komma över papperet. Fantastiskt och vackert var framför allt Adelcrantz' förslag att på Strömparterren komponera in Sergels staty av Gustaf III i en elegant arkitektonisk inramning, och det var en värdig avslutning på den gustavianska tiden, då kungastoden 1808 restes på sin höga plats vid Skeppsbrokajen. Den främste representanten för Gustaf III:s senare stil var Desprez, och han har i en livfull och festlig bild återgivit partiet mellan Slottet och torget, i vilken han satt in sitt eget förslag till Helgeandsholmens omdaning (bild 268—269).

För Tessin och hans lärjungar var arkitekturen »en vetenskap, genom vilkens förstånd andras händer arbeta måste». Förståndet fanns i hög grad, men händerna orkade icke med. Arkitekten var en samhällsdanare, och till Tessins projekt för »Stockholms stads regularitet» hörde icke blott vackra hus, utan även breda, prydliga och upplysta gator, ljus och luft, ett ordnat dräneringsväsen och disciplinerade gatuvandrare. Staden skulle fungera som ett välordnat hushåll. Tessin blev med åren allt mera moraliserande, och hans verksamhet under hans sista tid, medan de stora byggnadsverken fingo vila, gick egentligen ut på att skapa ordning och skick i staden och rensa ut den från allt skräp och bråte, även när det gällde människor. Det är upplysningstidens stadsideal. På hans förslag tillsattes 1724 den stora Brand- och Politiekommissionen, i vilken traditionen från hans verksamhet bevarades och som blev av största betydelse för danandet av 1700-talets Stockholm. Till detta rensningsarbete kom, så sorgligt det än kan låta, en hel rad av stora eldsvådor till hjälp och ingrep med ett på det hela

taget välgörande sätt i den stockholmska stadsbilden. Redan 1719 härjade den första stora branden, i vilken 200 hus omkring Regeringsgatan förstördes. 1723 inträffade den stora Katarina-eldsvådan, då kyrkan och alla byggnaderna omkring denna, varibland fyra väderkvarnar, blevo lågornas rov (bild 138). Redan året därpå satte man igång med kyrkans återuppbyggande, och den fick nu sin av Göran Adelcrantz komponerade, för södersilhuetten så karakteristiska kupol. Den hemskaste av alla 1700-talets eldsvådor inträffade 1751, då hela Klaratrakten stod som ett väldigt eldhav och gnistorna i den starka vinden förde över branden även till Södermalm, Klara kyrktorn knäcktes och den spetsiga spiran blev aldrig återuppförd, utan ersattes med den låga lanternin, som man ser på så många bilder från 1700-talet. Den misshagade i hög grad 1700-talets stockholmare. 1759 blev det Mariatraktens tur och kyrktornet på Maria Magdalena fick dela Klaratornets öde. 1775 rensades Adolf Fredriks församling i en väldig träbrasa liksom för att göra trakten värdigare den nya av Adelcrantz byggda kyrkan, som invigts året förut. Det gamla, ytterst bristfälliga träkapellet på höjden öster härom, S:t Johannes, lyckades man icke få ersatt med den av Rehn projekterade ståtliga rundkyrka, till vilken Gustaf III 1783 lade grunden och som Snack stack i koppar (fig. 11). Trakten ansågs som den mest vidriga och avlägsna. När Bellman en gång skulle skildra en händelse passerad bortom all ära och redbarhet fick den också försiggå »bortom den avlägsna, så kallade Nya vägen å Norrmalm i Johannistrakten».

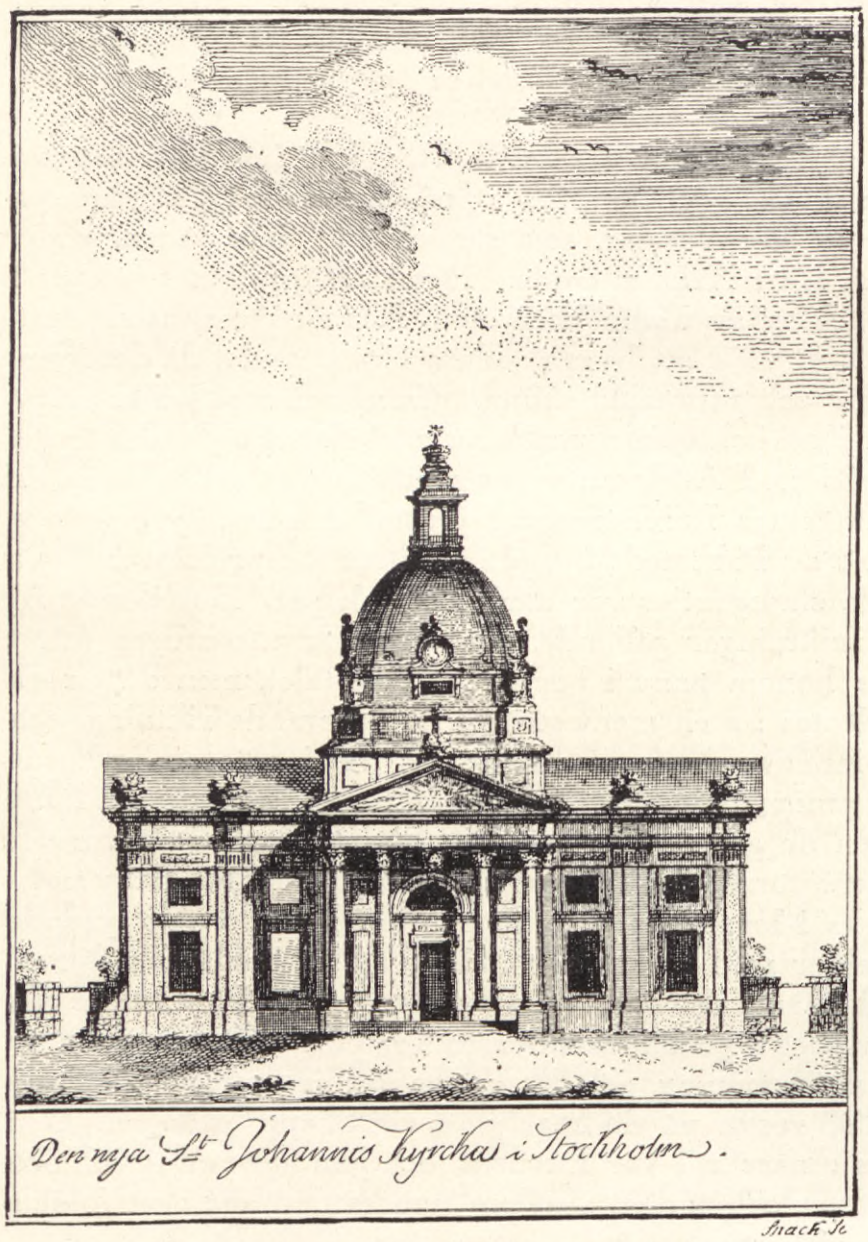

Fig. 11. Projektritning till Johannes nya kyrka. Kopparstick av Johan Snack, 1780-talets början.

Av alla dessa eldsvådor, av vilka endast de mera remarkabla ha nämnts, åstadkom 1751 års det mest betydande resultatet. Det gamla Stockholm hade så mycket som möjligt sökt stänga sig från sjön. Det var besvärligt att komma ner till stränderna och dessa voro dessutom alltid belamrade med en massa plank och bodar, och med rätt obetydliga undantag fanns ingen stensatt kaj. Även Skeppsbron, stadens förnämsta hamnplats, var i frihetstidens början ytterst bristfällig. 1733 började man där lägga en ordentlig stenkaj och året därpå planterades utefter bron en lång rad träd, vilka kvarstodo mot mitten av 1800-talet. Man fortsatte sedan under hela 1700-talet med kajbyggnader, först vid Mälarsidan av Stadsholmen, och efter 1751 års brand uppgjordes ett stort projekt om strandgators framdragande icke bara runt staden och Riddarholmen, utan också vid Kungsholmen, Klaraviken, Blasieholmen och Ladugårdslandet (där Strandvägen nu går fram), men först mot slutet av århundradet hade man nått en början i realiserandet av detta program genom strandgatan mellan Norrbro och Röda bodarna, högt prisad av samtiden, och vid vilken det av Palmstedt byggda stora Bondeska palatset dominerade. Ännu 1761 skrev en av 1700-talets många projektmakare, kanslirådet Carl Leuhusen, i »Tankar om de rätte och sanskyldige medel till Sveriges wälfärd», att

hamnarna i Stockholm »göra ett ohyggeligt utseende för inhemske och utländningar, hwilka senare hafva svårt att tro det en hufvud- och residencestad så kan vårdslösas, emedan sådant ej ses på något annat ställe i Europa. Hvar och en kan påminna sig hur snyggt det ser ut vid Skeppsbron, Kornhamn och annorstädes. Få hamnar eller quais äro här färdige bygde och stensatte såsom uti andre europeiske städer, utan allenast en gatuläggning med träverke emellan, som ingen styrka äger utan ramlar neder och fyller sjöen», och den enda prydliga sjöplatsen i hans mening var Riddarholmskanalen, men även den lämnade mycket övrigt att önska. Klaraviken ville han fylla igen, för övrigt en gammal och lyckligtvis aldrig riktigt realiserad tanke, och trakten vid fjärden, där Stadshuset nu ligger, ville han ordna i likhet med »la place de St. Marc i Venedig», den stad som man alltjämt helst liknade Stockholm vid. Uttalandet är karakteristiskt också för den strävan att skapa monumentala öppna platser, som är typisk för 1700-talet. Ett stort rensningsarbete, som också utfördes under 1700-talet,

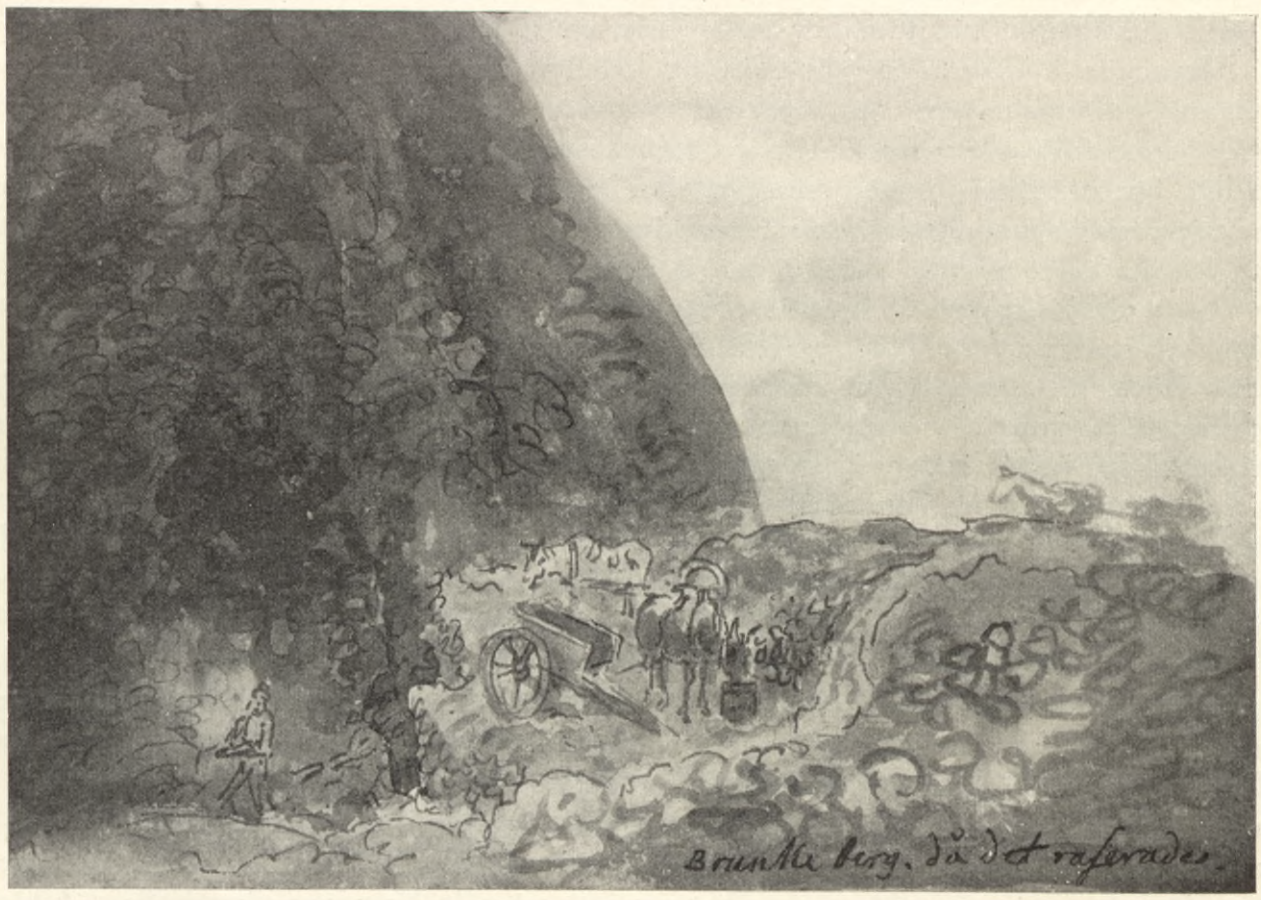

Fig. 12. »Brunke Berg, då det raserades.» Lavering av Elias Martin.

var Polhems slussbygge, den gamle ingenjörens sista bragd, som blev avslutad 1753, först flera år efter hans död. Tillsammans med Gröna gången jämte alla dess mångelskestånd och den gamla Järngraven på södersidan, där järn- och metallvågen var inrymd, utgjorde slusspartiet en av stadens allra livligaste och mest pittoreska platser. Den västra av lyftbroarna kallades »Röda slussen», emedan maskineriet till denna var inrymt i fyra rödfärgade tornlika byggnader; den östra åter öppnades av två höga blåmålade vippgalgar, varav uppkom namnet »Blå slussen».

Bland andra händelser, som på ett mera avgörande sätt medverkade till stadsvyns förändring, är särskilt att märka rivandet av det gamla förfallna konstlösa vårdtornet på Brunkeberg, vilket till större delen skedde 1769 (bild 164—165). Det hade hört till Karl XII:s idéer att bygga ett nytt och stort vårdtorn däruppe och omgiva det med en vacker plantering. Man tycks ha känt en viss pietet för den höga plats, varifrån man vakat över tryggheten i staden, så länge denna funnits till. När tornet nu föll, hade berget blivit så undermineratt av alla dem, som hämtat sten och grus därifrån, att man icke kunde tänka på att bevara det längre, och man hade länge gått i ängslan att både berget och byggnaden

skulle rasa. En ruin av tornet tyckes ha funnits kvar ännu i början av 1800-talet, men redan 1795 kunde man tala om »platsen, där Brunkeberg förr varit». Längre bort på åsen hade 1753 tillkommit Hårlemans vackra observatoriebyggnad, som spred glans över trädgårdar och tobakslador. Sådant skymtar man det bl. a. på två av Säfvenboms målningar (bild 193—194). Bäst är observatoriet återgivet på den osignerade gravyr av den märkliga ballonguppsändning, som ägde rum på observatoriehöjden 1784 i hovets närvaro (bild 237). Bilden är ganska enastående som ögonblicksbild från det gustavianska Stockholm och betecknande för den hänförelse, med vilken man under seklet hälsade naturvetenskapens framgångar.

Ett märkligt stadsparti, som under 1700-talet fick gå all världens väg, var den gamla rådstugulängan vid Stortorget, som revs 1768 och efterträddes av det av Palmstedt byggda börshuset. Palmstedt, som eljest icke hade något sinne för det pittoreska, har i en teckning bevarat utseendet av denna högst intressanta antikvitet, och hans bild är en ovärderlig illustration till stadens äldsta historia (bild 167). Man må blott tänka sig, att i något av fönsterna i den gamla rådhussalen hade Kristian II suttit och betraktat blodbadet ute på torget. Men man hade under 1700-talet mycket litet sinne för stadens gamla monument, som under denna tid utan någon sentimentalitet till stor del fingo vandra all världens väg.

Under 1700-talet blev Stockholm en fabriksstad, och detta satte i viss mån sin prägel på stadsbilden, om också på ett helt annat sätt än i våra dagar. Flera stora skeppsvarv anlades, fabriker av skilda slag, sockerbruk, tobaksspinnerier, väverier och kattunstryckerier blomstrade upp och orsakade en vidgad rörelse och ett stegrat välstånd, och i Bellmans diktning möter man de första skildringarna ur fabriksarbetarnas liv. De flesta fabrikerna återfinner man vid stränderna av stadens yttre delar, särskilt på Södermalm. Avbildningar av fabriker från denna tid finnas dock ej många. En vacker och värdefull teckning av Södra varvet (bild 254) från århundradets mitt ger en god illustration till skeppsbyggeriet under 1700-talet, och de ståtliga fabriksbyggnaderna vid Bergsund äro återgivna på en i Stockholms stads arkiv förvarad akvarell, som har en nästan modernt naivistisk hållning (bild 259).

Ser man på det förvånansvärt ringa antal stockholmsbilder, som finnas bevarade från frihetstidens första år, ja, ända fram till 1760-talet, skulle man av deras torftiga omfattning tro sig finna stöd för den uppfattningen, att staden befann sig i stagnation. Utan tvivel är sakförhållandet påfallande, och en jämförelse av det magra resultat, som framkommit i den verkliga bottenskrapning av frihetstidens stockholmsbilder till 1760-talet, som här ägt rum, med den rikedom, som Dahlbergs Svecia erbjuder, måste ju tala om en väldig avmattning. Men Dahlbergs verk var en konstprodukt, resultatet av en enda mans energiska arbete till storhetstidens lov, och han hade icke skapat någon skola, som fortsatt hans verk, kanske ens om nederlagen uteblivit. Man hade — liksom storhetstidens Sverige själv — liksom förlyft sig, man var en smula övermätt på alla Svecians topografiska bilder, som nu, innan de ännu knappast hunnit komma ut i ett samlat verk, redan tycktes en smula främmande, och den pompösa dräkt, i vilken Dahlberg iklätt landet, passade icke längre. Den siste betydande kopparstickaren i Dahlbergs tjänst, Johan van den Aveelen, fanns väl kvar i landet, men han stack icke längre några utsikter, och det är karakteristiskt, att han slutade som konventikelpredikant, och hans hem på Södermalm blev en av härdarna för den pietistiska rörelsen. En stark religiositet satte en allvarlig prägel på frihetstidens första år. Det var en botkänslans, grubblets och sekterismens tid. För övrigt hade alla konstnärer av någon betydelse för länge sedan givit sig i väg från landet, och den konstnärliga isolering, i vilken detta faktiskt i lång tid befann sig, har naturligen verkat hämmande. Den bröts först sedan man under 1730-talet börjat inkalla franska konstnärer till Slottets dekorering, och det var tack vare det stimulerande slottsbygget konsterna åter började blomma i landet.

Som motvikt till detta ringa intresse för stadens skildrande i bild stå de många rätt märkliga historiska arbeten om Stockholm, som framkommo under denna tid, i sin mån förarbeten till det stora standardverket i början av nästa sekel, Elers' Stockholm. De äro på sätt och vis att betrakta som en ersättning för den utlovade text till Sveciaverket, som aldrig kom. I en rad latinska disputationer ventilerades skilda uppgifter i stadens äldre historia av A. J. Grundel (1724—26), G. J. Björner (1731), J. Bång (1732—34), J. C. Stricker (1748) med flere andra,

år 1727 utgav Jöran Nordberg sin omständliga skildring av Klara klosters och kyrkas historia, värdefull framför allt genom de dokument, som där blivit avtryckta, och hans S. Clara minne följdes 1754 av Kungsholms minne, skrivet av Gjöding, och 1771 av Jakobs, skrivet av Witting. Lagerström utgav 1731—34 sin värdefulla samling av Stockholms stads ordinantier, och 1758 trycktes Bergius' tal om Stockholm för 200 år sedan och nu för tiden, ett arbete, fullt med rika sakuppgifter. En stor roll för den stockholmska historieskrivningen har den tyske skolmästaren J. G. Rüdlings från upplysningstidens synpunkt 1600-talsmässiga verk om »Det i flor stående Stockholm» (1731, 1740) spelat, men dess okritiskt sammanrafsade innehåll är tämligen ovederhäftigt och ofta fabelaktigt, och trots hans bedyrande att »vid detta mitt ringa och enfaldiga verk hafver jag så mycket gjordt som den aldra högste guden förlänt mig nåd», måste man varna för att använda hans arbete som källa. En verklig teckning av frihetstidens Stockholm finner man först i Lars Salvius' »Beskrifning om Sveriget» (Första Tomen om Upland 1741). Där skildras med en ny stolthet de präktiga fabrikernas Stockholm med alla dess sidenvävstolar, segelduksväverier och skeppsvarv, men också en annan karakteristisk sida av den nya tiden, de många lärda samlarna med deras naturalie- och kuriosakabinetter.

Det samtida beskrivandet av livet i staden är även det föga betydande och även härvidlag sker först under 1760-talet en stor omsvängning. I Dalins Svenska Argus finner man högst få interiörer, som ha någon lokalfärg, och den berömda tidningen står därvidlag långt tillbaka för sina engelska förebilder, Tatler och Spectator, som ge rika och karakteristiska inblickar i Londonlivet på drottning Annas tid. Skeppsbron, Stortorget, Riddarhustorget, de vanliga mötesplatserna, där stadens människor förnötte förmiddagarna med utbytande av skvaller, nämnas helt flyktigt, och satiren av utelivet har en rätt abstrakt karaktär. Man får gå till memoarerna, främst amiral Johan Tersmedens, en verklig habitué på Riddarhustorget, för att vinna närmare kunskap härutinnan. I staden kände sig Dalin säkert som en främling, och i Argus gav han även någon gång spontana uttryck för sin längtan bort från stadens sommarheta och kvalmiga gator till gröna ängar, rika åkrar och svala skogar.

Vänder man sig till poesin för att komplettera bilden, skall man väl finna en hel svärm namnsdagsblåsare, som sjungit stadens lov så som man sedan länge varit alltför van, men de stora orden betydde ingenting längre. En och annan vill väl gärna skildra staden som ett syndfullt litet Paris, fullt av flärd och modegalenskap, men satiren verkar närmast som det klubbslag, med vilket man vill slå ihjäl en fluga. En stor dikt i denna anda om 74 strofer skrevs 1739 av Anders Odel, Sinclairsvisans bekante författare, och vilken han givit det betecknande namnet »Lystra och belefvade Stockholm». Det är Argus på vers, och några strofer ha en fast och nästan götisk klang:

»Sig själva staden vilar
uppå en liten ö,
och salta vattnet silar
ifrån sin söta sjö;
två vida malmar sträcka
sig högt på klippor opp,
och berg med hus betäcka
som hjälmen modig kropp.

Nu mitt bland dessa höjder
står Hjalmars höga slott,
vari han lever nöjder
och unnar sina gott.
Det höga huset prålar
kring Stockholms vida fält
och kastar sina strålar
på havets rymder snällt.

Strax intill salta stranden
där vilar sig ett hus,
som håller uti handen
jämt fyra kopparljus,
därinne ligga stilla
rock, handskar, älghudsväst,
som sig ha blodat illa,
när de ment Sverige bäst.»

Det är ju givet, att Arsenalen med sina fyra kopparklädda hörntorn särskilt måste intressera den som skrivit Sinclairsvisan, och det finns för övrigt knappast någon skildring av Stockholm under 1700-talet, som icke dröjer i andakt inför denna byggnads främsta klenod, stadens i mångas tycke ryktbaraste sevärdhet, Karl XII:s blodiga krigardräkt.

För 1700-talet karakteristiskt är naturkänslans uppflammande och dess manifestering i litteratur och konst. Städerna öppna sina dörrar och fönster för naturen, och grönskan bryter in genom öppningarna. I Stockholm är denna förändring särskilt påtaglig. Man får för den skull icke tro, att stadens invånare först nu fått ögonen öppna för naturens ljuvlighet. Det ha stadsbor haft i alla tider, kanske mer än andra människor. Så långt tillbaka i tiden livet i staden kan iakttagas, skall man finna, att människorna älskat löv och blommor, i sina farkoster svärmat utanför pålkransen omkring holmarna i de angränsande vattnen och sökt upp de många »angenäma lustplatser», som trakten runtomkring staden var rikare på då än nu, och som alltid varit högt uppskattade. Lövmarknaden, som Elias Martin skildrat (bild 228), är en vördnadsvärd institution, »en gammal sedvana ifrån urålder», som han själv skriver. I sin reseskildring »Utkast till beskrifning om Mälaren» (1785) berättar Johan Fischerström om ett för övrigt ofta återgivet reseäventyr, som hände honom på Riddarfjärden, och det är en av de mest karakteristiska skildringar, man har av gammalt stockholmskt sommarliv. När hans jakt lagt ut från kajen, blev han varse en båt, fullastad med nöjesfirande fruntimmer och manspersoner, som drev fram och åter över fjärden, och plötsligt lade de an vid jakten, hälsades vänligt av dess skeppare, som lät dem följa med för rolighets skull på släp till Långholmstullen. »En av desse herrar var försedd med trumpet, och min skeppare, en ung och hurtig karl, som även förstod hantera detta instrument, skyndade sig att accompagnera. Genast skallade en marche, en charge o. s. v. Skinnarviksbergen gåvo genljud, och glädjen regerade överallt, när fyra små lavettlösa kanoner drogos fram. En av det nykomna sällskapet ville äntligen agera styckjunkare».

Under rötmånaden tömdes staden alltid på folk, man tog sig, som det hette på gammal stockholmska, »rötmånslov», och det behövdes nog. På stadens gropiga och eländiga gator, som knappast blevo en smul bättre trots många förordningar, kunde man inte hämta någon frisk luft, och de enda offentliga platser, där man kunde spatsera tämligen oskadd och torrskodd utan fara att behöva snubbla i gropar och andra försåt, voro den inhägnade Kungsträdgården och ibland också den långa Kungsholmsbron, där man gick för att svalka sig och titta på utsikten. Tidigare under 1700-talet var Kungsträdgården huvudsakligen en promenadplats för de förnäma, som gravitetiskt rundade Fredrik I:s byst mitt inne i trädgården. Sådan har Bellman skildrat den i den berömda episteln om Mollbergs postering vid Kungsträdgårdsgrinden, och då man saknar någon bild av trädgårdens inre från denna tid, får man, liksom ofta, när det för övrigt gäller att skildra 1700-talets Stockholm, i stället låna hans ord, som kanske gör den mera åskådlig än någon konstnär förmått:

»Men inom gallret vad blomstrande prål,
sammanvridna valv, blompottor och stoder,
bugningar, nigningar, nöjen och skrål
vid ett sorl av sprutande floder!
Stolt här och där med dyrbara släp
mötas och trängas herdinnor, grevinnor,
nedslagna män, högmagade kvinnor
sitta på säten bland burkar och skräp.»

och när riksråden vandra förbi i stjärnor och band, springer vakten i gevär. Senare blev det betydligt mera demokratiskt. Det var den gustavianska tiden, som åstadkom denna omvälvning. Orangerihuset blev då en omtyckt danssalong, och det högst borgerliga nöjeslivet i den i trädgården 1793 byggda vauxhallen har Anna Maria Lenngren återgivit med drastisk satir. Av utsikten över Strömmen såg man från trädgården icke mycket, då Arsenalens tunga byggnadskropp stod i vägen. Över trädgården höjde sig Jakobs kyrktorn som en trogen väktare (bild 281).

Som man kan se på Werner von Rosenfelts dock icke alldeles tillförlitliga karta (bild 128), funnos i staden vid 1600-talets slut både många och även stora trädgårdar, och flera av dessa har han återgivit indelade efter ett konstfullt modeschema, som måhända icke alltid överensstämt med verkligheten. Under hela den period, som här skildras, tillväxte i en högst betydande omfattning trädgårdarna inom stadsområdet i antal och omfång och gåvo åt stadens yttre delar ett lantligt och idylliskt utseende och liksom slätade ut den tidigare mera skarpt markerade gränsen mellan stad och land. Borgarna byggde sig malmgårdar, och i täpporna ville man gärna ha lusthus med flöjel på taket. Till denna förkärlek för trädgården bidrog säkerligen i hög grad det starka botaniska intresset, som väckts till liv genom att Vetenskapsakademien 1739 grundats i staden, och till naturkänslans höjande har i sin mån också bidragit de offentliga botaniska exkursioner i trakten omkring Årstaviken, på vilka Linné lockade stadsborna med sig i slutet av 1730-talet. En lantlig karaktär hade särskilt den tröttsamma infartsvägen över Brännkyrka och Södermalm, och de främmande turister, som kommo den vägen, hade svårt att tro, att de nalkades ett kungligt residens.

1700-talets Stockholm är ju känt och besjunget som de många utvärdshusens, picknickernas, kägelbanornas, krogbalernas och glädjens stad. Det var Lorensbergs, Klas på hörnets och Liljeholmens glanstid, för att blott nämna några av dessa namn, som ännu ha en fascinerande, legendarisk och vemodig klang. Det friska och glada nöjesliv, som blommade upp i staden under 1730-talet, har över sig något av samma lätta och blonda klarhet, som är tonen över hela 1700-talets Stockholm.

Av Stockholms omgivningar kom Djurgården, här taget i sin större, egentligare omfattning, att framstå på ett alldeles särskilt sätt, och i dess idylliskt lummiga natur med ekbackar och lövängar utvecklade sig under somrarna ett rikt och karakteristiskt folkliv. Hitut vallfärdade om högsommardagarna hela stadens befolkning och här firade man samman med naturen denna årets lyckligaste tid. Äldre uppgifter än 1700-talet om detta djurgårdsliv har man egentligen icke, ehuru mycket i det vittnar om gammal tradition. Sedan gammalt utgjorde området en kunglig djurpark med stolta krondjur, och denna vårdades alltjämt omsorgsfullt till fröjd för kungliga jägare. Ännu 1729, när en av frihetstidens mindre poeter, Anders Georg Wetterhoff, skall tolka Djurgårdens känslor på konung Fredriks födelsedag, nämner han blott villebrådet, men talar ingenting om människorna:

»Din Djurgårds täcka plan, som hjortar, älgar, renar
i hoptals springa på, sin glädje även ter,
där var på särskilt sätt emellan träd och grenar
med ywighet i språng sin herre nöje ger.»

Salvius åter några år senare skildrar i sin nyss omtalade stockholmsbeskrivning Djurgården som de många sommarfirarnas samlingsplats. Stockholms läge har, skriver han, »givit denna orten mångahanda nöjen, där folk kunna fägna och uppfriska sig efter deras arbeten. I synnerhet är den Kongl. Djurgården en mycket behaglig ort, som lockar många tusende människor om sommartiden utom staden. Där växa allehanda lövträn och annan slags vanlig skog, var emellan finnas vackra slättparker, som överallt äro med gräs och blomster utprydde. Här får en se både hjortar och rådjur löpa i stora flockar.» Särskilt livligt blev folklivet efter Djurgårdsstadens tillkomst under 1730-talet, en boplats för sjömän och båtbyggare, och Stockholm äger nu intet område, där 1700-talsstämningen är så orörd som i denna stadsdel. Den poetiske upptäckaren, den förste och oförliknelige skildraren av detta Djurgården är ju Bellman, och i hans spår uppträdde under 1770-talet till Djurgårdens lov en hel svärm lovprisare. Djurgården var de okonstlade folknöjenas hem. Här var man fri från allt bugande och krusande i staden, här fanns ingen gemen, bara korpraler, här kände man sig som folk. I Bellmansdagens firande fortlever än i dag denna djurgårdstradition.

Även för de mer speciella pittoreska landskapsälskarna, som blevo vanligare ju mer man nalkades seklets slut och för dem som längtade att förverkliga de pastorala idyllerna i Gessners schweiziska stil, blev Djurgården en vallfartsplats och några av dessa byggde sig alphyddor för att leva naturen närmare och ostört få tala om, för att citera skalden Johan Gabriel Oxen-

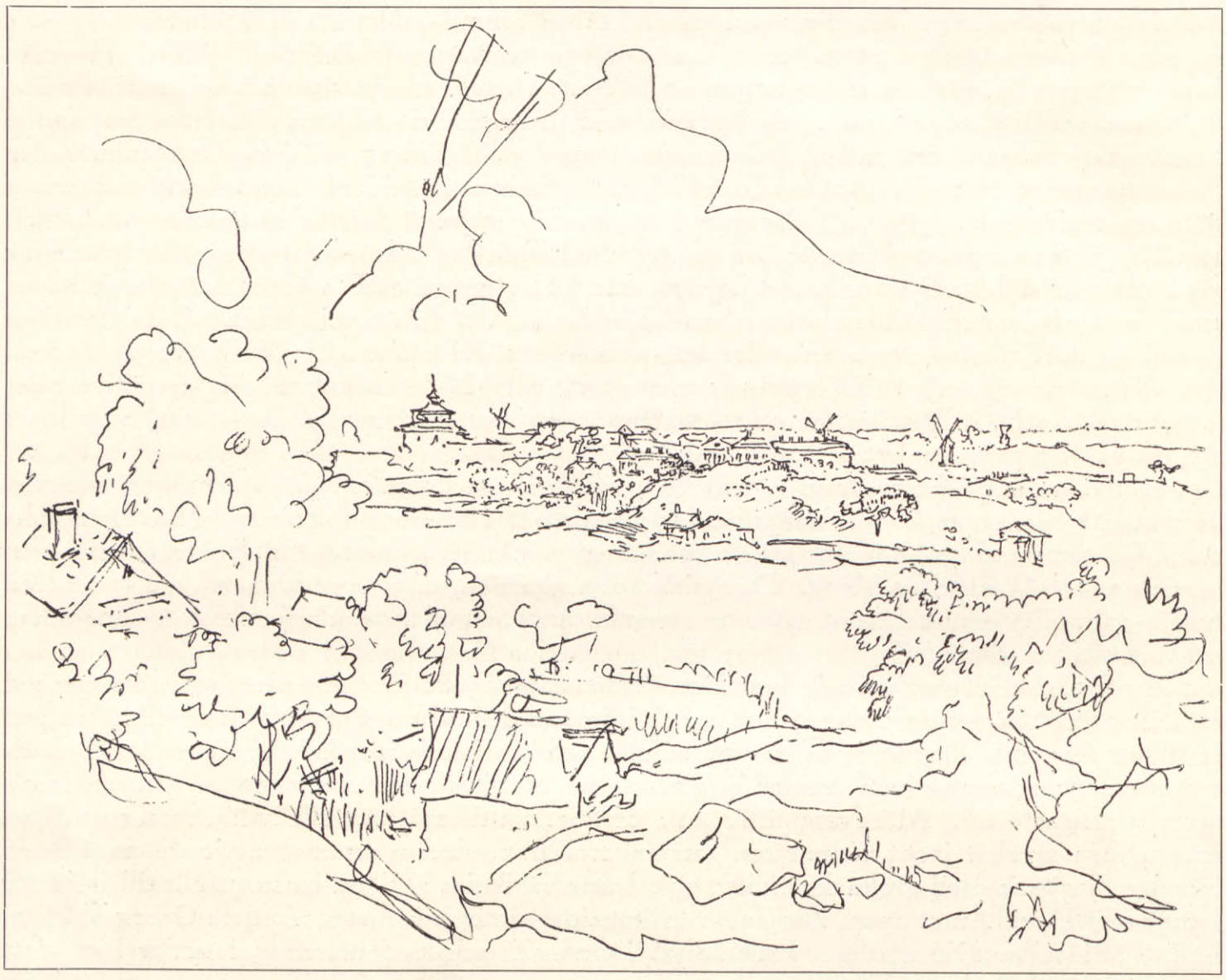

Fig. 13. Utsikt över Ladugårdslandet från Djurgården. Teckning av Elias Martin. 1780-talet.

stiernas utdrag ur djurgårdsentusiasten Gjörwells konversation, »naturens fägring, landsbygdens oskuld, vänskapens ljuvligaste känslor, hjärtats ömmaste rörelser och tankens förtjusning». Gjörwell uppskattade särskilt sluttningen mot Djurgårdsbrunnsviken, varifrån Martin gjort en sällsynt vacker utsikt över Ladugårdslandet (bild 260 och fig. 13).

Med 1760-talet vaknar åter lusten att återge staden i bild. Staden hade de sista årtiondena förändrat sig så mycket, att dess invånare ej längre kände igen den på de gamla bilderna, och man hade fått mycket nytt, som man var stolt över. På en gång träder staden i hela sin glans oss nu tillmötes för att låta sig betraktas och beundras från alla sidor och visa resultatet av de undanskymda decenniernas arbete. Till det yttre helt visst stora förändringar, men ingenting var märkligare än att atmosfären, dagern blivit en helt annan. Luften har ljusnat över staden, och helt plötsligt har denna ryckt oss nära in på livet. Från denna tid strömma stockholmsbilderna i en rikedom och mångsidighet, vartill man tidigare icke ägt motstycke, och en ny period började därmed i stockholmsbildernas historia, som varar den dag, som nu är. Det är *Johan Säfvenbom,* som inleder den nya utvecklingen. De få bilder, som tillkommit under frihetstiden, innan han började sin verksamhet, utgöra en anspråkslös samling av några arkitekturritningar och några tillfälliga bokillustrationer, och de större utsikter, som förekomma, äro kopierade på äldre bilder. Men en plats för sig intar en märklig bild från Mikaëlimarknaden på Skeppsbron, målad av okänd konstnär, och den ger en illustration till det myllrande livet på stadens mest internationella plats, över vilken man var stolt, och där skeppare, köpmän, snobbar och gatpojkar trängdes om varandra och många olika tungomål, holländska, ryska, finska och tyska, surrade i luften (bild 165). Av de stora eldsvådorna ha endast Katarinabranden 1723 lockat en skildrare, en okänd tysk gravör, som av bilden att döma

troligen varken sett branden eller staden (bild 138). Eldsvådebilder utgjorde annars en mycket populär genre, och från århundradets senare del finnas flera stockholmsbilder med eldsvådemotiv. Martin har i en akvarell återgivit en långt senare och icke så förödande Katarinabrand (fig. 14). Ute i Europa nöjde man sig gott med de gamla stockholmsutsikterna, när staden någon gång, numera rätt sällan, var aktuell i de europeiska förvecklingarna, och ännu under 1700-talet fingo Hogenbergs 1500-talsbilder tjäna som underlag till fantastiska vrångframställningar av staden. På en tysk gravyr av konung Adolf Fredriks kröning ser man den kungliga processionen rida fram i en på fri hand uppritad stadsomgivning. När man talar om stockholmsbilderna från denna tid, får man icke glömma stadsingenjören Petrus Tillæus' stora generalkarta av staden från 1733, och i sin vackra gravyr och kärleksfulla detaljbehandling utgör denna ett ovärderligt komplement till bildmaterialet. Den »förbättrades», som det hette, 1770 av P. G. Floding, som då lät inlägga på kartan den vid den tiden blott projekterade Gustaf Vasastatyn på Riddarhustorget.

Säfvenbom är som bekant den första egentliga landskapsmålaren i Sverige, och det var som landskapsmålare, han skildrat Stockholm. Redan det innebar en stor nyhet. Han var icke född i Stockholm. (Till hans biografi, se Fritjof Hazelius, Johan Sevenbom och hans målningar på Slottet och rådhuset i Stockholm. Sankt Eriks årsbok 1913.) Enligt sin egen uppgift kom han dit som en fattig yngling på några och tjugo år i början av 1740-talet från Närike, Lars Wivallius' hembygd, för att söka göra något av sina gryende konstnärsanlag och fick där i armod och hårt arbete genomleva sina första läroår. I Maria skolas matrikel finnes 1732 inskriven en tioårig pojke med hans namn, och åldersuppgiften stämmer rätt väl med det årtal, som Säfvenbom själv uppgivit som sitt födelseår (1721). Man vill gärna tro, att han gått i den lilla kyrkskolan på malmen, där Bellmans morfar då var inspektor, och

Fig. 14. Eldsvåda i Katarina församling. Akvarell av Elias Martin

att han också kunnat framkalla Stockholm ur sina barndomsminnen. 1750 lyckades det honom att få resa ut till Frankrike. Där blev han bekant med rokokons landskapsmåleri, kom i lära hos mästaren Claude Joseph Vernet själv, som han högt beundrade, och i dennes berömda hamn- och marinbilder, som han även kopierat, fann han sina mönster. Starka intryck har han också tagit av Johan Richters arkitekturmåleri, och när han 1760 kom tillbaka till Stockholm, lika fattig som han alltid varit, kände han sig nära nog som en banbrytare för en ny konst.

Säfvenboms produktion under de 24 år efter hemkomsten, som omfatta hans egentliga verksamhet, är väsentligen fylld av arbetet på de femton utsikter av staden, som nu finnas på Stockholms rådhus. Den första duken, utsikten av gamla Norrbro med kanslihuset och slottet, blev färdig 1761, och medan han 1784 målade den sista av dem, Mariatrakten från Kornhamnstorg, föll penseln för alltid ur hans hand. Dessa bägge årtal omsluta ett märkligt och i kulturellt avseende enhetligt skede, fullt av vaknande krafter och andlig livaktighet, den färdigbildade och slutande frihetstiden och den gustavianska tidens första lyckliga år. Mera konsekvent och fullständigt har Stockholm aldrig skildrats i något serieverk. Man känner genom F. U. Wrangel och Hazelius väl de olika målningarnas historia, men något finnes att lägga därtill. Så gott som omedelbart efter hemkomsten har Säfvenbom haft sin uppgift klar för sig, och till denna hänvisade honom också hela hans skolning. Man skulle icke vilja anse uteslutet, att det var Jean Eric Rehn, som givit honom uppslaget. Rehn var vid denna tid särskilt intresserad för framdrivandet av börshusbygget, om vars nödvändighet han utgivit en anonym broschyr, och det var som prydnad i denna ännu blott projekterade byggnad, som Säfvenbom först trodde sig få användning för sina tavlor. I detta syfte vände han sig till borgerskapets speciella representanter, bemedlingskommissionen och borgerskapets äldste, men man ansåg sig icke kunna anslå några medel härtill, helst som själva byggnadens öde av ekonomiska skäl ännu var ovisst. Uppslaget slog dock helt naturligt an en lokalpatriotisk sträng, som genljuder i de snirklade ord, med vilka bemedlingskommissionen formulerade sitt avslag. Man skulle icke kunna »falla på en mera tjänlig och tillika hederligare dekoration än välgjorda oljemålningar över denna stads sällsamma och behagliga utsikter, varigenom ett stadens hus erhölle sin förnämsta inredningsprydnad av själva stadens ypperliga belägenhet, som på ett så utmärkt sätt distinguerar Stockholm ifrån många städer i världen och varigenom man tillika lämnade ett autentiskt vedermäle, det man icke vore känslolös till egna förmåners värde, men till svensk mans satisfaktion och främlingars uppbyggelse gjort dem den heder, som de förtjäna». Efter detta avslag vände sig Säfvenbom till magistraten och lockade med sina utsikter till rådhussalens prydande. Han fick här en varm förespråkare i överståthållaren von Lantingshausen, och det är dennes energi, som stadens borgmästare och råd ha att tacka att de fått förvalta den vackra bildserien. Den karakteristiska skrivelse, som Säfvenbom lämnade in till magistraten, har aldrig varit tryckt, men förtjänar att i detta sammanhang återgivas som ett upplysande dokument om Säfvenboms egen uppfattning av sitt verk:

»Sedan jag ifrån mina yngre år ägt en synnerlig håg för fria konster och egentligen den delen, som utgör teckning och landskapsmålning, samt i det avseendet besökt de utrikes orter, varest denna vetenskap kommit till sin höjd, har jag, van att göra de reflexioner en artist ej böra undgå, vid återkomsten till mitt fädernesland funnit detsamma icke allenast uti många härliga och sköna vyer och belägenheter uppgå emot andra så högt berömde länder, utan ock att i synnerhet detta residenset äger inom sig uti byggnader och utom sig uti belägenheter och utsikter så många konstens och naturens mästerstycken som något annat land i Europa. En kännare kan ej annat än förundra sig över de synnerliga utsikter Stockholm på alla dess sidor äger, alla i högsta måtton behageliga och ingen lik den andra. Men vad man där hos även måste förundra är, att alla dessa mästerstycken äro föga kända av Sveriges egne innebyggare och alldeles icke av utlänningen. Orsaken är helt lätt att finna. Få hava tillfälle att se dem på stället, och de finnas icke avbildade, mindre i koppar stuckne, som är det enda medel att göra dem för hela världen kunnige. Italien hade nästan samma öde förrän Vernet framkom, och Venedig ägde icke så många åskådare av dess präktige palais

och byggnader, innan Richter dem avbildat. Utlänningen lockas igenom en prunkande målning att bese så behageliga och sköna orter, och nyttan av sådana besök är ganska ögonskenlig.

Jag har avfattat en av Stockholms vyer ifrån Kongl. Slottet åt Norrbro, Kongl. Myntet och Stallet. Får jag utbedja mig den äran att offerera denna tableau högvälborne herr baron, överståthållaren och kommendören samt den högädle magistraten, sker mig en synnerlig gunst och benägenhet; det är åt stadens förman och överhet som hedern bör tillfalla för dess präktiga och behageliga utseende, och det är orsaken, varför jag tager mig friheten att presentera denna förstlingen av mitt arbete efter återkomsten till mitt fädernesland.»

Det är helt visst ett våldsamt överord eller närmast en poetisk fras, när Bellman i sin gravskrift över den hederlige mannen talar om Apelles' brutna pensel och siar, att Säfvenboms

Fig. 15. Utsikt över Staden och Strömmen från stranden nedanför »Makalös». Oljemålning av Johan Säfvenbom. Observera parmmätarna, som mäta hö i parmmåtten.

rykte skall spridas, så länge snillen äro till. Hos eftervärlden har Säfvenbom eljest fått gälla som en nykter porträttör av stadsvyer. Man måste dock säga, att han i sina bilder förmått något som är mera värt, att han träffat en verkligt stockholmsk ton. Man har dömt honom för hans temperamentslöshet och den bristande livfullheten i hans figurstaffage, men även dessa egenskaper hänga i viss mån ihop med staden, och man kan egentligen vara tacksam för att han dämpat den vernetska livligheten, som icke hade passat här. Han är icke bara en samvetsgrann topografisk skildrare, och därtill en ypperlig sådan genom sin rena och säkra teckning, han har, vad mer är, lyckats fånga tonen över den huvudstad, som frihetstiden skapat, öppen, fri och ljus, och i hans tavlor lyser en ren och rofylld morgonluft. Han har sett på staden med kärleksfulla ögon. Man kan i detta sammanhang icke underlåta att beklaga den placering, som de Säfvenbomska tavlorna nu har och som icke ger dem rättvisa. I rådhussalen på Kungsholmen ha de komponerats in i en främmande pompös prakt, för vilken de äro helt

väsensskilda, och mot denna bakgrund ha de endast ringa möjlighet att göra sig gällande och verka därför livlösa och bleka. De voro gjorda för den gamla ljusa salen i Bondeska palatset med sin vackra, för blott några få år sedan spolierade gustavianska inredning, och där hade Säfvenbom själv en efter en hängt upp dem.

Säfvenboms sparsamma produktion utom dessa femton bilder faller även till en del på stockholmsbildens område. Utom rådhustavlorna har han målat andra dukar med liknande motiv, och en av dessa, en utsikt över Strömmen och Slottet från stranden nedanför Arsenalen, som upptäckts på en husaktion i Paris, har första gången reproducerats här (fig. 15). För Stockholms slott målade han avbildningar av andra svenska slott, bland dem även Drottningholm och Ulriksdal. De stå icke på samma höjd som rådhusbilderna och ha en mörkare ton. Under sina sista år tecknade han en stor, vacker och intressant utsikt över staden och omgivningarna från Mälarsidan (bild 196—198) i en ljus silverton, och det har troligen varit hans mening att låta överflytta den i gravyr. Därigenom skulle utan tvivel kunnat åstadkommas ett värdigt motstycke till Sigismund von Vogels kopparstick.

En anekdot om Säfvenbom, som Marianne Ehrenström berättar i sina notiser om litteraturen och konsterna i Sverige, är möjligen legendarisk, men karaktäriserar honom icke illa just som stockholmsmålare. På revolutionsdagen den 19 augusti 1772, Stockholms stora klang- och jubeldag framför andra under århundradet, stod Säfvenbom på Fersenska husets terrass och målade en utsikt över hamnen. Han gick så helt upp i sin uppgift, att han ingenting märkte av vad som försiggick runt omkring honom. Han hörde icke trampet av de marscherande trupperna och de längs gatorna rusande folkmassorna, musiken, saluten och jubelskränet. Först när han kom hem på kvällen, fick han veta vad som skett, och hans egen förvåning överträffades blott av hans vänners, för vilka hans distraktion var obegriplig. Den vy, han då målade, har troligen varit den utsikt över Slottet och Helgeandsholmen, som blev färdig 1776, och man får komma ihåg, att varje duk tog för honom vanligen flera års arbete.

Som vår äldste landskapsmålare har Säfvenboms ära någon gång gjorts stridig av Johan Filip Korn, en självlärd ämbetsmålare, som gjort dekorativa pannåer med lummiga landskap, och vid något tillfälle har han då också snuddat vid ett stockholmsmotiv (bild 158). En imitatör av Säfvenbom är den litet kände Rèze, som gjort en god målning av södra strömgrenen och Mynttorget från Norrbro.

Under 1760-talet uppträda flera andra skildrare av staden, i färg, i teckning och gravyr, och även de litterära underrättelserna från staden förekomma nu i en betydligt livligare och friare omfattning. Till en del har man i förra fallet att häri se ett resultat av den konstnärliga undervisning, som organiserats vid slottsbygget. I Taravals 1735 grundade ritarakademi hade Säfvenbom och Rehn fått sin första konstnärliga utbildning. De fria konsterna hade tillväxt i popularitet, de blevo på modet, och i deras följe uppträdde som vanligt också många dilettanter. Av sådana konstutövare ha alltid med förkärlek utvalts pittoreska stadsmotiv, och därigenom har mången märklig byggnad eller intressant situation räddats till utseendet. För bilder, vilkas motiv folk kände igen och tyckte om, voro avsättningsmöjligheterna alltid lättare än annars, och detta lockade helt naturligt även konstnärerna att välja stockholmsmotiv, vilka för övrigt sannerligen i sig själva kunde vara goda nog. Av vikt för de topografiska bildframställningarna blev särskilt den undervisning i gravyr och etsning, som Rehn började meddela under 1740-talet, och hans båda främsta lärjungar, Johan Gillberg och P. G. Floding, grundade själva var sin gravyrskola. Varken Rehn eller Floding ha dock veterligen stuckit någon stockholmsbild, om icke för Flodings del skall räknas det verk över »solenniteterna» vid Gustaf III:s kröning, som han utgav 1784. Som stockholmsbild kan man med god vilja rubricera Gillbergs kopparstick av Smedsudden (bild 155), som ju likväl blott återger ett pastoralt landskap. Det har dock i varje fall en mera svensk karaktär än den tyske målaren J. P. Hackerts båda tavlor från det Smedsudden närbelägna Marieberg, som graverats av Testolini och De Monchy (bild 136—137) och som snarast kommer betraktaren att tänka på ett medelhavslandskap. När Thorild ett tjugutal år senare vandrade på Kungsholmen »ensam, uppfylld, ömsom förtjust och klagande genom Mälarens skogar», tedde sig för honom samma kust i ödslig och majestätisk skönhet

och i ossiansk vildhet slog stormen mot klipporna. Gillberg räknade många förnäma dilettanter bland sina lärjungar, även de kungliga barnen, och i hans skola har Gustaf III som kronprins stuckit en vy av Hornsberg (bild 154) och en utsikt från Logården (bild 160). Bägge få bedömas som skolstycken. För den sistnämnda utsikten har den furstlige gravören som mönster kunnat använda Säfvenboms målning med samma motiv.

En annan av Rehns lärjungar var modellören Olof Årre, själv föreståndare för en slöjdskola, där undervisning meddelades i teckning, modellering och poussering. Han har graverat blott några få bilder, men han är likväl att räkna till de allra främsta stockholmsskildrarna och det egentligen på grund av ett enda blad, en utsikt av Stockholms hamn från 1768, med vilken den store skeppsbyggaren J. H. av Chapman som en hyllning åt staden med den stora handelsflottan och de präktiga varven prytt sin Architectura navalis mercatoria. Det är en i bästa mening traditionell bild, en glansfull och strålande framställning av frihetstidens huvudstad, som skulle ha vunnit gillande av de gamla stadsvyernas mästare. Det är i en syntes Vogel och Wolfgang Hartman på 1700-talet, och Årre har även lyckats få in den nya tidens fria vidder och ljusa luft. »Stolta stad!» måste man med Fredman utbrista inför denna anblick av 1760-talets Stockholm, som träder oss till mötes med sitt prål, sitt buller, larm och skrål, sina slott och torn och där spaniefararen höjer sig över jakter och skutor och snart segelstinn skall vända åter till Cadiz och Dublin. Årres övriga gravyrer äro mycket obetydligare och icke så säkra i greppet på ämnet. I ett stort blad har han återgivit den pretentiösa dekorativa uppställning med blandade ryska och svenska emblemer, som ryske ministern greve Osterman till allmän förargelse 1771 reste utanför Riddarholmskyrkan för att fira Gustaf III:s kröning, och likaså har han graverat det stora »campementet» på Ladugårdsgärde 1773, som är besjunget i Fredmans 70 epistel.

En av Flodings lärjungar blev en bekant stockholmsskildrare, Johan Snack, själv barnhusbarn från Stockholm. Hans verksamhet föll på 1780-talet, i vars slut han dog. Snack började 1782 arbeta på ett illustrationsverk över staden, Holmia illustrata, som planerats av borgmästaren Erik Säfström, men han medhann blott några få bilder innan företaget avbröts. Någon större skada skedde icke härigenom. Snack var obetydlig som artist och levde sin korta tid i armod. Hans gravyrer ha en mörk och grumlig ton och brista ofta i teckningens och perspektivets säkerhet. Bäst har han lyckats i sitt stick av Riddarhustorget, då han sökt återge livet på denna mondäna mötesplats med dess konverserande människogrupper, men bilden är stel, och torget, som hade en rätt intim karaktär, har blivit gapande brett (bild 187). I sin stora utsikt över Strömmen, där han syftat till en livlig hamnbild à la Vernet och något av stadsutsikt i gammal stil, har han alldeles förtagit sig (bild 200). Bättre lyckades han i några små handteckningar, där tonen är renare och linjerna säkrare. En annan av Flodings lärjungar, Johan Lorentz Caton, som för övrigt liksom Snack mest stack porträtt, har graverat en liten utsikt av staden från södra Kungsholmsstranden i anslutning till Snacks manér (bild 274).

När Snack dog, hade han redan helt hunnit ställas i skuggan av en annan konstnär, Elias Martin, och dennes verk som stockholmsskildrare blev i stället ett sannskyldigt Holmia illustrata. Även Martin var ett stockholmsbarn. (Martins biografi se Ragnar Hoppe, Elias Martin, En biografisk studie, Sv. allm. konstförenings publikation XXXI.) Han var född 1739 och var sålunda ett år äldre än Bellman, med vilken han för övrigt har många beröringspunkter. Ännu innan Säfvenbom börjat måla sina stora utsikter, hade Martin avbildat staden i teckningar och akvareller. En hastigt fångad och mjukt återgiven utsikt över södra strömgrenen från 1760 är redan karakteristisk för hans bästa sidor (bild 152). Som stockholmsskildrare omspänner han en ovanligt lång tidrymd. Han avled först 1817, men hade då i flera år icke förmått måla, och hans sista stockholmsbild torde vara den akvarell av Drottninggatan från Kungsbacken, som han målade 1808 på Gustaf IV Adolfs befallning och som nu finnes i Athenæum i Helsingfors. Denna period har flera avbrott, som ofta blevo av avsevärd längd. Från hans första tid finnas blott få vyer och jämsides med dessa har han tecknat några stockholmska folktyper i en rätt burlesk chargering. 1763 reste han till Sveaborg, där han ritade modeller åt amiralen Augustin Ehrensvärd, som

själv var en konstnärsnatur, och hos honom stannade han två eller tre år. 1766 gav han sig ut på en utländsk resa, vistades först två år i Paris, där han troligen också besökt Vernets ateljé, och reste 1768 till London, där han stannade i 12 år. I England blev Martin en färdig konstnär, lärde sig gravera i olika tekniker, målade landskapsporträtt och satiriskt moraliserande genrebilder och förvärvade på det hela en ansedd ställning. Liksom Bellman på gamla dagar tyckes han ha satt värde på hederstiteln »den svenske Hogarth», men den passade knappast någon av dem. Till England kom även Elias' yngre broder Johan Fredrik, som under hans ledning utbildades till konstnär, och mellan de bägge bröderna arrangerades ett samarbete, som fortsattes så länge Elias levde och som gör det svårt att göra vardera av dem tillbörlig rättvisa. De bilda tillsammans en enhet, om också ingen tvekan behöver råda om det faktum, att Elias icke blott är den långt överlägsne konstnären, utan också den självständige ledaren av deras gemensamma arbete. Johan Fredrik, som var ofärdig, »den lille Martin», utbildades till en mångsidig grafiker och var särskilt tekniskt intresserad av yrket. »Min bror Johan Fredrik Martin bestrider egentligen gravyren och han åtager sig att lära gossar gravera, i synnerhet den sorten som göres med streck», förklarade Elias för svenske ministern baron Nolcken, när fråga var om deras överflyttande till Sverige i Gustaf III:s tjänst. Det skall dock visst icke förnekas att Johan Fredrik var en god konstnär, som på egen hand gjort utmärkta gravyrer av sin födelsestad. När de bägge bröderna återvände till Sverige 1780, var deras mål att avbilda svenska vyer, och i detta program kommo stockholmsbilderna att få en dominerande plats. Redan första året efter hemkomsten har Elias daterat flera konturetsningar med motiv från staden, såsom »Höbåt vid Kornhamn» och några utsikter av Slussen och Järngraven. Med avbrott för åren 1788—91, då han åter vistades i England, stannade han sedan hela sin tid i Stockholm.

Elias Martin hade ett rörligt och lättflytande konstnärstemperament, som även avspeglas i de skiftande tekniker, som han begagnat i sin konstnärliga produktion. Han har avbildat staden i teckning, i olja, i akvarell, lavyr och gouache, och i flera olika slags gravyr. Från streckmanér, som var hans vanliga metod i början av 1780-talet, övergingo han och brodern efter en tid av blandade manér till punktering, och Johan Fredrik slutade med akvatinta, i vilken gravyr han kanske lyckats bäst. Som stockholmsskildrare har Elias i mycket stor omfattning begagnat sig av den akvarellerade konturetsningen, en teknik, som han behärskat med känslighet och fulländning.

Elias Martin är det gustavianska Stockholms egentlige målare. Med sin lätta hand och ljusa blick har han i oefterhärmligt behag gjort Gustaf III:s huvudstad levande i sina otaliga bilder. I produktionens omfattning torde han icke överträffas av någon stockholmsskildrare. Martin fortsätter direkt där Säfvenbom slutat. Symboliskt nog fullbordade han dennes sista rådhustavla och övertog likaledes hans officiella ställning inom konstnärsvärlden. Hans mest omfattande verksamhet som stockholmsskildrare faller inom 1780—90-talen, kvalitativt mera betydande under det förstnämnda decenniet, kvantitativt under det följande.

Martins samtid förstod och uppskattade i hög grad hans verk och han har mer än någon annan bildkonstnär öppnat ögonen för stadens skönhet. Han är här en upptäckare. Väl funnos många med närsynt blick för hans svagheter, den ofta bristande korrektheten i hans teckning och en stundom väl hafsig snabbhet i utförandet, som hade sin grund i ett i varje fall mänskligt förvärvsbegär, men som det påpekades av en samtidig fransk författare, Fortin de Piles, som gjort en saklig och förtrolig skildring av Stockholm som den gustavianska konststaden (Voyage de deux français dans le Nord de l'Europe. Tome II, 1796), har han alltid visat talang och smak. Det finnes många entusiastiska uttalanden, som vittna om att hans konst träffat människornas hjärtan. »Stockholm! Dess gudomliga och varierande utsikter! Gouacher av herr hovgravören Martin. Fåfängt att finna annorstädes i Europa!» utropar Martins vän, den exklusive samhällsförbättraren Per Tham till Dagsnäs i en resejournal, som i stilens knapphet söker imitera Karl August Ehrensvärds berömda koncentration. Han identifierar alltså Stockholms skönhet med Martins utsikter, och för många andra av hans samtida blev Martin en läromästare i konsten att se stockholmsnaturens fägring. När Sergel såg ett vackert landskap, tänkte han genast på Martin och önskade det återgivet av honom.

Fig. 16. Utsikt över Strömmen, palatsen på Strömgatan och Strömsborg. Oljemålning av Elias Martin. Hesselby.

Martin har sett Stockholm från alla håll och målat alla dess stränder. Det finnes icke många bilder av honom, som sakna vatten. Oftast har han väl återgivit trakten omkring Strömmen eller någon utsikt över hamnen mellan Slottet och Skeppsholmen. Slottet kom han icke alltid riktigt tillrätta med, i synnerhet på nära håll, men han har någon gång ypperligt lyckats fånga det reflekterade ljuset från den väldiga gula fasaden. Martins hamn är icke den gamla effektfulla paradbilden. Den ger mera intryck av inomskärstrafik, men den är levande och rörlig med lätta och kastiga vindar. Alla dessa ännu icke kajfodrade stränder passade honom så väl och erbjödo pittoreska motiv i rik omväxling. Den första bilden av Helgeandsholmen från 1760, bild 152, är redan ett karakteristiskt Martins-motiv med stränderna belamrade med idyller av vanvårdade plank och bodar. Det västra lejonet framför norra slottsfasaden tyckes nästan vilja ramla ner i den allt underminerande Strömmen. Martin kunde aldrig riktigt bemästra dessa lejon och han lyckades aldrig som Säfvenbom utnyttja deras effektfulla placering. Han tyckte om den pittoreska oredan på en halvt övergiven och glömd byggnadsplats med lutande plank och raserade ställningar och sådana voro icke ovanliga i 1700-talets Stockholm, där arbetena på de stora centrala byggnadsplatserna ofta länge fingo vila, medan man sökte hämta nya krafter till fortsättningen.

Martin rör sig icke så mycket i stadens innandömen. Bäst har han kanske träffat det rörliga och vardagligt pulserande stockholmslivet i bilderna från Slussen och Järngraven. Slussen har i hög grad fägnat hans målaröga, och särskilt under 1780-talet har han gång på gång hämtat motiv från denna färgrika och måleriska miljö. Per Tham fann dessa utsikter särskilt karakteristiska för staden. Den gustavianska söndagsstämningen åter är bäst träffad i bilderna av det forna Norrmalmstorg, som även Johan Fredrik återgivit. Oscar Levertin sade sig känna liksom en stöt i bröstet, var gång han betraktade dessa blad, och i sin poetiska omskrivning av Johan Fredriks torgbild har han gjort en strålande hymn över Gustaf III:s huvudstad.

I stadens omgivningar fann Martin sina käraste motiv. Beständigt vandrade han där sommartiden i stilla hänryckning med sitt målarskrin, och var han gick fram, fann han nya

och ständigt växlande vyer. Med åren kommer han alltmera bort från staden och söker upp naturen. Som denne vandrande upptäcktsfarare beskriver honom Gjörwell, som ofta mötte honom på sina promenader. Hur många utsiktspunkter fanns det egentligen icke, från vilka man kunde se staden med alla dess spiror och Slottets lugna linje ligga och glimma i solen! Han har vandrat Rörstrandsvägen längs Klarasjö upp till Sabbatsberg, där man hade en härlig överblick av staden, han har gått i de branta backarna bakom Observatoriet, där små stugor klängde på de höga bergen och en och annan liten sjö ännu blänkte emellan dem, från det leende och vackra Bellevue på höjden vid Brunnsviken har han betraktat utsikten över Haga. På Djurgården kände han alla avlägsna stigar. De höga och mörka bergsryggarna kring Tegelviken har han ofta och förträffligt återgivit, och han är den förste, som fångat den storslagna utsikten över staden från detta håll. Han har målat Stadsgårdsbergen med sina hängande trädgårdar och stugor, den leende grönskan kring Hammarbysjö lika väl som den dystra och ödsliga trakten kring Skanstull och de kala Skinnarviksbergen. Mest berömda av hans utsikter äro bilderna från Mosebacke från mitten av 1790-talet, och denna utsiktspunkt har han gjort klassisk. Gjörwell har skildrat samma panorama i ett brev till sin dotter (1798), och hans ord ge en god topografisk beskrivning och teckna på samma gång en stilla lycklig idyll från en gustaviansk värdshusträdgård:

»Det är samma alldeles, ja högst pittoreska trädgård, ifrån hvilken vår Martin tagit den präktiga, den alldeles unika vyen af Stockholm, som sitter uti ditt vackra förmak. Där i trädgården sutto vi i en löfsal och sågo ej allenast in natura allt hvad herr Martin riktigt tecknat på sitt stora blad, utan också mycket mera af detta vidsträckta landskap. Kort sagdt, ögat kunde där vandra alltifrån yttersta inloppet till Stockholm, allt utanför Blockhusudden, och allt till Marieberg och Hessingen uti Mälaren, samt midtför äfven allt till höjdens antipod eller Observatoriebacken, med hela den präktiga gruppen af själfva staden samt dess kringliggande malmar, holmar, stränder och vikar, allt detta långt ner under vårt öga, som således öfverskådade alltsammans med en fågels blick, eller à vue d'oiseau, såsom artisten säger. Där, på detta allra skönaste ställe, hvarifrån man äfven ser hela Djurgården och gärdet, hvars läger just nu lyser i hela sin martialiska och, såsom man lätt kan tänka, förfärliga stånd, sutto vi i en löfsal och åto en pastoral middagsmåltid, bestående af spenat och rökt lax, kotletter och filbunke.»

För Martin var att måla en lek, ett »trolleri», som han själv sagt. Han har en gång som mogen konstnär nedskrivit hur han som barn förundrade sig över ljusets rörlighet: »Jag såg ett träd, två träd, tre, allt högt, stort och undransvärt, jag skulle med mina ögon mäta dess höjd, och såg granars toppar och ekens krona höja sig till solen. Solen igen spridde sina strålar, skuggor mötte skuggor, mörker och ljus blandades om varann. Och 1,000 återsken tävlade med regnbågen i färger. Vad lärde jag av allt detta? Jo, att Gud är stor.» Hela livet igenom bevarade han samma naiva blick, som han haft som barn, och den gav hans verk dess enastående friskhet och omedelbarhet.

Med Martin är det mesta sagt om 1700-talets stockholmsbilder, och det är icke mycket att tillägga, även om det finnes talrika bilder av andra händer än hans. Som utsiktsmålare följes han i tiden närmast av fransmannen Louis Bélanger, som kom till Sverige 1798. Även han har inspirerats av det stolta panoramat från Mosebacke, som han återgivit i flera målningar. Han var en temperamentsfull artist, i mycket påminnande om Markus Larsson, och är ett av de mera betydande namnen i vår äldre landskapskonst, men han är egentligen att räkna till det följande seklet. Martin bildade skola och fick många lärjungar. Han utgav till och med 1793 ett periodiskt gravyrverk med titeln »Från Martins skola», där han tryckt av äldre plåtar. Som lärare var han dock icke särskilt lyckad och saknade härför tillräcklig soliditet. Ingen av hans elever nådde självständig berömmelse, och han ammade upp en hel svärm av dilettanter. De voro för mycket engagerade i hans arbeten, kopierade blott hans utsikter, sökte sällan upp egna motiv och hade icke heller hans friska natursinne. Mest betydande av dem var Mårten R. Heland. Han har gjort en vacker serie av miniatyrakvareller med mästarens motiv, som ha en behaglig och ljus ton. På en av dem har han bevarat utseendet av Bollhusfasaden, Gustaf III:s första operabyggnad. Heland var en säkrare

tecknare än sin lärare med mer sinne för arkitekturen och hade lättare att komponera in figurer i sina vyer. Ett gott blad är hans gravyr av Mynttorget och gatan över Helgeandsholmen (bild 267). En flitig stockholmsskildrare i samma manér är Johan Cumelin. Han har utfört liknande akvarellminiatyrer. Självständigt har han bland annat gjort en bild över Skeppsbron. Den verkar visserligen ödslig och övergiven, men är imponerande genom sin skog av master. En annan, om vilken samma omdömen gälla, är Eckstein. Till Martins lärjungar hörde även den pittoreske landskapsskildraren Carl Linnerhielm, Gjörwells »pastorale» vän, och han har i sina resebeskrivningar gjort karakteristiska skildringar av de lantligt idylliska infartsvägarna till Stockholm.

Även flera andra av tidens konstnärer kunna i mer eller mindre grad räknas till stockholmsskildrarna. Dit hör särskilt Per Hilleström. Han är de gustavianska festernas målare och en trohjärtad tolk för den borgerliga rojalismen. Någon festivitas strålar icke ut från hans dukar, och han nådde aldrig den gustavianska glansen i Pilos strålande kröningstavla. Finge man räkna även interiörer med bland stockholmsbilderna, skulle denna senare obestritt intaga hedersplatsen för hela århundradet. Här hade passat en mera inspirerad och fantasifull konstnär än Hilleström för att återge den stolta processionen med de fladdrande ryska fanorna utanför Storkyrkan (bild 212). Mera hemma var han bland stadsmajorer och ryttmästare på den borgerliga beväpningens mönstringsplats, Adolf Fredriks torg, där han för övrigt själv bodde. Där målade han den stora mönstringsbilden från 1794. En lärjunge till Hilleström var teaterdekorationsmålaren C. J. Hjelm, som målat ett i många avseenden roande längdsnitt genom Slottsbacken (bild 263—264). Troligen är han också mästare till den här återgivna akvarellen av kungamördaren Anckarströms hudflängning, en kulturhistoriskt intressant bild från ett vid denna tid livligt uppskattat folknöje (bild 262).

Det Stockholm, som vi, främst tack vare Säfvenbom och bröderna Martin, känna från 1700-talets senare decennier, är sålunda icke blott som under äldre tider några få längdvyer och ett antal avbildningar av enskilda byggnader och monument, utan en hel stad i mångsidigt levande gestaltning. Det är onekligen en blomstringstid för stockholmsbilden, och de som arbetat i dess tjänst, ha uppenbarligen glatt sig åt att få återge en ljus, festlig och lycklig stad.

Ivar Simonsson.

Fig. 17. »När Grefve Ugglasses hus refs. 1801. junij 28».
Teckning av Elias Martin.

Fig. 18. Utsikt från Jakobs kyrka. Litografi efter teckning av Wilhelm Birckmann, 1800-talets mitt.

KARL JOHANS-TIDEN

1810—1844 SAMT TIDEN INTILL 1872

DEN GUSTAVIANSKA TIDEN — LIKSOM DEN KAROLINSKA — SLUTADE dramatiskt. Vid de båda tidevarvens utgång befann sig Sverige i ett bekymmersamt tillstånd efter perioder av olyckliga krig, med inre och yttre politiska förvecklingar och med nödens och hård tids tryckande mara över sig. Gustaf III:s och Bellmans glada stad var nog, även under Gustaf IV Adolfs regering, sig lik till det yttre, men huvudstadens invånare gingo omkring modstulna och nedtryckta till sinnes. Efter revolutionen i mars 1809 tog det innestängda livsbegäret väl åter ut sin rätt, och »dagens lösen blef allt mer: Sans gene», som Bernhard von Beskow skriver i sina Lefnadsminnen. Karl XIII var gammal och skröplig, och när kronprinsen Karl Augusts hastiga död nödvändiggjorde valet av ny tronföljare, föll detsamma 1810, efter flere olika förslag, på Jean Baptiste Bernadotte, marskalk av Frankrike, prins av Ponte-Corvo, som år 1818 blev Sveriges konung, Karl XIV Johan.

* * *

De stora monumentalbyggnadernas och det privata palatsbyggandets tid var, kan man säga, med 1800-talets inbrott definitivt avslutad för en lång tidrymd framåt. Den arkitektoniska formgivning, de gångna seklen med rik hand skänkt åt staden, var avstannad, och en period av relativ vila inträdde, som i stort sett räckte till framemot 1800-talets sista decennier. En stor del av de äldre, särskilt den Karolinska tidens, byggnader voro nu helt eller delvis förstörda av eld och brand eller stodo förfallet nära på grund av tidens allfrätande tand. Med 1700-talets slut var dock Mälaredrottningens ädlaste klenod, det Tessinska Slottet, efter sekellång byggnadstid färdig. Det inbrytande 1800-talet fick då också bland annat övertaga arvet att söka infatta denna klenod, det vill säga att iordningställa och utforma dess närmaste omgivningar, kajerna och broarna kring och vid Slottet och Helgeandsholmen. Norrbro blev färdig i slutet av år 1807, då den gamla »Vedgårdsbron» — den sista av de gamla ruckliga träbroarna över Norrströms tvänne grenar — äntligen blev överflödig och revs. Under mittportiken vid slottsappareljerna å Lejonbacken blev en minnessten uppsatt med inskriptionen att Norrbro fullbordats under Gustaf IV Adolfs regering och Samuel af Ugglas överståthållarskap, men under Karl XIV Johans kronprinstid (1812) blev denna sten, som enligt dåvarande statsministern Lars von Engeströms ord »såg ut som en kakelugn

och var illa ställd midt i stora porten under Lejonbacken», borttagen. — Återstod så bl. a. att fullborda Strömparterren, dit den södra trappan från Norrbro redan 1806 blivit lagd ned till den blivande parterren, som blev färdig i sitt första skede 1810, antagligen avsedd till en »försäljningsplats för fisk och grönsaker, ehuru den ligger under slottsfönstren» (enligt Lars von Engeström). Man hade tydligen svårt att avbryta den gamla bodhandelstraditionen på Helgeandsholmen. Parterren, som var genomskuren på mitten av en kanal, erhöll emellertid på 1830-talet planteringar med gräsmattor och lombardiska popplar samt omgavs av ett järnstaket; över kanalen lades en av Samuel Owen konstruerad starkt välvd bro åt Strömmen. Det heter i en berättelse härom från 1837: »Det är genom den nuvarande Öfver-Ståthållarens (friherre Sprengtporten) föranstaltande, som Stockholms invånare erhållit en promenadplats midt i Staden, hvilken, ehuru inskränkt lokalen än är, likväl blifvit en verklig tillflykt för dem, som icke orka gå långt . . . och någon hvar prisar i tysthet den myndighet, som beredt detta tillfälle för Stockholmsboerne at, så nära sitt hem, likafullt njuta et slags försmak af Landtlighet». — Här inrättades ett schweizeri i en salong nedanför och delvis under »Nya brons» valvbågar i början endast för konditorivaror, kaffe, te m. m., men sedermera även med spritservering. Hovkonditor A. C. Behrens blev den förste innehavaren av detta schweizeri. Man ändrade nu också namnet — »parterren vid Nya bron» blev för långrandigt, och efter att en kortare tid försökt införa benämningen *Josefinelund,* efter dåvarande kronprinsessan, stannade man slutligen vid den nuvarande benämningen *Strömparterren.* Här var även de talrika norsfiskarnas landningsplats. Samuel Owen försökte även, säges det, inrätta en första ångbåtsförbindelse mellan Strömparterren och Djurgården med en ångslup »Necken», men företaget bar sig ej — ångsluparnas tid var ännu ej kommen.

Vändplatsen å Norrbro ordnades slutligen framför det Kungl. Stallets gårdsmur, färdig omkring 1806. Kajerna på båda sidor om södra grenen av Norrström och appareljerna vid Lejonbacken fullbordades mellan 1809 och 1830. På 1830-talet blev den av Axel Nyström uppförda Bazaren på Norrbro färdig, döljande den fula gårdsmuren vid Kungl. Stallet.

År 1805 utgick ett kungligt brev med påbud att »Norrmalmstorg» för framtiden skulle kallas Gustaf Adolfs torg. Vid planeringen av det fordom starkt sluttande torget till nivå med den färdigbyggda högre belägna Norrbro, fick Gustaf II Adolfs staty trappstegen till piedestalen nedsänkta under jorden, liksom å Lejonbacken mittportikens kolonnbaser på samma sätt genom fyllning av planen framför Norrbro blivit begravna, vilket åt slottsfasaden gav ett nedtryckt utseende, även påpekat av den danske professorn Christian Molbech i hans skrift: »Breve fra Sverrig i Aaret 1812».

Alla de mer eller mindre grandiosa och storvulna förslagen till hela traktens framför Slottet ordnande — från Jean de la Vallées och Tessins till Desprez' och Adelcrantz' — kommo aldrig längre än på papperet. Anders Fredrik Skjöldebrand säger härom i sin minnesteckning över Adelcrantz (1820-talet): — »Det majestätiska slottet, som från sitt upphöjda läge behärskar hela staden och dess nejd; två sköna nästan lika stora strömmar, som nedom dess fot vältrade sina friska, skummiga böljor i salthafvets; utsigterna åt Mälaren och hamnen — allt lofvade i denna bro en af de vackraste punkter, som pryda någon stad i världen. Men med dessa förmåner följde stora fordringar: en viss likstämmighet med slottets rena byggnadsart; inga bisaker, utbyggnader eller anglar; ingenting konstladt, tungt och sammansatt; ett enkelt stort med ögats försäkran om varaktighet utan öfverdrifna medel att vinna den, utgjorde dess fordringar. Visserligen uppstod en svårighet i den holme med Kungl. stallet, som åtskiljer strömmarna och sträcker sig åt vestra sidan af bron. Men olägenheten deraf, långt ifrån att skylas, blef framsatt i dagen och ställets naturliga skönhet blef till det mesta förlorad, då den ena strömmens bräddar höjdes och framskötos så att dess fordom otvungna, brusande vatten nu flyter fängsladt och nästan osynligt, att lämna en öfverflödig vidd åt den delade farvägen från Norrmalm till Staden och Slottet. Olyckligtvis kan detta i sekler ej afhjälpas; och de, som aldrig sett skönheten af de bägge strömmarna, skola aldrig använda ett stort bemödande att återvinna den. Lika ohjälplig är den skada, slottets och de bägge palatsernas (Operan och Arffurstens) anseende lidit genom brons öfverflödiga höjd och den fyllning

af omgifvelserna, som deraf föranlåtits.» — I huru mycket högre grad gälla ej dessa Skjöldebrands ord i vår tid!

I stort sett var ju Stockholm ännu vid början av Karl XIV Johans regering till sin yttre gestaltning och utbredning sig likt från den Gustavianska tiden och skulle i vissa delar så förbliva under en stor del av 1800-talet. Ännu levde den direkta Bellmanska traditionen kvar i Stadens gamla gränder och krogar, på Södermalms höjder och trädgårdar och bland Djurgårdens ekar. Den pastorala idyllen trivdes ännu kvar såväl inom själva staden som kring utkanternas många gamla namnkunniga värdshus och malmgårdar. — Men invånarna hade bytt om skinn — rokokons lekande och färgrika inslag i klädedräkt och accessoirer var borta — frackens, långbyxans och de höga hattarnas tid var kommen.

Men Stockholm var ändå Stockholm. Det gamla oförlikneliga Stockholm — och varken »Nordens Venedig» eller vad allt annat man velat kalla det för, och som underligt nog ännu idag kritiklöst och slentrianmässigt upprepas. Det är då glädjande att kunna påvisa åtminstone några röster, som självständigt kunnat se det egenartat sköna i Stockholms belägenhet och utformning, utan att behöva använda mer eller mindre falska liknelser. Så skriver den nyss förut nämnde danske resanden professor Christian Molbech 1812: — »Det er i Særdeleshed Stockholms Beliggenhed, der udmærker den fra alle andre Hovedstæder i Europa, og frembringer den i høi Grad maleriske og romantiske Skiønhed, hvorved denne Stad ikke blot ved første Øiekast giør et stærkt Indtryk paa Beskueren; men ogsaa nærer og vedligeholder det ved en rig Mangfoldighed af sieldne, prægtige og livfulde Udsigter, som adskillige af Stadens enkelte Dele frembyde. Det er netop denne herlige Mangfoldighed og Afvexling, den levende Fremtræden af en, om ikke stor og sublim, dog kraftig og skiøn Natur midt i det Indre af Staden, Hav og Klipper og Skov midt iblandt Klynger af Huse og Menneskevrimlen, som er egen og charakteristisk for Stockholm. Vel gives der mange store Stæder, der ere bedre og prægtigere byggede end denne; vel maa . . . Synet af Neapel og Constantinopel være mere ophøiet og pragtfuldt, Synet af det paa Havfladen svømmende Venedig mere overraskende og forunderligt: men Stockholms nordisk-romantiske Skiønhed kunne dog disse ved deres Beliggenhed berømte Stæder ikke eie.»

Och ett svenskt uttalande, Karl Jonas Love Almquist's i företalet till Amorina (1839), torde här även vara lämpligt anföra i sin för denne författare karaktäristiska, delvis paradoxala form: »Stockholm är en så utmärkt hufvudstad, därför att den liknar ingen annan på jorden. Då de flesta annars blifvit byggda på stora slätter, knappt af ögat i stånd att öfverses, ligger däremot Stockholm inneslutet i en ram af vildhet. Jag har funnit, att stockholmsboerne själfva icke lämna stor uppmärksamhet häråt, emedan de uppvuxit därvid; men jag har aldrig upphört att beundra det snille, som vetat kring sin nybyggda stad anbringa så många härliga perspektiver, så många sjöar hvart man vänder sig, skogar, dalar och berg utan tal.»

En tysk resande, Theodor Mügge, ger i sin reseskildring »Sverige 1843—1844» följande livliga och klara skildring av den svenska huvudstaden: — »Så har jag ock besökt de många sköna utsigtspunkter, hvilka man i närheten af Stockholm har öfver staden. Den skönaste och friaste öfver staden, Mälaren, hamnarna och landskapet är från Katharina kyrka på Södermalm. Men panoraman ned åt djupet är, för obeväpnade ögon, något för aflägsen, man kan rycka den närmare, om man betraktar den från det så kallade Mosebacke, ett värdshus på höjden af Södermalm. Från öfversta terrassen i trädgården har man större delen af staden framför sig. I midten den inre staden med sina labyrinter af trånga gator, den lifliga hamnen och det helas central-punkt, det sköna, storartade slottet. Vidare till venster emot Mälaren höjer sig ståtligt det spetsiga, genombrutna jerntornet på Riddarholmskyrkan, omgifvet af palatslika byggnader. Från hamnen tränga sig menniskor och vagnar mot slottet. Öfver Norrbro till Norrmalm och öfver praktfulla öppna platser sväfvar blicken in åt långa, raka gator öfver hela höjd-sträckningen och sedan till den breda vattenbassinen, som Mälaren bildar, emellan sina stränder, hvilka terrassformigt äro bebyggde ända till öfversta höjden. Äfven till höger fortsättes detta. Här ligger emellan de bägge stadsdelarna den herrliga hamnen, i hvars midt de bägge öarne Skeppsholmen och Kastellholmen uppstiga,

hvilka med sin kyrka, sina kaserner och marin-inrättningar, emellan skönt grönskande träd och nakna klippor, erbjuda en behaglig hvilopunkt. Bakgrunden utgöres af Djurgården, full af skogbevuxna höjder, landthus och gröna parker och då nu morgon- eller aftonsolen belyser denna vida, lefnadsglada bild, då man skådar ned på den stora staden, hvars palats och omätliga husrader höja sig i glans, och vid sidan deraf den skimrande Mälaren, lifvad af båtar och ångfartyg, och här under våra fötter hamnen, med sina långa rader af stolta skepp, från hvilkas master och rår fladdra talrika segel — då man öfverskådar detta rörliga menniskolif, i förening med naturens skönhet, måste man tillstå, att icke lätt någon annan stad i Europa kan, till belägenheten, mäta sig med denna.»

Slutligen ett utdrag ur den från tyskan gjorda översättningen av L. Passarge's »Resa i Sverige år 1865»: — »Strömparterren vid Norrbro med dess lombardiska popplar och kajerna på Norrmalm leda minnet tillbaka till det imposanta Genf med Rousseau-ön och Montblanc-kajen. Slutligen Djurgården och de stora bergshöjderna i öster påminna till hälften om Hamburg, till hälften om hafsviken vid Cattaro. Men oaktadt dessa partiella likheter, frågar man sig om Stockholm liknar någon enda bland dessa städer? Kan man med sanning benämna det för nordens Venedig, det baltiska Genua eller Genf vid Mälaren? Jag anser icke så. Stockholm påminner visserligen om dessa städer, men det tål ingen jemförelse annat än med sig sjelft. Det är Stockholm, Mälarens drottning, i sitt slag lika egen som de nämnda städerna, med hvilka det har enstaka likheter.» Han fortsätter: — »I arkitektoniskt afseende har Stockholm intet som skiljer det ifrån andra moderna hufvudstäder... Sjelfva Kjöbenhavn kan hafva anspråk på bestämdt företräde i afseende på arkitektonisk karakter. Men hvad Stockholm har såsom egendomligt framför alla europeiska städer, och som åtminstone föreföll mig ifrån första ögonblicket mest undransvärdt, det är dess förhållande till grunden hvarpå det står, och till den natur midti hvilken det är anlagdt.»

Vi se av dessa och många andra uttalanden, att det är *Stockholms läge,* denna blandning av Mälaridyll och skärgårdslandskap, av vasskantade insjöstränder och friska saltsjöfjärdar mellan mäktigt stupande, delvis kala, delvis skogklädda bergsklippor — »denna sammanbindning af stad och land, berg och vatten, kultur och urskog» — som utgör den svenska huvudstadens *egentliga karaktäristiska skönhet.*

Men om också Stockholms romantiska och vackra belägenhet med rätta prisades av landsmän och främlingar, så var det dock ej endast lovord som uttalades — särskilt var det två saker, som under långa tider voro föremål för stockholmarnas och de resandes klagovisor — de dåliga gatorna och den oerhörda smutsen och stanken, särskilt sommartid. Redan Linné klagade (i sin »Lachesis naturalis») under sin vistelse i Stockholm, att då man först kommer dit »om heta sommaren, må man qwäfjas af *privet* lukt». Och under hela 1800-talets första hälft var det ett ständigt återkommande ämne för insändare i »tidningspapperen». Gatornas usla beskaffenhet och smutsighet var naturligtvis mycket beroende av den föga planerade, starkt kuperade och olikartade terrängen, vartill kom invånarnas slöhet och oefterrättlighet inför alla utkomna förbud mot sopors och avskrädes utkastande på gator och i de många stockholmska vattenvägarna — då flera och grundare än nu. Men Stockholm var nog icke vid denna tid ensam om detta mindre behagliga tillstånd — Molbech citerar bl. a. en tysk resande i Sverige (Haussmann's Reise durch Scandinavien in d. J. 1806 u. 07), som på tal om det »modbydelige Indtryk, som denne Deel af Stockholm maa giøre paa enhver Fremmed, især paa den, hvis Nerver ikke ved et langværigt Ophold i Paris ere sløvede».

O. A. Stridsberg säger i sin bok »En gammal stockholmares hågkomster från stad och skola» (1895) på tal om Stockholm under Karl XIV Johans och Oskar I:s regering. »Hufvudintrycket, då man jämför hufvudstaden då med hufvudstaden nu (1890-talet), är, att Stockholm förut var en smutsig stad. Man plägade säga, att Stockholm liknade Konstantinopel i skönhet och snusk. Stockholm var därjämte en osund ort. Dödligheten var förfärande. Det var det friska vinddraget mellan Mälaren och Saltsjön samt Norrströms rinnande vatten som räddade staden från att vara en pesthärd». — Vad som mycket vållade denna stank och ohygieniska våda, voro de stora avstjälpningsplatserna, »reservoirer», som

anlagts på ett flertal ställen utefter de oskodda kajstränderna, såsom den vid Kornhamn — kallad »Flugmötet» — Ragvaldsbro och flera andra platser i de olika stadsdelarna. Karaktäristiskt var, att tvättbryggor och — offentliga avträden lågo alldeles intill dylika »reservoirer». Att dessa och andra ohygieniska förhållanden förr eller senare skulle hämna sig var ju att vänta, och år 1834 kom också den första fruktansvärda koleraepidemien, följd av flera andra under första hälften av århundradet. Dock dröjde det ända in på 1880-talet innan Stockholms hygieniska förhållanden nämnvärt förbättrats genom bl. a. sopors och orenligheters bortförande från staden till den upplagsplats, som anordnats vid Riddersvik.

Vattenvägarna i Stockholm voro vid denna tid både flera och av helt annat utseende än nu för tiden. Fatburssjön på Söder fanns ännu kvar, egentligen endast ett djupt träsk med breda vassruggar kring stränderna. Södra järnvägsstationen intager nu en del av dess forna område. Zinkens damm var en samling gamla fiskdammar i Mariatrakten, nu sedan länge igenfyllda. Klara sjö var ojämförligt mycket större än nu, sträckande sig långt upp i trakten av nuvarande Vasagatan nästan intill Klara kyrkogård och den gamla Kirsteinska trädgården med Kirsteinska huset, beryktat som värdshus och nöjesplats — nu ligger hotel Continental på det gamla värdshusets tomt, och Centralbangårdens stora komplex samt Vasagatan upptaga det övriga nyvunna området. Blekholmen var genom utfyllnader förenad med Norrmalm och medelst den Gamla Kungsholmsbron förbunden med Kungsholmen och Klaratrakten vid Gamla Kungsholms Brogatan. Fortsättningen av Klara sjö, den s. k. Rörstrandsviken fram till Karlbergssjön, var även den ett grunt, gyttjigt och av breda vassruggar nästan igenvuxet träsk, som genom de där ifrån stränderna utslagna soporna och avskrädet alstrade stank och osunda dunster. År 1817 utgavs en liten skrift: »Transumt af Riksdags Protocoller och handlingar år 1815, angående uppmuddring af Clara Sjön, samt Rörstrands- och Carlbergs Vikarne» etc., som inleddes av ett memorial i denna sak, uppläst i »Högvärdiga Preste-Ståndets Plenum, den 14 April 1815, af Kyrkoherden m. m. Doctor Wallin» (sedermera ärkebiskopen Johan Olof Wallin), då pastor i Adolf Fredriks församling. Wallin säger här bl. a.: »Hvem kan med liknöjdt öga se Sveriges vackra Hufvudstad? Hvilken är den Främling som utan beundran, den Landsman som utan stolthet betraktar dess af naturen så ömnigt tilldelade förmoner, dess lyckliga och sunda läge mellan tvenne stora vatten, dess öppna communicationer med moderlandet och med hela verlden, dess friska, aldrig trytande källsprång, dess herrliga, romantiska omgifvelser?» — Han övergår sedan till de *»Pontinska Träsk,* af hvilkas förgiftade ångor, pest och förödelse och död skall utgå att först härja Stockholm och sedan det öfriga landet», samt nämner att redan 1772 »förespåddes att... Clara-sjön, Rörstrands- och Carlbergs-Vikarne med tiden (skulle) öfvergå till samma beskaffenhet, som den vämjeliga Packartorgspussen, enda qvarlefvan af en fordom öppen farled genom Träsket till Brunnsviken. Man lärer ej då hafva trott denna spådom: emellertid går den med hvar dag i bedröflig fullbordan. Dag från dag, år från år vexa de massor, hvilka, sammanfösta af gat-smuts, sopor, afskräden, döda djurs kroppar och all slags orenlighet, samt under sjelfva vattenytan sig stundligen ökande produktion, skola snart göra dessa sjöar till afskyvärda ohjelpliga träsk.» — Först 1833 började emellertid uppmuddrandet av denna farled medelst ett av staden inköpt mudderverk med ångmaskin. Det dröjde dock decennier innan denna vattenväg genom stora utfyllnader och strandskoningar blev iståndsatt i sammanhang med gasverkets anläggning på 1850-talet och sammanbindningsbanans framdragning till den 1871 färdiga, efter ritningar av A. V. Edelsvärd byggda Centralstationen.

Ifrån Brunnsviken gick den s. k. »Rännilen» eller »Kattrumpesjön» med sitt stinkande vatten utmynnande i »Träsket» vid nuvarande Roslagstorg och därifrån fortsättande nedåt Packartorgsviken eller det s. k. »Katthafvet» — invid Packartorget, nuvarande Norrmalmstorg, där Berzelii park omkring 1853 började anläggas. Här, vid trakten av Nybron, låg även en stor avstjälpningsplats eller reservoar för allsköns orenlighet. (Jmf. bild 303).

Bland de genom eldsvådor åstadkomna förändringarna i stadsbilden vid denna tid märkes särskilt den stora eldsolyckan den 14 juni 1822, då hela södra delen av Blasieholmen brann av. Elden började i en brädgård bredvid Sockerbruket på Sillhovstomten, fattade därpå fäste i det s. k. Pechlinska huset samt gick med den starka blåsten söderut, tills samtliga

byggnader, däribland den gamla Holmkyrkan, samt vid kajen liggande fartyg och två tredjedelar av Skeppsholmsbron voro nedbrända. Endast Slaktarhuset invid Strömmen i väster räddades. (Se bild 304). Denna brand gav helt annat utseende åt denna del av Stockholm, där längre fram i tiden bland annat Nationalmuseum byggdes och, sedan även Slaktarhuset rivits, Blasieholmshamnarnas kajer iordningställdes. En annan märklig eldsvåda var den, som härjade f. d. De la Gardieska palatset, en tid Arsenal och sist Dramatiska teatern, natten mellan den 24 och 25 november 1825. Därmed var en av de mest beryktade byggnaderna från vår stormaktstid försvunnen, och stadsbilden mellan Slottet och Karl XIII:s torg fick en helt annan öppnare och friare karaktär. Den gamla vackra Kungsträdgården var då visserligen redan genom Karl XIV Johans påbud förstörd genom rivandet av murarna, utom den norra ovanför Vauxhallen, uthuggandet av parkens träd och buskager, samt rabatternas ersättande av en stor sandplan, där Karl XIII:s bildstod av E. G. Göthe, omgiven av de fyra av Fogelberg modellerade lejonen, avtäcktes 1821.

Den 28 juli 1835 gick ett starkt åskväder över Stockholm. Blixten slog ned i Riddarholmskyrkans, Katarina kyrkas och, som det sades, Kungsholmskyrkans torn och tände i de båda förstnämnda. Elden i Katarinas kyrktorn släcktes snart, men i Riddarholmskyrkans torn pyrde den länge och väl, innan den dagen därpå med full styrka vid stark blåst bröt ut på allvar. I början av branden föreslogs, väl för sista gången här i Stockholm, det gamla vidskepliga bruket att försöka släcka elden med — kvinnomjölk. Elden tog slutligen överhand, och på andra dagens eftermiddag störtade det delvis nedsmälta, gamla höga kopparklädda tornet, i fallet krossande och antändande kyrkans tak. Det inre av kyrkan räddades och kyrkan reparerades samt fick det ännu idag varande genombrutna gjutjärnstornet, utfört efter ritning av E. G. Göthe, färdigt 1841.

Fig. 19. En av kvarnarna vid »Golgata», med »Käplingestenen» framför, vid Pelarbacken och Gölgatan. Träsnitt, 1860-talet.

Ett för den stockholmska stadsbilden ytterst karaktäristiskt inslag alltifrån 1500-talet, kanske tidigare, och intill 1800-talets slut var det stora antal väderkvarnar, som kransade höjderna på malmarna runt staden. Under 1700-talet var antalet dylika väderkvarnar omkring ett sextiotal (se bild 5, 6, 86 m. fl.), alla med karaktäristiska namn, oftast efter den ursprungliga ägaren, såsom »Kameckers», »Silfvercrantskan», »Somens», (Sohmens) m. fl. men även efter den lokala belägenheten eller andra karaktäristika, t. ex. »Stora Tuna», »Nytorgs kvarn», »Danviks kvarn», »Rörstrands kvarn» eller »Olyckan», »Kråkvilan», »Tjärbäljan» o. s. v. Sedan ångkvarnarna börjat anläggas, varav den första i Stockholm var den s. k. Eldkvarnen på Kungsholmen — där nu Stadshuset står — och där Samuel Owen byggde Sveriges första ångmaskin, blevo väderkvarnarna alltmera överflödiga och fingo förfalla; många hade vid eldsvådor brunnit upp, en del revos, men ända in på 1890-talet fanns ännu ett flertal av de gamla pittoreska kvarnarna kvar. De enda nu återstående äro den gamla oljekvarnen på Valdemarsudde samt Skanstullskvarnen, båda av den s. k. holländska typen och vinglösa. Man måste beklaga, att inte flera av de dekorativa kvarnarna blevo räddade — eller åtminstone flyttade till Skansen.

En annan olikhet i stadsbilden, jämförd med vår tids, var Slottets och kyrkornas dominerande läge från vilket håll man än såg. Det berodde på att malmarna och även staden i övrigt ej voro så tätt bebyggda, men framför allt på att husen i allmänhet voro så mycket lägre än nu. Två- och trevåningshus voro ju då vanligast i staden, medan å malmarnas peri-

feriska områden de låga stugorna mellan sina trädgårdstäppor ännu voro övervägande. Nivelleringen av bergen och höjderna i de olika stadsdelarna hade ännu icke börjat, backarna voro ännu branta — benämningarna »Besvärsbacken» och »Tre Backar Långgatan» äro typiska; både Götgatsbacken och Kungsbacken hava sänkts flere gånger. Tänker man sig då också samtliga gator — där de ej voro rena landsvägar — belagda med kullersten, s. k. »pepparnötter», samt att trottoarer knappast ännu vid 1800-talets början funnos mer än på östra sidan av Norrbro och utanför det s. k. Brandeliska huset på Drottninggatan, så kan man lätt föreställa sig de dåtida stockholmarnas ständiga klagolåtar över gatorna och trafiken. Först vid mitten av 1800-talet började tuktad sten att användas å gatorna. Tyska stensättare införskrevos och stensatte som prov gatusträckan mellan Jakobstorg och Blasieholmen. Något senare belades en del av Lilla Nygatan, framför posthuset, med tuktad sten. Särskilda gångbanor funnos ej, som nyss nämnts, mer än på Norrbro och framför ett eller annat privat hus. Efter många strider med husägarna började de emellertid vinna insteg, och Regeringsgatan lär, enligt doktor C. E. Hagdahls uppgift, varit den första gata i Stockholm, som i sin helhet blev försedd med trottoarer.

En småningom skeende förändring av stadens fysionomi gjorde sig även gällande i trafiken på dess vattenvägar. Hittills hade persontrafiken på vattnet mellan de olika stadsdelarna eller utom stadens gränser skett medelst roddbåtar, under 1700- och 1800-talen företrädesvis rodda av kvinnor, de för sin manhaftighet och munvighet beryktade och fruktade »roddarmadammerna». I slutet av 1700-talet tillkommo även s. k. »kullbåtar», rodda av dalkullor. Under tiden 1836—1850 kommo slutligen s. k. »vefslupar» i bruk, även dessa förda av kullor. (Se bild 333, 344 och 345.) Cederborgh har i sin bok »Ottar Trallings lefnadsmålning» (1810—1818) gjort en livfull och tidstrogen skildring av staden och vattnen från 1800-talets början »en första maj»: »Aftonen var klar och lugn; Skeppsbron omgränsad med mångfaldiga fartyg och master, emellan hvilkas spiror de prydliga husen i halfcirkel samt St. Nicolai kyrktorn och en spets af Obelisken upphöjda visade sig, allt till damernas stora förvåning. Solstrålarna föllo ännu på den Appollinariska gyllene statuen (Gustaf III) och södra bergen, i hvars refvor här och der en grön fläck började visa sig. Fartygen vid Terra Nova varf, som antingen nya lågo på stapeln eller bristfälliga på sida att kölhalas och tjäras; Brädstaplarna, Galerskjulen, Kranen vid Castellholmen, Ladugårdslands Kyrkan, den praktfulla kasärnbyggnaden vid Fredrikshof, och framför allt det jemnhöga Kongl. Slottet presenterande sig skönt och högtidligt; men bästa effekten gjorde de mångfaldiga roddarebåtarna, ämnade till och ifrån Djurgården; en del tomma, deri Rodderskorna; en del t. ex. med stor halmhatt stående vänd emot Storkyrkan för att styra rätt, och den andra med en gammal kastor eller ullhatt, prydd med ljusblått parduband kring kullen, sittande tvertemot; eller båda sittande, återvändande till staden; andra uppfyllda af Fruntimmer med röda, gula eller hvita schawlar och gröna parasoller, hvaremellan stundom en frodig (suppositions-vis Bryggare eller Slagtare) och två eller tre späda (Cantzlister eller Revisorer) snygga mansfigurer sutto....»

De första ångbåtarna, hjulbåtar, byggdes av Samuel Owen — också kallad »den svenska ångbåtsflottans och maskinverkstädernas ättefader» — i början av 1820-talet. Men redan 1816 hade han insatt en axelpropeller i en s. k. »rospigg», driven av en 4-hästars ångmaskin. Fartyget benämndes »the witch of Stockholm» — »Stockholmshäxan» — samt väckte stort uppseende. På bilderna från 1820—70-talen se vi olika slag av ångfartyg ofta avbildade.

Med ångmaskinens uppfinnande inträdde även en stegring i antalet av industriella och mekaniska verkstäder och fabriker. De höga stenkolsrykande fabriksskorstenarna började bli allt flera, särskilt på Södermalm och Kungsholmen. Dessa båda stadsdelar samt »Ladugårdslandet» voro då för tiden, jämförda med Norrmalm, mindre ansedda, till största delen av helt lantlig karaktär och mest bebodda av småfolk, men även av borgare och en del förmögnare folk, som här hade sina malmgårdar. I den 1853 utgivna stockholmsskildringen »Stockholm och dess omgifningar» heter det: — »Kungsholmen är lik en skönhet, som ännu är omornad samt icke hunnit göra sin toilett. När hon bara väl hunnit tvätta ansigtet och kläda håret, skall hon nog komma att se annorlunda ut.»

* * *

Fig. 20. »Joh. Öbergs Enka et C:e Klädesfabrik i Stockholm.» (Sedermera Ludvigsberg.) Kopparstick av J. G. Ruckman.

Stadens röst var vid denna tid av helt annan karaktär än den nutida — ej så stark och larmande, ej så hetsande som vår tids. Men även den tiden hade sina för nervösa sinnen irriterande inslag och missljud. De tunga, ofjädrade »långåkens» och vinkelaxelkärrornas skrällande mot kullerstensgatorna var nog mången en plåga, helst 1800-talets åkardrängar voro kända för sin överdådiga framfart. Också var det ett vanligt folknöje under första delen av 1800-talet att på måndagsmorgnarna åse en eller flera åkardrängar schavotterande på trähästen — eller »trämärren», som det hette på folkspråket — vid Träsktorget, nu Roslagstorg, det vanliga straffet jämte böter för fortkörande. Dagen lång hördes vida omkring det slamrande metallrasslet från järnvågarna vid Järngraven på andra sidan Slussen, från Djurgårdsvågen och kajerna vid de järnlastande fartygen. Skeppsbron och trakten omkring Slussen voro då stadens livligaste punkter. Sehlstedt har i en dikt »Stockholmsbild» från senare hälften av århundradet besjungit det rastlösa folklivet där:

»Fraktgods hela Skeppsbron packas,
Kaffe stackas —
Buffelhudar och bokhållarspring!
Skepp och skutor, som till land sig närma,
Lustigt svärma
Mäklare som flugor kring.

Hamnkaptener och grossörer
Kontrollörer,
Lotsbestyr om lästetal och fot!
Ångbåtspipor, rök och hvin i tågen,
Gamla vågen,
Reisens portvin midt emot!

Kettingskrammel, packhusherrar,
Häst och märrar,
Rodd och stadsbud och visitation!
Strömmingskorgar, hvita jungfrustubbar,
Dillströmsgubbar,
Frat och dunst på fiskarbron.

Skräll och slammer uti slussar,
Omnibussar,
Vinsch — och pumpspel hela hamnen rund;
Ålands-ostar trillas om och borras,
Skånska skorras,
Knick och knack i brännvinssprund!»

Billmark har givit form åt stämningen i ett par av sina färglitografier (bild 349 och 350). Karaktäristiskt var även väderkvarnarnas knarrande läte vid vändning upp i vind — liksom de snurrande vingarna gav en egendomlig, liksom halvt levande, rogivande rörelse, som harmoniskt flöt samman med de små stugorna och grönskande trädgårdstäpporna, vilka vanligtvis omgåvo dem, och varifrån man hörde hönsens skrockande, tuppens galande, anksnatter, bräkande får och bölande kreatur från ladugårdarna. Utanför kvarnen eller stallet stod

ofta en bräkande gumse bunden — stallgumsar voro ytterst vanliga icke blott på malmarna utan i själva hjärtat av staden, och grisar, får, höns och ankor kunde man möta litet varstädes på de mest centrala gator såsom Drottninggatan, Regeringsgatan m. fl. Tidningarnas annonser om bortsprungna eller tillvaratagna kreatur av alla slag tala ett tydligt språk om huru lantligt Stockholm då ännu var, ända intill 1880—90-talen. Till den gamla stadskaraktären hörde även de många gevärsropen från posteringarna i olika delar av staden, tornväktarropen, klämtning och brandvakternas lurblåsning på nätterna. Likaså ångbåtarnas salutskott vid avgåendet och ankomsten till staden. Tillkomma så Savoyard-gossar med sina dragharmonikor, positivspelare, säckpipblåsare och fiolspelare och s. k. »femtonkonstnärer» gående från gård till gård. Vanligare voro då också stensprängarnas baxaresång, sotarevisan från skorstenarna, arbetarnas sång till pålkranarnas stötljud och längre framåt vår tid makadamknackningens sävligare knatter, jämfört med nutidens ånghostande eller motorsurrande stenkrossare. Ett för äldre stockholmare ännu kvarstående minne är det egendomliga, långsamma och taktfasta mattpiskningsekot, som dag ut dag in utgick sommartiden från dåvarande »Grubbens gärde» — tvångsarbetsinrättningen på Kungsholmen invid Rörstrandsviken — numera omvandlat till ett av Stockholms största sjukhus, S:t Erik. I och med ångmaskinens triumftåg inmängdes småningom fabrikernas ångvisslor och ångbåts- och tågsignalerna m. m. uti stadens dagslarm.

När stockholmarna i början och mitten av 1800-talet ville finna vila och svalka från stadens larm och jäkt och kvava hetta, flyttade de förmögnare ut i Stockholms omgivningar, t. ex. Djurgården, Ulriksdal eller i de närmaste Mälarevikarna — skärgården var ännu ej kommen i ropet. De kritade då fönstren i sina stadsvåningar innan de foro ut till sina sommarnöjen — ett stockholmskaraktäristiskt drag, bibehållande sig ännu in i vårt århundrade och som Elias Sehlstedt skildrar i sin dikt »Vår- och sommarnöjen»:

»Staden har ej annat än förtreter,
Landet har så många rariteter:
Gräs och blommor, varmed Flora stökar,
Och så mycke, mycke, mycke gökar.

Därför flytta både små och store,
Stockholm blir som aldrig Stockholm vore
Fönsterna stå pigorna och rita
I ett raskt manér med simpel krita.

Där står en med kritan och med sudden.
Var bor hennes herrskap? Blockhusudden.
Åter en, men hennes bor på Klubben . . .
Kors, min Gud! hon spetsar har på stubben!»

* * *

Som förut nämnts var byggnadsverksamheten jämförelsevis ringa under Karl XIV Johans regering och intill mitten av 1800-talet. Den enda kyrka, som nyuppfördes vid denna tid, var den lilla vackra Karl Johans-kyrkan på Skeppsholmen, som byggdes sedan den gamla träkyrkan, Holmkyrkan, på Kyrkholmen invid Blasieholmen förstördes vid den stora branden 1822. Den uppfördes av den under Karl Johans-tiden mest verksamme arkitekten, översten och professorn Fredrik Blom. Grunden lades redan 1824, men kyrkan blev ej färdig förrän 1842. I övrigt uppförde Blom mest byggnader för statens eller stadens verk och inrättningar, så t. ex. kasärnerna vid Storgatan och på Skeppsholmen. Han utförde utom nyss nämnda byggnader bl. a. ombyggnaden av konstakademiens hus, 1840-talet. Bland mindre byggnader som han uppförde var Kungl. Borgen på Drottningberget å Ladugårdsgärdet (1818—22) samt hovtandläkaren Dubost's »fåfänga» i trädgården på Lilla Ersta (1827), ett pelarliknande utsiktstorn, av folkhumorn döpt till »tandpetaren på Söder» i motsats till »tandpetaren på Slottsbacken» — Obelisken. Blom hade även uppfunnit ett slags flyttbara hus av trä. Ett dylikt utförde han för prinsessan Sophia Albertina vid Tullgarn förutom ett flertal ute på Djurgården vid Framnäs, som han ägde, och andra ställen. Den mest betydande av dessa flyttbara byggnader var Rosendals lustslott, som på 1820-talet byggdes i Stockholm och

flyttades ut till Rosendal, Karl XIV Johans favorittillhåll, det gamla skogvaktarebostället och traktörstället i den lummiga och idylliska Djurgårdsnaturen, som konungen »upptäckte» och genom anläggningar och förskönings gjorde till en idyllisk tillflyktsort under sommaren. Alla Bloms byggnader voro utförda i novantik- eller empirestil, för vilken han var en av de sista representanterna här, innan den dekadens- och brytningstid inom arkitekturen såväl som inom övriga konstarter inträdde, som delvis satte sin trista prägel på 1800-talet.

En bland de vackraste byggnader från denna tid är garnisonssjukhuset vid Hantverkaregatan, byggt av arkitekten K. K. Gjörwell under åren 1817—1834. Denna harmoniskt avvägda byggnad i typisk Karl-Johans-stil — d. v. s. den relativt enkla och osmyckade, men linjerena nyantik eller empirestil, som då ännu var tidevarvets — utgör ännu en av Kungsholmens pärlor. Kungsholmen var centrum för läkareutbildningen, och alla sjukhus lågo vid denna tid ännu där. Ett annat hus, utfört i denna tidstypiska »kolonnstil», är det gamla Posthuset mellan Lilla Nygatan och Munkbrogatan, ombyggt 1826.

Den gamla Kanonierkasärnen å Skeppsholmen, Johan III:s lusthus benämnt, restaurerades 1846 i en slags leksaksaktig »nygotik» av tvivelaktigt värde — som det säges efter Oscar I:s egenhändiga förslag och ritning —konungen var, liksom Karl XV, konstnärligt begåvad och har bl. a. även utfört några litografier med motiv från Haga och Djurgården. Den 24 juni 1845 sprängdes det gamla kastelltornet på Kastellholmen i luften, »hvarförutom 400 fönsterrutor å Skepps- och Kastellholmarne följde höga exemplet». Det ersattes 1848 med det ännu kvarstående kastellet, även det i den slags kvasi-götiska stil, som under Oscar I:s tid började utträngа den novantika eller empirestilen. År 1850 flyttades Kungl. Myntet från Mynttorget bort till Kungsholmen i Owenska huset med dess stora kringliggande tomt.

Efter branden på Blasieholmen 1822 planerades denna del av staden, som nu jämte den gamla Kyrkholmen fullständigt förenats med Norrmalm ifrån att ursprungligen varit två vattenkringflutna holmar, och några år före Slaktarhusets slutliga nedrivande byggdes på yttersta udden det nuvarande Nationalmuseet. Utfört efter ritningar av geheimerådet Stüler från Berlin i renässans-stil med rundbågsfönster, uppfördes det i natursten — ett ensamtstående fall i den övriga stockholmska putsarkitekturen — under åren 1850—65. Längre bort, mitt emot Fersenska terrassen, byggdes i början av 1870-talet Grand Hotel av arkitekten Kumlien. Riddarhusets flygelpaviljonger, projekterade redan av Jean de la Vallée (jmf. bild 91), uppfördes på 1870-talet av arkitekten Adolf Vilhelm Edelsvärd, då även Riddarhusgården, dittills omgiven av låga, ruckliga husängor ända ned till vattnet, planerades och planterades samt omgavs av en stenbalustrad. 1870 byggdes mosaiska församlingens synagoga vid Wahrendorffsgatan av Scholander, vid denna tid den ledande arkitekten. Sjökrigsskolan på Skeppsholmen, färdigbyggd 1872, uppfördes av Axel Nyström. — På tal om Skeppsholmen har den efter sin långa utlandsvistelse hemkomne konstnären Egron Lundgren yttrat följande: »Skeppsholmens belägenhet är särdeles pittoresk, och det är skada, att man icke ännu kunnat begagna sig däraf för att göra den till ett riktigt Isola Bella midt i hufvudstaden. Men det blir väl så en gång kanhända, när man hunnit flytta kruthus och kasärner till — Danviken. Venetianarne skulle hafva gjort mycket af Kastellholmen.» — Båda holmarna voro ju mycket kalare och bergigare än nu för tiden, men sannolikt passade de bättre in med Strömmen som de voro.

Slussen reparerades åren 1820—36 och ombyggdes 1846—50. Den gamla slussgraven blev då använd för fisksumpar, och en basarbyggnad av trä uppfördes därinvid 1856. Platsen omkring var då utlagd till torg, och redan 1854 avtäcktes den av Fogelberg skulpterade statyn av Karl XIV Johan med piedestal komponerad av Scholander. Samma år restes Birger Jarls bildstod på Riddarholmstorget, även den av Fogelberg och med piedestal av Scholander. Denna minnesstod av Stockholms grundläggare bekostades av Stockholms stad — egendomligt nog lär ej konungen blivit inbjuden vid avtäckningen. Den av Karl Gustaf Qvarnström modellerade Berzelius-statyn avtäcktes 1858 i den då sedan några år nyanlagda efter Berzelius kallade parken, där konditor Hugo Berns öppnade ett kafé, som efter statyns resande fick namnet Källaren Berzelius. I början av 1860-talet byggdes Berns salong; båda ställena ryktbara inom de vittra och konstnärliga kretsarna från äldre tider. Berzelius var

bl. a. stamlokus för »Gröna Stugan», ett av 1800-talets många glada sällskap, stiftat av Johan Gabriel Carlén — den något löjlige radikalen, »revolutionsfåret» kallad — måhända med det i förra hälften av århundradet existerande liknande Bacchanaliska sällskapet »Gröna Rutan» som förebild. August Blanche var dock den egentlige själen i »Gröna Stugan» samt dess ordförande. Berns salong åter har sin största ryktbarhet genom August Strindbergs ypperliga stockholmsskildringar (Röda rummet). Molins Karl XII:s-staty avtäcktes 1868, då bl. a. den unge August Strindberg deltog i sångarhyllningarna bland första basarna! Molins fontän, utställd i gipsmodell på 1866 års industriutställning framför Karl XII:s torg, blev, gjuten i brons, uppsatt i Kungsträdgården 1873.

Vid mitten av 1800-talet blev Brunkebergstorg eller Malmskillnadstorget, som det någon gång kallades, hotellcentrum med icke mindre än fem stora hotell. Till höger söderifrån låg Hotel Kahn, Hotel de Russie och Hotel Kanaan; till vänster längre upp låg det i Stockholms annaler beryktade Hotel de la Croix — sedermera Källaren Runan. Och i norr, upptagande hela torgets bredd, låg det ståtliga Brunkebergs Hotel. Några år senare, 1866, tillkom Hotel Kung Karl, i lagom tid för att mottaga en del av de resande, som besökte huvudstaden vid den första svenska industriutställningen samma år — en händelse, vittnande om stadens och landets börjande uppsving i ekonomiskt och kommersiellt hänseende.

Fig. 21. Muren och grindarna till Humlegården. Mitt i alléen synes den gamla »Rotundan». Träsnitt, 1860-talet.

Hedvig Eleonora kyrka på Ladugårdslandet fick äntligen sin kupol färdig 1868 efter Scholanders och Malmbergs ritningar. Klara kyrktorn stod kvar med sin enkla tornhuv ända till 1886, då kyrkan, tyvärr torde man nästan kunna säga, restaurerades till sitt nuvarande utseende. En del av de kyrkogårdarna och parkerna omgivande murarna med sina grindar raserades under 1800-talet. En helt ny, ehuru obetydlig kyrka, Engelska kyrkan vid Kammakaregatan, byggdes 1866—67 efter ritningar av den engelske arkitekten James Souttar — den är nu flyttad ut till norra Djurgården.

En för huvudstadens hygien välkommen utveckling var anläggandet av den Norra begravningsplatsen utanför Norrtull. Intill 1800-talets början hade liken jordats i själva kyrkornas underjordiska gravvalv eller å deras små kyrkogårdar. 1827 invigdes den »Nya kyrkogården», som den ännu i dag kallas, av dåvarande ordensbiskopen och pastor primarius J. O. Wallin. — Det är på denna kyrkogård Tegnér syftar i sin dikt till sin 1836 avlidne frände, advokatfiskalen Olof Myhrman:

»Och går en vän, en enslig aftonstund,
när solen sjunker öfver Hagalund,
ut till hvad Stockholm än allvarligt äger,
de dödas stilla, furukrönta läger, — — —»

* * *

1800-talet är oerhört rikt på bildframställningar av olika slag från Stockholm och dess omgivningar. Av de under slutet av 1700-talet verksamma stockholmsskildrarne med färg, penna och gravstickel kvarlevde gamle Elias Martin ända till 1818 och bodde i sitt hus i

Kungsbacken, medan den yngre brodern Johan Fredrik Martin avled redan 1816. Fransmannen Louis Belanger, hitkommen år 1798, utförde ett flertal oljemålningar delvis i stora mått med stockholmsmotiv. Se den här avbildade utsikten över staden från Djurgården (bild 287). En flitig stockholmstecknare var landskapsmålaren och skådespelaren Axel Fredrik Cederholm, död 1828. Hans konstnärligt obetydliga, men av topografisk detaljtrohet präglade tuschteckningar finnas i stort antal i den s. k. Westinska samligen i Uppsala universitetsbibliotek, varav en del här äro avbildade. (Se bild 288—89, 292 och 304.) En annan och berömd landskapsmålare var professorn Karl Johan Fahlcrantz (1774—1861), som utfört ett flertal stora oljemålningar i romantisk stil med motiv från Stockholm. Här är han endast representerad av trenne duktiga blyertsteckningar (bild 309—311) med motiv från Valdemarsudde och Katarinatrakten över Saltsjön.

Bland de talangfullaste och produktivaste framställarne av stockholmsmotiv vid mitten av 1800-talet var även landskapsmålaren Karl Stefan Bennet (1800—1878). Även av hans teckningar finnes ett stort antal i den Westinska samlingen i Uppsala, och några äro här avbildade. Av hans berömda oljemålningar från Stockholm gives ett prov i bild 307. Hans teckningar, ibland lätt akvarellbehandlade, utmärka sig för friskhet, konstnärlig enkelhet och elegans samt äro väl inkomponerade i bildytan, på samma gång de äro rika på topografiskt viktiga detaljer. I detta avseende är han jämnbördig med den samtida och mera kände konstnären, den berömde tecknaren och litografen Karl Johan Billmark (1804—1870). Thomas Fearnley har utfört en del målningar från Karl XIV Johans-tiden, däribland den utmärkt vackra från Kungsholmen omkring 1830 (bild 314). — Professor Gustaf Wilhelm Palm (1810—1890) var en av de mera kända stockholmsmålarna vid denna tid och långt senare. Av hans mångfaldiga målningar och teckningar märkes särskilt den här avbildade utsikten av Riddarholmskanalen med omgivningar (bild 315), som visar denna trakts utseende omkring 1830-talet med sin pittoreska blandning av monumental stadsbild och idyllisk ro — en typisk romantisk stadsbild av stor skönhetsverkan. Tyvärr förstördes hela härligheten, när på 1860—70-talen den s. k. sammanbindningsbanan drogs fram här, därvid raserande den gamla vackra Palmstedtska Riddarholmsbron och i övrigt delvis förstörande Riddarholmens utseende vid kanalen — ett förstörelseverk som fullbordades med Riksarkivets och Norstedt & Söners tryckeris uppförande samt, senare, med det förut så idylliska Strömsborgs förändring och nybyggnad.

1800-talet blev ju benämnt »uppfinningarnas århundrade», och icke minst inom den grafiska reproduktionskonsten blev det flödande rikt på uppfinningar och framställningssätt. Vid 1790-talets slut uppfann Alois Senefelder den *litografiska* gravyren med ty åtföljande framställningsförfarande, vilken dock i Sverige ej började användas förrän på 1820-talet. Andra reproduktionssätt voro *stålstycket, daguerrotypien, träsnittet,* som med en helt ny teknik fick nytt namn *trästycket, fototypien* och *autotypien* samt *ljustrycket.* Från 1860-talet och alltjämt intager ju fotografien en betydande plats för bevarandet av stadsbilderna.

En given följd av denna på nya framställningsmöjligheter rika period var ju, att en stor mängd av planschverk och böcker med stockholmsbilder och beskrivningar såg dagen. Rikedomen på utgivna bok- och bildverk över Stockholm under 1800-talet är också så stor, att här endast ett begränsat urval av reproducerade bilder kunnat i arbetet införas, liksom endast de viktigaste av de utgivna bildverken, böckerna och de enskilda bladen i största korthet här kunnat omnämnas.

De tidigaste litografierna med stockholmsutsikter utgåvos i Sverige i början av 1820-talet. Det är några naivt och dåligt tecknade utsikter från Slottsbacken, Riddarhustorget, Myntorget, Gustaf Adolfs torg och Slottet — alla endast signerade: »Stentryck av C. Müller» — teckningarna möjligen av F. Verner. Denne Fredrik Emanuel Verner (1780—1832) utgav bl. a. 1825 några »Utsigter af Stockholm» i stort tvärfolioformat, samtliga litograferade av litografen C. Müller (bild 290 och 291). De flesta av dessa litografier, som även utgåvos i för hand färglagda exemplar, äro direkta kopior efter bröderna Martins o. a. konturetsningar.

På 1820-talet kommo icke mindre än sex unga konstnärsadepter från Finland (Savolaks) till Stockholm för att utbilda sig till konstnärer. Dessa voro bröderna Magnus, Ferdinand och Wilhelm von Wright, Johan Henrik Strömer, Karl Gustaf Lundgren och Adolf Hårdh.

Alla, utom Lundgren, som ägnade sig åt gravyrkonsten, blevo sedermera litografer. Strömer och Hårdh arbetade en tid som tecknare åt löjtnant von Schéele, som efter att ha studerat hos Senefelder i München uppsatte litografiskt tryckeri i Stockholm. Sedermera blevo Strömer och Hårdh kompanjoner och hade eget tryckeri i 7—8 år, varefter det såldes till A. J. Salmson. Av Strömer äro här ett par litografier avbildade (bild 324 och 335).

Gustaf Söderberg, även målare och här representerad av ett par akvareller (bild 305 och 306) och en oljemålning (bild 318), utgav 1830 några »Litografierade utsigter av Stockholm», och samma år utkom »Stockholmska scener tecknade och lithografierade». Den förut nämnde Karl Johan Billmark, sedan 1833 mest bosatt i Paris, utgav därifrån »Stockholms pittoreska omgifningar», varav dock endast en del, »Djurgården», utkom 1834 (se bild 334). Längre fram på 1860-talet utgav han sina stora ypperliga färglitografier från Stockholm (se bild 347, 348, 349 och 350). 1840 utgav L. Benzelstjerna ett »Daguerreotyp-panorama öfver Stockholm och dess omgifning», litograferat av Johan Kristoffer Boklund.

Fig. 22. Drottninggatan sedd från Kungsbacken. Träsnitt, 1860-talet.

Den på många områden talangfulle och för sin äventyrliga levnad bekante ämbetsmannen, banktjänstemannen, mekanikern, uppfinnaren (bl. a. av flygmaskiner) och satiriske karikatyrtecknaren Ferdinand Tollin föddes 1807 och måste 1845 gå i landsflykt för att undgå följderna av en rättegång med en av stadens många procentare. Han utgav bl. a. 1841 tolv »Utsigter af Stockholm» från det litografiska tryckeriet Hårdh & Co. med text av P. O. Bäckström, och samma år utgav F. Verner, också från Hårdhs anstalt, ånyo 15 »Utsigter af Stockholm». 1852 utkom »Promenader i Stockholm», med text av O. A. Ericsson, och bl. a. sex stycken stockholmsbilder utförda i stålstick (i Darmstadt) efter teckningar av Ferdinand Tollin. Originalen till flertalet av dessa tidstypiska bilder finnas i Kungl. biblioteket i Stockholm, utförda i stort format och av stort topografiskt och kulturhistoriskt intresse (se bild 339, 352 och 356). Dessa stålstick utkommo i flera upplagor med olika titlar och med text av olika författare. Tollin har dessutom utgivit ett flertal stora och märkliga litografiska stockholmsbilder — verkliga praktblad och de bästa i sitt slag från 1840—50-talen, framställande bl. a. Drottninggatan (bild 338), Norrbro (bild 346) och Riddarhustorget (bild 344). Förutom den topografiskt distinkta och klara teckningen av stadsbilderna utmärka sig Tollins litografier för sitt livliga, humoristiskt uppfattade och genuint stockholmska figur- och djurstaffage, ofta med insättande av dåtidens kända personer och gatutyper. Särskilt torde Tollins Drottninggata utgöra ett verkligt monument över denna det borgerliga Stockholms förnäma huvudgata vid denna tid. Man kommer att tänka på den briljante stockholmsskildraren och kåsören Orvar Odd—Sturzen-Becker, som kallar Drottninggatan »högvälborenhetens, patschoulins, ordensbandens och kaschmirschalarnas egen utvalda gata», där på kvällarna de »marabout-fladdrande sammetshattarna lämna rum för tjänsteflickornas behagsjukt tillknutna hufvuddukar». På 1850—60-talen utgåvos en mängd »Pittoreska album» och »Vyer af Stockholm» — därav ett flertal sammanhängande vyer, vikta i pärmar (s. k. »Leporello-album») eller inrullade i svarvade träkapslar. Då emellertid en stor del av dessa litografiska bilder av utrymmesskäl ej kunnat i detta arbete medtagas — många äro också endast kopior av äldre bilder — kunna de ej här närmare beröras, liksom ej heller den stora mängden av i utlandet utförda stockholmsbilder av olika slag — de flesta blott kopior.

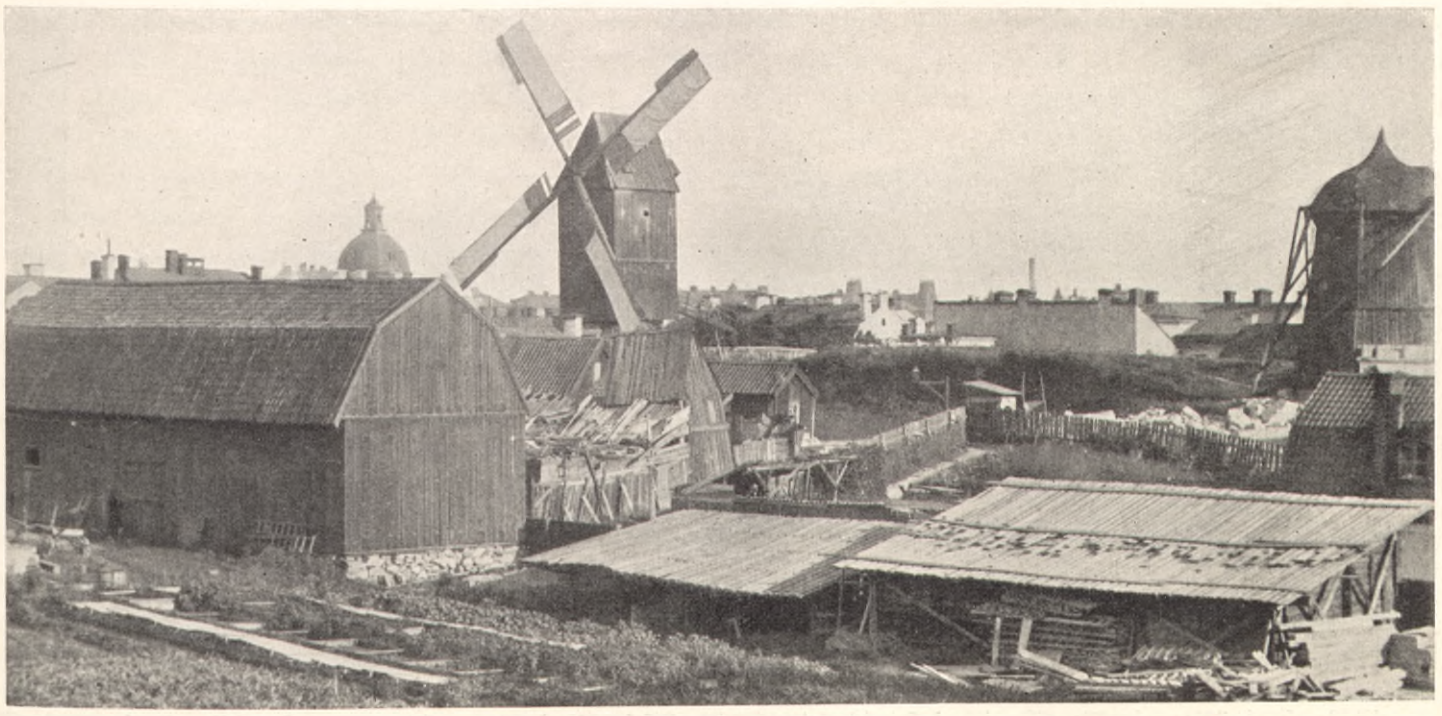

Fig. 25. Kvarnarna ovanför Trebackarlånggatan. Fotografi, 1890-talet.

På 1850-talet började »Illustrerad Tidning» utgivas, några år med den populäre, men svulstige stockholmsnovellisten och radikalen August Blanche som utgivare. I denna tidnings olika årgångar intogos många stockholmsbilder i litografi och träsnitt, och tidningens efterföljare på 1870-talet »Ny Illustrerad Tidning» samt en mängd andra illustrerade periodiska tidningar införde ofta stockholmsbilder, äldre eller samtida, samtliga utförda i träsnitt. Bland de berömdaste tecknarenamnen vid denna tid kunna nämnas F. W. Scholander, G. W. Palm, Markus Larsson, A. T. Gellerstedt, C. G. Hallbeck.

Den förut citerade tyske resanden, Theodor Mügge, säger i sitt arbete »Sverige 1843—44»: — »Såväl folk som städer finnas, hvilka hastigt uppnå en viss grad af storhet, men sedan blifva stillastående, emedan deras lifskraft icke räcker vidare eller åtminstone för längre tid är uttömd, till dess nya krafter tillföres dem från nya utvecklingskällor, Sverige och Stockholm tillhöra dem.» — »Stockholms framtid beror på nordens öde, på väckandet af dess inre och yttre krafter, på det unga, friska lif, som måste inandas i denna gamla kropp, så att den sedan fritt må kunna utveckla sig i industri, i hvarje framåt syftande handling — och dess frihet blifva sanning.»

»De inre och yttre krafter», som, för att tala med Mügge, måste samlas i och för Stockholms uppvaknande ur sin tillfälliga stagnation, kunna sägas börja framträda i början av 1800-talets senare hälft, beroende på en mängd samverkande händelser, industriens pånyttfödelse, kommunikationsväsendets utveckling, framför allt genom järnvägarnas tillkomst etc. En bland de viktigaste omgestaltningarna i stadens inre liv var kanske stadsfullmäktigeinstitutionens införande i Stockholm 1862. Den stadsplan, som då av stadsfullmäktige — främst genom dåvarande ordföranden Albert Lindhagens åtgörande — antogs, blev av största betydelse för Stockholms senare utveckling. Huruvida Stockholms utveckling sedan den tiden erhållit något större tillskott i skönhet, *som helhet betraktad,* torde vara diskutabelt. Att *vissa delar,* sedda ur arkitektonisk, hygienisk, praktisk, social och industriell synpunkt, vunnit på den stora utvecklingen är obestridligt — men att vissa andra delar av vår vackra stad under olika senare perioder genom smaklöshet, liknöjdhet och kortsynthet, spekulations- och vinningslystnad spolierats, och att man även i allt för hög grad har gjort våld på det *egentliga* av Stockholms skönhet, dess *naturliga grund och belägenhet,* dess »ram av vildhet», för att ännu en gång tala med Almquist — därom torde alla, som verkligen älska vårt Stockholm, vara ense.

Arthur Sjögren.

Fig. 24. »Vaktparaden kommer.» Teckning från 1889.

ADERTONHUNDRATALETS SLUT OCH VÅR EGEN TID

1872—1923

— »Vad skall ni bygga här, min vän?
Skall här bli nya Villastaden?»
— »Här skall ej byggas upp igen!
Här röjes blott för Esplanaden!»

— »Ha! Tidens sed: att riva hus!
Men bygga upp? — Det är förskräckligt!»
— »Här rivs för att få luft och ljus;
Är kanske inte det tillräckligt?»

DET ÄR STRINDBERGS PAROLL FÖR EN NY TID, SOM BRYTER SIG fram genom fördomar och minnen, och det är samtidigt den första dikten om det nya Stockholm. Ty under det sista halvseklet har staden vuxit ut från det förgångna till modern storstad. Erik Dahlbergs och Nicodemus Tessins stolta barocksamhälle, Elias Martins och Carl Mikael Bellmans ljusa 1700-talsstad och August Blanches borgerliga malmgårdsidyller hava skakats i sina grundvalar, och en stad med nya mått, nya sociala anspråk, nya ekonomiska och tekniska resurser har banat sig väg över det gamla. Det har under dessa sista femtio år blivit en oavbruten tvekamp mellan de nya kraven och den förnäma gamla traditionen, och steg för steg har det karolinska och gustavianska Stockholm måst vika för övermakten. Den svenska huvudstaden har följt de kontinentala huvudstädernas föredöme i expansiv nybildning på gammal kulturmark och mer än Paris men dock mindre än Berlin har den offrat sina historiska och konstnärliga skatter på den moderna samhällsutvecklingens altare. Det slutande 1800-talet, industriens och kommunikationernas tidevarv, har över hela Europa blivit en städernas storhetstid, och liksom varje storhetstid, fylld av sin egen kraft, har den ofta varit en hänsynslös förtrampare av de värden, som stått hindrande i dess väg.

* * *

Det moderna Stockholm räknar sin uppkomst från den stadsplan, som av en särskilt därför tillsatt kommitté med Albert Lindhagen i spetsen framlades år 1866 och sedermera under årens lopp, stadsdel efter stadsdel, med smärre förändringar antogs av stadsfullmäktige.[1]

Utgångspunkten var att skapa över hela Stockholms område ett stort och enhetligt kommunikationssystem, att bereda en ändamålsenlig gatuplan för rörelsen inom staden och att göra detta i en sådan utsträckning, att det kunde räcka för århundraden. Häri ingick också ett utpräglat estetiskt moment. Man ansåg, att gator av Drottninggatans typ vore huvudstaden ovärdiga genom sin oansenlighet och nära nog sårande för stadskänslan: »det är nämligen i allmänhet långt ifrån likgiltigt, huruvida en stads yttre anordning är ägnad att väcka självkänsla eller icke hos hennes invånare, men för en huvudstad, i vilken ett helt folk ser sitt land uti en sammanträngd bild, är det av omätlig vikt att hon även i sitt yttre framstår sådan, att fosterlandskänslan och nationalmedvetandet där känna sig livade och få näring». Det är utan all fråga det moderna Paris, som står som mönster; andra kejsardömets av Haussmann ledda, storslagna stadsreglering har varit förebild för det nya Stockholm, som nu grundlades.

Den betydelsefullaste åtgärden är anläggandet av stora, olika stadsdelar förbindande avenyer. Den förnämsta av dessa, en hela Stockholms ryggrad, skulle läggas från Brunnsviken i nära nog rak linje till Gustav Adolfs torg. Det var en gammal tanke, som här återupptogs, och man hänvisade även till Gustav III:s tilltänkta gata från Haga till Kungliga slottet; även under 1600-talets andra hälft hade en dylik stockholmsk huvudgata börjat anläggas, ehuru utan resultat. Den nu planerade gatan, som i hela sin ¼ mils längd skulle förses med en trädplantering av samma slag som å nuvarande Valhallavägen, strök bort, enligt den ursprungliga planen, Adolf Fredriks kyrka, Hötorget och Brunkebergstorg. Med åtskilliga förändringar blev som bekant denna gata en verklighet i Sveavägen. Den förflyttades längre österut, varigenom de nämnda partierna skyddades, och den är ämnad att dragas fram blott till Hamngatan, något som visserligen är ägnat att bevara Stockholms centrala partier i deras traditionella skick, men som otvivelaktigt brutit udden av denna gatas egentliga idé: att bliva den stora, konsekvent genomförda stråkvägen mitt genom Stockholm.

Parallellt med denna nya huvudgata föreslogs ännu en betydelsefull huvudväg i dalgången mellan Norrmalm och Ladugårdslandet, gående från Nybroviken in till Brunnsviken och sålunda införande ett friskt luftdrag genom denna del av staden. Denna gata blev nuvarande Birgerjarlsgatan, bebyggd framför allt under 1890-talets slut och 1900-talets början.

De nämnda gatorna blevo de viktigaste förbindelserna från norr till söder. Likaså projekterades en stor trafikled från väster till öster, utgående från Kartagos backe på Kungsholmen och gående över denna stadsdel genom hela Norrmalm och Ladugårdslandet fram till nuvarande Karlaplan. Det är ett mindre parti av denna väldiga anläggning, som blivit förverkligat i våra dagar med den nya Kungsgatan.

Liksom i det moderna Paris föreslogos stora stjärnplatser, etoiler, från vilka gatuvägarna skulle utstråla. Vid Cartagos backe skulle sålunda en stjärnplats ligga, varifrån Hantverkargatan, den nya Kungsgatan och den nya S:t Eriksgatan skulle utgå; den blev aldrig utförd. S:t Eriksgatan skulle mottagas av en annan stjärnplats vid S:t Eriksplan, varifrån de nya, stora gatorna Odengatan och Torsgatan skulle utgå; ej heller denna blev av föreslagen form, ehuruväl gatorna blevo anlagda. Slutligen skulle på Ladugårdslandet en stor stjärnplats anordnas, varifrån boulevarder i parisisk stil skulle framdragas: Narvavägen, Valhallavägen, Karlavägen. Denna plats skulle även mottaga den stora Kungsgatans fortsättning, på kartan kallad Lutternsgatan. Denna stjärnplats blev verkligen påbörjad i Karlaplan, ehuru den ursprungliga tanken sedermera blivit förvanskad. De stora boulevarderna kommo alla till stånd under 1880-talet. En viktig knutpunkt, ehuru utan särskild platskaraktär, formades i Stureplan, där de nya Birgerjarls- och Kungsgatorna skulle mötas och varifrån ytterligare en ny bred gata drogs fram, Sturegatan. Att här ej ordnades en verklig platsbildning har såväl estetiskt som praktiskt varit olyckligt.

[1] Skildringen av Lindhagens stadsplan följer den av förf. tidigare i Sv. Turistf. Årsskrift 1922 givna behandlingen.

Av andra stora gatuprojekt i denna omfattande regleringsplan äro särskilt anmärkningsvärda den stora Ringvägen på Söder, formad som en yttre boulevardring i Paris och med ett läge, »som i naturskönhet överträffar varje annan gata i huvudstaden»; vidare Karlbergsvägen som huvudled i det nordvästra Stockholm samt den föreslagna Kungsholms Trädgårdsgata tvärs över hela Kungsholmen, av vilken dock blott ett mindre parti blev fullbordat, nämligen Kungsholmstorg.

Av stor betydelse var planens upptagande av stora strandgator, Strandvägen och Norr Mälarstrand. Den förra var visserligen redan förut beslutad, men fick sin form genom denna plan. Hittills hade i Stockholm bebyggandet dragits inåt landet och stränderna merendels lämnats som oordnade och försummade områden. Skeppsbron var sedan gammalt det egentliga undantaget, och under 1700-talet hade man, dock utan större resultat, arbetat för strandgators anläggande. Nu framföres med bestämdhet kravet på att ordna breda strandgator, vilka samtidigt skulle tjänstgöra som hamnar med kajer, som promenadvägar med alléer och som ståtliga bostadsgator med förnämliga byggnader. »Ladugårdslands och Kungsholms hamngator så ordnade, med sina alléer och palatslika byggnader, skulle av norra stranden bilda ett värdigt motstycke till den södra, och Stockholms hamn skulle giva en anblick av skönhet, vartill något liknande finge sökas vida omkring.» Norr Mälarstrand är ännu ej fullbordad helt efter dessa för ett halvt sekel sedan givna anvisningar, och dess bebyggande har skett slumpvis och utan konstnärlig samling. Strandvägen blev däremot ett av de allra tidigast färdiga resultaten av den nya stadsplanen och kanske även dess mest lyckade anläggning. Den förbindelse av livligt hamnområde med upplag och elegant promenadplats, som avsågs, blev verklighet och gör denna strandväg till en den mest levande och mest omtyckta del av det nya Stockholm.

Men även om stadsplanen sålunda avsåg att i stadsanläggningen utnyttja vattnet, tog man dock synnerligen hårt på stockholmsstränderna, och i själva verket blev, genom väldiga utfyllningar, höga, tråkiga stenkajer eller breda gatuvägar, vattenstadens naturliga charme svårt angripen. Särskilt tydligt visar sig detta vid Klara sjö, där den nya stadsplanen föreslog en utfyllning, som nästan helt kom att sluka den vackra viken; på detta sätt skapades området för den nya Centralstationen, utanför vilken man även anlade en ny stor trafikväg, Vasagatan.

Utom stränderna, där behandlingen var på gott och ont, angåvos även riktlinjer för behandlingen av en annan del av stockholmsnaturen, nämligen bergshöjderna. 1866 års kommitté införde nu den för Stockholms utseende och liv utomordentligt betydelsefulla principen att ombilda bergshöjderna i Stockholm till parker: »genom bergsparker införes landets natur obemängd i staden».

Det är även denna tid, som öppnar kyrkogårdarna i Stockholm och gör dem till allmänna parker, en åtgärd, som icke enbart varit till glädje. Och det är även nu som man planerar plantering icke blott å boulevarder och breda gator, utan även föreslår parkanordningar, varhelst ett torg öppnar sig.

Bevarandet av stockholmshöjderna i form av parker var ett synnerligen betydelsefullt grepp, vitt skilt från den sönderbrytnings- och nedsprängningslust, som ända från 1600-talet och fram till senaste tid sökt fördärva terrängen. Däremot kan icke sägas, att den framlagda bebyggelseplanen inledde ett rent stadsbyggnadsmässigt utnyttjande av terrängen; de planterade höjderna mellan höga, bebyggda kvarter kunde icke giva någon rytm åt stadsbilden, och för själva bebyggandet av vissa höjder gavs ingen konstnärlig ledning, vilket kom att få mindre goda följder.

Emellertid måste rättvisligen erkännas, att den regleringsplan, som bildat det nya Stockholm, tog fasta på att dess skönhetsvärden framför annat ligga i höjder och vatten; och det är egendomligt att på denna sunda och riktiga grundval tillämpningen kunde bliva så misslyckad, ställvis så brutalt förstörande, som den i själva verket blev.

Stockholmaren har dock aldrig haft hjärtat riktigt med i denna storstadsutveckling. Kärleken till denna stad, så som den vuxit fram under äldre skeden, har varit för stark för att utan smärta se den nya staden bliva till. Det Stockholm, som möter oss i dikt och

färg från de sista decennierna, är sällan direkt den egna tidens växande storstadssamhälle. Poeten och målaren, säkerligen följda av alla goda borgare, svärma icke mer som under 1600-talet för ett Holmia hodierna, utan fly gärna bort antingen till stadens utkanter, där ännu idyll och natur stå orörda kvar, eller till drömmar om det förgångna Stockholm.

Följer man målarna och diktarna på deras vandringar och konfronterar deras intryck med verkligheten, kan man emellertid lära känna stadens öden under de gångna decennierna och icke blott stadens, utan även de människors, som förvandlas med den.

* * *

Liksom Erik Dahlberg är 1600-talets store stockholmsskildrare och Carl Mikael Bellman 1700-talets, är Strindberg 1800-talets, och i hans ofantliga produktion kunna vi avläsa de väsentligare dragen i stadsutvecklingen från seklets mitt till det nya seklets begynnelse; men kanske dock icke framförallt utvecklingen hos staden, utan än mer den förändring i synen på hemstaden, som äger rum under det sista halvseklet:

»Och längs med Riddarholmskanalen skrider,
det kranka snillet, Tjänstekvinnans son.»

Det är Tor Hedberg, som ser August Strindberg, och vi följa honom vidare. Vart leder hans stockholmsvandring? Viker han in i gamla stadens krokiga gränder, dröjer han vid minnenas Stockholm eller går han till sin egen samtids växande stadssamhälle?

Det Stockholm, som först möter oss hos Strindberg, är en borgerlig småstad, en idyll med tobakslanden intill husknutarna. Oscar Levertin har i sin ypperliga essay om Stockholm i dikten betonat, hur helt det är Karl XV:s stad som här går igen, det småborgarsamhälle, där Strindberg upplevat sin ungdom. Det förefaller nästan som han ville innesluta sitt eget jäsningsämne i ett överdrivet trångt rum för att öka dess sprängkraft, när man ser revolutionären skildrad i den lilla landsortsidyllen med de hurrande borgarna och den vänlige kungen. Nya Riket börjar på Storgatan, som karaktäriseras som den breda, ljusa gatan och därmed är skalan angiven för den småskurna stad, som skildras i de olika romanerna kring Klara, Katarina och Jakobs kyrka, kring Karl XIII:s torg och Berzelii park. Följer man Arvid Falk ett stycke på promenad i centrum av nuvarande Stockholm, skall man förvånas över den halvt ruskiga, halvt lantliga karaktären. Från Kungsträdgården ämnar han sig till Lill-Jans och slår då in på huvudgatan, Norrlandsgatan — Norrmalmstorg och kringliggande gatunät voro ännu icke tillkomna; »— snart började stenläggningen bli ojämn, träkåkar efterträdde stenhusen, illa klädda människor kastade misstänksamma blickar på den snyggt klädde personen, som så tidigt besökte deras kvarter, och utsvultna hundar morrade hotande mot främlingen. Mellan grupper av artillerister och arbetshjon, bryggardrängar, tvättmadammer och lärpojkar påskyndade han sina sista steg på Norrlandsgatan och var uppe på Södra Humlegårdsgatan. Han gick in i Humlegården. Generalfälttygmästarens kor hade redan tagit sitt mulbete i anspråk, de gamla, skalliga äppelträden gjorde försök att sätta blom, lindarna stodo gröna och ekorrarna lekte uppe i kronorna. Han gick förbi karusellen och kom upp i allén till teatern — —. Han gick genom korset och befann sig på Norra Humlegårdsgatan. Han fick se att några bräder fattades i planket mitt emot och att en gångstig blivit upptrampad på andra sidan. Han kröp igenom och skrämde upp en gumma, som gick och plockade nässlor; han promenerade över de stora tobakslanden, där Villastaden nu står, och befann sig vid porten till Lill-Jans.»

Men jämte detta August Blanches Stockholm, där polisen står på gatan och dricker öl och äter smörgås, där modern ammar sitt barn på söndagsförmiddagen i Berzelii park, där trots det rörliga folklivet ingen trafik dånar genom romanerna utan stadens stämma utgöres främst av salutskott, militärmusik och kyrkornas klockklang, jämte detta gemytliga Stockholm har samtidigt Strindberg upptäckt och skildrat ett annat med större och friare mått.

Det är stadslandskapet, sett som helhet. Oscar Levertin har på några starka sidor visat, hur skärgården för första gången får sin verklige skildrare i Strindberg och hur själva staden i hans ögon utgör en del av denna skärgård. Vi skola icke uppehålla oss vid denna, den kanske främsta sidan i Strindbergs stockholmstolkning, hans naturbeskrivningar. Men med samma geografiska helhetssyn, innehållande en ofantlig mängd realistiska iakttagelser och kunskaper, har han även någon gång betraktat den bebyggda staden. Tekniskt sett har han lyckats få fram denna totalblick av staden med berg, vatten, bebyggelse och liv genom ett fågelperspektiviskt skildringssätt. I stället för att som i den förut omnämnda borgerliga stadsskildringen se stadspartiet på närhåll och från gatans nivå, har han uppsökt höjderna och därifrån fått en överblick över staden, dess struktur, dess livspuls, dess måleriska och atmosfäriska tillstånd. Det är en syn, som är nära besläktad med de impressionistiska målarnas, exempelvis en Pissarros Parisskildringar, och utan tvivel har Strindberg lärt av dem, liksom han i sin tur med sin enastående observationsförmåga för sin samtid bland konstnärer och andra öppnat blicken för den stockholmska stadsbildens egenart. Det är framför allt Röda rummet med sin friska fläkt av salt vind från havet, som givit den magistrala inledningen till denna stadssyn: »Långt nere under honom bullrade den nyvaknade staden; ångvinscharna snurrade nere i stadsgårdshamnen, järnstängerna skramlade i järnvågen, slussvaktarnas pipor visslade, ångbåtarna vid Skeppsbron ångade, Kungsholmsomnibusarna hoppade skramlande fram på den kullriga stenläggningen; stoj och hojt i fiskargången, segel och flaggor som fladdrade ute på strömmen, måsarnas skri, hornsignaler från Skeppsholmen, gevärsrop från Södermalmstorg, arbetshjonens klapprande med träskorna på Glasbruksgatan — —». Ehuru det alltjämt är den pittoreska småstadsidyllen, som här skildras, har själva det konstnärliga greppet här gett en stad, som är under växande, och som så småningom skall i storstadens gestalt erövra sin terräng. När Strindberg, något senare, på 1880-talet använder sig av samma totalperspektiv, hade man redan känsla av, att man befinner sig i en modern stad med höga byggnader och en livlig oavlåtlig trafik: »Från tre trappors höjd ser han Ladugårdslands kyrkogård, Nybroviken, Strömmen och Södra bergen, och när han tittar ut till vänster, Skogsinstitutets lummiga, gröna fond och till höger Ladugårdslandstorget med dess färgrika utställning av grönsaker, frukter, fiskar och köttstycken. Men ser han rakt ned från den svindlande höjden, då märker han på gatan en mängd små, mörka figurer, som röra sig i krumelurer, liknande dem en broms lämnar efter sig på ett papper, när han händelsevis varit för nära ett bläckhorn; det myllrar och krälar därnere som på en myrväg; några draga hit, andra dit; de tåga mot varandra, men sammanstöta icke; de likna marionetter, som styras av osynliga händer, och stöta de ihop, så går hela tågordningen sönder; då blir det stockning, och genast uppenbarar sig en av regissörerna i blank kask med ett gyllene märke, och strax upphör stockningen, tågordningen fortsätter, och det krälar ånyo — —.» (Pantominer från gatan.) Strindberg har själv åberopat för sin skildringskonst i denna novell, hur »en impressionistmålares öga fattar upp en ögonblickssituation», och säkert är att han här gett en perspektivbild av 80-talets mot höjden stigande stockholmsgator med samma manér och samma blickpunkt som exempelvis målaren Axel Erdmann i hans Götgatan, Drottninggatan, Sturegatan.

När Strindberg efter sin långa utlandsvistelse återser Stockholm på 1890-talets slut, har den stora omvandlingen ägt rum mot modern stad och naturligtvis skymtar även detta nya samhälle fram i den senare strindbergska alstringen.

För att anamma detta nya Stockholm fick Strindberg lov att romantisera det. Det har sagts, att när det nya, i det svenska 1600-talets slottsstil uppförda Livgardets till häst kasern byggdes, Strindberg såg det från sina fönster och att det blev till det växande slottet i Drömspelet, slottet med en blomknopp liknande en krona överst, som i sluttablån slår ut i en jättekrysantemum. Detta är visserligen drömfantasiens omgestaltning av verkligheten, men även i vaket tillstånd kan Strindberg skildra Stockholm från sekelskiftet i en historierande stämningsdager. Denna syn är av intresse, därför att den på sitt sätt är ett vittnesbörd om den byggnadskonst, som vid denna tid hade uppstått i staden. Man sökte, sedan man

övergivit renässansstilarna, ansluta de stora hyrespalatsen och övriga större anläggningar till en mäktig borgstil av medeltida slag eller i en slottsstil med tinnar och torn, närmast i Frans I:s stil. Isæus' Norstedt & Söners boktryckeri (1887) och Ludvig Petersons Höganäsbyggnad vid Nybroviken äro typiska uttryck för denna riktning; de nya arkitektoniska skapelser, som I. G. Clason på 1890-talet formade, utgå från en dylik internationell borgstil, självständigt omtolkade och konstnärligt utarbetade; Strandvägen och det södra Östermalm blev huvudorten för denna egenartade byggnadskonst, som av bostadskvarteren gjorde stora, sammansatta palatskomplex med kraftiga flankerande hörntorn. Strindberg ger måhända den rätta tolkningen åt den konstnärliga vilja, som här uttryckts. »Det finns gamla stämningslösa gator och gator med stämning fastän nya. Den yngsta delen av Riddargatan är full av romantik för att icke säga mystik. Ingen människa synes på den; inga butiker öppna väggarna; den är förnäm, igenstängd, öde, fastän de stora husen innesluta så många människoöden. Namnen på tvärgatorna efter trettioåriga krigets pampar öka det starka intrycket av historia, där forntid blandar sig behagligt med nutid. När man kröker om hörnet av Banérgatan, ser man

Fig. 25. Trakten mellan nuvarande Odengatan och Karlbergsvägen sedd från Dalagatan. Fotografi från 1890-talet.

västerut en backe vid Grev-Magnigatan, som slingrar sig in åt höger och ger perspektivet en hemlighetsfull avslutning med en skugga, ini vilken man anar allt möjligt.

Kommer man västerifrån åter, den gamla Riddargatan, och ser neråt Grev-Magnigatan, är kröken mycket skarp, och de slottsliknande husen i dunkla toner med portaler och hängtorn tala om öden med större mått; där bo magnater och statsmän, som öva inflytande på nationer och dynastier.» (Ensam 1903.) Här har sålunda icke blott denna byggnadskonst fått en förstående tolkning, till och med de förmögna östermalmsborna ha fått en högtidlig glorifiering och detta av Strindberg.

Som vi i Strindbergs alstring sålunda kunna följa den växande stadens stämning, kunna vi lika nära hos honom lära känna den skiftande värderingen av det gamla historiska Stockholm.

När Falkenström i Svarta Fanor ville komma ifrån nutiden, dök han in i Staden mellan broarna. Han »gick upp i brinkarna och kom till Tyska kyrkan; såg på gamla portaler, glömmande nutid och följaktligen sina sorger. Han vankade genom gamla trånga gator, tittade i bodfönstren, läste årtal, erinrade sig sin ungdom, då han sprang med korrekturen på dessa små tryckerier här funnos. Fängslades av ett historiskt minne, Göran Perssons,

Erik XIV:s, Kristian Tyranns — —. Stortorget och Storkyrkan släckte totalt ut det närvarande, så att han nästan glad vandrade ner för Storkyrkobrinken med den gemytlige Gustaf Vasa och det ljusa Riddarhuset framför sig.» Denna skildring, skriven så sent som 1904, talar om ett gammalt inslag i Strindbergs stockholmsintresse, som icke blott varit betydelsefullt för hans eget skriftställarskap, utan säkerligen för Stockholm själv. På 1870-talet hade i anslutning till den kulturhistoriska och arkeologiska uppblomstring, som leddes av Hans Hildebrand och Oscar Montelius, den historiska förståelsen för gamla staden vuxit och åtskilliga författare grepo sig an med smärre arbeten över de äldsta minnena. Rörelsen stöddes även från arkitekthåll, framför allt av Albert Gellerstedt, som ritade av och publicerade fragmenter och perspektiv från ålderdomliga byggnads- och stadspartier. Strindberg var en av dem, som ivrigast fördjupade sig i detta lokala kulturstudium, och tillsammans med Claes Lundin gav han åren 1880—82 ut det stora kulturhistoriska arbetet Gamla Stockholm, den första och alltjämt den enda stockholmsbok, som från alla sidor söker belysa livet i huvudstaden under gångna tider. De kunskaper, som han under denna forskning samlade, blevo honom naturligen till stöd i åtskilliga av de historiska dramer, som voro förlagda i gamla Stockholm. Som Falkenström säger, fängslades hans fantasi vid den svenska historien vid vandringen i de gamla gränderna. Men arbetet hade framför allt en allmännare betydelse som väckare av ett fördjupat historiskt stockholmsintresse och som tolkare av de värden, som en ålderdomlig bevarad kultur kan skänka. Tidigare hade man alltför litet haft känsla härför och såg närmast staden mellan broarna som en »qvarlefva af medeltidens barbariska byggnadssätt men en qvarlefva som saknar ålderdomens vördnadsvärdhet» (A. E. Rudberg, 1862). Från 1880-talet börjar man med större pietet betrakta de äldsta stadspartien och söker skyddande träda emellan, när raseringar och ingrepp hota. På utställningen 1897 fick denna kulturhistoriska kärlek till det förgångna sitt minnesmärke i anläggningen Gamla Stockholm, ett sceneri, som om det stått kvar två år, kunde hava blivit en ypperlig skådeplats för några akter i Strindbergs Gustaf Vasa och Erik XIV. Utan tvivel har detta, alltjämt växande intresse för stockholmsk byggnadstradition haft ett avgörande inflytande på det nya Stockholms utseende; dels anslår man tonen från den stockholmska barockens stil med pittoreska gavelrösten och rikt utsirade portaler, varpå I. G. Clasons Nordiska Museum (1889—1906) är det märkligaste resultatet; dels återknyter man till medeltidstradition och framför allt till stockholmsborgens stämning, varpå Ragnar Östbergs Stadshus är det lysande uttrycket. Det behöver säkerligen icke framhållas, att vi här blott skärskådat en enda förklaringsgrund till ny stockholmsk byggnadskonst med uteslutande av andra, än viktigare orsaker.

Men denna känsla för det förgångna Stockholm, som Strindberg givit ord, omfattade som synes huvudsakligen medeltiden, Vasatiden och den första stormaktstiden. Däremot torde man kunna säga, att på långt när ej samma fullödiga förståelse visade sig för Nikodemus Tessins och 1700-talets Stockholm. Även häråt har Strindberg givit uttryck, visserligen alltför personligt och alltför drastiskt för att man häri skall kunna höra reservationsfritt samtidens uppfattning, men dock betecknande för en för Stockholm ödesdiger allmän smakriktning. Samma år som verket Gamla Stockholm fullbordades, år 1882, avslutade och utgav Strindberg sitt stort anlagda kulturhistoriska arbete Svenska Folket, och här fick det klassicistiska Stockholm följande dom:

»Byggnadskonsten vinner i Nicodemus Tessin d. y. en talangfull idkare, vars 'jätteverk' vid närmare påseende befinnes vara ett smakfullt italienskt palats, som efterträder det gamla Sveriges slott och nu är Stockholms slott. Beläget på en förmånlig höjd verkar det som ett boningshus för jättar och förfelar icke sitt avsedda intryck, ehuru vår tid, som icke tror på jättar, snart skall finna det likt ett hotell. Något nytt och något svenskt finnes där icke; byggmästaren har studerat ute och fört hem. De romerska och grekiska kolonnerna och friserna, de italienska fönsterfattningarna, balustraderna, medaljongerna, allt har varit före i många former, innan det kom på Slottsbacken. — — Att nämna namnen på dem, som byggde operahuset, Adolfs Fredriks kyrka, börsen i Stockholm, konsistoriehuset i Uppsala och flera andra skönheter, vore en allt för stor artighet mot herrar Hårleman, Adelcrantz och Palm-

stedt — — .» Det är självklart att denna skildring ej täckte fackmännens åsikt, men fråga är om den icke rätt nära täckte borgarnas, och det är dessa som dock få utslagsrösten i en stads utveckling. Att arkitekternas intresse för denna byggnadsepok även var ganska matt under 1800-talets slut och 1900-talets början framgår av att den i så ytterligt ringa grad blev stilbildande för den moderna arkitekturen. Men en svårare följd fick denna ringa förståelse därigenom, att den prisgav Stockholms ädlaste arkitektoniska miljö och en av de högst stående stadskompositioner i Europa. Känslan för ett stycke gränd eller en bit natur var större än för den Tessinska slottstrakten och denna bröts sålunda sönder i tvenne krafttag, genom Anderbergs Operahus (1891—98) å platsen för Adelcrantz' operabyggnad och genom Aron Johanssons Riksdagshus å Helgeandsholmen (1897—1905), båda visserligen i och för sig solida arkitekturverk. När mot sekelslutet och framför allt under 1900-talet man åter började fatta klassicismens storhet, var det för sent, och varje uttryck däråt har fått en bitter underton av att Stockholm här lidit en meningslös och oersättlig förlust.

* * *

Först vid femtioårsåldern besjunger Carl Snoilsky sin hemstad, och hans stockholmsdiktning rör sig sålunda om den stad, som blivit omdanad efter den Lindhagenska planen och efter de nya trafik- och bostadskraven. Hans syn på staden blir på sitt sätt en prövosten på hans samhällssyn över huvud taget. Ty hos honom blev striden mellan det gamla aristokratiska kulturarvet och den nya tidens sociala välde icke blott en stockholmsstämning, men en strid av djupare innebörd. Den gustavianske ädlingen, vilken tvang sig till försoning med tanken att Afrodite kanske måste falla för Sliparen, att den rika kultur, som han anammat, obönhörligen måste vika för en ny tid, hur såg han brytningen mellan gammalt och nytt i sin egen hemstad?

»Mörk och knäppt och sluten,
händerna på ryggen,
men med aldrig bruten
adelshållning»

ser Bo Bergman honom gå över Humlegården och vi följa honom. Han kommer fram till en stockholmstrakt, där det första och kanske det betydelsefullaste ingreppet gjorts i Stockholms utveckling, till trakten vid Centralstationen. Här ligger fröet till storstadens uppväxt, järnvägarnas införande, och här ha norra och södra stambanan sammanbundits i stadens centrum år 1871. En storstadsgata, Vasagatan, hade öppnats invid bangården och mitt emot den nya banhallen, kommunikationscentralen, hade en stor industri tagit plats, Centraltryckeriet, i Ernst Jacobssons byggnad, som i sin nakna tegelstil talade om en byggnadskonst av hel nytt slag:

»För Stockholms-barn behövs ej måla
På Norr den mångbesökta punkt,
Där skenor ut som nerver stråla,
Och järnvägsvagnar dåna tungt.

Med front emot Centralstationen
Ett typografiskt praktpalats,
Känt av den röda tegeltonen,
Tar in sin del av samma plats.»

Men det är ej denna nya miljö med dess dån av järnvägsvagnar och tryckmaskiner och med dess moderna, kraftigt tilltagna palatsarkitektur, som skalden söker, och själva den realistiska skildringskonsten, avpassad för denna poesilösa trakt, har fått en torr och motvillig ton; det är en annan och bättre bild, Snoilsky manar fram, den paradisiska vrå av världen, som en gång låg här.

»Försvunnen är den lilla parken,
Där fantasin sig tumlat fri,
Och på den kala, jämna marken
Står nu ett jätte-tryckeri.»

Den förvandling, som Snoilsky vemodigt såg på denna enda punkt av staden, den hade i själva verket genomgripande gått fram över hela hans ungdomsstad, som en gång »svärmisk, rik på sång och fägring» fångat hans sinne. Han ger en helhetsbild av nya och gamla Stockholm i några rader, som icke låta oss stanna i tvivel om, var hans hjärta hör hemma, och som samtidigt kasta ett ljus över hur radikal förändringen varit.

»Nya Stockholm, det är dagen
Full av övermodig ton,
Härs och tvärs igenomdragen
Utav pratsam telefon;
Nya gator, storstadshus,
Nya anleten och sinnen —
Vilsna vandra mina minnen
Här i detta skarpa ljus.

Gamla Stockholm, det är natten
Tigande i månljus ro:
Silhuett mot blanka vatten
Stiger Slottet med Norrbro.
Lent av skymningstrolleri
Tavlans brister övertäckas
Ekon svagt i fjärran väckas
Som en Bellmansmelodi.»

Det är betecknande, att det nya Stockholms anlete för Snoilsky särskilt präglas av telefonnätet, ty jämte själva storstadsbebyggelsen hade väl knappast något så förvandlat gatuperspektiven som det nätverk av trådar, som här i större omfattning än i någon annan stad spändes som tak över gatu- och torgrummen; liksom alltid ett samhälles egenartade liv på ett eller annat sätt kommer till arkitektoniskt uttryck, hade även detta kommunikationssystem fått sitt monument i det år 1887 färdigbyggda telefontornet, stadens då högsta profana byggnadsverk, som övertagit det gamla vårdtornets roll att från Brunkebergshöjdens krön behärska stadssilhuetten. Hur den pratsamma telefonen blivit ett med vår stads psyke gav Georg Brandes en gång uttryck åt, när han karaktäriserade Stockholm som den stad, i vilken den vän man tillfälligtvis möter på gatan »styrter til nærmeste Telefon og ringer sin Hustru op», att han inte kan komma hem till middagen.

Storstadens nervositet och jäkt, dess hårdhet och målmedvetenhet hade börjat sätta sitt märke på liv, människor, gator och torg och det ville skymningens ro och dager till för att dölja de nya ingreppen och återföra bilden till dess ursprungliga skönhet. I junis solnedgång ser Snoilsky södersilhuetten och först då känner han Bellmans ande sväva över vattnet. Lik en hägring i sagoljus dröjer hans fantasi även vid det äldsta Stockholm — tinnar och torn och torg, Vasarnes borg — och när hägringen bryts av dagens skarpa sol, göms den dock i minnets förvar:

»Hur den unga tidens skapar-iver
In på nya banor slår,
Minnets bro dock ingen sönderriver
Mellan gammal tid och vår.»

Det kan sägas vara kärnan i Snoilskys stockholmssyn. Han sökte tränga in i och förstå tidens växlande anlete inom alla samhällsområden och förstod väl även utvecklingen hos hemstaden; men ingen kunde hindra honom att elegiskt minnas det gamla Stockhom, som var honom personligen långt mer dyrbart.

Hans diktnings ädla bågar, som vilja slå bro mellan tradition och nutid, föra oss fram till romantikens, till 90-talets stad. Med sitt förbund av historisk stämning och svävande junidröm över slott och vatten har den fått många efterföljare, och bland andra Oscar Levertin.

När Levertin, som så djupt och kärleksfullt trängt in i och skildrat sin hemstad och dess konstnärer från olika tider, från den historiska utställningen av gamla stockholmsbilder år 1897 kom ut i staden själv, slog honom den våldsamma förvandling, allt undergått under kort tid. »Hur har ej all gammaldags livsnaivitet och kulör undertryckts, borta alla lustiga vinklar och vrår, borta alla fantasieggande olikheter i klädedräkt och uppträdande mellan klasser och yrken. I stället har man kring sig en storstad, men en storstad ännu i målbrottet, med en oro att ej synas kontinental, som skulle vara enbart roande, om den ej på

samma gång så lidelsefullt eftersträvade äran att vara uppkommen på ett år som en amerikansk nybyggarstad, i stället för att med stolthet vidmakthålla allt, som vittnade om gamla anor, ärorik forntid, om en verklig organisms egenvilliga och rika utveckling. Och när det talas om att riva och riva i trafikens heliga namn, ser man sig själv ofrivilligt på ett omnibustak i Londons city, och det nya Stockholm förefaller då bra likt en nybliven rentier, som för första gången väntar storfrämmande och ej kan få nog utrymme och nog mycket ny-ny elegans av plysch och cuivre poli.»

Ju mer Levertin fördjupade sig i stadens historia och gamla kultur, dess häftigare stöttes han tillbaka av detta sekelskiftets nya samhälle. Det är betecknande att när han läst F. U. Wrangels stockholmianastudier — en bok, som betytt mycket för förståelsen av gammal stockholmskultur — han rasar över att »man i Stockholm strävat att utplåna den gamla residensstadens rasdrag och egenheter och att ersätta den historiskt framvuxna, av byggnader och drömmande sekel avsatta stämningen, med dagskonstruktionens blodlösa och kalla skematism. — Vad hava vi icke fått vara med om, och hur har icke vår barndoms Stockholm förgrovats av simpel smak och kärlekslöst oförstånd! Prålig och städad som en uppkomlings salong, fyrkantig och torr som en fantasilös ingenjörs hjärna, utan kolorit av historia eller genklang av sång, som en nybyggarstad i fjärran västern med numrerade skyskrapare och gatunamn, har man velat göra en stad, vilkens ojämförliga naturliga fägring helt beror på förtjusande nycker, täckt behag och ständigt skiftande mångfald till läge och terräng, en hävdens och diktens huvudstad! När jag ser på de stenkolosser av olika former, som ersatt Gustaf III:s vackra opera, eller på Helgeandsholmen, som med sin dumdryga massa slår ihjäl den ädla Tessinska konungaborgen, får jag ett intryck, som om Stockholm plötsligen erövrats av främmande barbarer, av teutoner och vandaler utan känsla för stadens medfödda adel och utan samband med dess forna bebyggares språk och sinnen.» Det är en poets och historikers fördubblade hätskhet mot den växande storstaden, vars nya breda trafikgator och nya stora bostadshus drivit bort poesi och historia, till en del onödigtvis, men rättvisligen även till en del på grund av en naturlig utvecklings lag. När vi nu tjugo år efteråt läsa Levertins hårda ord om Stockholms dåvarande skyskrapare, som de för våra ögon måttligt höga 90-talshusen av honom benämnas, inse vi, som på sista tiden sett en verklig skyskrapa resa sig å Stockholms Kungsgata, att den smärtsamma brytningstiden mellan småstad och storstad numera är övervunnen och att även den stora stadens stora mått kan äga en på nya faktorer grundad kraft och skönhet, som vi icke vilja försaka.

För att njuta sin stad, måste Levertin se bort från det nya och gå till klassiska trakter, till Djurgårdens gamla lustpark eller Söderbergen med sin förfinade borgarkultur. Och även i stadens centrum kan skalden bakom den nya masken se stadens egendomliga charme, solskensglansen i hennes ögon och vemodsleendet kring hennes mun, och i några inspirerade rader har han gett ord däråt:

»Och måsen dök bland glittret över strömmen
och vimplar fladdrade längs bro och kaj;
med gyllen rand, som tvingad upp av drömmen
låg staden mot en ljusblå fond av maj.
Det var det Stockholm, vävt av sol och sånger,
av daggklart hopp och anad salighet,
som man får skåda några korta gånger,
när man är tjuguårig och poet — —.»

Snoilskys och Levertins stad, en dröm av sol, sång och strömmande vatten, eller av genomskinlig sommarnatt, dunkla minnesrika byggnader och förklungna melodier, är samma Stockholm, som en rad 90-talsmålare och främst av dessa den unge Prins Eugen tolkat. Prins Eugens lyriska stockholmsskildringar äro huvudsakligen ägnade skärgårdsnaturens och dess möte med bebyggelsen; när han någon gång söker sig in till stadens kärna som i den

mäktiga dikten Stockholms slott, låter han det moderna livet sjunka undan i sommardunklet; den gamla borgen reser sig ur vattnet som ett ensamt och majestätiskt minne, oberört av nutidsmänniskor och nutidsliv — Gamla Stockholm, det är natten, tigande i månljus ro; silhuett mot blanka natten stiger Slottet med Norrbro.

Men om också sekelskiftets konst helst flydde den aktuella verkligheten, som föreföll den barbarisk och ovärdig, och i stället tolkade naturens drömmar och det förgångnas liv, sökte dock ett par romantiker konstnärligt gripa det nya samhället med dess industrikvarter, dess bostadskaserner, dess oändliga tröstlösa gatuperspektiv, dess imponerande enformighet. Per Hallström har i sin stockholmsroman Våren (1898) skildrat de nybyggda industristadsdelarnas mekaniska frammarsch — »en brutal hårdhet i detta, — hur stampades icke den vackra blåa stenen sönder av järnfötter, hur stryptes icke de hundraåriga trädgårdshusens borgaridyller, hur dogo ej de gamla träden som fått stå kvar, för luftens och jordens smygande pest. Allt blev hårt och linjerat, terrängens vackra nyckfullheter försvunno lika säkert som tallarna, i vilkas kronor de gett sig uttryck; tyngd av horisontala massor, det var vad allting strävade till.» Men denna nya stad med sin monotona utkantbebyggelse äger även den en intensiv stämning av skugga, skymningsdager och glimrande ljus, och i den Hallströmska romanen stiger fattigkvarteren mot läsaren i stockholmsatmosfärens blånande fosforescens. Fabriken blir en »solid massa av oroligt dallrande sken», gatan går i spöklik glans, den ena sidan i skugga, den andra med lysande fönsterrader, upp mot en blekgrön himmel.

Fig. 26. »Tidig vårafton.» Utsikt från Södra bergen över Riddarfjärden. Oljemålning av Eugène Jansson, 1894.

Det som här i vaga ord är antytt blev till bild och karaktär genom Karl Nordströms och Eugène Janssons måleri. Båda hava visserligen målat den lyriska stämningen över den klassiska stockholmsnaturen över öppna fjärdar och blånande höjder, och Jansson har med mästerlig pensel uppdagat hur den nya kraftiga storstadsbelysningen förnyat och förvandlat den gamla kända stadsbilden; men båda hava även skildrat proletärkvarterens Stockholm, de nya utkanternas ödsliga poesi, den breda, tomma arbetargatans oavslutade perspektiv. Lik en stympad jätte ligger staden på dessa utkantstavlor, med den väldiga bebyggelsen plötsligt och oförmedlat avbruten. Det är storstadsperiferien, Sibirien, den yttersta Vasastaden och det yttersta Södermalm, som genom dessa dukar träda fram, en ny tids Stockholm med de vita, släta, ofantliga fattigkasernerna uppresta i den blå stockholmsskymningen som hotfulla tecken på ett växande industrisamhälles sociala oro.

* * *

»Vår ungdoms stad, vår lust och låga
har livet sänkt i skymningsgrått,
och det är knappt man vågar fråga,
om det finns kvar en gnista blott.»

Det är Bo Bergmans ord till Hjalmar Söderberg. Samma Stockholm hava de hållit av och sett förvandlas, icke blott till det yttre, och samma storstadsmelankoli driver dem till de gamla trakter, som än hava kvar något av gammal anda, Haga, Djurgården, Stockholms ström och Gamla staden.

»Trött på det dumma Östermalm
längtar jag hit om kvällen.
Här är mitt hjärta, här min psalm
här finns det näringsställen.»

Hos Hjalmar Söderberg och Bo Bergman har staden fått en ny ton. Det brokiga och pittoreska i Strindbergs 70-talsstad är borta, men även den lyriska romantiken i prins Eugens, den proletära stämningen i Eugène Janssons Stockholm; vi gå på de nya överklassgatorna, som skuggas av fyravåningshusen. Det regnar mycket i deras böcker, ett jämnt strilande regn, som höljer gatorna i en grå Londonslöja, i vilken de långa lyktraderna bilda ett disigt perspektiv. De måla grått i grått med förfinade nyanser, en graciös melankoli liksom i Reinhold Norstedts skymnings-tavlor, och det vilar över många av deras skizzblad tristessen hos en stad, som uniformerats, och hos människor, som leva i ett sekels slut. Atmosfären är storstadens, men skaldernas hjärtan hänga fast vid den gamla idyllen, som gått till spillo.

Martin Birck talar gärna med sin fader om nya hus och nya trakter i Stockholm. Ty Martins fader intresserade sig för sin stad. Men det är icke så, att fadern med missbehag ser staden växa och Martin däremot försvarar den nya arkitektur, som reser sig, där förut kåkar och täppor stodo. Om söndagarna gick fadern ofta långa promenader och såg, »hur nya kvarter sköto upp ur jorden, och tänkte på hur Stockholm hade utvecklats sedan hans ungdom; och han fann alla nya hus vackra, isynnerhet om de voro stora och präktiga och hade många fönster och små torn i hörnen. Och då Martin hörde fadern tala om alla dessa fula hus och kalla dem vackra, tänkte han på hur orättvist lifvet är, som just för de bästa och nyttigaste samhällsmedlemmarna så obevekligt stänger vägen till skönhetslandets inre trakter». Dessa inre trakter, de ligga nog vid Jakobs Torg, vid Hotell Rydberg, i gamla staden, men de stora husen med tornen, som så hjärtligen föraktas, de resa sig på den nya Strandvägen, på Karlavägen och Valhallavägen, på alla 80- och 90-talets boulevarder med deras anläggningar av nya dimensioner.

Ty Martin Bircks ungdom sammanföll med hela den väldiga nydaning, som lät Ladugårdslandets idylliska gårdar och ruskiga kvarter vika för Östermalms storstadsmässiga anläggning. »I staden var det så mycket nytt. 'Långa raden' var borta med sina trädgårdar och skjul; i stället reste sig där ett stort tegelhus i höjden, högre för hvarje dag, och skymde bort både Humlegårdens lindar och Observatoriet på sin kulle. Öfverallt ref man ned och byggde upp, och i Ladugårdslandets berg och backar knallade dynamiten hvarje dag; men Ladugårdslandet skulle nu heta Östermalm. Och madam Häggbom hade blifvit fru. Om någon kallade henne madam, svarade hon höfligt men bestämdt: — Det dammar inte!» Fru Häggbom, som egentligen var hederlig madam, det var för Martin Birck hela det nya Stockholms kvinnliga genius.

För Martin Birck blir det äkta Stockholm de gamla kyrkogårdarna, där skalderna vila, parkerna och Skeppsholmen, där ungdomen älskar, och den ringa del, som sträcker sig från Hotel Rydberg över Jacobs torg och Operaterrassen fram till trottoirkanten vid Grand, där han själv slagit sig ned. Och så omgivningarna. I ungdomen Drottningholmsparken och alla de övriga fria, natursköna trakterna, vid äldre år helst den utsikt, som

kan ses från en veranda på Stallmästaregården eller Djurgårdsbrunn. Men den högtidliga kärnan i denna gamla och nya stad, förenaren av alla de skiftande stämningarna är och förblir strömmarna och Slottet:

»An rullar bruset under dina bågar,
du gamla bro som diktats i granit,
och tornen slå och slottsfasaden lågar
och soligt tågar
ett rosenmoln från Mälarn hit.»

* * *

Fig. 27. Utsikt över Söder vid Mariahissen. Teckning av Ferdinand Boberg.

I Tor Hedbergs diktning möta vi samma agg mot den nya stadsbilden, vilken gömmer några alltför få kära minnen från det förgångna.

»Mitt gamla Stockholm, som med allt gevalt
skall göras nytt, där man planerar, fyller
och spränger, river, rappar och förgyller
tills allting skiner, främmande och kallt.

Mitt gamla Stockholm! Några år och allt
som finns kvar av fordomdags gestalt
är vaktarnas på Skansen gula kyller
och våra kyrkogårdars små idyller.»

Men i Hedbergs kritiska produktion från 1900-talets början ställas vi på reell grund, och här möter oss för första gången en sann skildring av de krafter på gott och ont, som bilda den nya stadskaraktären. Vad dikten ännu icke velat eller förmått, en tolkning av den vilja mot liv och skönhet, som kan bo i en stad under dess kraftigaste utvecklingsperiod, det är här uppnått. Måhända kräves det för att få grepp på den anda, som besjälar en växande storstad, fastare tag än poesins; den sakliga syn på samtida stadsplan och byggnadskonst, som Hedberg varit nära nog den förste stockholmare att giva, skänker oss den solida grundvalen för att bedöma idéer och handlingar vid tiden för det nya seklets begynnelse.

Vi möta här viljan att bryta den schematism, som präglar en stadsdel som Vasastaden, att bekämpa den parvenyaktiga överlastning, som slagit sig ned på Birger Jarlsgatan, att hejda det pietetslösa och barbariska sinnelag, som sönderstyckat den ädla slottstrakten. Men vi möta även här den första gryningen av en känsligare och mer konstnärligt målmedveten stadsanläggningskonst samt de första tecknen på den byggnadskonst, som satt sina minnesmärken i den Wahlmanska Engelbrektstaden med sin kyrka, i det Gruthska Stadion, i det Westmanska Rådhuset, i den Tengbomska Högalidskyrkan, i det Östbergska Stadshuset — vår tids monumentalbyggnadskonst, som hämtat inspiration och kunskap ur gammalsvensk arkitektur och konsthantverk och som förstått att stadens säregenhet i situation, terräng och lynne kan genom den moderna bebyggelsen få ett äkta och levande uttryck. Hedberg ställer kravet högt på det sinnelag, som måste bo hos borgare, myndigheter och konstnärer för att staden skall bevara sin egenart och sin skönhet: »När vi älska den så att dess naturliga egenheter äro oss dyrbara, när dess karaktäristiska linjer, dess fysionomi vuxit sig så in i vårt medvetande, att vi osökt taga vårt daningsverk därefter, när vi icke av praktisk övertro eller rutin låta locka oss att nivellera och fördärva, när vi känna en smula ömhet för dess minnen och glädje över att smycka den, när vi plågas av att inom dess hank och stör möta ett stycke Berlin eller någon plansch ur arkitekturhistorien, men fröjdas när vi finna ett gammalt eller nytt »Stockholm» — då, men icke heller förr finnas också betingelserna för att här skall växa upp en arkitektur, som är oss till gagn och glädje, som hänger samman med vårt lynne, våra vanor, vårt klimat och vår jordmån, som är vår egen i sin rikedom och sin begränsning». Vi tro visserligen att detta hopp om en stockholmsk renässans i någon mån redan infriats, men vi känna dock att detta sinnelag ännu blott alltför ringa har genomträngt vår stad, dess styresmän, dess innevånare, dess byggande krafter.

Ragnar Josephson.

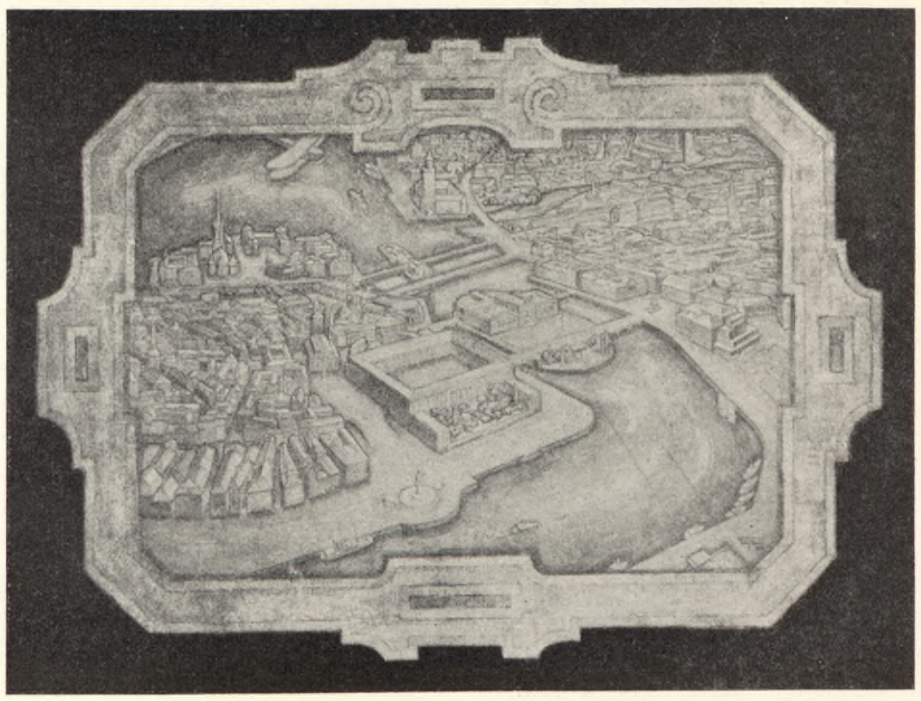

Fig. 28. Stockholm i fågelperspektiv. Freskomålning i Stockholms Stadshus av prins Eugen.

DEL II. BILDER

I

VASATIDEN

1523–1654

Bild 1. Kristian II:s intåg och kröning i Stockholm, blodbadet m. m. 1520. Kopparstick, efter nu förlorat träsnitt från 1524, av Dionysius Padt-Brugge, 1676.

Övre bilden en starkt schematiserad framställning av staden i fågelperspektiv. Stadsbildens detaljer äro efter tidens sed topografiskt mindre noggranna. Mitt i staden synes den starkt förstorade Storkyrkan, S:t Nicolaus, vars senare igenmurade södra port utvidgats för att markera Kristians kröningsceremoni därstädes. Längre ut åt Mälaresidan synes den av pålkransar omslutna Gråmunkeholmen (Riddarholmen) med kyrkan och klostret inom en mur. Ur strömmen reser sig i förgrunden det med befästningarna förenade slottet, ännu ej prytt med de karaktäristiska tre kronorna, som sedan gåvo det sitt namn. På Helgeandsholmen står yttre Norreports torn och vid brons fäste på Stadsholmen det fyrkantiga inre porttornet; invid Helgeandsholmen ligger även den gamla strömkvarnen med sitt stora vattenhjul. Längre ned i Norrström ligger den lilla holmen »Stockholm». Vid nuvarande slussen synas Söderports båda torn, det yttre sönderskjutet efter belägringen. På Norrmalm ligger S:ta Klara kloster i en skogsdunge nedanför Brunkeberg, där Kristian hade en del av sitt läger. På Södermalm ligger S:ta Maria Magdalena kapell, även det muromgjördlat. Runt omkring staden pålkransar med bomöppningar för fartygen. (Östman: 2.)

Bild 2. »*Gråmunkaholms fordna Kyrkia och Closter.*» *Kopparstick av Erik And. Geringius, 1726; tr. i J. Ch. Stricker, Specimen acad. fata templi Riddarholmensis sistens . . . 1750.*

Denna bild är en förstorad detaljkopia efter Padt-Brugges gravyr; jämför bild 1. (Östman: 4).

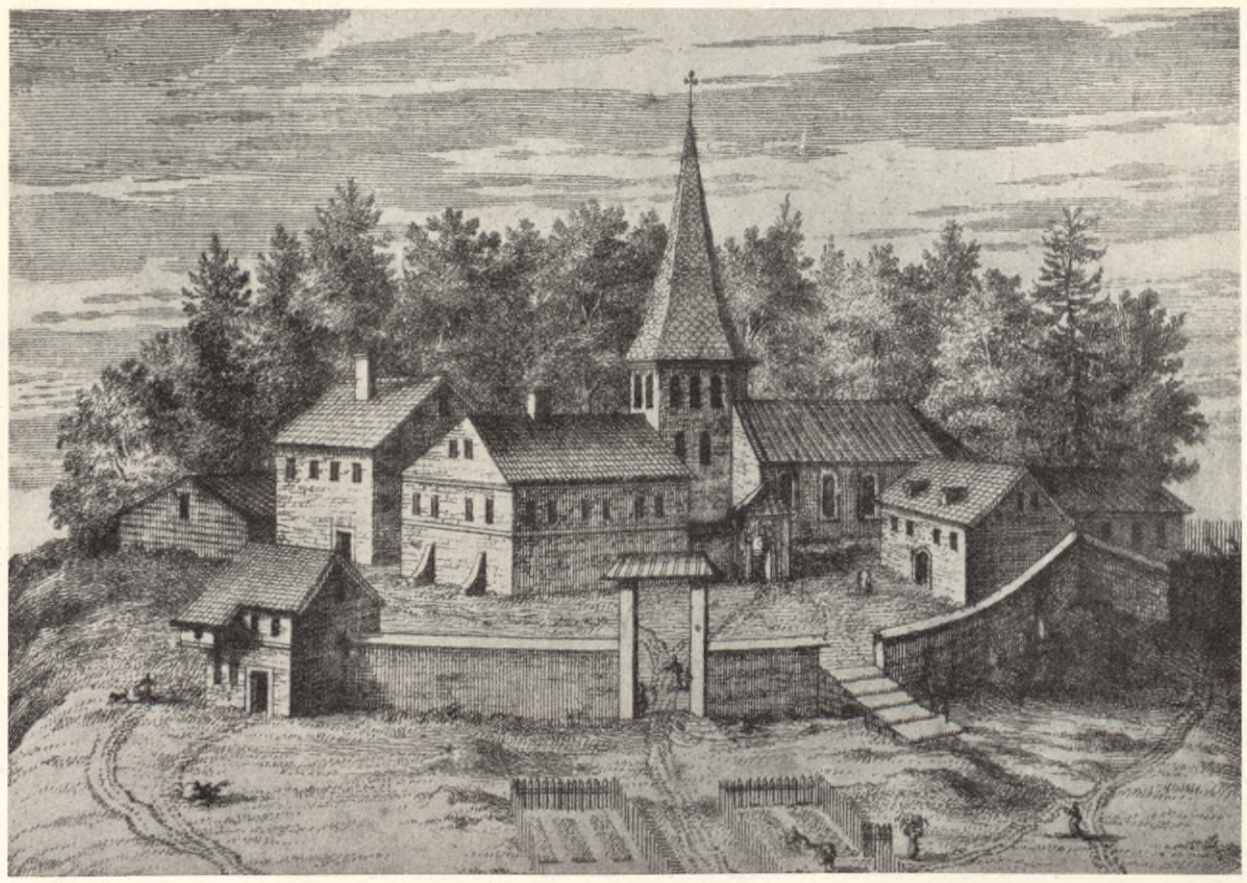

Bild 3. »*S:t Claræ fordna closter efter ett gammalt kopparstijcke i Kongl: Antiquit. Archivo.*» *Kopparstick efter teckning av C: L: v: Schantz av Johan v: d: Aveelen; tr. i Jöran Nordberg, S. Claræ minne . . . 1727.*

Bilden är liksom föregående en förstorad detaljkopia efter Padt-Brugges gravyr, jämför bild 1. (Östman: 3).

Bild 4. Stockholm från mälarsidan. Detalj av oljemålning på trä, den s. k. vädersolstavlan, i Stockholms Storkyrka, 1535.

Denna bild av Stockholm på Gustav Vasas tid är den första mera verklighetstrogna totalbild vi äga av staden, mindre schematisk än »blodbadstavlan», men naivare utförd. Bilden visar en utsikt, ungefär från Heleneborgstrakten vid Mälaren, med Bykyrkan eller Storkyrkan, för vilken den målats på Olavus Petris och myntmästaren Anders Hanssons föranstaltande, även här som dominerande mittpunkt. Bakom kyrkan synes Slottet med »tre kronor», antagligen ditmålade senare, enär tornet ej torde haft detta utseende vid den tidpunkt tavlan utfördes. Till höger sannolikt dominikanernas gamla klosterkyrka, som stängdes 1533. Till vänster Gråmunkeholmen (Riddarholmen) med franciskanerkyrkan något godtyckligt placerad. På holmen vid mälarvikens strand två torn, av vilka det ena ännu i dag kvarstår, det s. k. arkivtornet, medan det andra ingår i »Kungshuset» (Wrangelska palatset, nu Svea hovrätts m. fl. ämbetsverks hus). På Helgeandsholmen ses även tvenne befästningstorn, förenade med en mur, det bortre sannolikt Norreport. Ungefär där Bergstrahlska huset vid nuv. Riddarhustorget nu står synes Gråmunketornet och vid Kornhamn ett annat torn. Mellan Staden och Södra malmen synas till höger de tvenne krenelerade porttornen vid Söderström med sina skyddsvingar och broar. Pålkransar avstänga tillträdet sjöledes runt staden. Norra malmen synes obetydligt bebyggd efter den senaste av Gustaf Vasa anbefallda avröjningen; omedelbart bakom de låga trähusen reser sig Brant- eller Sandberget (Brunkeberg). Av Södra malmen synes föga, endast några mindre sjöbodar och hus samt en väderkvarn på en bergshöjd. Längre bort på en av höjderna står den stora stengalgen. Holmarna bakom staden äro från vänster: de två som nu bilda Blasieholmen, Skeppsholmen, Kastellholmen och Beckholmen samt bortom dessa den största, Valdemarsön, nu södra Djurgården. Karaktäristiska äro de höga vitmenade skorstenarna i staden, om vilka den holländska ambassadens »penningemästare» ännu 1616 skrev: »Och genom dessa (tegel- och torv-) tak skjuta skorstenarna upp, mest alla vita, vilket i förstone är helt underligt att skåda, enär man ej vet vad man därom skall tro». — Jämför färgbilden före textdelen. (Östman: 9).

Bild 5. Stockholm sett från Brunkeberg. Kopparstick av Frantz Hogenberg efter teckning av Hieronymus Scholeus, omkring 1580. Originalet stucket å samma plåt som bild 6.

Denna berömda bild visar Stockholms utseende på Johan III:s tid. Staden är här sedd från höjden av Brunkeberg. I bildens mitt Storkyrkan, St. Nicolaus, med sin höga spira och branta tak, här delat i tre fall. Till vänster Slottets stora massiv, delvis om- och tillbyggt. Nordöstra tornet har sålunda fått renässansens fyrkantsform, vilket det nordvästra erhöll först något senare. »Tre Kronor» med sina triangulärt från spirans mittpunkt utstrålande kronor höjer sin mäktiga rundel över det hela. Till höger om nordvästra slottstornet ligger ett lägre, kraftigare, kupolkrönt torn, sedan benämnt Lejontornet eller Laboratorierundeln. Mellan Slottet och Storkyrkan synes Köpmanportens kupoltorn, och åt väster från kyrkan S:t Nicolai porttorn och Skomakareportens torn. Från Storkyrkan går ett staket med grindport utefter kyrkogården ned emot inre Norreport, vars kupoltorn med vaktklocka och »flög» höjer sig mitt över bron till Helgeandsholmen, där yttre Norreport, senare kallat Myntorn, synes i den form det hade före 1580-talet. Från detta torn gå murar längs holmens strand, åt vänster slutande i ett runt, delvis stympat äldre torn. På Stadsholmen går utmed stranden en annan, delvis med husen sammanbyggd mur, som hitom »Munkebron» till Gråmunkeholmen (Riddarholmen) förenar sig med ett annat torn med spetstak. Munkbron från nuvarande Gråmunkegränd förenar Stadsholmen med Gråmunkeholmen, där klosterkyrkan synes, sådan den tedde sig efter reparationen 1567—74. Utefter Gråmunkeholmens västra strand löper en huslänga emellan de två, från »vädersolstavlan» bekanta tornen. Från det nordvästra, nu s. k. Arkivtornet, utgå murar (vingar?) ett stycke åt sidorna. Nedanför i Mälaren ligger det kala Stenskär, nu Strömsborg. Åt öster synes invid Norrbro den gamla Strömkvarnen och längre ut den lilla holmen »Stockholm», där nu Strömparterren ligger. Nedanför Slottet ligga diverse smärre hus, fatburstuga, proviantbodar, brygghus, verkstäder m. m. Runt om Stadsholmen i Saltsjön pålkransen, innanför vilken konungens skeppsgård, flottan, var förlagd. På en udde av Skeppsholmen synas några tält, antagligen tillhörande flottans krigsfolk. Från Slottet går en träbro med vindbryggor till Helgeandsholmen, där antagligen stora Slaktarhuset ligger utanför muren. I förgrunden å ömse sidor av Brunkeberg ligger Norra malmen med Klaratrakten till höger och Jakobstrakten till vänster bebyggda med trähus. Några kyrkor voro då, efter det 1527 anbefallda raserandet av klostren, ännu ej återuppförda här. Ej heller var Maria Magdalenas kyrka vid denna tid återuppbyggd. Å Södra malmen synas endast mindre hus och en rad väderkvarnar högst uppe på bergshöjderna. (Östman: 21).

2 — 229328

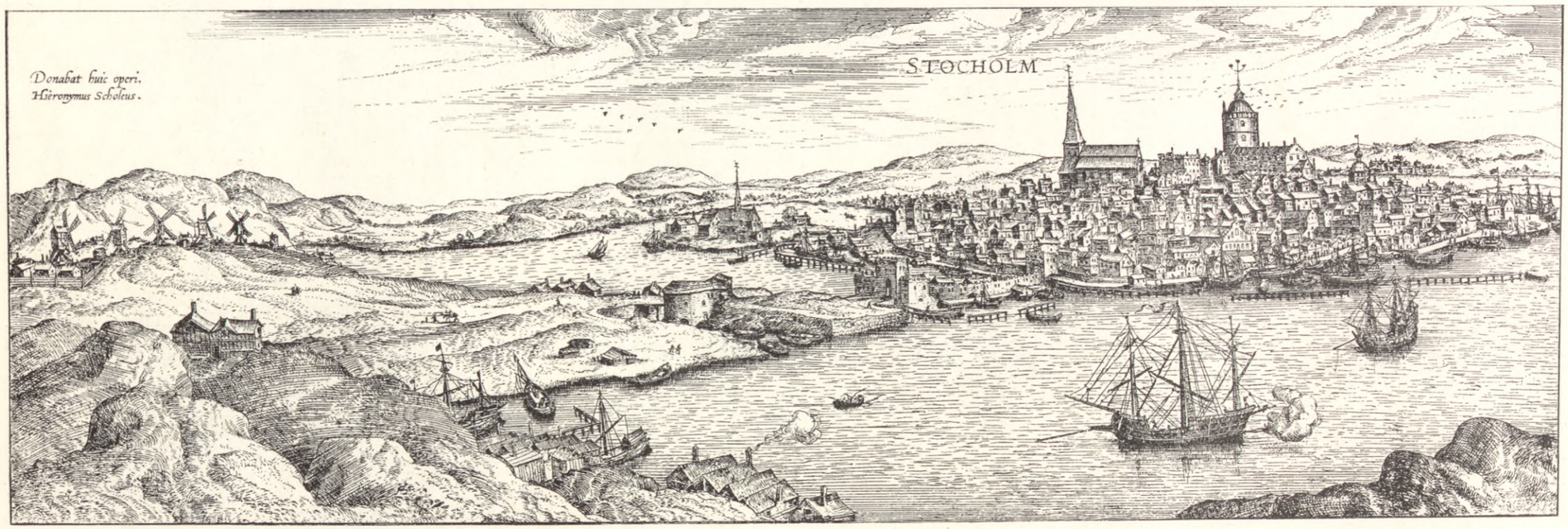

Bild 6. Stockholm från sydost. Kopparstick av Frantz Hogenberg efter teckning av Hieronymus Scholeus, omkring 1580.

Utsikten visar staden från Södermalms östra del. Storkyrkans tak är i två fall. Slottets olika byggnader gruppera sig kring den påbyggda gamla »Kärnan» eller centraltornet »Tre Kronor», omsvärmat av fåglar. Framför Storkyrkan, S:t Nicolaus, ligger rådhuskomplexets oregelbundna byggnader. Det kupolprydda tornet med flöjel (»flög») öster om Slottet är Köpmansportens torn. Längre ned i sydöstra delen av staden åt Skeppsbron en större trappgavelprydd och tornförsedd byggnad, som torde kunna vara det gamla våghuset. Längre åt väster ses inre Söderports fyrkantiga krenelerade torn; en av ett valv genombruten, likaledes krenelerad mur över bron (nu Slussen) sammanbinder nyssnämnda torn med yttre Söderport. Längre upp på Södra malmen ligger den 1553 färdiga befästningen, »nya rundelen», omgiven av vall och vallgrav, »graven». Från inre Söderport löper västerut en mursträcka utmed Mälarstranden fram till tvenne höga spetsgavlade befästningstorn, varav det ena torde vara det omkring 1640 rivna Gråmunketornet. På Gråmunkeholmen (Riddarholmen) ligger klosterkyrkan jämte några andra byggnader. Runt om gamla staden synes i såväl Saltsjön som Mälaren pålkransen av stockverk i dubbla rader med öppningar emellan, som kunde tillslutas med bommar, till vilka bomslutarne hade nycklar. Av Norra malmen och Munkelägret (Kungsholmen) synas endast en del smärre hus och på Södermalm ännu färre, men däremot ett flertal väderkvarnar på bergshöjderna. (Östman: 22).

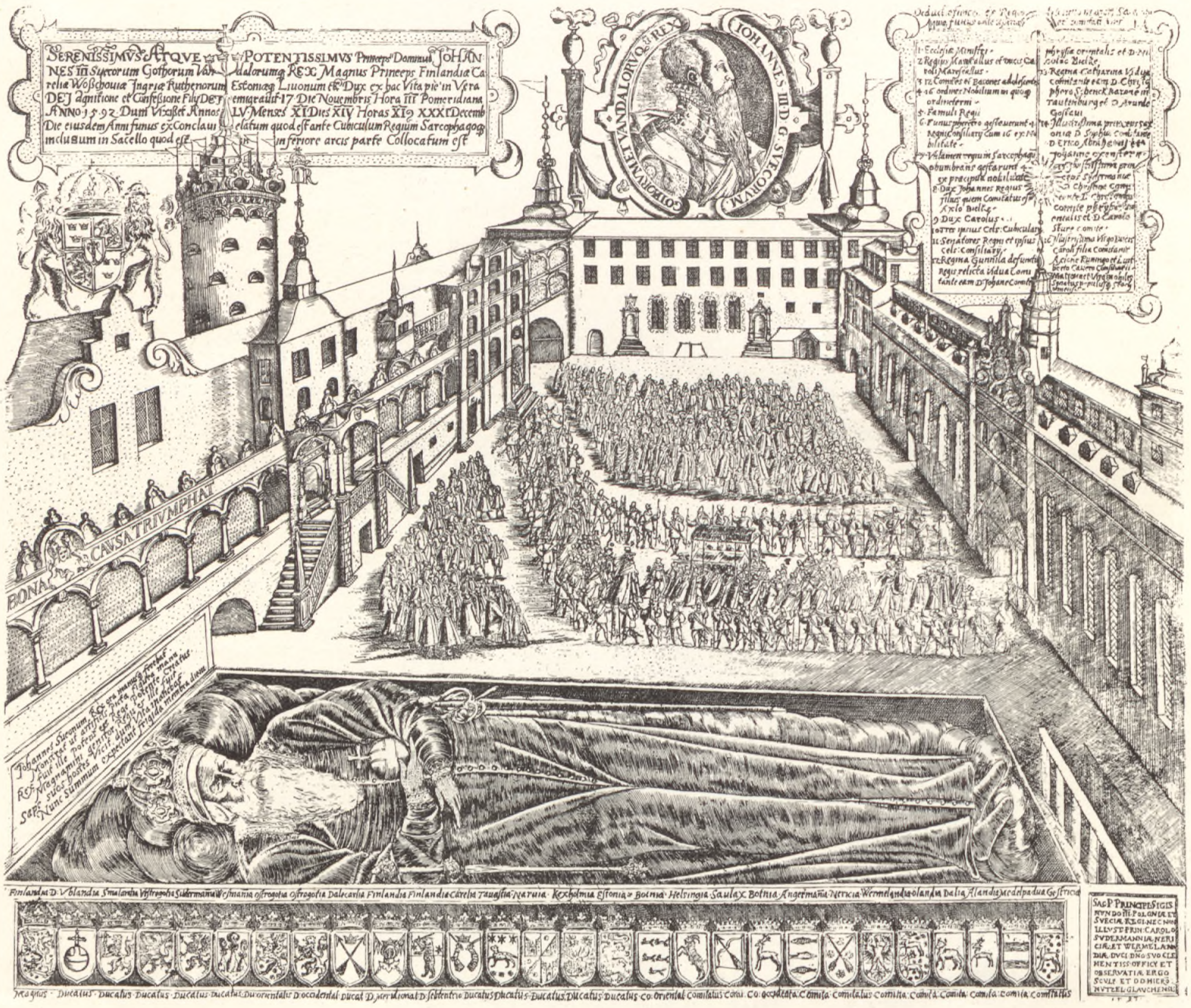

Bild 7. Johan III:s likfärd den 31 dec. 1592. Kopparstick av Hieronymus Nützel, 1593, dedicerat till Sigismund och hertig Karl; tr. i Johan Peringskiöld, Monumenta Ullerakerensia . . . 1719.

Stockholms slotts stora, yttre borggård, över vilken den kungliga likprocessionen går fram mellan åskådarskarorna. Längst i fonden västra slottslängan, där den döde konungen haft sin bostad, de s. k. »yngre kungsmaken.» Till vänster synes södra längan med loggian »Trumpetaregången» och den baldakinprydda fritrappan samt trapptornet med spiran uppbärande Johan III:s krönta namnchiffer IR (= Iohannes Rex) »efter Anders målares avmålning» (1572). Här var uppgången till de äldre »kungsmaken». Bakom södra längan synes det mäktiga, av kopparstickaren förminskade tornet »Tre Kronor» med skottgluggar, flöjlar och smågavlar samt kupolen, krönt med de berömda triangelformigt ställda tre kronorna omkring den högre mellan dem uppstigande spiran med riksäpplet. Till höger är norra längan med Slottskyrkans portal och takryttare, vars spira uppbär en gyllene strålkrans med Kristusmonogrammet I H S. Takryttaren vilar delvis å den över slottskyrkan liggande s. k. »Gröna Gången». Längre upp åt väster låg ingången till det kungliga köket snett emot huvudingången till borggården i dennas sydvästra hörn. Över trumpetaregångens sydöstra sida läses inskriften [Tandem] bona causa triumphat. Nederst till höger vid konungens kista synes början av den sluttande gången ned till hamnen, Skeppsbron. Bilden överensstämmer i stort sett med den i Dahlbergs Suecia befintliga borggårdsbilden från 1600-talets slut. Sticket är intressant som den äldsta, större detaljbilden av slottet. Hieronymus Nützel från St. Glauchau i Sachsen är den första kända, i Sverige verkande kopparstickaren. (Östman: 87.)

Bild 8. Stockholm. Osignerat kopparstick av Matthæus Merian d. ä., 1646. Utgivet av Merian i Frankfurt am Mayn.

Denna, liksom efterföljande tre bilder, är kopierad efter Fr. Hogenbergs stockholmsbild från omkr. 1580 (bild 5). Av de till omkring ett hundratal uppgående kända, mer eller mindre fria, kopiorna efter Hogenbergs stick, som sågo dagen på skilda håll i Europa under 1600—1800 talen, ha de fyra här avbildade endast medtagits som stiltyper för olika tidsperioders grafiska framställning av Stockholm. (Östman: 34.)

Bild 9. Stockholm. Kopparstick av Lucas Schnitzer, mitten av 1600-talet. Utgivet av D. Funch antagligen i Nürnberg. (Östman: 52.)

Bild 10. Stockholm. Kopparstick av Pieter Schut, mitten av 1600-talet. Utgivet av Nicolaus Visscher i Amsterdam. (Östman: 57.)

Bild 11. View of Stockholm, the capital of Sweden. Kopparstick av Thornton, slutet av 1700-talet. (Östman: 44.)

HIc tibi Metropolis Sueciæ Stockholmia, Le-
Artificis ſtudio conſpicienda datur. (Ator,
Vrbs antiqua, potens, præclaris dotibus aucta,
Sive ſolum placeat, ſive videre ſalum.
Inprimis quod ſi ſpatioſa Palatia ſpectes,
Noſter quæ duduum REX borealis habet.
Vtpote divini ſpargantur ſemina verbi,
Et vigeat purum Relligionis opus

Iuſtitiæ quovis ſervetur tempore cultus,
Alter ſeu dives, ſive ſit alter inops
Pax etiam, toto quo nil præſtantius orbe,
Floreat in quoquo, Numine dante, ſolo,
Vt linquam ſcopulos, onerоſas ordine naves,
Quas vehis ex omni, ſedule Nauta, loco.
Et mihil, allatis paſſim de mercibus, addam,
Vnde petit victum ſubdita turba ſuum.

Vtpote quæ nemo poterit, licet ille diſertus,
Munera perpetuo commemorare metro
Teſtis erit mihi Sol, erit experientia teſtis,
Prætereaq; polo quod ſub utroq; iacet.
Addo devotum toto de pectore votum,
Subſcribas verbis Maxime CHRISTE meis.
Floſculus hic multos vivat CHRISTINA *per annos*
Er ſit Suetiaca firma Columna Domus

HJe haſtu/lieber Leſer mild /
Gar eigentlichen abgebildt
Die Haupt-Stadt in gantz Schweden Reich /
Mächtig vnd groß/ in allem gleich.
Entweder ſo du ſiheſt da
Die Königlich Palatia,
Kirchen vnd Schul / Rathaus dazu /
Vnd was dir mehr gefallen thu.

Darin die war Religion
Vnd Juſtitz wird befodert ſchon /
Darin floriret Einigkeit /
Wie auch Friede zu aller Zeit /
Daß fein Brodt ein fleiſſiger Man
Mit GOTT vnd Ehren werben kan /
Wie daſſelbig die Schiffart gut
Vberflüſſig bezeugen thut /

Welche von allen End vnd Ort
Dazu Stockholm / ankommen fort.
Vnd für vnnötig wird geacht /
Daß es mit mehrem werd gedacht.
Bitte mit mir nur diß allein /
Daß das einige Zweygelein
Erlebe noch viel Zeit vnd Jahr /
Amen das ſey vnd werde Wahr.

TET. TACITVS. F.

Bild 12. Stockholm i februari 1637. Träsnitt å Calendarium biblicum perpetuum av Henrik Keyser d. ä., 1637; i Kungl. biblioteket.

Denna bild, den första kända totalutsikt av staden från 1600-talet, är sedd från söder, ungefär från nuvarande Mosebacke. Vi se här ett, efter tiden för Hogenbergs stick, betydligt utvidgat Stockholm. Förutom Slottet och Storkyrkan, som här fått urtavla å tornet, se vi Tyska kyrkan (St. Gertrud) samt på det nu starkt bebyggda Norrmalm, som 1635 inkorporerats med Staden efter att en tid haft egna stadsrättigheter (Norra Förstaden), den nyuppbyggda S:ta Klara. Riddarholmskyrkan är även ombyggd och Gustavianska koret uppfört. Trappgavelhuset invid Riddarholmskyrkan är riksrådet Lars Sparres med det gamla tornet nu sammanbyggda hus. Huset åt öster med det höga taket är riksrådet Johan Sparres (på 1700-talet ägt av kommerserådet Simon Hebbe). Huset norr därom var riksmarskalken Åke Axelsons (Natt och Dag). De södra befästningarna äro förstärkta med det under Johan III:s tid uppförda porttornet vid yttre Söderport. Inre porttornet raserades samma år som bilden utfördes. Av södra stadsmuren är Kornhamnsdelen däremot riven och torget frilagt. Mellan S:ta Klara och Storkyrkan synes i bakgrunden Brunkebergsåsen med en väderkvarn samt Vårdtornet. Vid Skeppsbron i närheten av Järntorget se vi den tornprydda järnvågen, som erhöll detta utseende vid ombyggnaden 1599—1603. Åt öster Blasieholmen eller gamla Skeppsholmen, där amiralitetet och flottan vid denna tid ännu voro förlagda. Av denna intressanta stockholmsbild äro endast tvänne fullständiga exemplar kända, därav ett, tryckt på siden, i Kungl. biblioteket, det andra i Uppsala univ. bibliotek. — (Östman: 94).

Bild 13. De la Gardieska palatset, «Makalös»; kopparstick av Sigismund v. Vogel, omkring 1647. Enda kända exemplar i Uppsala universitetsbibliotek.

Bilden visar oss, hur Jacob Pontusson De la Gardies stora palats var ämnat att utföras efter arkitekten Hans Jacob Christlers ritning. I verkligheten blev det utfört något enklare, ehuru det, efter sin dåtida benämning »Makalös» att döma, varit av för den tiden osedvanlig prakt med den utomordentligt rika dekorationen i sandsten. Tomten skänktes av drottning Kristina till Jacob De la Gardie. Huset köptes, ehuru ej fullt färdigt, av drottning Kristina 1649, för att disponeras av hennes moder, änkedrottningen Maria Eleonora och benämndes en tid »Kungshuset» (se Johan Sasses Stockholmsbild från 1652). År 1653 gick palatset genom byte till Jacob De la Gardies son den bekante Magnus Gabriel De la Gardie. Huset lär hava byggts »på 18,000 pålar, som kostat en riksdaler stycket», och låg vid »stora gatan ned till sjön» söder om Kongl. Trädgården (Kungsträdgården), något söder om den plats där Karl XII:s staty nu är rest och där förut ett kungligt stall en tid haft sin plats. Vid Karl XI:s reduktion indrogs besittningsrätten, och palatset tillföll åter Kronan samt inreddes sedan (1691) till Arsenal, varav Arsenalsgatan erhöll sitt namn. Palatset undergick reparationer flera gånger, och vid förändringen till arsenal »borttogos alla eldstäder och skorstenar, likaledes balconerna över ingångarna både åt trädgården och sjösidan». Om palatsets vidare öden se nedan under bilder från 1700- och 1800-talen. (Östman: 97).

Bild 14. Stockholm sett från Skinnarviksbergen 1647. Kopparstick av Sigismund v. Vogel, omkring 1650.

Vogels präktiga bild av Sveriges huvudstad på drottning Kristinas och Westfaliska fredens tid visar vilken storartad utveckling staden genomgått under 1600-talets förra del. Staden, »hela Nordens högst berömda huvudstad», som den kallas i bildens rubrik, ligger här i hela sin dåtida utsträckning, sedd från Södra Bergen med Mälarens vida yta närmast och med en flik av Saltsjön och stora segelleden skymtande i fjärran, medan nuvarande Djurgårdslandets skogskonturer förtona vid horisonten. Då bilden här av utrymmesskäl måst starkt förminskas, — den är nämligen nära $^1/_2$ meter hög och icke mindre än nära 2 meter bred — ha de sex olika blad, av vilka den är sammansatt, reproducerats var för sig i större skala med detaljbeskrivningar för var och en särskilt. Det enda fullständiga exemplaret med tillhörande text på svenska och latin finnes i Det Kongelige Bibliotek i Köpenhamn. Exemplar utan texten finnas emellertid i ett flertal svenska samlingar och plåtarne äro bevarade i Nationalmuseum i Stockholm. (Östman: 99).

Bild 15. Detaljbild av Sigismund v. Vogels stora Stockholmsgravyr, bild 14.

Å bilden, som utgör första bladet från vänster av gravyren, synas »Munkeliderne» eller »Munkelägret», nu Kungsholmen, och en del av Norrmalm. På Kungsholmen ligga flera malmgårdar, som då nyligen donerats till några av rikets stormän; till vänster snett uppåt går ett staket, som utgjorde stadens gräns mot väster. Nedåt sjön lågo hantverkerier, därav sedan Hantverkaregatan, Kungsholmens stora huvudgata, erhöll sitt namn. På sydöstra udden ligger ett vantmakeri (väveri) tillhörigt Anders Slorff, som även innehade den lilla holmen därintill, dit sedan Kungsholms Glasbruk flyttades och där Karolinska institutet m. m. nu ligger. Tvenne tegelbruk lågo på Kungsholmen, ett mitt emot Rörstrand, det andra mitt emot Långholmen. Några garverier, som funnos här, hava givit upphov till Garvaregatans namn. Å den höjd där sedan Kungsholms kyrka byggdes synas ett par väderkvarnar »Stora och Lilla Munkan». Vid Kungsholmsbrons landfäste ligger Melchior Jungs glasbruk. Denna bro, senare kallad Gamla Kungsholmsbron, förde först över till Blekholmen och därifrån över Klara sjö till södra mynningen av Gamla Brogatan, vars namn ännu bevarar minnet av denna trafikled. På Blekholmen ligger »bleket» (linnevävar) utsträckt å marken i långa rader, medan tvenne kvinnor bära en vattenså på en över axlarna lagd stång. Vid Kungsholmsbrons landfäste på Norrmalm synes den stora Nya Smedjegården eller Tukthuset till vänster; längre fram rakt ifrån bron höjer sig högt över de kringliggande husen Barnhuset vid Drottninggatan, och till vänster uppe på Kvarnbacken se vi »Rörstrandskvarnen» och »Barnhuskvarnen».

Bild 16. Detaljbild av Sigismund v. Vogels stora Stockholmsgravyr, bild 14.

Bilden utgör det andra bladet från vänster räknat av de blad, varav den stora gravyren består. Här framställes Norrmalm från trakten av Barnhuset vid Drottninggatan nedåt ungefär till Rosenbad. Norra Klaratrakten synes uppfylld av talrika små låga stugor, belägna ända ned emot Klaravikens strand, som vid denna tid låg betydligt högre upp än nu. Klara kyrka med sin höga spira ligger på den av murar med portar omgivna kyrkogården, som likaledes sträcker sig ända ned till vattenbrynet. Strandlinjen gick då ungefär vid nuvarande Klara västra kyrkogata. I nedre Klaratrakten synas delvis utefter Drottninggatan ett antal större och förnämligare hus med höga gavlar och nere vid stranden några båt- och tvätthus ända ned till Rosenbad, badhuset vid stranden, längst till höger å bilden. På Riddarfjärden i förgrunden segla en mängd fartyg för förlig vind in till staden. I bakgrunden sträcker sig den obebyggda Brunkebergsåsen med några väderkvarnar och det höga vårdtornet med salutbatteriet i trakten av nuvarande Brunkebergstorg,.

Bild 17. Detaljbild av Sigismund v. Vogels stora Stockholmsgravyr, bild 14.

Bilden utgör den stora gravyrens tredje blad från vänster räknat. Vi se här först nedre delen av Norrmalm mellan Brunkebergshöjden och Norrström; några höga spetsgavlade hus ligga kring nedre Drottninggatan och Fredsgatan och vid sistnämnda gata höjer sig med gaveln mot »Norrmalmstorg», nu Gustaf Adolfs torg, Lennart Torstenssons palats, nu inbyggt i Arvfurstens palats. Längre bort synes Jakobs kyrka, som vid denna tid nyligen blivit fullt färdig, samt till höger om kyrkan De la Gardieska palatsets, »Makalös», fyra tornspiror (jämför bild 13). Vidare synes Norrbro under det att av Helgeandsholmen endast hustaken framträda, då husen i övrigt döljas av den i förgrunden liggande Riddarholmen, där de bägge medeltida befästningstornen äro belägna i vattenbrynet, det södra nu sammanbyggt med riksrådet Lars Sparres nya hus, senare ombyggt av Karl Gustaf Wrangel. Längre åt höger reser sig Riddarholmskyrkans spira och över husen i »Staden» Storkyrkans höga västgavel och spira. I bakgrunden mellan kyrktornen Kungliga Slottet med sina huslängor och torn. Från »Tre Kronors» bestyckade skottgluggar pågår synbarligen salut.

Bild 18. Detaljbild av Sigismund v. Vogels stora Stockholmsgravyr, bild 14.

Denna del, som utgör det fjärde bladet från vänster räknat av den stora gravyren, visar södra delen av staden mellan broarna från trakten närmast söder om Storkyrkan fram till »Söderbro» och främre Södermalm. I mitten höjer sig över de mestadels med höga gavelrösten försedda husen Tyska S. Gertrudskyrkans höga spira, och mellan husen hitom kyrkan anar man den vid denna tid, 1640-talet, just under framdragande varande Konungsgatan, nu Stora Nygatan. På den öppna platsen vid Munkbron befinna sig en mängd personer synbarligen i slagsmål, och utefter stranden vid Munkbron och Kornhamn ända bort emot slussen ligga farkoster förtöjda. Ståtliga gavelhus ligga på stadsholmen nere vid slussen och längst i söder det södra kvarnhuset. De medeltida fästningstornen hade rivits 1637. Intill »Söderbro» synes en roddbåt med en man som metar. Över hustaken i staden synas de flaggprydda masterna av de utmed Skeppsbron förtöjda fartygen. Horisonten begränsas av skogklädda höjder.

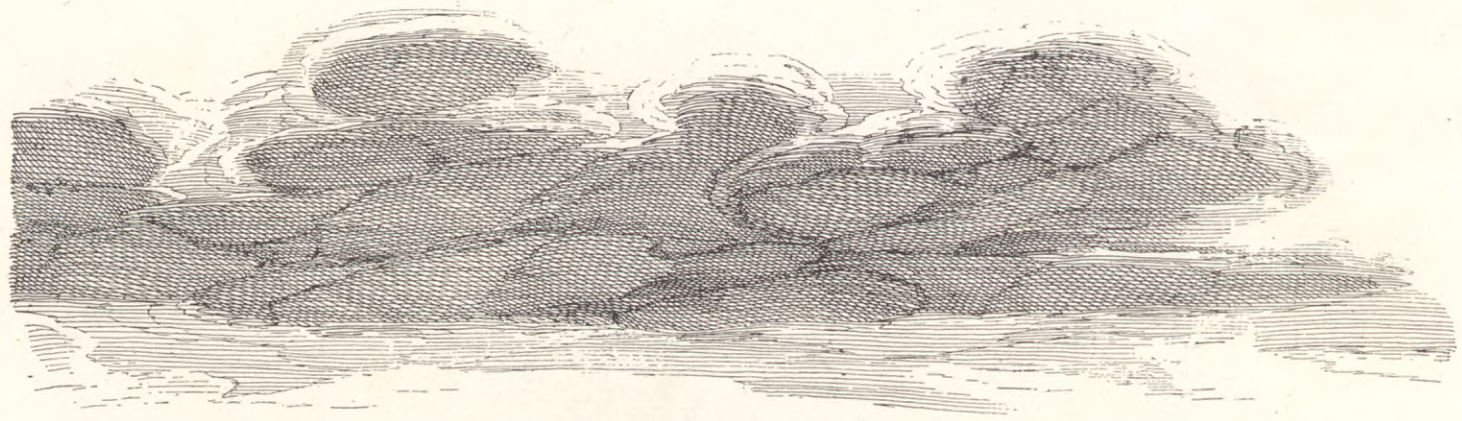

Bild 19. Detaljbild av Sigismund v. Vogels stora Stockholmsgravyr, bild 14.

Det femte bladet från vänster räknat av Vogels stora gravyr framställer främre Södermalm med Maria kyrka i mitten. Längst till vänster synes Söderports torn (även kallat vindbrotornet) uppsticka bakom bergen, något för långt in placerat av gravören. Över husraden närmast därintill synes stora segelleden och åt höger Mariatrakten med Maria kyrka. Ett närmare identifierande av de mestadels små och oregelbundet liggande byggnaderna är här ej möjligt. Det stora med spetsiga gavlar försedda huset, som höjer sig över de andra i sluttningen nedåt Stadsgården till vänster om kyrkan kan möjligen vara Marschalckska huset vid Hornsgatan. Söder om Maria kyrka ses den ödsliga, oinhägnade kyrkogården, där bl. a. Wivallius begrovs, med några gravhällar och kors samt invid denna åter en massa av små hus, sträckande sig inåt bakgrunden, där ett par väderkvarnar synas. Nederst något åt höger från Maria kyrka ses ett tornförsett, kringbyggt huskomplex, enligt Ivar Simonsson (Holmia I, s. 18) utgörande den teater, Björngården, som Christian Thum, »komediänten i Björngården», helt nyligen uppfört och som jämte Gillestugan var Stockholms äldsta komediantscen.

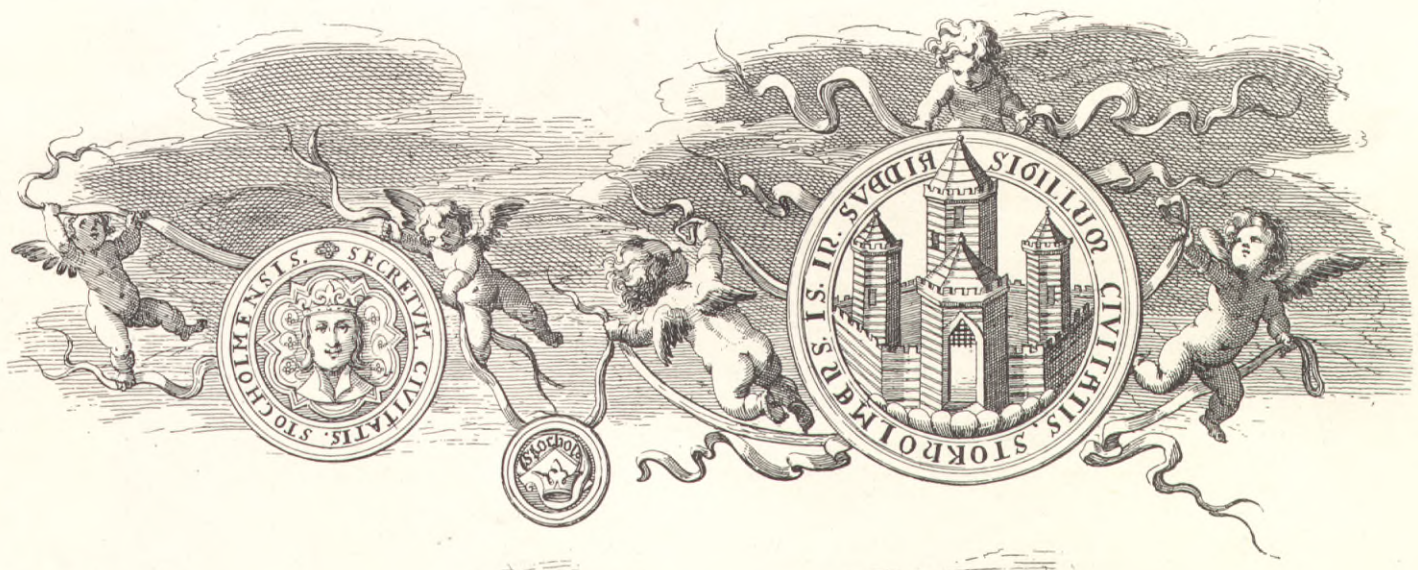

Bild 20. Detaljbild av Sigismund v. Vogels stora Stockholmsgravyr, bild 14.

Å denna den sjätte och sista, längst åt höger belägna delen av Vogels stick, se vi de yttersta delarna av det dåtida Södermalm, efter de stora eldsvådorna på 1640-talet mest bestående av enklare stugor och hus, här och där med en och annan mellanliggande större malmgård eller enstaka större stenhus, svåra att bestämma. Södra malmen var vid denna tid mest bebodd av fattigt och löst folk, »musikanter, konterfejare, bildhuggare, studenter, boktryckaregesäller», och båtsmän slogo sig helst ned här. Kyrkogården var också använd som begravningsplats för fattiga och okända samt för utländingar. Troligt är att gravören här icke eftersträvat samma noggrannhet i detaljerna som i bilderna från stadens mera centrala delar. Av det stora antal kvarnar, som fordom lågo i denna stadsdel, synas här trenne.

Bild 21. Stockholm sett från Kastellholmen. Kopparstick av Wolffgang Hartmann, Stockholm 1650.

Denna intressanta stockholmsvy, utgiven vid tiden för drottning Kristinas kröning 1650, och försedd med drottningens porträtt är, trots sina påtagliga brister, av mycket stort kulturhistoriskt och topografiskt intresse. »Then Konungzlige Residens och Hufwud Staden» är sedd från en punkt ovan Skepps- och Kastellholmarna. Å Strömmen märkes ett flertal av den svenska flottans då synnerligen fruktade och respektingivande fartyg, och vid Skeppsbron synas svenska och utländska kofferdister i stort antal. Hartmanns stick har emellertid en mängd intressanta detaljer, varför här avbildats fem olika detaljbilder av bladet med särskilda beskrivningar till var och en. Sticket är försett med följande orienteringar: Söder staden; — S. Maria Magdalena (Maria kyrka); — Rusche Bodar (Ryska bodarne); — Riddareholm (Riddarholmskyrkan); — Tydske Kyrckian; — S. Nicklas (Storkyrkan); — S. Clara (kyrka); — Thet Konungzlige Slottet; — Brunckebergh; — Norre staden; — S. Jacob (kyrka); — Thet Konungzlige Amiralitetet. — Bildens två originalplåtar förvaras i stadens arkiv. (Östman: 111.)

Bild 22. Detaljbild av W. Hartmanns Stockholmsgravyr, bild 21.

Här synes nedre delen av »Söderstaden» närmast Slussen. Överst Maria Magdalena kyrka. I hörnet av Hornsgatan och torget ligger i kvarteret Överkikaren det Marschalckska huset med värdshuset »Svanen», det vänstra av de två trappgavelförsedda husen, som har skylt och utanför vars port ett antal personer sitta vid små bord — alltså fanns uteservering redan då. Å nedre delen av malmen ligga de s. k. Ryska bodarna, de ryska köpmännens privilegierade handelsplats; å övre delen av denna tomt byggdes några år senare Södra Stadshuset. Framför ett par i vinkel liggande bodar står det höga smala pumphuset till torgbrunnen. Utefter Saltsjöstranden en mängd skutor. På det öppna torget ses gående och ridande, »långåkare» och bärare, kvinnor och pojkar, av vilka en leker med en stor »drake». Utanför det mindre huset till vänster bredvid det Marschalckska står en sadlad häst bunden. Nederst till höger ligga en del bodar invid »graven» och »rundeln» med sin vall, armerad med fyra »stycken», samt yttre Söderports torn. Nedanför synes den nyss, 1642, färdigbyggda Slussen med sin vindbrygga.

Bild 23. Detaljbild av W. Hartmanns Stockholmsgravyr, bild 21.

Bilden ansluter till föregående och visar södra delen av Stadsholmen med Tyska kyrkan, Riddarholmen med dess kyrka och en del av Slussen samt längre bort Munkelägret eller Munkeliderne (Kungsholmen). Man ser här vid Skeppsbron rakt nedom Tyska kyrkan f. d. Banérska huset med värdshusskylten »Tre Kronor» (riksvapnet med lejon och sköldhållare) målad å gaveln, som är hållen ljusare än på de andra husen. Vid Slussen äro de medeltida porttornen borta, nedrivna redan 1637 för att bereda plats för Slussen, som för första gången avbildades å Hartmanns stick. Vid slussbrons landfäste å Stadsholmen ligger ett gavelprytt stenhus med ett stort vattenhjul, antagligen södra kvarnhuset, som jämte Fiskarhuset nedbrann 1691. Utmed »lastagien» (Skeppsbron) med sina karaktäristiska gavelhus ligger en mängd fartyg med olika nationers flaggor, intagande och lossande last av skilda slag — man ser bl. a. en rad av järnbärare komma med sina bördor på axlarna. Längst upp till vänster skymtar bortom Riddarfjärden Munkelägret, nu Kungsholmen, sparsamt bebyggt med malmgårdar och väderkvarnar.

Bild 24. Detaljbild av Hartmanns Stockholmsgravyr, bild 21.

Här synes norra delen av Stadsholmen med Slottet och närgränsande trakt. Innanför den sydöstra bastionsmuren invid slottsmuren se vi ett stycke av slottsträdgården. Söder om Slottet ses det gamla Bollhusets (Ballunehuset) pilasterindelade byggnad med sitt stora tak uppstiga över traktens alla trappgavlar. Beläget vid Slottsbackens övre del blev det 1627 uppfört för hovets bollspel och andra förlustelser, men omändrades snart nog till teater. Till vänster se vi en del av Storkyrkan med sin fialprydda gavel och mellan den och Slottet skymtar en bit av Norrmalm med Klara kyrka och en väderkvarn längre bort på en höjd. På Skeppsbron hela raden av trappgavelprydda köpmanshus. Vid ett av dessa, mitt under »Tre Kronor», synes ett salustånd med sitt från husmuren utspringande brädtak. På kajen synas upplagrade varor från fartygen på redden samt smärre bodar och skjul. En del av dessa har ett slags egendomliga halvmånformiga gavelkrön. Dylika »halvmånar» återfinnas som gavelkrön å ett flertal bodar och hus även å andra ställen i staden. Två män bära en börda på en stång, en annnan man spikar ihop en tunna, o. s. v.

Bild 25. Detaljbild av W. Hartmanns Stockholmsgravyr, bild 21.

Här se vi norra delen av Stadsholmen med en del av Slottet samt Norrmalm. Små bodar och skjul ligga vid Skeppsbron. Uppåt slottet står en stor mastkran med sitt hjul vid strömmen och ännu högre upp intill Norrbro ligger den mängd verkstadshus, fisk- och slaktarebodar m. m., som funnos nedanför slottet vid denna tid. Där bakom en skymt av Helgeandsholmen samt Norra Malmtorget (nu Gustaf Adolfs torg) med det stora Torstensonska huset (sedan Arvfurstens palats) i fonden. Utefter den ännu endast delvis pålskodda norra stranden av den alltför hopträngda Norrström ligger en rad av salubodar samt vid torgets norra sida det i slutet av 1640-talet byggda Kämnärshuset eller Kastenhof. Nedanför ett staket det De la Gardieska palatset »Makalös», då änkesäte för Gustaf II Adolfs gemål Maria Eleonora. På andra sidan av »Stora gatan» ligger Jakobs Kyrka och »Kongliga Trädgården», avstängd med ett spetstoppat plank med en träport. Nedanför »Makalös» ligger gamla Amiralitetshuset. Mellan dessa båda nu nämnda hus flyter Näckeströmmen; nederst i högra hörnet går träbron över densamma. Hartmann har befolkat platser och gator på ett mycket karaktäristiskt sätt. Här ser man soldater och herremän, ett typiskt »långåk», skiltvakter med hillebarder, springande hundar m. m. Å strandskoningen vid Norrström stå liksom än i dag metare med sina spön, utanför Makalös simma två svanor och flyger en mås, medan en varm stockholmare tar sig ett kallbad just framför Näckströmmens mynning. Å den höga Brunkebergsåsen synes Vårdtornet, omgivet av salutbatterier och gevärsposter, och längst i norr står en väderkvarn på höjden. Även där är ett salutbatteri placerat.

Bild 26. Detaljbild av Hartmanns Stockholmsgravyr, bild 21.

Denna del av bilden framställer den mot Blasieholmen vettande udden av nya Skeppsholmen, även kallad Amiralitetsholmen, med vindbron till gamla Skeppsholmen, nu Blasieholmen. Till vänster det s. k. Johan III:s lusthus, då använt som lokaler för »Thet Konungzlige Ammiralitetet». I Strömmen bogseras under salut ett större örlogsskepp av ett mindre med roddare besatt fartyg, båda med fladdrande flaggor och vimplar av en väl överdriven storlek — karaktäristiska för Hartmanns stick. På motsatta sidan av holmen ligger ett par avtacklade örlogsskepp vid stranden, å vilken man ser en lyftkran med sitt hjul samt en mindre bod. På vindbron vid landfästet står brovakten lättjefullt stödd mot broräcket, medan å själva vindbryggan tvenne herremän hälsa varann. Bron är karaktäristisk för stockholmsträbroarna ända in på 1800-talet.

Bild 27. Stockholm sett från Kungsholmen. Kopparstick av Johan Sasse 1650—1652. Enda kända exemplar i Uppsala Universitetsbibliotek.

Denna unika, ytterst intressanta bild, är trots de stora perspektiviska bristerna av mycket stort värde ur topografisk synpunkt på grund av detaljrikedomen i framställningen. Sasse var sannolikt stockholmare och kände tydligen staden, vadan sanningsvärdet i bilden ej kan betvivlas. På grund av gravyrens storlek, 54×166 cm., har här endast en starkt förminskad helbild av densamma kunnat meddelas. I stället ha tre detaljbilder i större format återgivits, vilka följa härefter med särskilda beskrivningar för var och en. Sasses gravyr är försedd med följande i bilden graverade orienteringar: Norder Förstaden; — S. Joh. kap. (den nya lilla träkyrkan i nuvarande Johannes församling); — S. Clara Closter (Klara kyrka); — Meler Lacvs (Mälaren); — S. Jacobi K. (Jakobs kyrka); — Kongzhus (De la Gardieska palatset, som disponerades av änkedrottning Maria Eleonora 1649—1653); — Kongz Slott (Slottet); — S. Nicolai K. (Storkyrkan); — Swart brödra Closter (Tyska kyrkan); Syder Förstaden (Södermalm); — Gråbrödra Closter (Riddarholmskyrkan); — S. Maria Magda (Maria kyrka). — Sasses gravyr, sammansatt av fyra blad, var avsedd för ett av honom planerat stort gravyrverk över svenska och finska städer; företaget stannade vid denna enda bild. (Östman: 115.)

Bild 28. Detaljbild av Johan Sasses Stockholmsgravyr, bild 27.

Här synes Norrmalm, Blekholmen och en bit av det östligaste Munkelägret eller Kungsholmen. Längst till vänster i fonden, mellan alla väderkvarnarna, den år 1636 nybyggda »Nya kyrkan» eller S. Johannes, den lilla träkyrka, som revs först på 1880-talet. Nedanför vid Drottninggatan ligger Barnhuset och längre ned åt Klara sjö Tukthusets kringbyggda gård. Stadsdelen är här tätt bebyggd med små hus liksom på Vogels stick. Gamla Kungsholmsbrogatan är markerad genom raden åt norr skuggade husgavlar. Ett stycke nedanför ligger Klara kyrka och på Brunkebergsåsen se vi Vårdtornet och en rad väderkvarnar. Längst åt höger ligger Jakobs kyrka. Vända vi oss så till Blekholmen se vi Kungsholmsbron i direkt fortsättning av (gamla) Brogatan, som den givit sitt namn. På Blekholmen är den öppna planen planterad med träd samt hela området åt sjön omgivet av staket; platsen är sannolikt en malmgård med trädgård. Å norra sidan av vägen ett med hus bebyggt område, som ej finnes å Vogels gravyr, möjligen också en malmgård på utfylld mark. Å ömse sidor om vindbrons fäste å Kungholmslandet ligga ett par större hus. Å Kvarnberget (där sedan Kungholms kyrka byggdes på 1680-talet) stå de båda väderkvarnarna »Stora och Lilla Munckan». För övrigt smärre hus och malmgårdar. På holmen utåt Riddarefjärden ligger det kringgärdade Glasbruket, se nästa bild. Nya Kungholmsbron är ännu ej anlagd.

Bild 29. Detaljbild av Johan Sasses Stockholmsgravyr, bild 27.

Denna bild visar oss större delen av Stadsholmen samt till vänster en mindre del av nedre Norrmalm jämte en del av sydöstra Kungsholmen. Längst till vänster uppstiga tornspiror tillhörande De la Gardieska palatset, Makalös, invid Jakobs kyrka. Nedanför synas Jakobs- och Klaratraktens husmassa med Rosenbad på udden. Gamla Norrbros träräcke skymtar över Norrström in mot Norrbrogatan på Helgeandsholmen, där Anders Gyldenklous, sedan Per Brahes, gamla höga gavelhus ligger öster om bron. Straxt bredvid synes taket av Klas Flemmings hus. Väster om bron några mindre borgarhus, mellan vilka gick en kanal; framför de nämnda husen ligga några smärre verkstadshus. De tvänne låga husen, som förenas av en dekorativ portal, »Helgeandsholmsporten», äro de s. k. verkstäderna, uppbyggda för hantverkarne vid slottsbyggnaden. Bakom dessa synes den likaledes nyuppförda stora byggnaden för Myntet, där även bergskollegium och hovskräddarne m. fl. hade lokaler. Vid slutet av 1640-talet inreddes verkstäderna av greve Gustaf Gustafsson till stall, vilket förklarar, att å den avröjda planen framför dessa en ryttare synes motionera sin häst å »volten», beskådad av några förnämligare herremän. Sedan vidtager södra delen av (gamla) Norrbro, vid vars sydligaste ända den här tretornade Norreport reser sig. Nedanför slottets nordvästra hörn synes bastejen »Rundeln», det torn, som sedan ingick i vallgravsmuren och kallades »lejontornet» eller »laboratorierundeln». Vid slottets södra del synes den över vallgraven upp till slottet ledande sluttande uppfartsvägen, nedtill med tvenne porttorn, den yttre slottsporten. Strax invid reser sig Storkyrkan. Mitt emot Norreport ligger ett av kvarnhusen med sitt vattenhjul vid Norrströms södra gren. I detta kvarnhus fanns även »Vattenkonsten», en vattenpump, som var avsedd att leda vatten till Slottet och staden. Över det hela reser sig Slottets mäktiga fyrkant omslutande Tre kronor. Den kala klippan till höger å bilden är Stenskär — nu Strömsborg.

Bild 30. Detaljbild av Johan Sasses Stockholmsgravyr, bild 27.

Till vänster å bilden Tyska kyrkan. Nedanför denna är inlagt det under byggnad varande Riddarhuset, såsom Sasse tydligen föreställt sig dess slutliga utseende, efter Simon de la Vallés projekt med de två kupolhuvade tornen åt torget uppstickande över taket. Tornet bredvid innanför planket är antagligen det sedan rivna s. k. Östra tornet å Riddarholmen. Den övriga delen av bilden är synnerligen dålig i perspektivet. Från det nuvarande arkivtornet å Riddarholmen går en låg krenelerad mur fram till riksrådet Lars Sparres, med ett av tornen sammanbyggda hus. I mitten Riddarholmskyrkan. Till höger i fonden synes Slussen, för första gången avbildad från Mälaresidan, samt Söderports torn med ett lägre runt torn med spetstak bakom. Södermalm visar ett fullkomligt omöjligt perspektiv och det enda man kan bestämt identifiera är Maria kyrka. Resten torde mest vara ren fantasi, ty de branta bergen saknas ju alldeles och denna stadsdel kan ej gärna hava varit så tätt bebyggd vid denna tid.

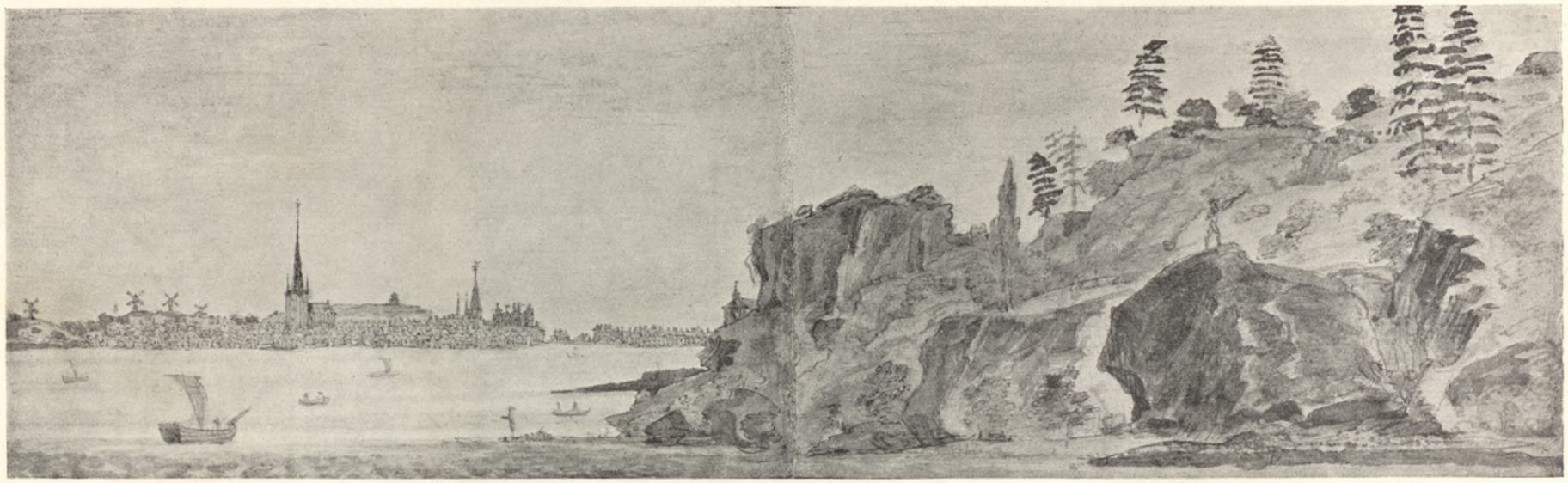

Bild 31. Stockholm från Kungsholmen. Osignerad akvarell av Matthias Palbitzki, omkring 1655.
Ur Palbitzkis skissbok i Nationalmuseum.

Bilden, en ofullbordad akvarellteckning, visar en utsikt av Staden från Kungsholmen, över den fordom betydligt bredare Klara sjö. Den är en av de tidigare utsikterna över Norrmalm från denna sida. Kyrkorna äro Klara och Jakob. Bredvid den senare synes De la Gardieska palatset resa sig högt över den i övrigt lågbebyggda Klaratrakten och Helgeandsholmen. Mellan kyrkorna synes det då ännu ej nedschaktade Brunkeberg med Vårdtornet. Å höjderna längre i norr synas fyra väderkvarnar, dominerande stadskonturen. Invid klippkonturen av Kungsholmslandet, synes en skymt av Slottets nordöstra hörntorn. Nya Kungsholmsbron var ännu ej anlagd. — Palbitzki var en vittberest diplomat, som vistades i Sverige åren 1643—1648 och 1654—1663. (Östman: 123.)

4* — 232011

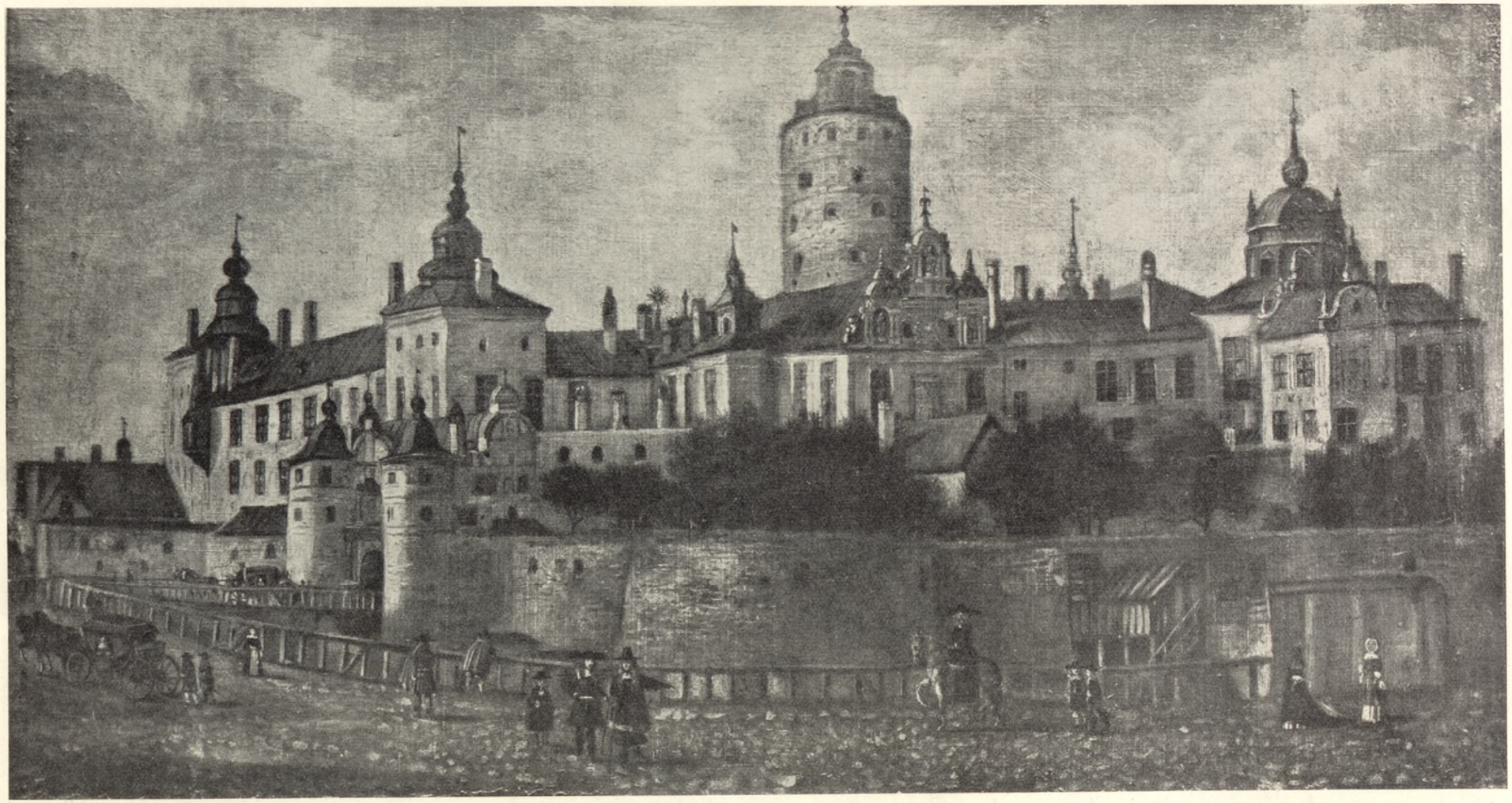

Bild 52. Stockholms slott från sydväst. Oljemålning av okänd konstnär; omkring 1600-talets mitt. Tillhör Uppsala Universitets samlingar.

Denna synnerligen intressanta målning torde vara en av de vederhäftigaste bilderna av det gamla Vasaslottet. Slottet har här den slutgiltiga renässanskaraktär — Vasastil — som det erhöll genom alla till- och ombyggnaderna under 1500- och 1600-talen, framför allt under Johan III:s och Gustaf II Adolfs tid. Bilden är sedd från »Salig Rix Amiralen Gref Gabriel Oxenstiärnas trägård», väster om det dåvarande Stora Bollhuset. Närmast i förgrunden synes Slottsbacken, genom ett trästaket avgränsad från sydvästra slottsgraven, där Lejonkulan var belägen. En trätrappa leder från bastionsmuren ned till Lejonkulan i »graven», där bl. a. ett till drottning Kristinas kröning, 1650, skänkt lejon förvarades. Den sydvästra bastionen omsluter den gamla slottsträdgården, som sträckte sig i väster från den gamla vindbron vid slottsingången och utefter hela södra slottsfasaden. I trädgårdens västra del låg en liten »Badstufwa» och »uthj den öfwersta lilla trädgården på södere sijden där tillförende fogelburen warit hafwer, så hafwer twätterskan sin booningh» — kanske det lilla huset med vita skorstenen är »badstufwan»? Mitt över detta lilla hus reser sig den stora praktgaveln å rikssalsbyggnaden, det gamla »Adelhuset», prydd med trenne i nischer stående allegoriska statyer, Prudentia, Fortitudo och överst Justitia samt mellan de förstnämnda ett stort riksvapen; i en kartusch mellan fönstren under riksvapnet lästes inskriften: DEUS PROTECTOR MEUS. Överst på gavelkrönet den förgyllda »Vasen» med en flöjel. Till vänster å tavlan synes bron över slottsgraven till yttre slottsporten med de runda tornen, riksvapnet och årtalet 1548 över portvalvet. Bakom reser sig slottets mäktiga, minnesdigra komplex med karnap, gavlar, tinnar och torn, och över alltsammans höjer det gamla från medeltiden stammande, under Vasatiden flera gånger påbyggda kärntornet »Tre Kronor» sin imponerande kanonbestyckade rundel.

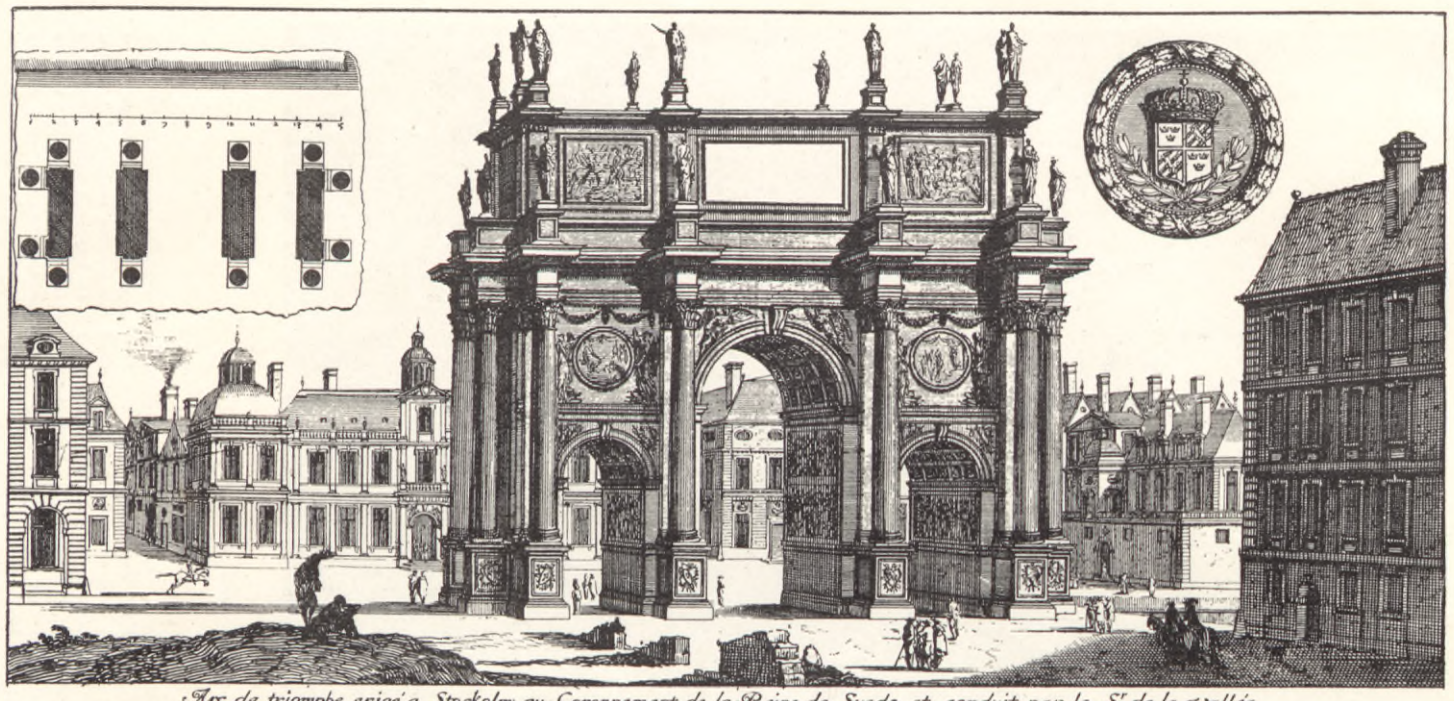

Arc de triomphe erigé a Stockolm au Coronnement de la Reine de Suede et conduit par le S.r de la Vallée Intendant et Architecte des bastimens de ſadite Majeſté, et Graué par Jean Marot Architecte

Bild 33. Triumfbåge, rest vid drottning Kristinas kröning 1650. Kopparstick av Jean Marot, Paris, 1650-talet. Original i Stockholms stads arkiv.

De två triumfbågar, som restes i Stockholm vid drottning Kristinas kröning 1650, den ena på Norrmalmstorg, nuvarande Gustaf Adolfs torg, den andra på Järntorget, båda efter ritningar av Jean de la Vallée, torde hava utgjort de första proven på en arkitektur efter rent romerska förebilder i Stockholm. Den förra, avbildad här ovan, en kopia av kejsar Konstantins triumfbåge i Rom, byggdes av trä, »fin papp» och väv, samt dekorerades med gipsreliefer och fristående, allegoriska skulpturer samt talrika inskrifter på latin, och en samtida beskrivare, den danske läkaren G. Stalhoff, säger, att densamma var så väl utförd att den såg ut som vore den huggen av grå eller askfärgad sten. Den kvarstod oaktat sitt bräckliga material ännu inpå 1660-talet, då Erik Dahlberg avtecknade den, se bild 34. Ovanstående bild är här för första gången reproducerad efter en hittills här okänd gravyr, tillhörande något av de franska arkitekturverk, som utgivits av Jean Marot och andra arkitekter, ovisst när, men antagligen vid tiden omkring 1650—55. Den är alltså betydligt äldre än den av Dahlberg föranstaltade gravyren och har därför, såsom mera samtidig med uppförandet av triumfbågen, medtagits här trots de omgivande byggnadernas med verkligheten ej överensstämmande karaktär.

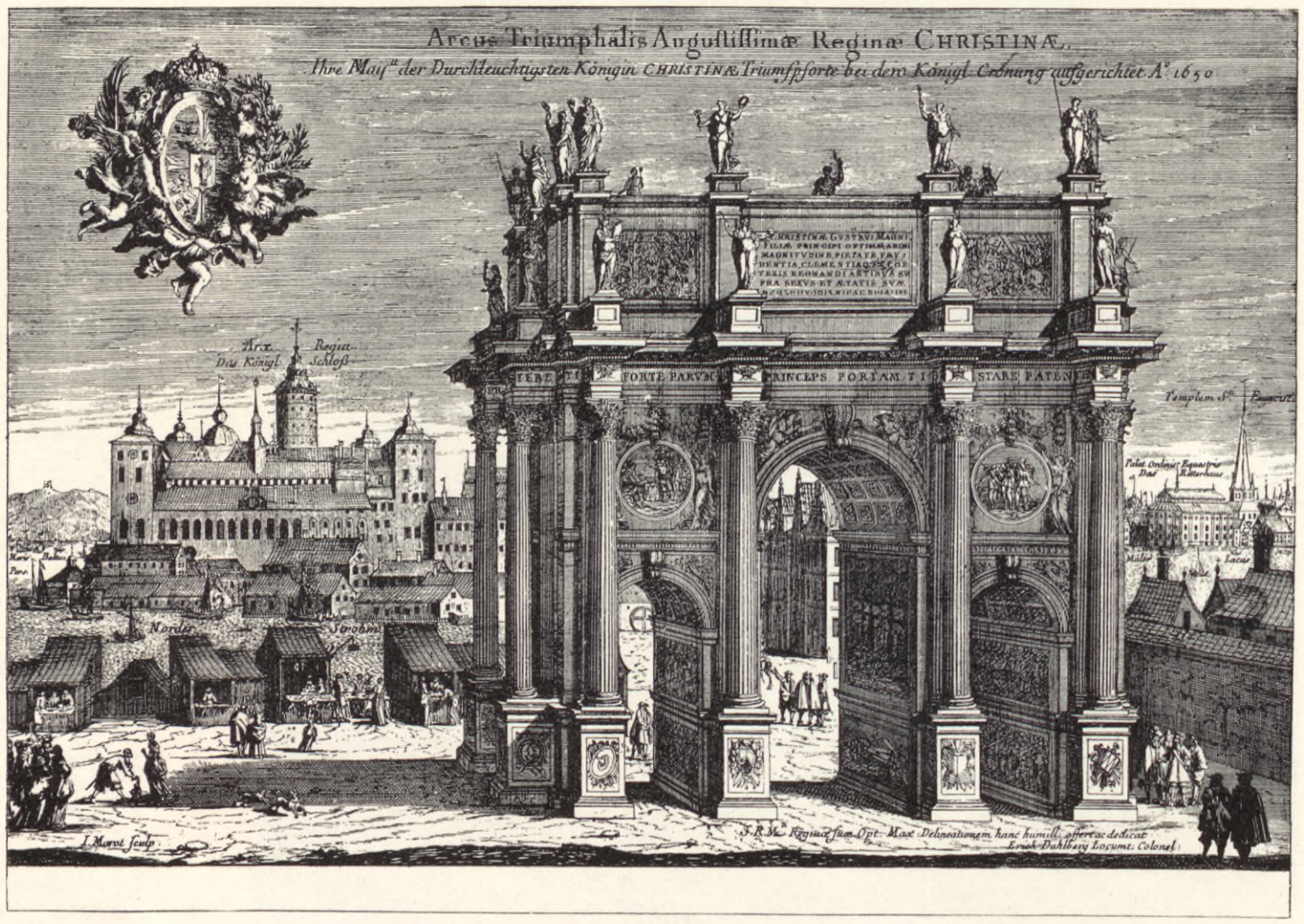

Bild 34. Triumfbåge, rest vid drottning Kristinas kröning 1650. Kopparstick av Jean Marot, efter teckning av Erik Dahlberg på 1660-talet. Suecia: I. 29.

Erik Dahlberg avtecknade på 1660-talet drottning Kristinas då ännu kvarstående triumfbåge (jfr bild 33), vilken teckning, graverad av Jean Marot, är återgiven i hans Suecia antiqua. — Till vänster i bakgrunden synes slottets norra fasad, till höger bl. a. Riddarholmskyrkans spira.

II

KAROLINSKA TIDEN

1654—1718

4**— 232011

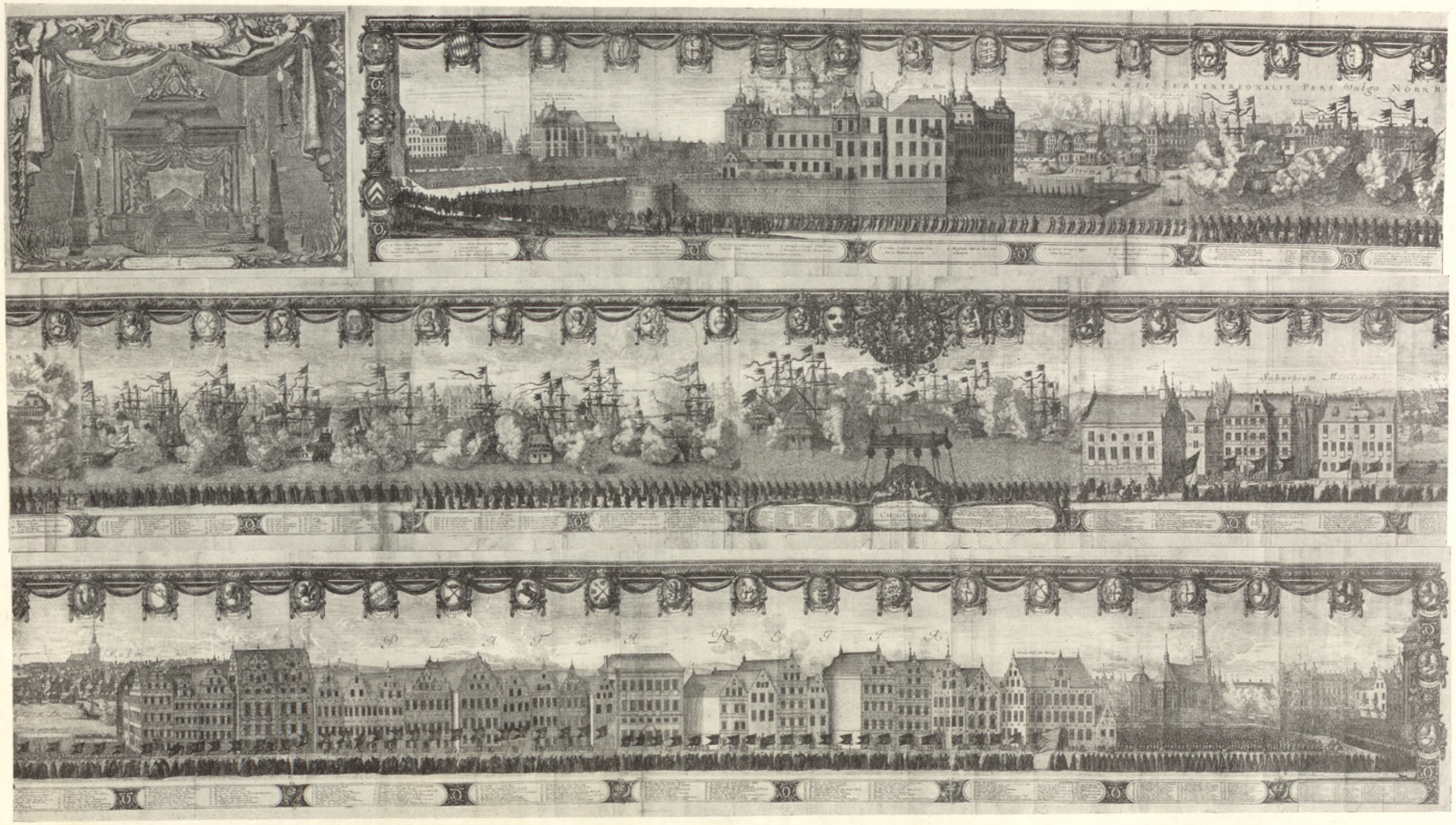

Bild 55. Karl X Gustaf på lit de parade i Slottskyrkan samt hans likfärd den 4 nov. 1660. Kopparstick av Jean le Pautre, 1669—70, efter teckningar av Erik Dahlberg, efter 1660; tr. i Sam. von Pufendorfs De rebus a Carolo Gustavo gestis . . . Nürnberg 1696. N:r 110.

Denna ståtliga processionsbild av den berömde tecknaren och fortifikationsofficeren, slutligen fältmarskalken och generalguvernören Erik Dahlberg utgör, jämte hans övriga gravyrer till Karl X Gustafs historia och Suecia antiqua et hodierna, ett det märkligaste och mest monumentala äreminne från Sveriges stormaktstid, fullt jämbördigt med och kanske delvis överträffande de samtida utländska praktverken av samma art. Processionsbilden och stockholmsbilderna i Suecia antiqua äro dock kanske i ännu högre grad en oskattbar urkundskälla för den topografiska stockholmsforskningen, ett storartat samlingsverk över hur det dåtida Stockholm såg ut, eller huru vissa enskilda detaljer av dess utseende tänkts — även om de i vissa fall av någon anledning icke kommo till utförande. (Östman: 127 och 128.) — Jämför här efterföljande detaljreproduktioner, bild 36—40.

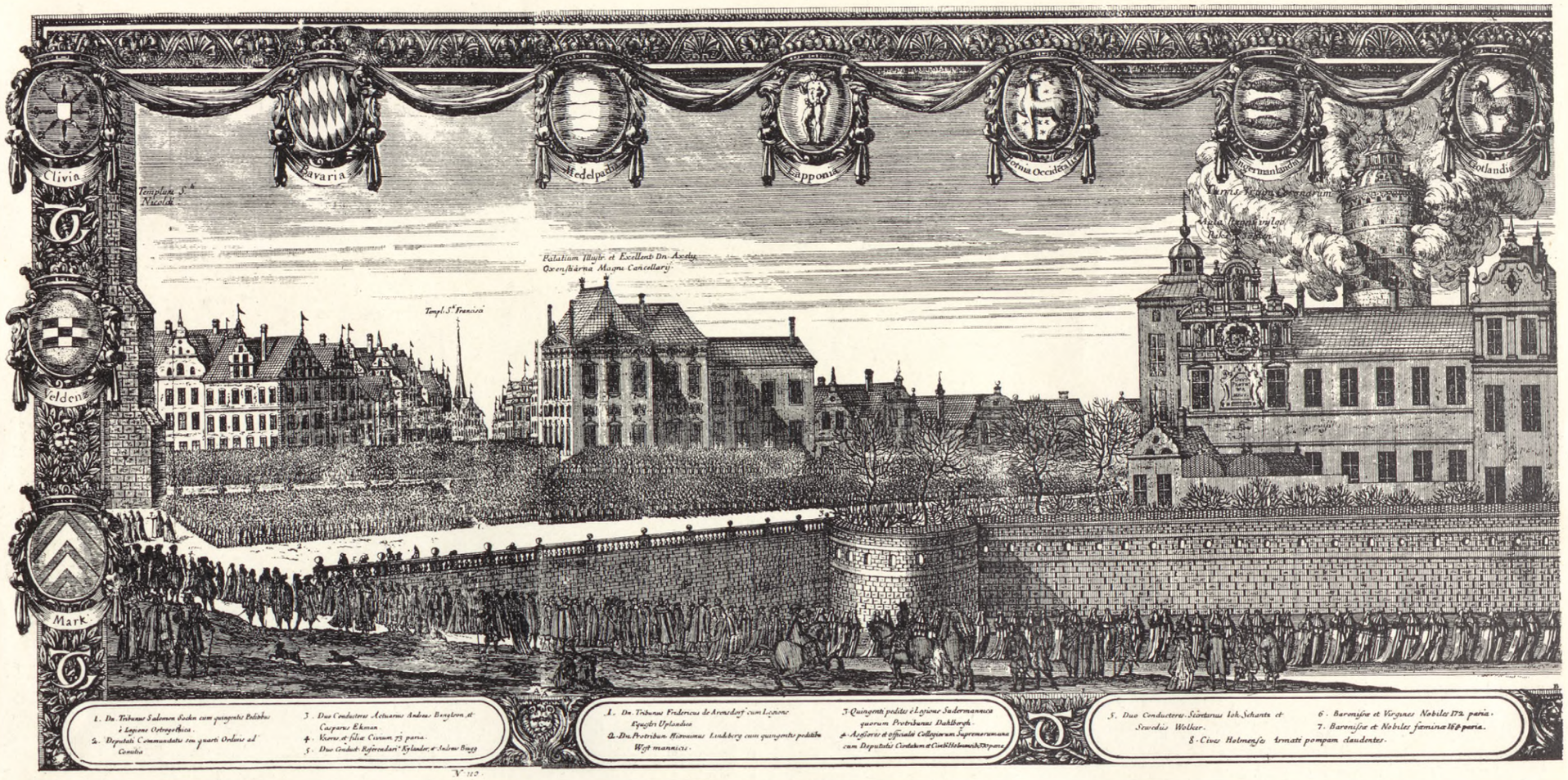

Bild 36. Detaljbild av Karl X Gustafs likfärd, bild 35.

Den pompösa och imposanta begravningsprocessionen vid konung Karl X Gustafs likfärd den 4 november 1660 utgår från det gamla Vasaslottets stora port vid slottets västra sida. Platsen framför slottet är uppfylld av trupper och åskådare, under det processionen högtidligt skrider fram, medan klockorna från stadens alla kyrktorn ringa. Man ser slottets sydvästra del med den praktfulla rikssalsgaveln till vänster. Från »Tre Kronor» dånar begravningssaluten. Nedanför slottet synes den lilla inre trädgården med en mindre gavelprydd byggnad i hörnet samt där bredvid ett par spjälbyggnader (volièrer?) med halvrunda tak. Utanför ligger den stora slottsträdgården, omsluten av bastionsmuren eller förborgen. Mitt i bilden synes i hörnet av Storkyrkobrinken Axel Oxenstiernas i romersk barockstil uppförda palats, som dock ej fullt överensstämmer med dess verkliga utseende. I Storkyrkobrinkens gatuöppning skymtar Riddarholmskyrkan bakom alla barockgavelhusen och längst till vänster en av Storkyrkans strävpelare.

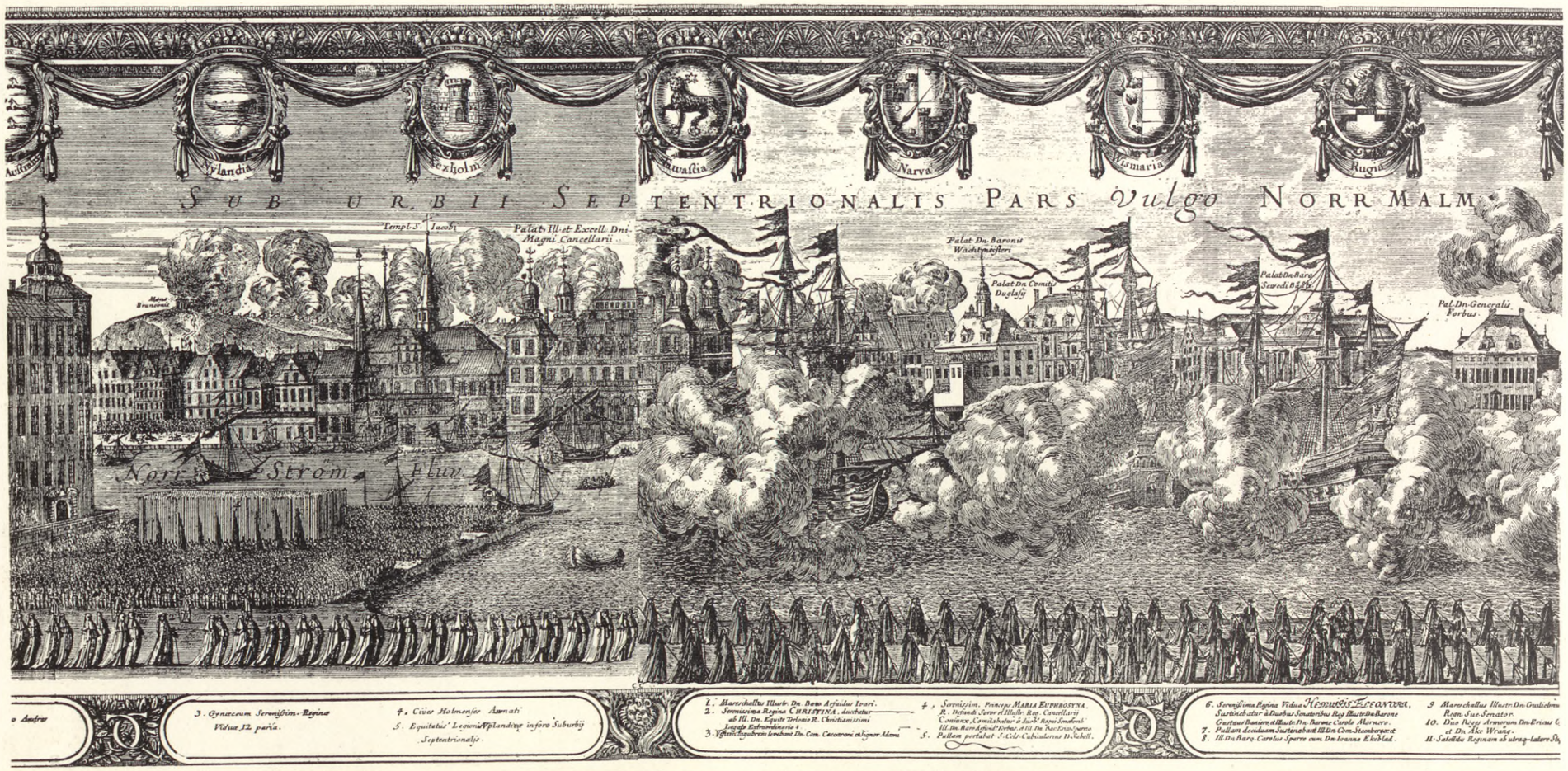

Bild 37. Detaljbild av Karl X Gustafs likfärd, bild 35.

Framför sydöstra delen av Slottet skrider processionen, med »det adliga fruntimbret», alla vitklädda, ned mot Skeppsbron, där borgerskapets infanteri med fanor och lansgård paraderar. Å bildens högra del synas, föregångna av tvenne härolder, änkedrottningen, konungens syster pfalzgrevinnan Maria Euphrosyna, Magnus Gabriel De la Gardies gemål, samt drottning Kristina, vitklädda med oerhört långa släp och sorgedok, utom den sistnämnda, vars »ansikte var obetäckt, och hon såg sig ogeneradt och sturskt omkring», enligt vad en av I. Simonsson i S:t Eriks årsbok 1914 översatt samtida tysk berättelse uppgiver. — Närmast Slottet på andra sidan av Norrström å Norrmalmstorg (Gustaf Adolfs torg) postera Upplands ryttare. Åt höger synes det ännu här belägna kungliga stallet och där bakom Jakobs kyrka med sina två sidotorn och takryttare, sådan kyrkan tedde sig före branden (1723). Längre åt öster vid stranden ligger De la Gardieska palatset Makalös. Bakom husen och kyrkan synes Brunkeberg med Vårdtornet insvept av krutröken från salutbatterierna, vilkas salut besvaras av den å Strömmen liggande svenska örlogsflottan. Längst till höger Tungelska och Wiijnbladska husen, Wachtmeisterska husets branta takresning med takryttare, förr gamla Amiralitetshuset, och därbredvid de Douglas'ska och Båätska palatsen, det senare nu Frimurarordens hus, av Dahlberg inlagt å bilden efter Tessins ritning, då det ej var färdigt vid tiden för bildens tillkomst.

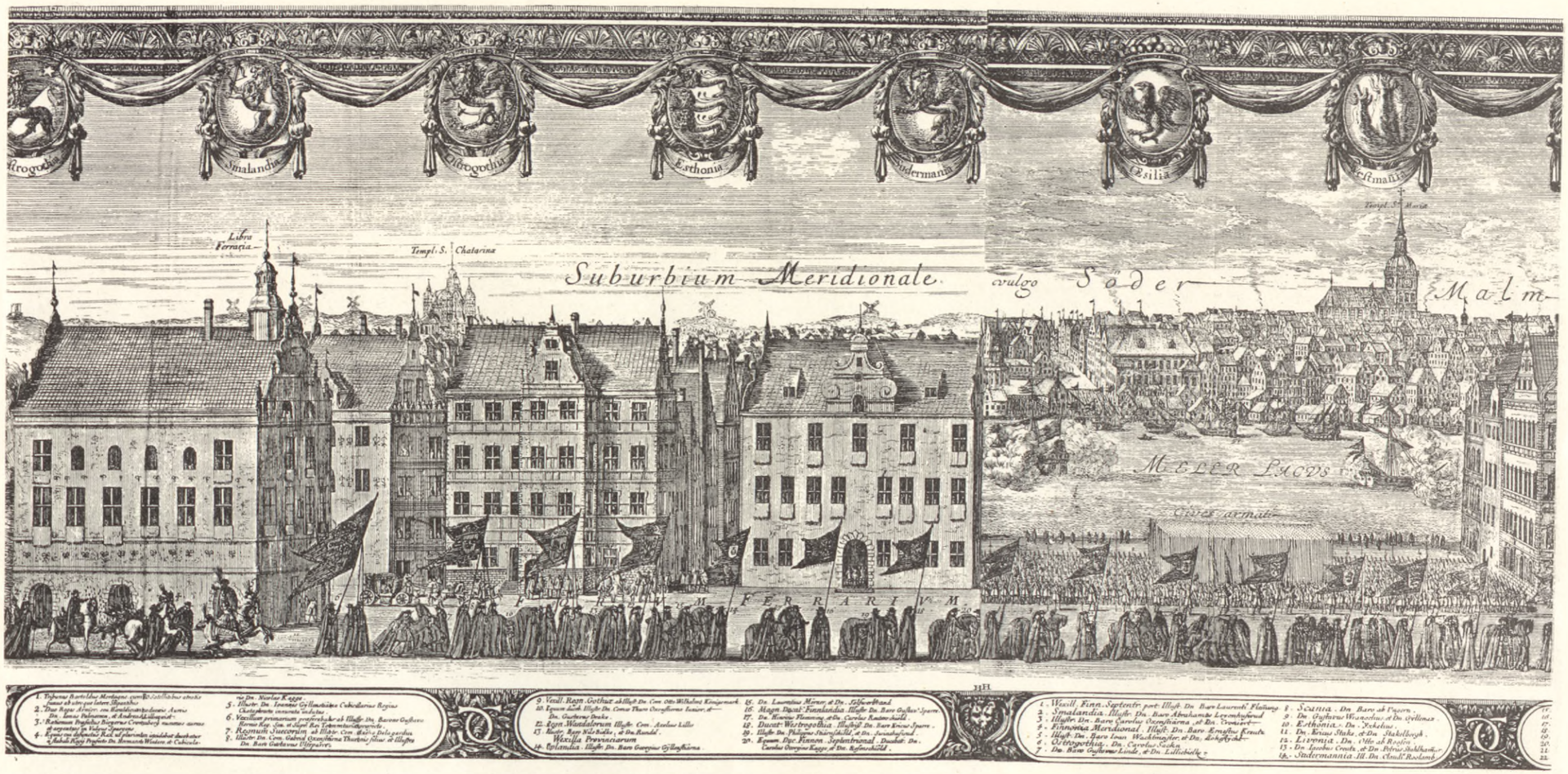

Bild 38. Detaljbild av Karl X Gustafs likfärd, bild 35.

Processionen har nu lämnat Skeppsbron och passerar fram förbi Järnvågen, huset längst åt vänster, över det då något större Järntorget. Husen, som processionen passerar, äro smyckade med dukar och bonader, uthängda från fönstren, vilka, liksom balkonger och portar, äro fyllda av åskådare. Vid Järnvågen synes räntmästaren Cronenberg till häst, utkastande begravningspengarna åt folket. Framför honom ledes den döde konungens livhäst, medan friherre Johan Gyllenstierna rider före iklädd den nu i Livrustkammaren förvarade, helt förgyllda rustning, som i processionen representerade konungens. På Kornhamnstorg paradera trupper. — Vid Järntorget ligga rådman Anders Boys, vinskänken Arendt Pastors och riksräntmästaren Mårten Weiwitzer-Rosenstiernas arvingars hus. Vid dåvarande Åkaretorget, nu Kornhamnstorg, dit tåget tänkts ha förflyttat sig, i hörnet av Konungsgatan, nu Stora Nygatan, sekreteraren Anders Leijonklous och guldsmeden Michel Bööks numera sammanbyggda hus. I bakgrunden å Södermalms höjder synes galgen längst till vänster samt Katarina och Maria Magdalena kyrkor och Mariatraktens talrika byggnader. Till vänster ser man det yttre Södertorn i närheten av Södermalmstorg, från vilket mynningen av Götgatan öppnar sitt perspektiv.

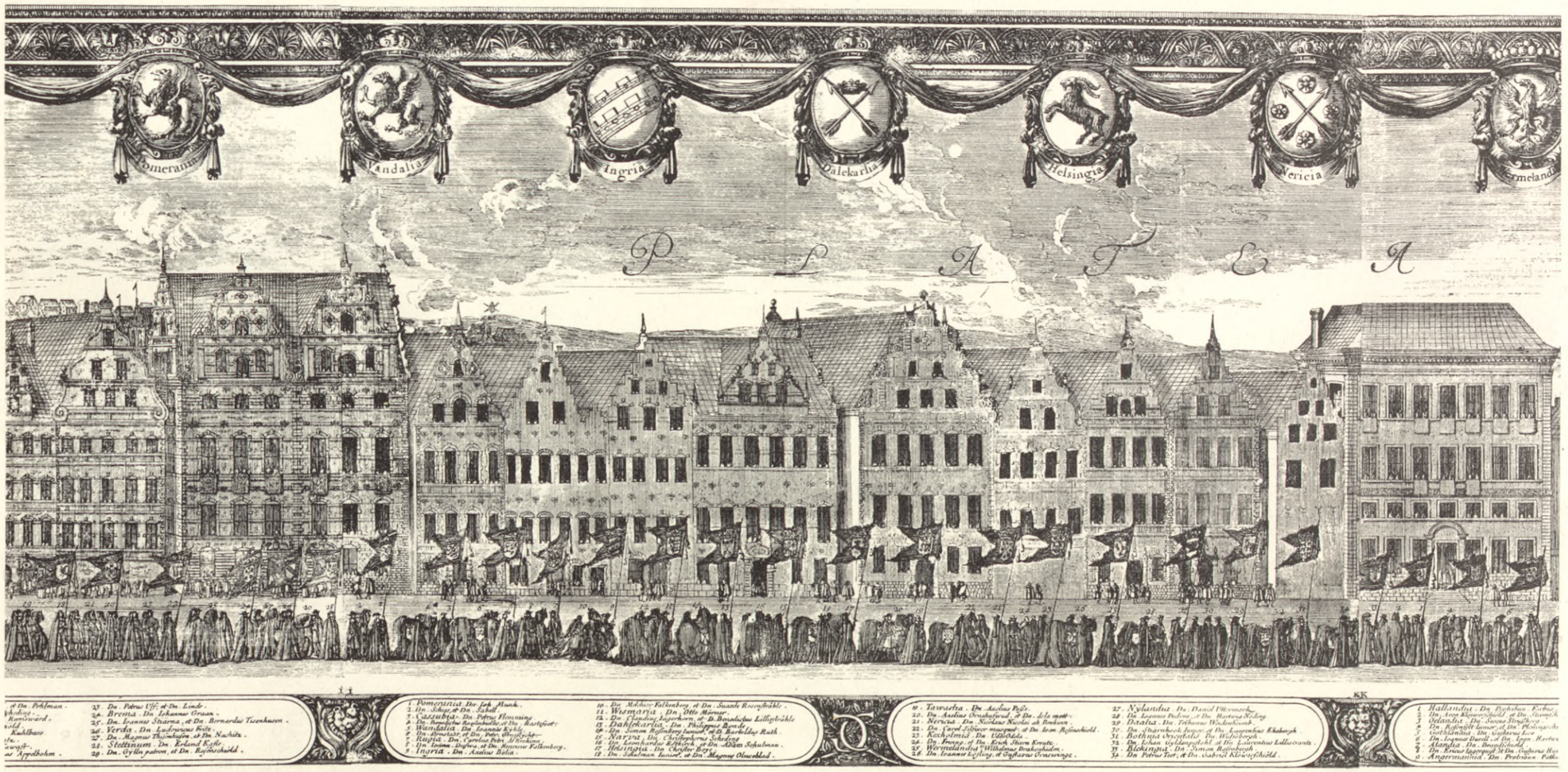

Bild 39. Detaljbild av Karl X Gustafs likfärd, bild 35.

Processionen går här vidare Nygatan fram, förbi handelsman Petter Hanssons hus, Mårten Augustinsson Leijonsköld's dubbelhus; så vidare förbi sidenkramhandlaren Henrik Meurmans, Peder Pederssons arvingars, Kasper glasmästares och Salmon Pederssons arvingars hus; därefter kommer hörnhuset i nuvarande Schönfelts gränd, möjligen uppfört av Lennart Torstensson; murmästaren Andreas Fischers och bagaren Jochum Schultz' båda hus; nästa hörnhus ägdes även av Schultz, uppfört 1651. Det därintill liggande huset uppfördes av stadsarkitekten Nikodemus Tessin d. ä. och bryter starkt av emot de övriga tysk-holländska gavelhusens ålderdomliga arkitektur. Tessin ger här ett av sina tidigaste prov på den av honom inaugurerade nya, från den italienska senrenässansen och barocken härledda byggnadsstilen.

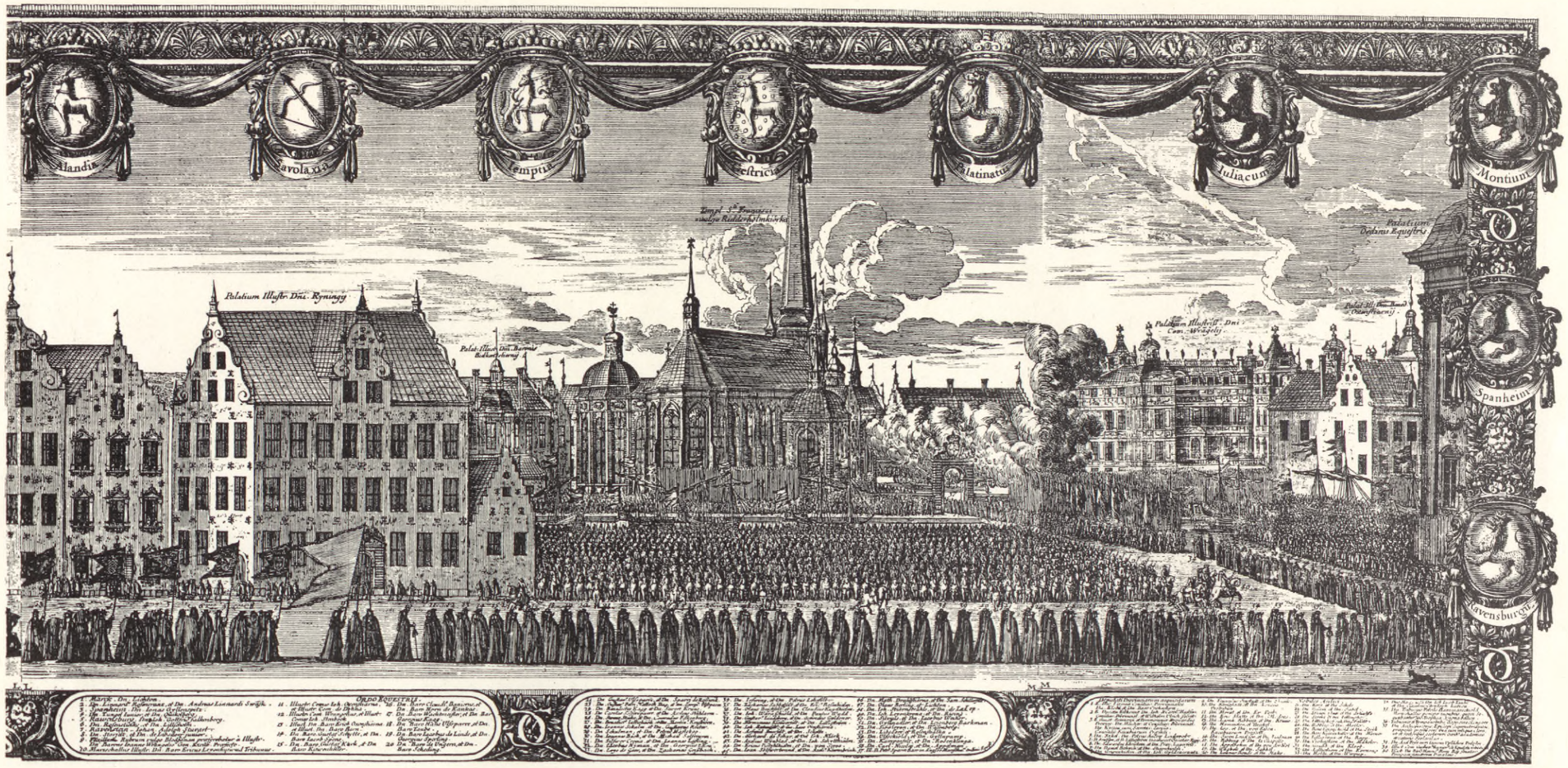

Bild 40. Detaljbild av Karl X Gustafs likfärd, bild 35.

Processionen går här fram från Stora Nygatans mynning över Riddarhustorget och Riddarholmsbron, genom kyrkogårdens stora port till slutpunkten, Riddarholmskyrkan. Framför denna dånar de här uppställda »styckenas» salut. Vid själva gravsättningen gavs salut med 5,000 kanonskott från olika delar av staden samt från 36 örlogsskepp. »Det fruktansvärda dån, som uppkom häraf, förstärktes ytterligare af infanteriets och kavalleriets lösa salfvor». Och samtidigt ringdes i alla stadens klockor. Trupper paradera på torget. I Riddarholmskanalen ligga flaggsmyckade fartyg, och stränderna äro besatta av olika regementen. — I hörnet av Nygatan och torget ligger amiralen Erik Rynings hus, sedan ombyggt och nu bekant som det »Bergstrahlska huset». På andra sidan torget längst till höger å bilden skymtar Riddarhuset, som vid denna tid var under byggnad. Till vänster om kyrkan synes Bielkenstiernska huset och till höger de Wrangelska och Bengt Oxenstiernska palatsen.

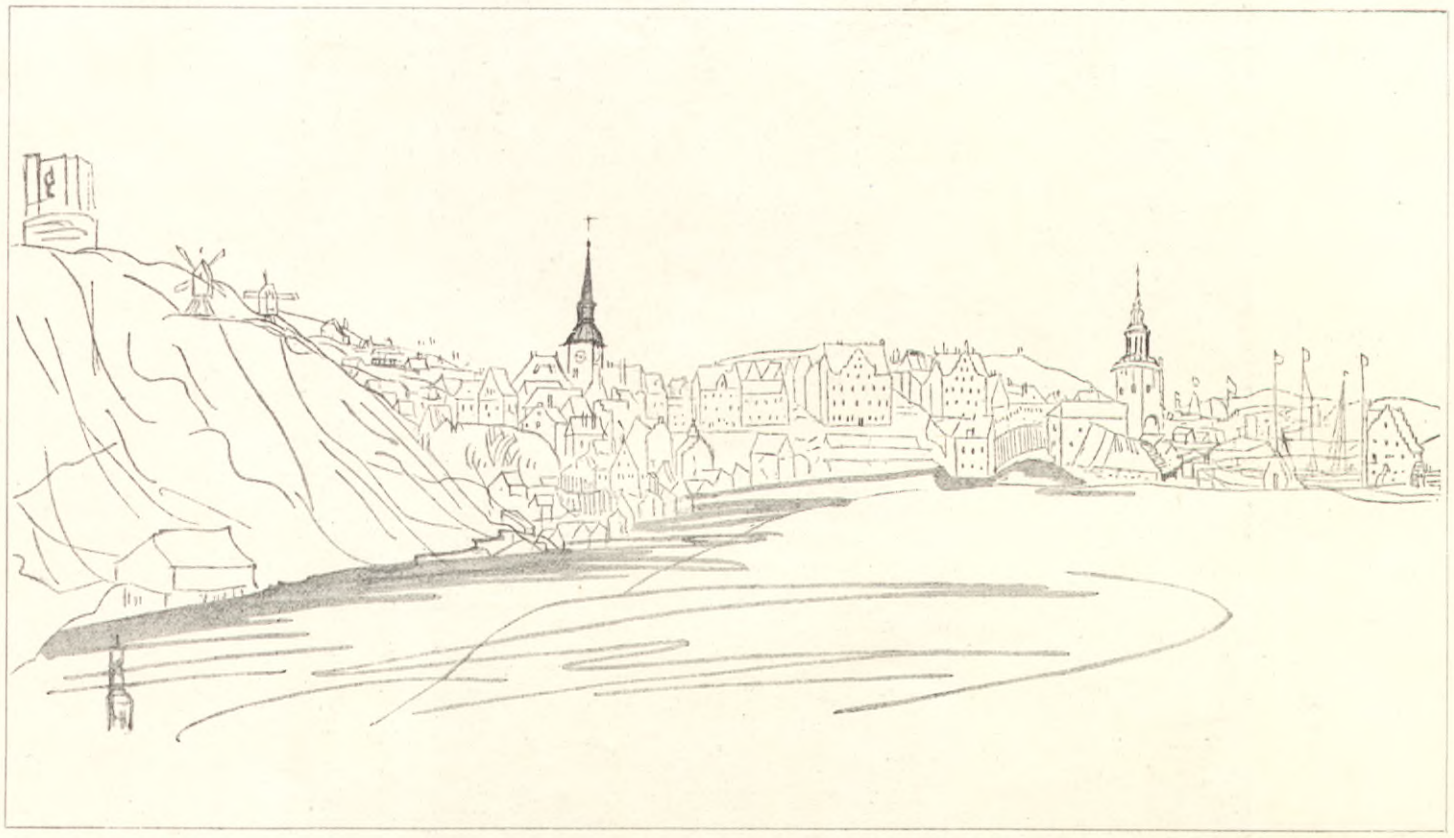

Bild 41. Stockholm från öster. Originalteckning i blyerts av Erik Dahlberg. Original i Kungl. biblioteket.

Denna och nedanstående blyertsteckning av Erik Dahlberg utgöra sannolikt äldre förstudier till hans stora bild av Stockholm från Kastellholmen, sedan graverad av W. Swidde (bild 61), från vilken gravyr de dock högst betydligt avvika. Bilderna äro tagna från ett lägre plan, ej i fågelperspektiv, och gjorda vid en tidpunkt, då en stor del av de å Swiddes gravyr återgivna byggnaderna ännu ej uppförts eller ombyggts. Så t. ex. har Maria kyrka kvar den gamla tornspiran före Tessinska ombyggnaden. Ryska bodarna stå kvar och Stadshuset saknas, likaså huset mellan de två gavelprydda byggnaderna vid Södermalmstorg, varav det vänstra är Marschalckska egendomen. Nere vid Slussen synas yttre Söderports torn och å Stadsholmen det stora trappgavelhuset, Södra kvarnhuset, med sitt stora vattenhjul. Å Katarinasidans bergshöjd står den gamla stengalgen till vänster.

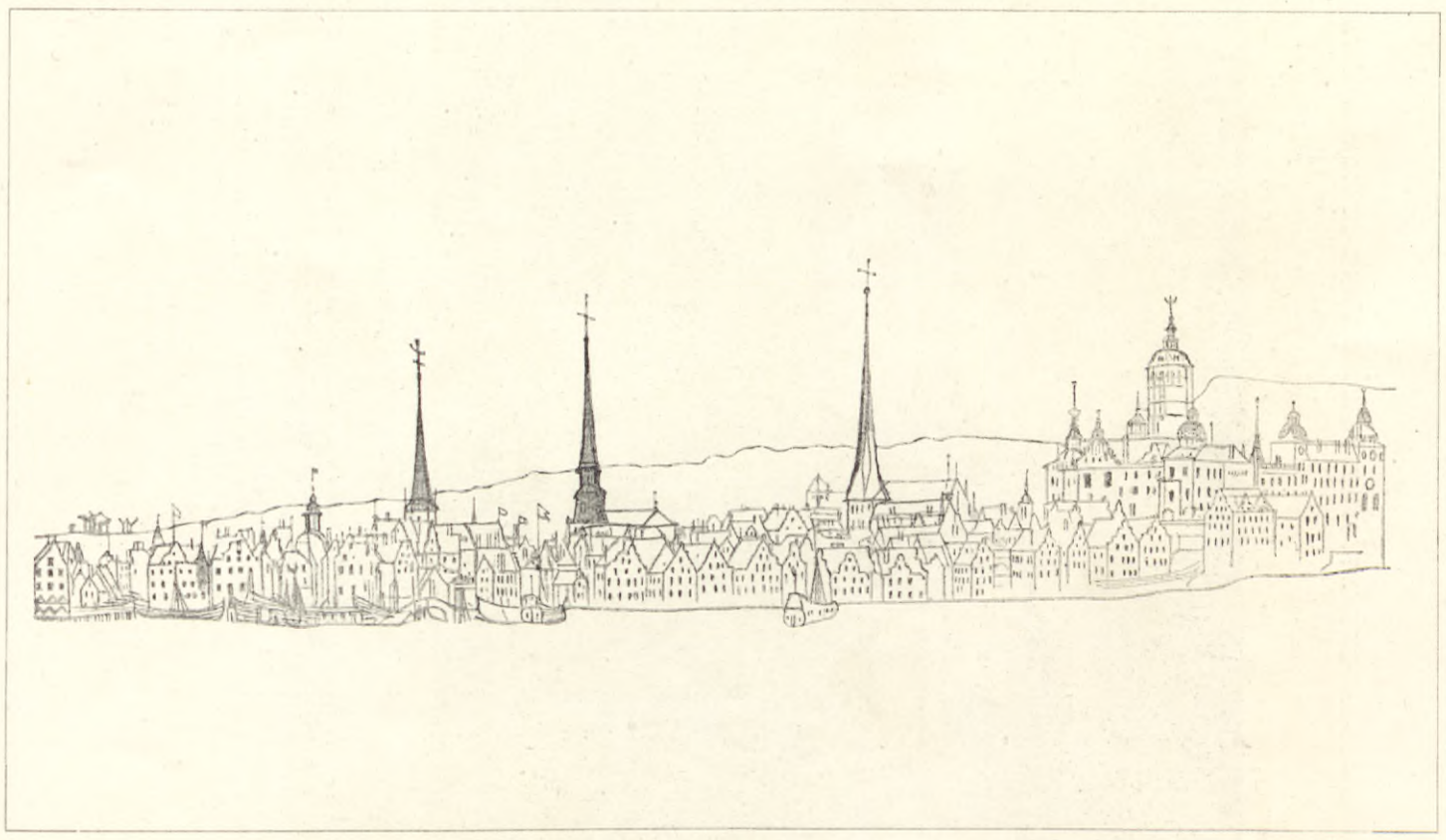

Bild 42. Stockholm från öster. Originalteckning i blyerts av Erik Dahlberg. Original i Kungl. biblioteket.

Här synas Stadsholmen med Riddarholmskyrkan, Tyska kyrkan, Storkyrkan och Slottet. Alla de gamla skeppsbrohusen äro försedda med trappgavlar av den äldsta 1600-talstypen. Ett mindre torn söder om Riddarholmskyrkan återfinnes ej å den färdiga gravyren av Swidde. Antagligen är det Våghusets.

Bild 43. Stockholm från Karlberg 1662. Kopparstick, efter teckning av Erik Dahlberg. Suecia: I. 70 a.

Staden är här sedd från nordväst i trakten av Karlbergs slott vid Karlbergskanalen. Man ser å bildens högra hälft Norrmalm och Klaratrakten med Brunkebergsåsen ovanför; bakom åsen synas Jakobs kyrkas sidotorn och takryttare uppstiga, där bredvid Vårdtornet och hitom åsen Klara kyrka. Längre åt höger ligga Slottet, Storkyrkan, Tyska kyrkan och Riddarholmskyrkan, de senare delvis dolda av Kungsholmslandets klipphöjder, mellan vilka några enstaka byggnader resa sig. Å andra sidan Klaraviken, Rörstrandssjön, ligger Rörstrands egendom, vars byggnad uppfördes på 1630-talet av räntmästaren Rosenstierna och som sedan innehades av Lennart Torstensson, pfalzgreven Karl Gustaf och Arvid Wittenberg. I förgrunden till vänster ligger Karlberg, som på 1630-talet uppfördes av Karl Karlsson Gyllenhielm, efter vilken det har sitt namn, och var märkligt genom sin arkitektur, ett bland de tidigaste slotten i den nyare barockstilen. Efter Gyllenhielms död 1650 kom slottet i Magnus Gabriel De la Gardies ägo och ombyggdes samt utvidgades av honom 1669 med stor kostnad och prakt. Vid reduktionen indrogs egendomen och övergick så till kungligt lustslott, med förkärlek bebott av Karl XI:s gemål, drottning Ulrika Eleonora d. ä., som avled där år 1693.

Bild 44. Stockholm sett från Kungsholmen, 1665. Kopparstick av Adam Perelle, 1669, efter teckning av Erik Dahlberg, 1665. Suecia: I. 14.

Denna utomordentligt ståtliga, så väl konstnärligt som topografiskt väl utförda totalbild, graverad efter Erik Dahlbergs teckning 1665 av fransmannen Adam Perelle, framställer Stockholm under det karolinska tidevarvet, då staden, efter den stora på 1630-talet av Klas Flemming, Stockholms första ståthållare, igångsatta omregleringen, erhållit den topografiska formation och ungefärliga utsträckning, som den än i dag har, om man frånser senare tiders inkorporeringar. Det i sin rikedom på detaljer så ytterst intressanta och vackra bladet är här återgivet i starkt förminskad skala. För att möjliggöra ett mera ingående studium av stadens topografiska utveckling ha utförts fyra detaljbilder av gravyren, som återfinnas å följande sidor, bild 45—48, var och en med särskild beskrivande text.

Bild 45. Detaljbild av A. Perelles kopparstick, Stockholm från Kungsholmen, bild 44.

Denna bild, den första fjärdedelen av gravyren från vänster, visar övre Norrmalm ned till Klaratrakten samt delvis Kungsholmen och Ladugårdslandet. Man märker här, huru huvudstaden under Sveriges stormaktstid vuxit ut och hur bebyggelsen erövrat allt större områden såväl inom staden som å malmarna. Efter de många donationerna till adeln och andra hava en mängd palats uppförts av de från krigen återkomna fältherrarna, och även de genom den uppblomstrande sjöfarten och handeln förmögna borgarna och köpmännen uppförde åt sig vackra hus och präktiga malmgårdar med stora trädgårdar. Så se vi t. ex. närmast å Kungsholmslandet ett vackert trappgavelhus med muromgärdad gård och en större trädgård framför, och på den betydligt utfyllda Blekholmen i Klara sjö äro även stora trädgårdar anlagda. Går man över Gamla Kungsholmsbron, finner man de stora Barnhustomterna vidlyftigt planerade söder om det där belägna Tukt- och spinnhuset vid stranden samt det längre öster ut belägna stora Barnhuset vid Drottninggatan. Längst upp till vänster invid ett par på höjderna av Brunkebergsåsen stående väderkvarnar ligger Johannes lilla träkyrka med sin kyrkogård, och till höger därom i bakgrunden sträcker sig »Lagårdslandets», som orienteringen å gravyren lyder, husmassor med norra Djurgårdens skogsområde längst bort.

Bild 46. Detaljbild av A. Perelles kopparstick, Stockholm från Kungsholmen, bild 44.

Å den andra fjärdedelen från vänster av gravyren synes nedre Norrmalm, södra delen av Ladugårdslandet, Skepps- och Kastellholmarna, en del av Helgeandsholmen och Slottet, Mälareviken samt något av östra Kungsholmslandet. Längst till vänster ligger Klara kyrka, med trakten däromkring betydligt mer utbyggd åt sjösidan (jämför Vogels gravyr, bild 16). Även nedre Klaratrakten är mera bebyggd vid denna tid. Bakom Brunkeberg med Vårdtornet resa sig spirorna å Jakobs kyrka och söder därom De la Gardieska palatset Makalös. Österut vid Vårdtornet ses Nybron sträcka sig mellan Blasieholmen och Ladugårdslandet, och på Blasieholmens yttersta udde står Forbusska huset; så vidtager bron till Skeppsholmen med nya Amiralitetsbyggnaden, Johan III:s »lusthus.» Ytterst ligger Kastellholmen, omkransad av örlogsfartygens master, medan Valdemarsön eller Kungl. Djurgårdens stora skogklädda holme ligger bakom. Å Norrmalmstorg, Gustaf Adolfs torg, reser sig ännu drottning Kristinas statykrönta triumfbåge vid gamla Norrbro, som går över till Helgeandsholmen förbi »Grefve Pers» hus. Å Helgeandsholmen ligger på båda sidor om gamla Norrbrogatan hela raden av hus, förut nämnda vid beskrivningen av Sasses gravyr, bild 29. Bortom Helgeandsholmshusen reser sig Slottet majestätiskt med sina torn och tinnar, och där bakom sträcker sig i fjärran Saltsjöleden mellan Södra landets bergskontur och holmarna till vänster, där Beckholmen med sin väderkvarn bildar den yttre utposten.

Bild 47. Detaljbild av A. Perelles kopparstick, Stockholm från Kungsholmen, bild 44.

Den tredje fjärdedelen av Perelles stick visar huvudsakligen Stadsholmen med, längst till vänster, sydvästra delen av Slottet, Storkyrkan, Tyska kyrkan samt Riddarholmen med Riddarholmskyrkan. Nedanför slottet ligger Norreport vid södra landfästet av gamla Norrbro; längre västerut se vi vid Mälarens strand Bondeska palatset och Riddarhuset, det senare av Dahlberg inlagt efter Jean de la Vallées projektritning — det var vid tiden för bildens tillkomst ännu under byggnad och fick aldrig de flygelbyggnader åt sjön och Riddarhustorget, som synas å bilden. På Riddarholmen se vi Schering Rosenhanes palats ligga högt på bergkrönet och Wrangelska palatset, »Kungshuset», med sina båda torn bredvid. Nedanför klippan speglar sig det gamla medeltida, spetshuvade befästningstornet i Mälarens vatten. Bakom Stadsholmen synes en krans av skeppsmaster från fartygen vid Skeppsbron, och därbortom resa sig Södermalms branta bergformationer; längst bort ligger Danviken, och mellan Storkyrkans och Tyska kyrkans torn synas rökmolnen från Danviksskansens (»Fortalitium») salutbatteri. Längst ned Kungsholmslandet med malm- och trädgårdar.

Bild 48. Detaljbild av A. Perelles kopparstick, Stockholm från Kungsholmen, bild 44.

Denna, den sista fjärdedelen av ifrågavarande bild, visar oss Södermalm och Slussen samt, i förgrunden, en del av Kungsholmsklipporna. Den södra malmen företer här en högst betydlig utsträckning och bebyggelse. Från Slussens vindbro längst till vänster kommer man över till yttre Söderports stora torn invid Södermalmstorget. Katarina- och Mariakyrkorna ligga tätt omslutna av byggnadskvarteren, medan höjderna kransas av de många väderkvarnarna. Västerut från Mariatrakten vidtaga de branta obebyggda klipporna åt Mälaresidan, medan nedanför Katarinabergens stup nu även Stadsgården börjat allt mera bebyggas. Längst till höger i förgrunden står den monumentalt intecknade väderkvarnen »Stora Munckan» på Kvarnbacken å Kungsholmslandet. Den nya Kungsholmsbron har ännu ej blivit anlagd över den breda Klara sjö.

A. *Arx Regia*. B. *Porta et Pons Subvrbij septentr:* C. *Officina monetaria*. D. *Domus Thalaßiarchi Flemmingij*. E. *Palatium Com: Petri Brahe R: S. Drotzeti*. F. *Arcus triumphalis Reginæ Christinæ*

Bild 49. Slottet från öster. Kopparstick av Adam Perelle, efter teckning av Erik Dahlberg, 1669. Suecia: I. 12.

Denna ståtliga bild visar oss Slottet och omgivningarna, medan ännu drottning Kristinas triumfbåge stod kvar å Norrmalmstorg (Gustaf Adolfs torg) vid Norrbros landfäste. Nedanför slottets östra fasad se vi slottsmuren med den stora porten till Skeppsbron och å slottets nordfasad slottskyrkans höga fönster samt å längans tak den mellan östra och västra tornen löpande »gröna gången» med sin takryttare. Från slottet går bron över Norrströms södra gren till Helgeandsholmen med de under slottet lydande ekonomi- och verkstadshusen, vedgården samt gamla och nya mynthusen, Klas Flemmings och Per Brahes palats. Väster om slottet synes i bildens mitt inre Norreport med sitt torn och där bakom fältmarskalken greve C. M. Leijonhufvuds (Lewenhaupt) av flera tornspiror prydda hus, som nedbrann 1666. Från Helgeandsholmen går Norrbro över Norrströms norra fåra till triumfbågen, där Norrmalmstorg skymtar med Torstenssonska husets östra gavel. På Strömmen ses stora örlogsskepp och mindre båtar och å den ännu ej kajskodda stranden vid Blasieholmen synas några dåtida repsentanter för Stockholms eleganta värld. En dam med släpuppbärande page attackeras av en tiggare, medan männen äro inbegripna i åskådande av örlogsfartygens manövrering och Strömmens i övrigt livfulla tavla. — Orienteringarna under bilden äro följande: A. Slottet; — B. Norreport och Norrbro; — C. Mynthuset; — D. Amiralen Flemmings hus; — E. Riksdrotsen Per Brahes palats; — F. Drottning Kristinas triumfbåge.

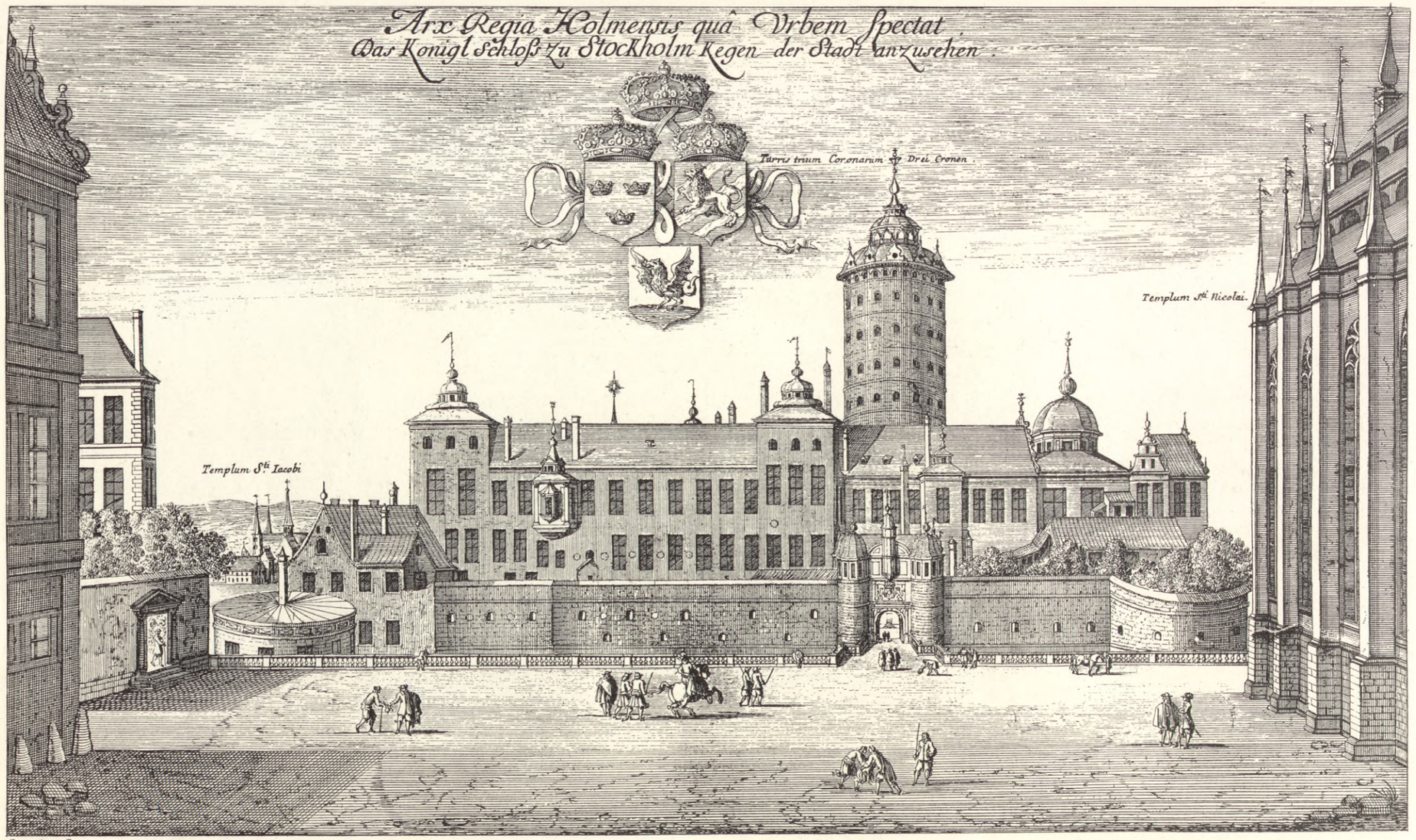

Bild 50. Slottet från väster. Kopparstick av Jean Marot, efter teckning av Erik Dahlberg, 1667. Suecia: I. 16.

Bilden visar oss utseendet av slottets västra, karnapprydda fasad, med förborgen och den ståtliga, av Gustaf Vasa uppförda och av Johan III tillbyggda yttre slottsporten, flankerad av tvenne framspringande, nedtill runda, upptill åttkantiga torn, med ett mindre tornliknande karnap avdelande det upptill segmentformiga gavelpartiet över portöppningen, som är infattad av ett par doriska kolonner. Ovanför portvalvet ett doriskt entablement och däröver ett mellan joniska pilastrar infattat riksvapen med lejon som sköldhållare. Till porten leder vallgravsbron från slottsbacken. Till vänster synes i vallgraven den med ett platt tak täckta »rundeln», kallad Lejontornet eller Laboratorierundeln, till höger innanför borgmuren den yttre slottsträdgården omsluten av sydvästra bastionen. Bakom slottet till vänster skymtar Jakobs kyrka och till höger å bilden en del av Storkyrkan. På södra sidan ett hörn av fältmarskalken Herman Wrangels palats med sin muromgivna trädgård.

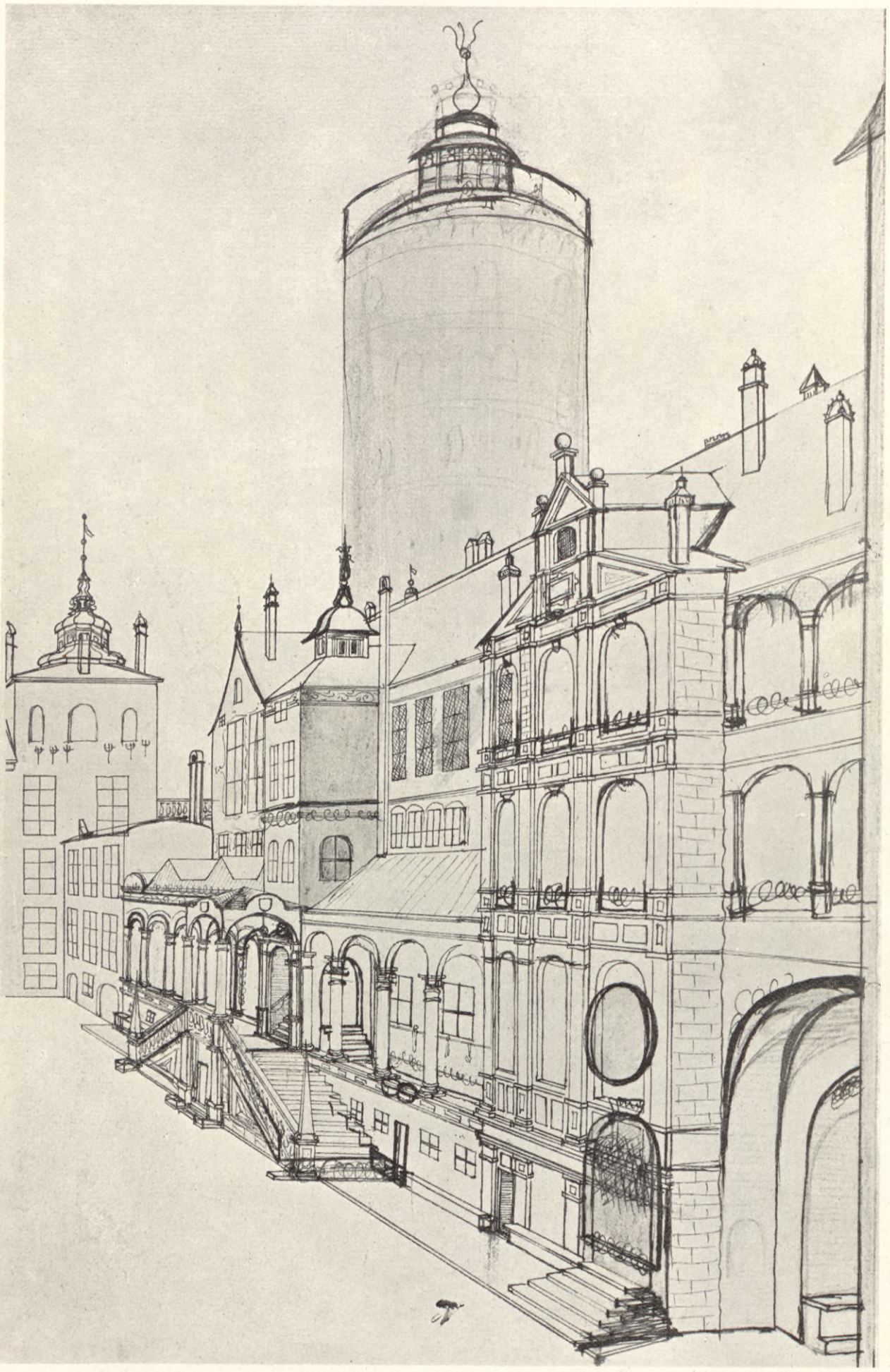

Bild 51. Stockholms slotts stora borggård från väster. Detaljteckning av Erik Dahlberg. Original i Kungl. biblioteket.

Bilden återger en av Dahlbergs originalskisser till Slottets stora borggård från väster, i vissa detaljer något avvikande från den sedermera utförda gravyren, bild 54, till vilken hänvisas.

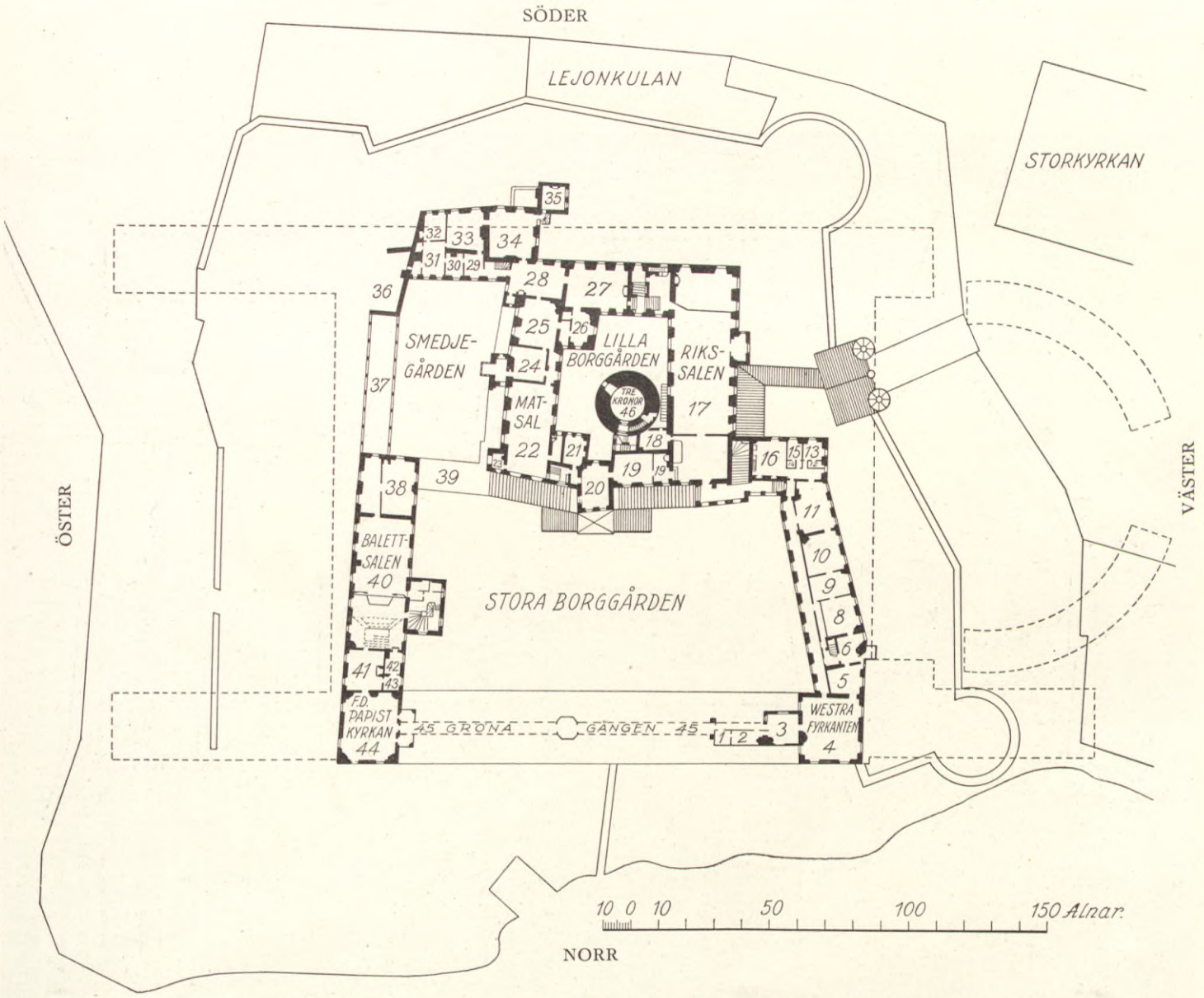

Bild 52. Plan av Stockholms gamla slott »Tre kronor», år 1660, efter en teckning av Jean de la Vallée i Slottsarkivet, kompletterad efter andra källor, med förborgen och slottsgraven. De prickade linjerna utmärka det nuvarande slottets läge.

Den föreställning vi kunna bilda oss om Stockholms gamla slott, den gamla minnesrika Vasaborgen »Tre kronor», genom Hogenbergs kopparstick, bild 5—6, Johan III:s likfärd, bild 7, den i Uppsala universitets ägo befintliga oljemålningen, bild 32, det stora kopparsticket framställande Karl X Gustafs begravningsprocession, bild 35, samt de många bilderna i Dahlbergs Suecia antiqua, bild 49 m. fl., kompletteras på ett förträffligt sätt av den här återgivna planritningen från år 1660, som troligen tillkommit som ett led i de planer på ombyggnad av det gamla slottet, som voro å bane vid denna tid.

Genom de prickade linjerna framgår det gamla slottets läge i förhållande till det nuvarande. Norra fasaden sammanföll fullständigt med det nya slottets, och här stå säkerligen de gamla från medeltiden och 1500-talet härstammande murarna ännu kvar, framför allt i de östra och västra hörnen, som motsvara Vasaslottets torn eller »fyrkanter». Det gamla slottets massa intog i det närmaste samma yta som det nuvarande slottets fyra längor, och utomkring slottet låg »förborgen» med sin befästningsmur och sina »rundlar», bildande slottsgravens inre sida. Vindbron ledde vid västra sidan över slottsgraven mellan hörnet av den nuvarande sydvästra halvrunda flygeln och västfasaden. Här låg portbyggnaden med sina två små torn, genom vilken man kom in på själva slottsområdet.

Den här återgivna planritningen av själva slottet visar det gamla slottets översta våning. Under det med 16 betecknade rummet befann sig portvalvet, genom vilket man kom in på »stora borggården» begränsad i väster av den långa, där Johan III hade sin våning, rummen 1—11, i norr av den långa, vars östra del intogs av slottskapellet och där »gröna gången», 45, sträckte sig från »det nya fyrekanta konungsmaket», 4, till den s. k. papistkyrkan, 44. Den östra längan, uppförd under Gustaf II Adolfs tid, innehöll i denna våning »ballett-saalen» och därunder kansliet. Södra sidan av stora borggården begränsades av »trumpetaregången», den öppna loggian med den framför liggande fritrappan, belägen ungefär mitt på den nuvarande borggården.

Bakom denna höjde sig det gamla centralslottet, bildande fyra längor kring den »lilla borggården», i vars nordvästra hörn det gamla kärntornet »Tre kronor», som gav hela slottet dess namn, var beläget. Här låg i det s. k. adelhuset den stora rikssalen, 17, samt i de övriga längorna bostadsrum, rummet 22 kallades på Johan III:s tid »sommarsalen», under Kristinas tid »predikosalen», rummet 24 var drottning Kristinas studerkammare, 25 hennes matsal. Det i sydost utspringande partiet med den »östra fyrkanten», 34, innehöll likaledes kungliga bostadsrum. Vid den östra sidan låg slutligen den tredje borggården »smidiegården», begränsad mot öster av »altanen», 37, under vilken drottning Kristinas berömda konstkammare låg.

Bild 53. Slottets yttre borggård från öster. Kopparstick av Jean Marot, efter teckning av Erik Dahlberg, omkring 1670. Suecia: I. 17.

Bilden är i stort sett densamma som å Hieronymus Nützels stick, Johan III:s likfärd, jfr bild 7. I fonden västra slottslängan med de s. k. »Yngre kungsmaken» (E) samt konungens kansli under 1500-talet (C) och hovrätten (D), ovan vars port lästes de bekanta orden: »Fiat justitia, pereat mundus»; till vänster södra längan med Trumpetaregången och den baldakintäckta fritrappan (H) samt trapptornet upp till de äldre »kungsmaken» och bakom dessa det höga tornet »Tre kronor». Längre bort uppgången till Rikssalen (G). Till höger ligger norra längan med slottskyrkoportalen och takryttaren över »Gröna gången». I högra hörnet av borggården intill Slottskyrkan (A) den sluttande nedgången under Slottet till Skeppsbron. Längst bort i sydvästra hörnet Slottets huvudingång (F) och å östra sidan ingången till det kungliga köket (B).

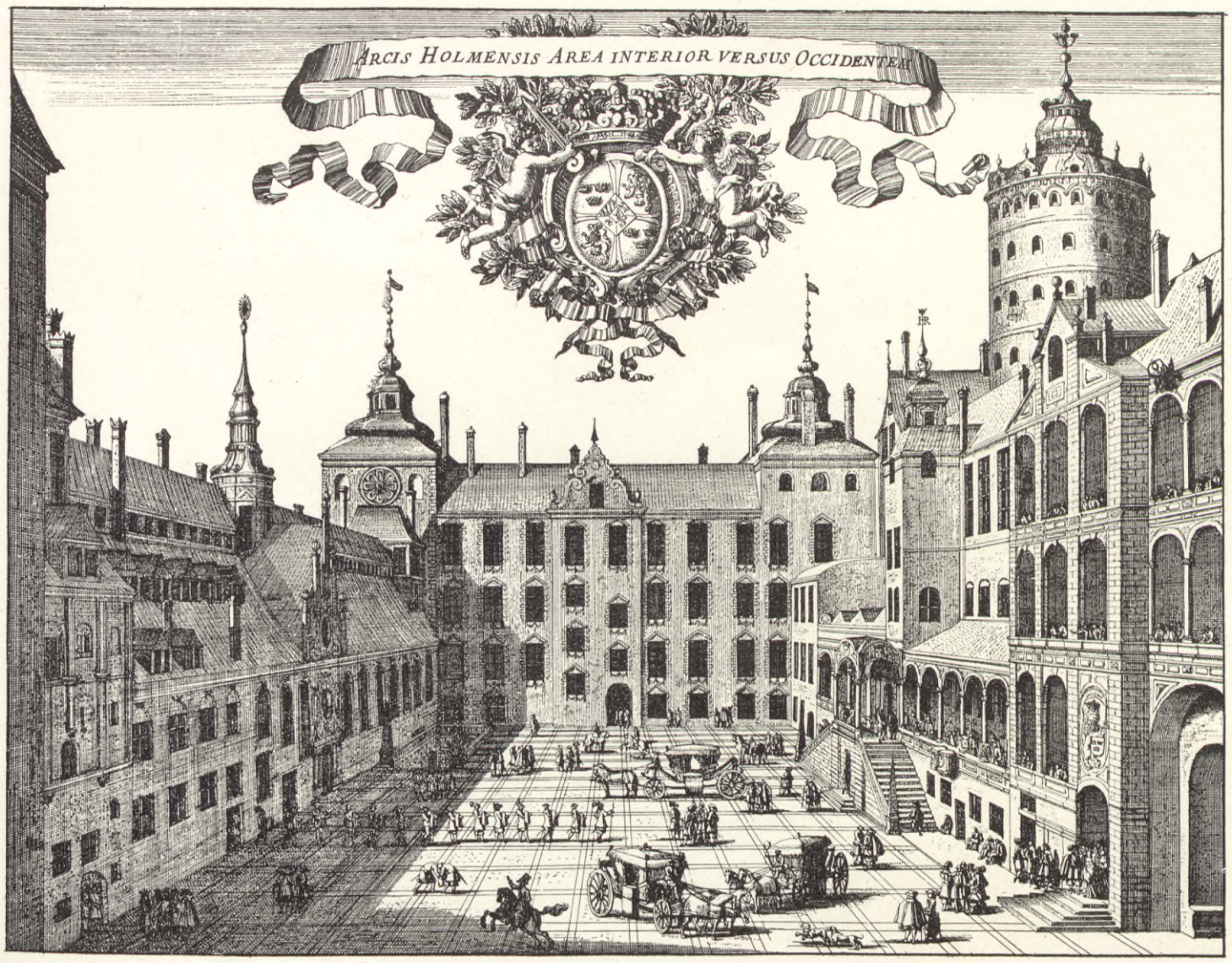

Bild 54. Slottets yttre borggård från väster. Kopparstick, troligen av Jean le Pautre, efter teckning av Erik Dahlberg, omkring 1670. Suecia: I. 18.

Bilden av borggården från väster visar till höger uppgången till Rikssalen med ett stort krönt lejon hållande riksvapenskölden och ett svärd över portalen. I fonden östra slottslängan, som hade uppförts under Gustaf II Adolfs tid. Tydligen försiggår någon högtidlig ceremoni; en stor statsvagn väntar framför fritrappan till Trumpetaregången, loggian, där slottsmusiken spelar med fanduksbehängda trumpeter, medan pukslagaren med trumpinnarna trakterar de utanför bröstvärnet placerade pukorna. Hovmän i procession bära något på de framsträckta armarna. Runt om på borggården statsvagnar, ryttare och väntande hovfolk. — Jämför Erik Dahlbergs originalteckning, bild 51.

Bild 55. Illumination å Norrmalmstorg vid Karl XI:s tillträde till regeringen den 18 december 1672. Kopparstick av G. Chr. Eimart, Nürnberg, efter teckning av David Klöcker Ehrenstrahl; tr. i Das grosse Carrosel und prächtige Ring Rännen . . . (Certamen Equestre etc.) omkring 1685. N:r 3.

Om Karl X Gustafs begravning försiggick med ovanlig pomp och stått till sorgemusiken av övertäckta pukor och dämpade, florhängda basuner och »trompetter», så firades den unge Karl XI:s tillträde till regeringen den 18—20 december 12 år senare med de måhända mest lysande festligheter, som under 1600-talets senare del förekommit i Sveriges huvudstad. Det storartade praktverk, vari den karolinske hovmålaren Ehrenstrahl förevigat dessa festligheter återgiver fyra bilder av illuminationer i olika delar av staden, varav två här avbildats. Ovanstående bild framställer illuminationen å Norrmalmstorg (Gustaf Adolfs torg) den 18—20 december 1672 med den stora pyramiden, smyckad med lyktor av oljat papper och granrisgirlander, granar, formträd m. m., samt överst krönt med en stor kunglig krona. Vid torget, där Operan nu står, ligger Axel Lillies palats. Över dess tak synas åt höger tornen av De la Gardieska palatset Makalös och till vänster bl. a. Jakobs kyrka och Arsenalsgatans mynning. Längst åt höger skymta »Stadens bodar». Det snöhöljda torget visar ett vimlande folkliv med karosser, slädar och fackelbärare. På skilda ställen avbrännas fyrverkeripjeser, medan månens mildare sken lyser mellan molnskyarna.

Bild 56. Illumination å den nya Kungsholmsbron vid Karl XI:s tillträde till regeringen den 18 december 1672. Kopparstick av G. Chr. Eimart, Nürnberg, efter teckning av David Klöcker Ehrenstrahl; tr. i Das grosse Carrosel und prächtige Ring Rännen (Certamen equestre etc.), omkring 1685. N:r 4.

Denna bild visar den storartade dekoreringen och illuminationen vid berörda tillfälle av den samma år färdiga Nya Kungsholmsbron, som uppgives ha varit 1,350 alnar — »2,700 fot lång» — eller den längsta träbro i Europa vid denna tid. Bron var vid detta tillfälle överbyggd med flera äreportar av trä, granrisbeklädda, rikt illuminerade och dekorerade med transparanter, framställande bl. a. riksvapnet, tre kronor, konungens krönta spegelmonogram samt enkla krönta C; överst å varje äreport voro klippta formträd placerade. Vid den mellersta i barockstil och med en stor kunglig krona krönta äreporten stodo på sidorna höga transparanta pyramider uppbärande urnor, och överst å densamma lyste en kvadratisk transparant med inskriptionen: VIVAT REGNET samt konungens spegelmonogram. Utefter hela bron voro å båda sidorna utplanterade rader av höga granar, å vilkas stammar sutto transparanter med krönta C. Mellan träden å brons räcken fanns häckbeklädnad, antagligen av granris. I Klaraviken synas saluterande örlogsfartyg ligga, och även utåt Mälarfjärden ligga fartyg till segels, medan månen kastar sitt ljus över det rörliga folklivet på bron, där promenerande, slädåkande och fackelbärare synas i livlig omväxling.

Bild 57. »Kongl. Residence-Staden Stockholm.» Träsnitt av Joh. Ernst Balduin, omkring 1670-talet. Original i Kungl. biblioteket.

Denna kuriösa bild av staden från öster är ju primitiv och schematiskt utförd. Den synes dock vara en självständigt uppfattad totalbild av staden och återgår ej till annan känd bild samt har en del originella detaljer. Medan de äldre bilderna äro sedda i fågelperspektiv är Balduins bild tecknad mera från planet och i stort sett ganska riktig, ehuru proportioner och detaljer delvis äro groteska. Så är trakten vid Slussen rätt otydlig, Södertorn kan ej återfinnas, men den bestyckade vallen är markerad; det södra Stadshuset kan ej heller identifieras och Södermalmstorgs stora bredd gör sannolikt, att bilden tecknats före Stadshusbygget. Skeppsbron synes vara utförd med en gammal stockholmsbos intima kännedom om densamma. De höga spirorna på S. Gertruds, »R(iddar) Hålmans» och S. Niclas kyrkor bilda tavlans mittpunkt. Slottet till höger därom är något oriktigt i detaljerna. Lustigt överdriven är ju storleken på »Tre Kronors» spira och Justitiafiguren, som placerats på slottstaket istället för i nischen överst å gaveln. En detalj, som nog är verklighetstrogen, är det stora inhägnade vedupplaget nedanför Slottet å Skeppsbron invid Strömmen. Balduins naiva sätt att markera strömmarnas forsande från Norrbro och Slussen kan här lämpligen påpekas. Bilden begränsas åt vänster av Katarina kyrka, under det att Vårdtornet på Brunkeberg och Jakobs kyrka synas längst till höger. — Johan Ernst Balduin var formskärare och boktryckerifaktor på Johan Billingsleys änkas boktryckeri i slutet av 1600-talet.

Bild 58. Karl XI:s triumfbåge. Kopparstick av Willem Swidde, 1692, efter teckning av Erik Dahlberg. Suecia: I. 30.

Denna gravyr ger oss ytterligare en utmärkt bild av den grandessa och pompa, som karaktäriserade 1600-talets Stockholm. Triumfbågen, rest av staden till firande av den segerrike konungens återkomst från det danska kriget 1679, stod på den öppna platsen väster om slottet, nära bron som över slottsgraven ledde till Slottets huvudingång. Byggd i ungefär samma stil som Kristinas triumfport, fast utan genomfartsvalv och ställd vid sidan av passagen, hade denna triumfbåge mer karaktär av romerskt äretempel med sin segergudinna sittande mellan tvenne girlandomhöljda pyramider i mellersta stora bågvalvets baktill slutna rum. Till höger synes en del av slottet och den stora huvudportalen med riksvapnet uppburet av stående lejon över portvalvet. Inom en krans över valvet står årtalet 1548. Den balustradsmyckade slottsbron bevakas av tvenne lejon på höga rektangulära socklar. Bakom lejonen skymtar en del av det gamla, 1696 brunna, kungliga stallet med sin ridhusflygel samt taken av några andra på Helgeandsholmen liggande hus. Ännu längre bort tätt intill triumfbågen synes Klara kyrka och till höger Brunkeberg med Vårdtornet och salutbatteriet. Över slottsbron framrulla just några kungliga praktkarosser, en av dem omgiven av hillebardbärande vakt.

Bild 59. Ulrika Eleonoras triumfbåge på Norrbro. Kopparstick av Willem Swidde, 1691, efter teckning av Erik Dahlberg. Suecia: I. 51.

Även denna bild är ett otvetydigt vittne om den karolinska tidens pompa och festivitas. Ulrika Eleonora d. ä., Karl XI:s gemål, höll sitt högtidliga intåg vid kröningen den 24 november 1680, och till hennes ära restes en triumfbåge å den på mitten halvcirkelformigt åt båda sidorna utbyggda Norrbro. Triumfbågen, ett Tessin d. y:s verk, var byggd i antikiserande stil men med inslag av italiensk barock i orneringen och bestod av två paviljongartade delar med toskanska kolonner på hög sockel, sammanbundna av en attika, krönt av en exedra med drottningens krönta monogram på hörnen samt en i mitten stående solbekrönt obelisk. Närmast bakom triumfbågen reser sig Per Brahes hus och till höger därom en del borgarehus samt de gamla påbyggda »verkstäderna», i vilka vid denna tid Kungl. boktryckeriet var inrymt under Niklas Wankijfs föreståndareskap. Å yttersta udden av Helgeandsholmen några torftiga mindre verkstadshus, där bl. a. pistolsmeden Starbus bodde. De sammanbyggda olikstora husen med sina vackra holländska gavelrösten äro snörmakaren Zacharias Thedes båda hus. Framför Storkyrkans torn synas de Oxenstiernska och Wrangelska husen, och längre åt vänster synes övre delen av Karl XI:s äreport som pendant till hans drottnings. Vid södra Norrbros landfäste ligger det då flyttade Kungl. Myntet, nuvarande Kanslihuset, samt längre åt höger Bondeska palatset, senare Rådhus, och Riddarhuset, vars gård här är kringbyggd av en låg huslänga. Sedan vidtager Riddarholmen med Riddarholmskyrkan, Bengt Oxenstiernska, Stenbockska och Wrangelska palatsen samt ytterst på bergsklippan Schering Rosenhanes palats. Nedanför detta ligger det gamla befästningstornet, nuvarande Arkivtornet.

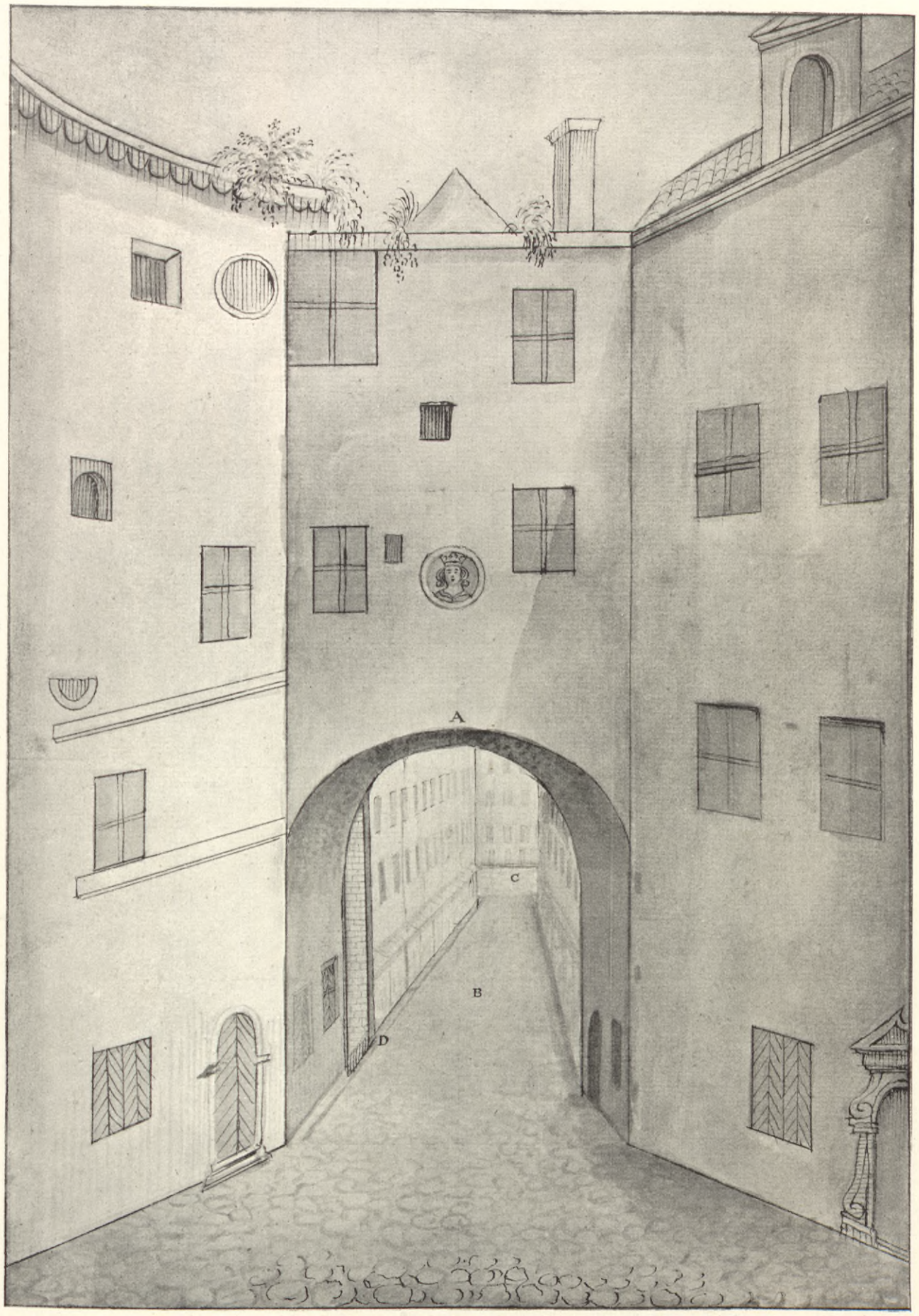

Bild 60. Inre stadsporten vid Köpmangatan. Originalteckning av Elias Brenner, 1685. Original i Palmskiöldska samlingen i Uppsala universitets bibliotek.

Teckningen framställer den enda i bild kända av Stockholms gamla inre stadsportar, den inre stadsporten vid Köpmangatan, »för dess trånga passage skull åhr 1685 d. 30 Aprilis nederbruten och samma tijd avrijtat af E. Br(enner)», den berömde hovminiatyrmålaren, »ritare», sedermera assessor vid Antikvitetskollegium. Originalet har följande handskrivna »Notarum explicatio. A. Gambla stadsporten vulgo Köpmanshwalfvet. B. Köpmangatan. C. Stora Tårget. D. ingången på Baggens gatan.» Å muren över valvet synes stadens vapen, S:t Erik. — Det var på väg från Köpmangatan, i Svartmangatans »gatumun» eller mynning åt Stortorget, som Samuel Columbus en gång, något 10-tal år tidigare, ville skiljas från den upprymde och sjungande Lasse Lucidors sällskap »att icke allt folk må vända ögonen på oss för hans sångs skull och hålla oss för narrar.»

Bild 61. Stockholm från Kastellholmen. Kopparstick av Willem Swidde, 1693, efter teckning av Erik Dahlberg, omkring 1688. Suecia: I. 15.

Denna, den andra av Erik Dahlbergs stora berömda totalbilder av Stockholm, framställer staden i nästan hela dess utsträckning under den karolinska tiden, präktigt utförd av den holländska kopparstickaren Willem Swidde. Den prägel av stor och livaktig sjö- och handelsstad, som det dåtida Stockholm i så rikt mått hade, är av konstnärerna lyckligt återgiven. Det lilla format, vari bilden här av utrymmesskäl måst avbildas, torde uppvägas av de fyra större detaljbilder, som i det följande reproducerats, bild 63—66, var och en med åtföljande särskild beskrivande text.

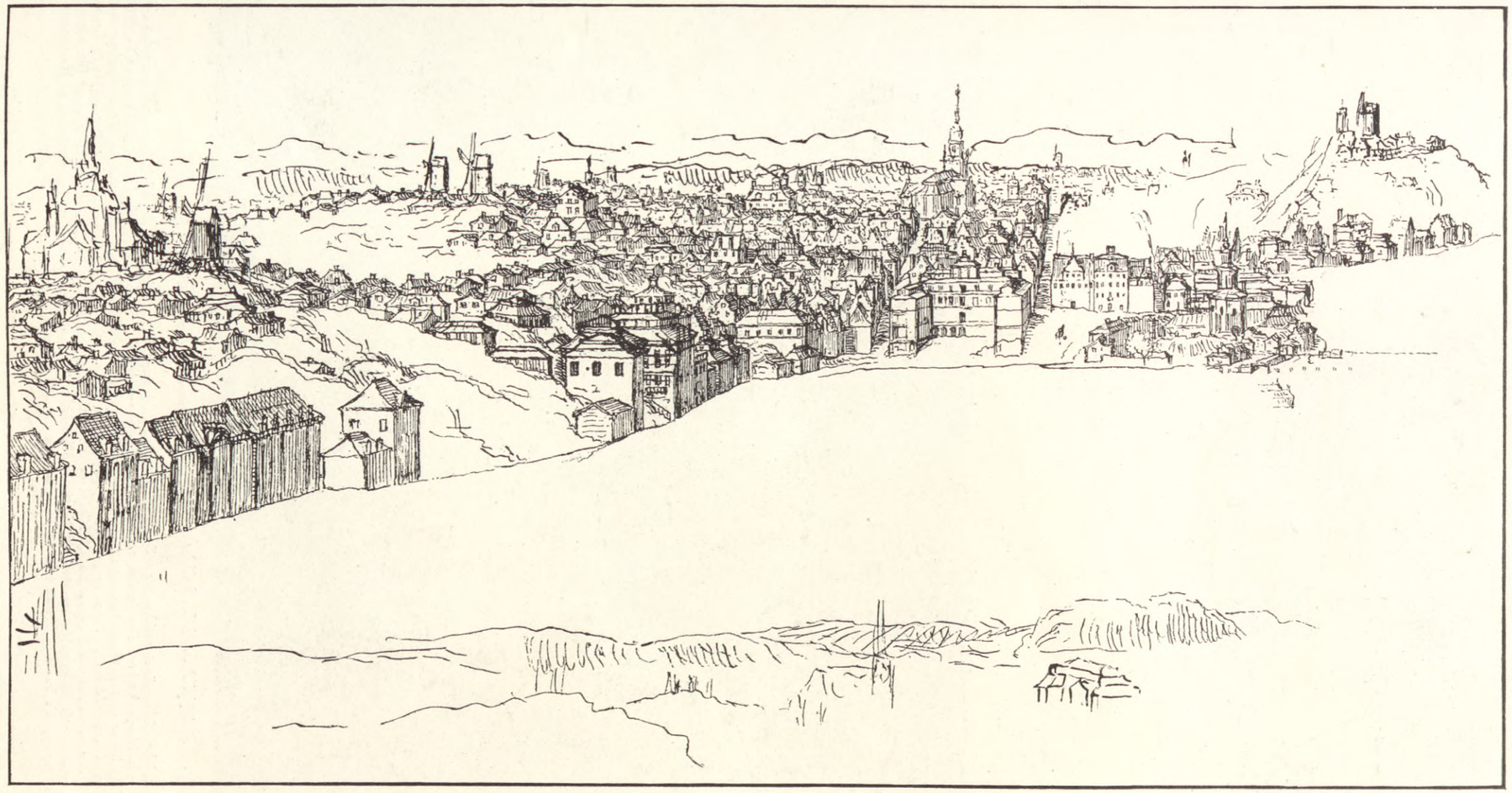

Bild 62. Detaljteckning till den stora stockholmsbilden från Kastellholmen av Erik Dahlberg, omkring 1688. Jfr bild 61 och 63. Original i Kungl. biblioteket.

Bilden visar Dahlbergs skiss till yttre vänstra delen, Södermalm, av den stora Stockholmsgravyren, bild 61, från Kastellholmen, sedan stucken i Stockholm av Willem Swidde, 1693. Skissen visar, i stort sett, rätt stor överensstämmelse med den utförda gravyren. Väderkvarnen framför Katarina kyrka är dock borta på gravyren, såvida den ej är identisk med den, som där står till vänster om kyrkan. Den har då helt enkelt flyttats av tecknaren, vilket förklarar Dahlbergs egen skriftliga anteckning: »N. B. Jesuitens inVention att teckna efter behag.» Dahlbergs eget stenhus i hörnet av S:t Paulsgatan och Kvarngatan synes högt över de andra husen i trakten. Nedanför Maria kyrka närmare stranden ligger det nya Södra Stadshuset. Från Södermalmstorg utgår Hornsgatan, medan Badstugugatan och Besvärsbacken, nuvarande Brännkyrkogatan, endast äro obetydligt markerade.

Bild 63. Detaljbild av W. Swiddes kopparstick, Stockholm från Kastellholmen, bild 61.

Bilden utgör den första fjärdedelen från vänster räknat av Swiddes stora totalbild av staden. Här synas de delvis bebyggda bergssluttningarna å Södermalm med Katarina och Maria kyrkor, den senare ombyggd efter Tessins ritningar. Nuvarande Stadsgården är här delvis bebyggd med höga magasinslika stenhus. Till höger invid Södermalmstorg synes det nyuppförda Södra Stadshuset, intagande platsen av de från Hartmanns gravyr omnämnda s. k. Ryska bodarna (se bild 22). Från torget sträcker sig den nu utlagda och bebyggda Hornsgatan. Bergshöjderna livas av de många väderkvarnar, varpå Söder var så rikt vid denna tid. I hörnet av St. Paulsgatan och Kvarngatan ligger Erik Dahlbergs förut omnämnda stenhus och i hörnet av Hornsgatan och Södermalmstorg återse vi det gamla Marschalckska huset, förut omtalat vid beskrivningen av Hartmanns stockholmsgravyr, bild 22, jämte ett nyuppfört hus med brutet tak mellan detta och det åt Badstugugatan liggande äldre huset.

Bild 64. Detaljbild av W. Swiddes kopparstick, Stockholm från Kastellholmen, bild 61.

På denna, den andra fjärdedelen från vänster av Swiddes gravyr, ses en del av Mariatrakten åt Mälarsidan, Slussen och södra delen av Staden mellan broarna. Till höger från Södermalmstorg går Stora Badstugatan rakt uppåt, och dess fortsättning Besvärsbacken, nu Brännkyrkogatan, medan Lilla och Övre Badstugatan leda upp över Skinnarviksbergen, där två väderkvarnar markera höjdpunkten. Från Södermalmstorg kommer man till yttre Söderport med sitt torn. Därifrån går vägen över Slussen till Stadsholmen, som utefter Skeppsbron fått en del nybyggda eller ombyggda hus i Tessinsk anda. De förut dominerande medeltida trappgavelprydda husen äro nu uppblandade med modernare hus med tysk-holländska barockgavlar med svängda voluter, vid sidan av hus med enklare sadeltak eller säteritak, pilasterindelning och horisontala listverk. Längst till höger se vi Tyska kyrkan, och bakom stadskonturen ligger Riddarfjärden mellan Långholmslandet och Kungsholmslandets uddar.

6—232297

Bild 65. Detaljbild av W. Swiddes kopparstick, Stockholm från Kastellholmen, bild 61.

Å tredje fjärdedelen från vänster av gravyren synes norra delen av Staden mellan broarna. I mitten Slottet med södra och östra fasaderna. Mellan Slottet och Storkyrkan reser sig bakom den sistnämnda det Oxenstiernska huset, till vänster Riddarholmskyrkan och palatsen på Riddarholmen. Talrika fartyg ligga vid Skeppsbron. Bland byggnaderna märkes särskilt kammarrådet Isak Cronströms hus, det nu s. k. Scharpska huset, Skeppsbron 10, med dess segmentformiga fronton, som ännu står orubbat kvar. Norr om Slottet synas broarna över Norrström samt Norrmalmstorg, nuvarande Gustaf Adolfs torg. Bakom de nedre Norrmalmshusen reser sig det branta Brunkeberg med Vårdtornet. Väster därom synes Klaratrakten med Klara kyrka samt ännu mer åt väster Klara sjö, betydligt bredare än nu, med gamla och nya Kungsholmsbroarna över till Kungsholmen. Till höger om nya Kungsholmsbron ligger Ulrika Eleonoras nybyggda kyrka, ännu utan torn, samt den gamla klockstapeln nedanför; på Kvarnbacken, Kungsklippan, ligga de två väderkvarnarna. På Strömmen ett vimmel av krigsflottans fartyg, som manövrera eller ligga för ankar; i förgrunden vid Kastellholmen några delvis avtacklade örlogsskepp.

Bild 66. Detaljbild av W. Swiddes kopparstick, Stockholm från Kastellholmen, bild 61.

Detta är den fjärde och sista delen av Swiddes stora bild. Längst till vänster synes Jakobs kyrka med sina två mindre västtorn och sin höga tornspira. Nedanför kyrkan Kungl. Stallet och därinvid De la Gardieska palatset Makalös, vid denna tid Arsenalen. Till höger om denna ligger Kongl. Trädgården, Kungsträdgården. Bakom nedre Norrmalm och Blasieholmen sträcker sig övre Norrmalm med Brunkebergsåsens väderkvarnar samt Johannes träkyrka och klockstapel, den senare ännu kvarstående. Söderut vidtager Blasieholmen med sina palats. Bortom de smärre husen vid det senare s. k. »Sillhofvet» å sydöstra Blasieholmen ligger på en höjd Holmkvarnen. Från Blasieholmen leder den långa »Nybron» över Ladugårdsviken till Ladugårdslandet med dess myller av hus. Å Skeppsholmen ligger Johan III:s gavelprydda »Lusthus», använt av Amiralitetet, och på höjden, där Skeppsholmskyrkan nu är belägen, en väderkvarn av den runda holländska typen. Från Skeppsholmen går vidare vindbron över till Kastellholmen med sitt örlogsvarv och det åttkantiga, bestyckade Kastellet från vilket »flaggan blåser». I förgrunden äro flottans arbetare och båtsmän i färd med att bära massiva ekplankor mellan bockar, kranar, ankarspel, kanonlavetter (»skyttelådor»), kanoner, ankartåg och andra attiraljer av olika slag. Icke att förglömma är den tältskyddade upplagsplatsen för stora dricksfastager, vare sig de nu innehöllo »dubbelt Rostockeröl» eller vanligt svenskt svagdricka.

Bild 67. Detaljbild av W. Swiddes Stockholmsbild, bild 61.

Denna bild är en förstoring i ungefär dubbel skala utav norra delen av Stadsholmen med Slottet, en del av Skeppsbron, broarna till Norrmalmstorg, nedre delen av Norrmalm samt de bakom liggande delarna av övre Norrmalm och Kungsholmen. Man ser här tydligare bl. a. det nybyggda nuvarande Scharpska huset å Skeppsbron, ännu i dag kvarstående i väsentligen samma skick. Trakten omkring Norrmalmstorg, Gustav Adolfs torg, framträder även här mera påtagligt; längst åt vänster vid torget se vi det Torstenssonska huset med sina höga gavlar och med de egendomen tillhörande mindre husen och bodarna i en rad söder därom. Hela området upptages nu av Arvfurstens palats. Huset i hörnet av Malmtorgsgatan och torget är Kämnersrättens byggnad, sedan Kastenhofs värdshus, sist Hotell Rydberg. Åt öster flankeras torget av Lillieska huset, invid f. d. Kungl. stallet, där Operahuset sedermera byggdes. Över Klaraviken och Blekholmen leder gamla Kungsholmsbron till Kungsholmen, där man bl. a. ser den långa »reparebanan», repslageriet, som gav Reparebansgatan eller Repslagaregatan, nu Flemminggatan, sitt namn. Längre bort vid den smalnande viken ligga Rörstrand och Karlberg.

Bild 68. Slottet på 1660-talet. Detaljbild från Adam Perelles Stockholmsbild från Kungsholmen, bild 44.

Denna förstorade bild visar Slottets imponerande tornprydda »fyrkant» med Tre Kronor, resande sig högt över den i förgrunden belägna Helgeandsholmen. Till vänster synas Norrbro och Per Brahes höga hus. Nedanför västra slottsfasaden ligger inre Norreport med sina torn. Till höger Stadsholmens husmassor och Storkyrkan.

Bild 69. Slottet och en del av Skeppsbron från nordost. Anonymt kopparstick å ettbladstryck med text av J. B. Steinmeijer med anledning av Ulrika Eleonoras död, 1693.

Denna vackra bild, som tidigare ej beskrivits, torde giva en ganska sann bild av Slottet, sådant det tedde sig före den första ombyggnaden ännu fyra år innan dess saga ändades genom branden 1697. Slottet är ganska överensstämmande med Dahlbergs bild i Suecia, graverad av Adam Perelle. Den del av Skeppsbron, som här synes, återfinnes dock ej på Perelle's stick. Storkyrkan är å bilden placerad något för långt åt vänster. Molnen, som förmörka solen, symbolisera inskriptionen: »Lucet dum Suecia luget» — fritt tolkat: Drottningens minne »lyser medan Sverige sörjer».

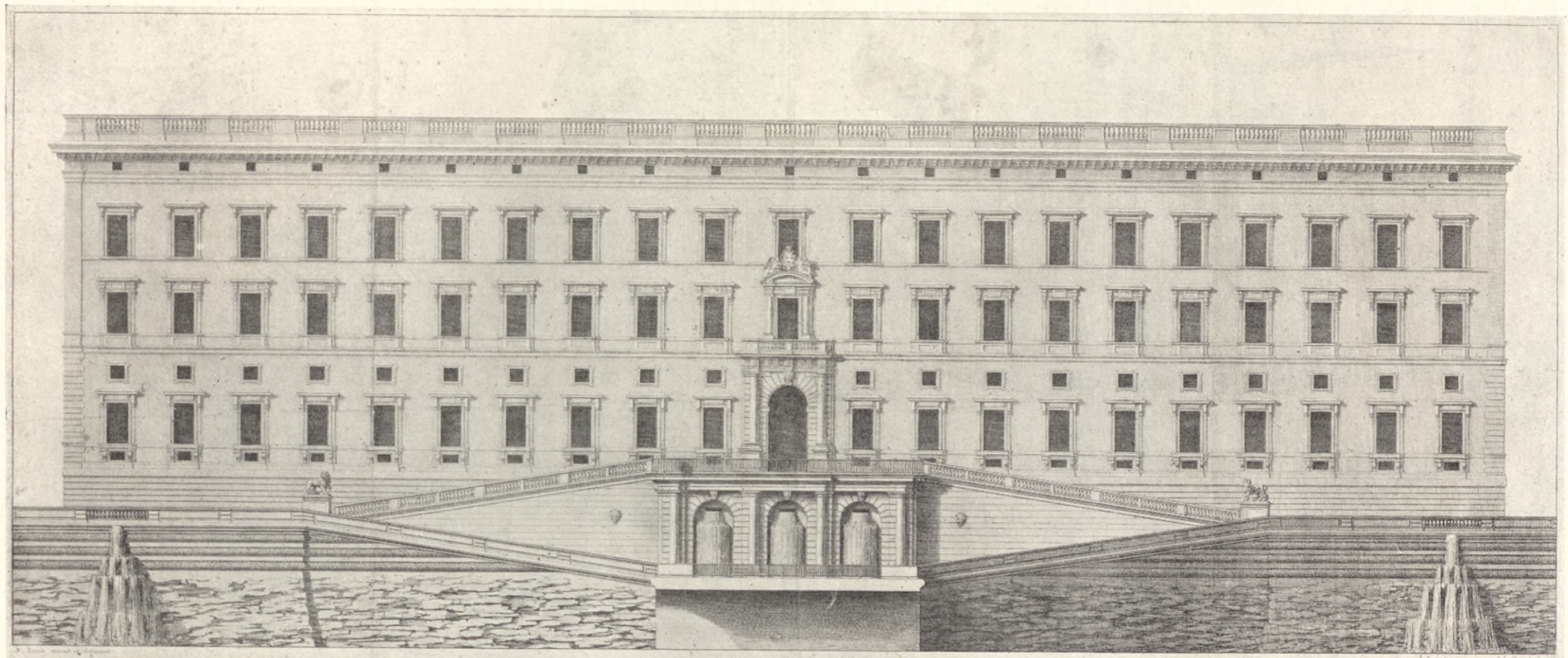

Regiæ Stokholmensis facies Septentrionale suburbium spectans regnante Carolo undecimo extructæ.

Bild 70. Stockholms Slotts norra fasad. Kopparstick av Sébastien le Clerc 1695, efter ritning av Nicodemus Tessin d. y.; tryckt i gravyrverket med Tessins ritningar till Stockholms slott.

Bilden visar Slottets norra fasad i enlighet med Tessins förslag utan sidoflyglarna och såsom den ungefär blev ombyggd åren 1693—1697, vilket sistnämnda år Slottet härjades av den stora eldsvådan. Förgrunden visar hur Tessin tänkte sig uppfartsbackarna till slottet, »Lejonbacken», i direkt förbindelse med Norrbro och utan de senare anlagda körbanorna nedantör. Det var till denna gravyr Kongl. Majestät (Karl XI) på Tessins memorial, d. 22 Jan. 1695 beviljade, till kopparstickets förfärdigande, över »den nya Slotsfaciaten, som weter emot Malmtorget (Gustaf Adolfs torg), tillijka med dess Upkiörssel och Cascader», 1,000 d:r s:mt. Av dessa kopparstick, som skulle göras av de bästa mästare i Paris, skulle sedan exemplar sändas till Frankrike, Tyskland och Italien, för att göra byggnaden »desto nambnkunnigare.»

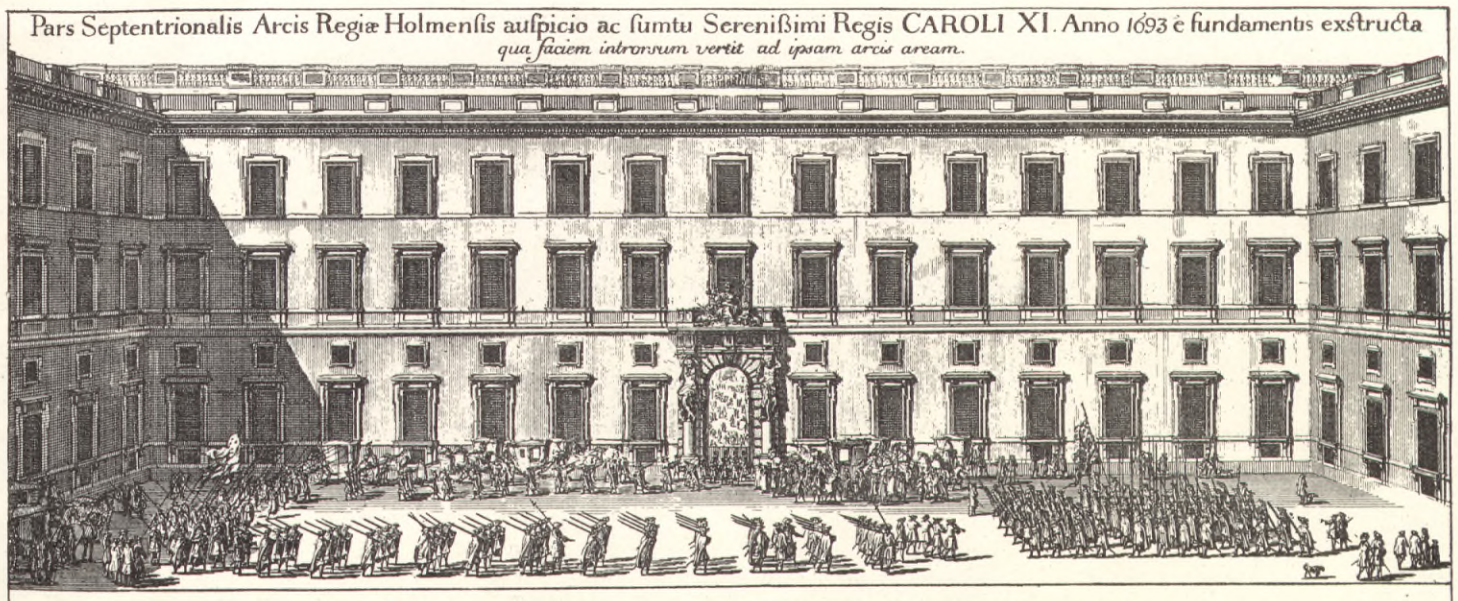

Ejusdem partis facies exterior quæ ſpectat pontem et Suburbium ſeptentrionale.

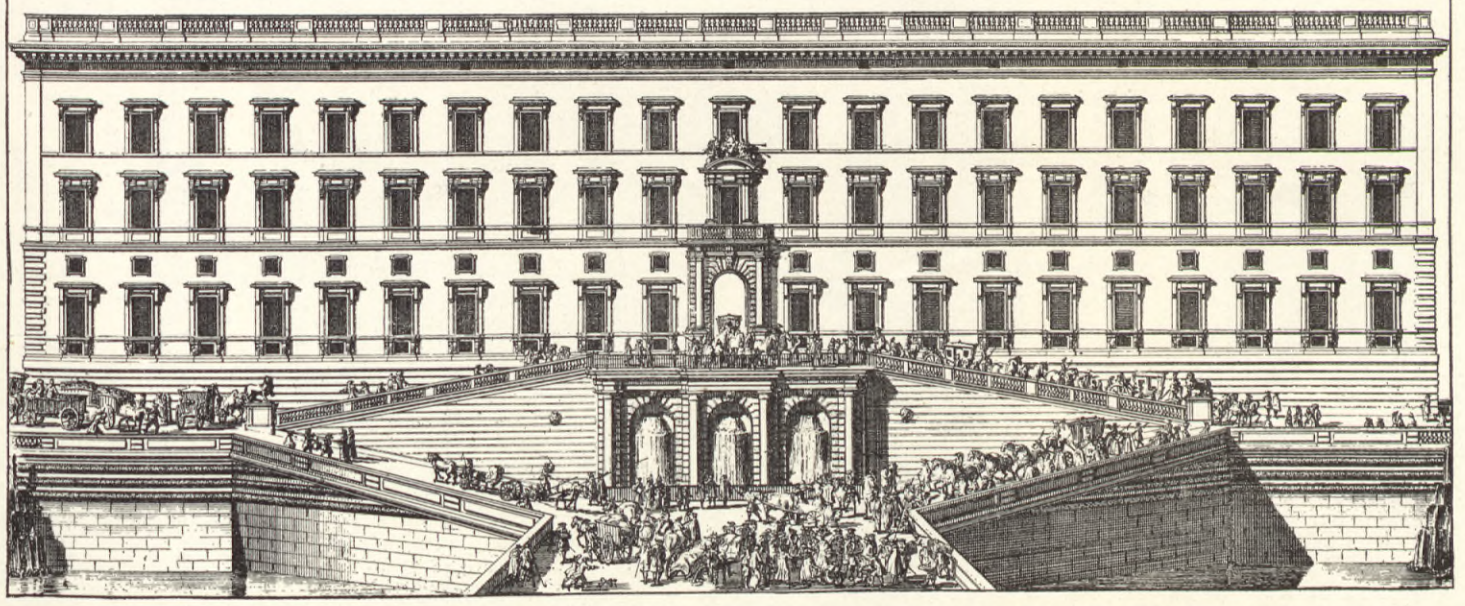

Bild 71. Stockholms Slotts borggård mot norr och Slottets norra fasad. Kopparstick av W. Swidde, 1697. Suecia: I. 19.

Bilderna av det ombyggda Slottet, sådant det tedde sig före branden 1697, äro utförda av Swidde efter Tessin d. y:s ritningar. Den övre bilden visår slottets stora borggård, i allt väsentligt sådan den ser ut ännu i våra dagar. Den nedre bilden visar oss slottets norra fasad med förgrunden ordnad sådan Tessin tänkte sig den. Kaj- och brobyggnaderna blevo dock aldrig utförda efter detta projekt. Det var »den envålds allom bjudande suveräne konungen» Karl XI, som lät verkställa denna ombyggnad av Stockholms gamla slott. Den annars så sparsamme konungen ville giva den konungsliga bostaden en efter den praktlystna tidens fordringar lämpad gestalt. Dock fick han aldrig se verkets fullbordan. Konungen avled den 5 april 1697, och en månad efteråt, medan han ännu stod lik i sitt gemak, skövlade den röda hanen hans slott. Denna brand utgjorde på sitt sätt ett varsel om den svenska stormaktstidens slut.

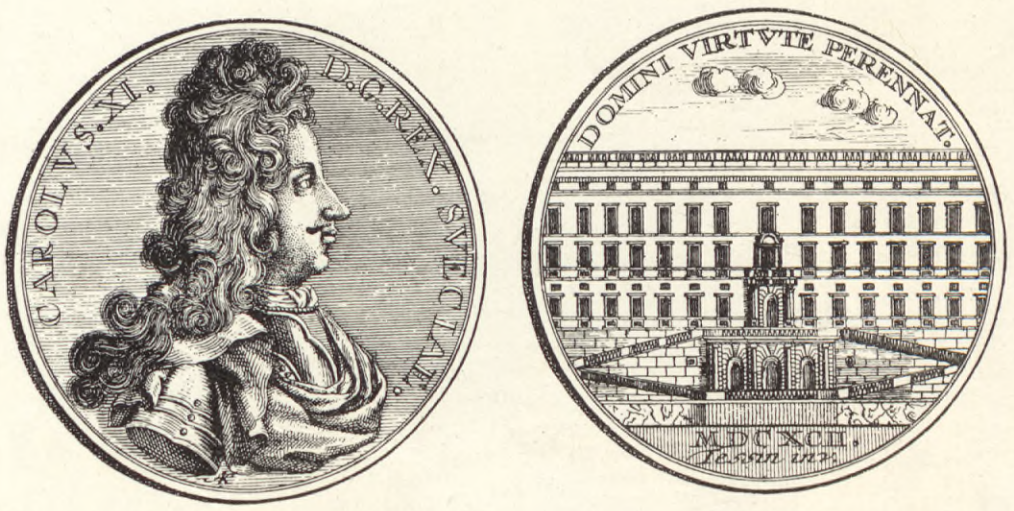

Bild 72. Medalj, med Kongl. Slottets norra sida, efter Tessins ritning, graverad av A. Karlsten, 1692. Osign. kopparstick. Tryckt i Jör. Nordbergs Leben Carl des Zwölften ... Hamburg, 1745—52.

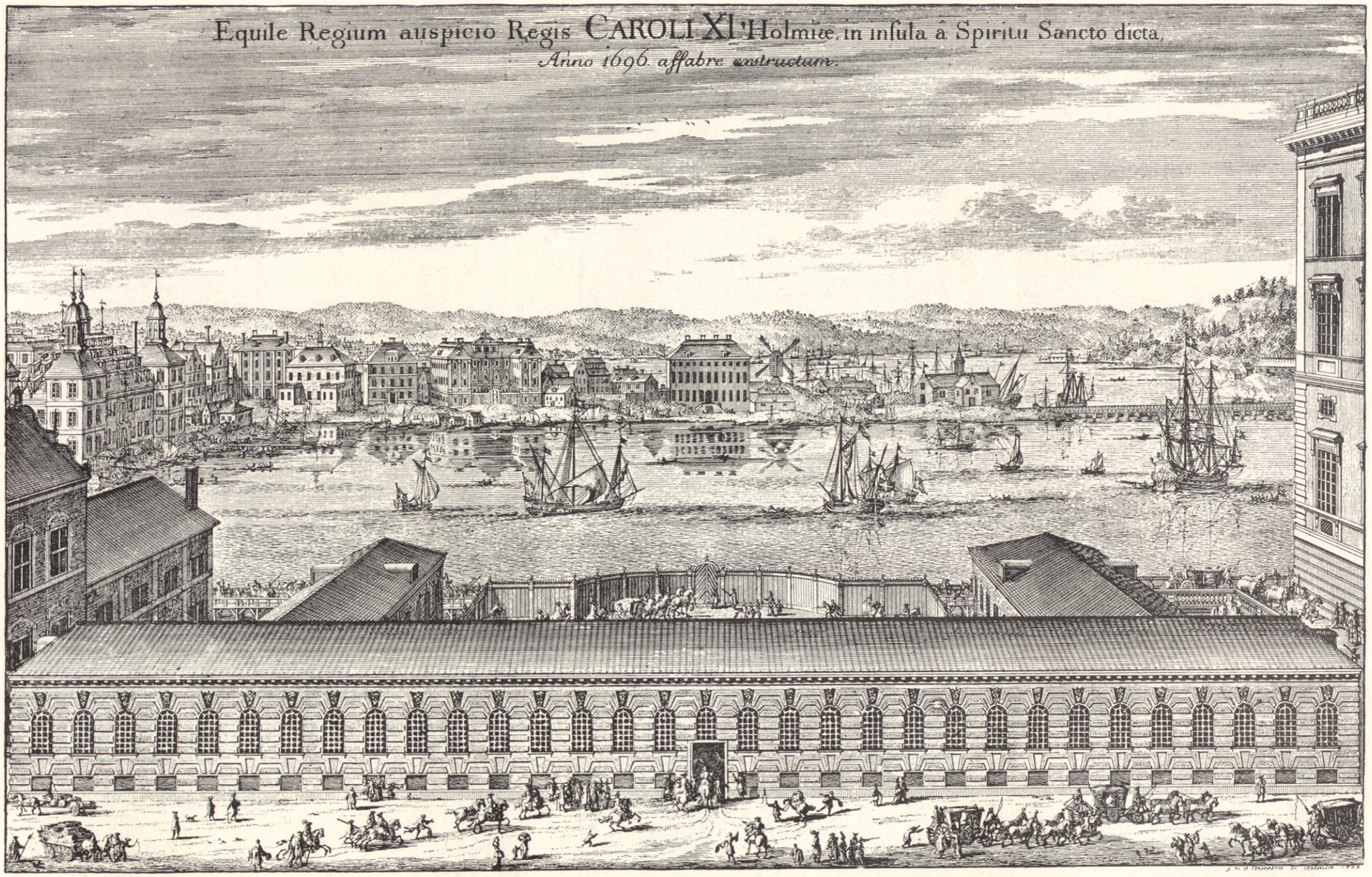

Bild 73. Kungliga stallet från väster. Kopparstick av Joh. v. d. Aveelen, 1698, efter teckning av Erik Dahlberg. Suecia: I. 34.

Bilden visar det efter branden 1696 efter ritningar av Nikodemus Tessin d. y. återuppbyggda och utvidgade kungliga stallet på Helgeandsholmen. Den stora byggnaden vid gamla Norrbrogatan med sin präktiga rustikafasad, prydd bl. a. med en stor mängd dekorativa maskaroner av sandsten, vilka jämte en del andra stendetaljer tillvaratogos 1894 vid den då tyvärr dödsdömda byggnadens rivning, var även till sitt inre av en synnerligen präktig arkitektonisk verkan. Till höger om stallet synes hörnet av nordöstra slottsflygeln, medan man till vänster skymtar »grefve Pers hus». Bakom stallet synas flyglarna för de kungliga vagnarna och ridhuset samt den plankinhägnade stallgården med porten till den nya Norrbro. På andra sidan Strömmen ligger längst till vänster De la Gardieska palatset Makalös samt på Blasieholmen de förut omtalade palatsen och »Holmkvarnen». Längst till höger invid bron till Skeppsholmen ligger å den gamla Myntholmen, även Kyrkholmen kallad, Amiralitetskyrkan eller Holmkyrkan. Bakom skymtar Ladugårdslandets av smärre hus bebyggda område samt skogarna på Djurgårdslandet.

Eigentliche abbildung der Königl. Schwedischen Residentz Statt STOCKHOLM und deß daselbsten den 7ten 17ten May abgebrandten Schloßes. A. die Statt B. das brennende Schloß C. der Hafen. D. die Vorstatt

Bild 74. Stockholms Slotts brand 1697. Kopparstick av Joseph de Montalegre, 1697.

Den 7—8 maj 1697 blevo stockholmarna vittne till den stora slottsbranden, som totalt förstörde den gamla Vasaborgen. I brist på en autentisk bild av branden avbildas här ett par framställningar av tilldragelsen, så som utländska kopparstickare föreställde sig den. Karaktäristisk är Montalegres uppfattning om vårt lands klimat i maj — isbjörnslandet spökar ju än i dag för sydligare länders folk. Norrström och alla de staden omgivande vattnen synas å bilden helt tillfrusna, och man ser folk från alla håll rusa till brandplatsen över isen, på skridskor och i slädar, med hinkar, stegar, vattentunnor och annan släckningsredskap. Kopparstickaren, som icke kände till, att Slottets norra fasad vid denna tid redan var ombyggd efter Tessins ritning, använde sig av den bild av slottet, som vi känna från Frantz Hogenbergs stick av Stockholm från omkring 1580. Jfr bild 5. (Östman 76.)

Bild 75. Stockholms Slotts brand 1697. Osignerat kopparstick. Original i Stockholms stads arkiv.

Även detta, ej förut beskrivna kopparstick utgavs i syfte att skildra slottsbranden, med användning av Frantz Hogenbergs stick. I nedre högra hörnet är inlagd en detaljbild av Slottet.

Bild 76. Skeppsholmen. Akvarellerad teckning, osignerad. Slutet av 1660-talet? Original i Nescherska samlingen i Kungl. biblioteket. Vol. 63, N:r 1.

Bilden visar Skeppsholmen med en del av Skeppsholmsbron längst till vänster. På holmen synes den långa 1654—1663 byggda repslagarbanan, och framför denna ligger Johan III:s ofta omtalade »Lusthus» använt av Amiralitetet, nu kasärn. På Johan III:s tid benämndes holmen även »Lustholmen.» Åt höger ligger »gamla Magasinet», verkstäder, bodar, m. m. samt längst bort amirals- och sjöofficersboställena, nuvarande så kallade Långa raden. På södra sidan åt Kastellholmen låg örlogsvarvet med stapelbäddar. I bakgrunden den skogklädda Kungl. Djurgården eller Valdemarsön.

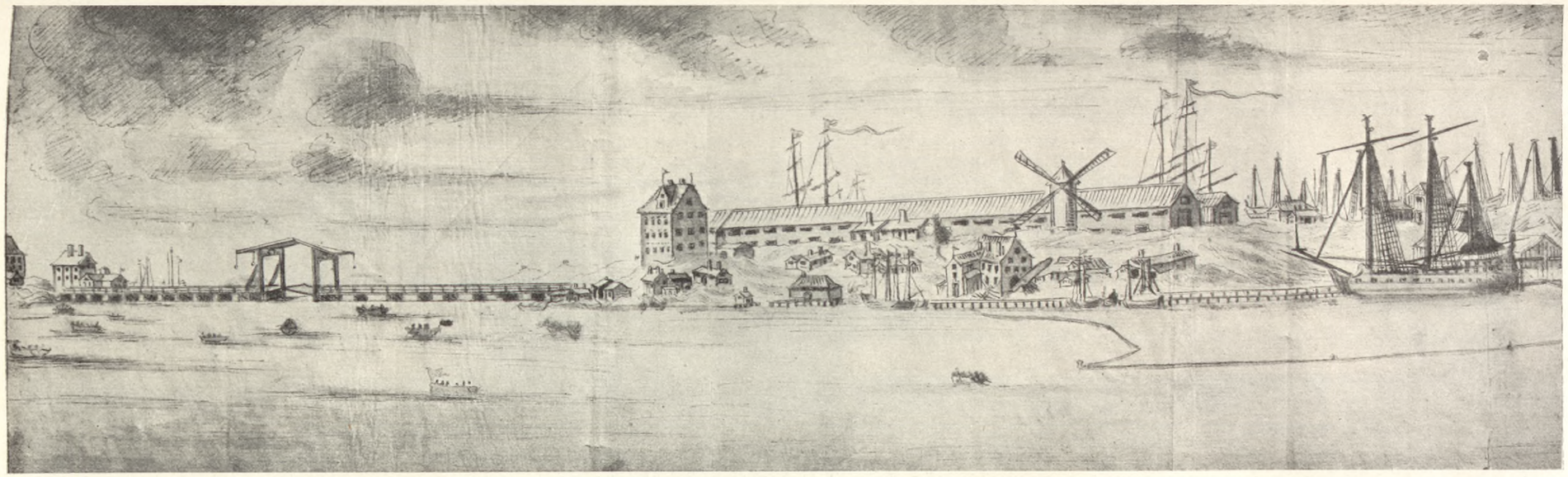

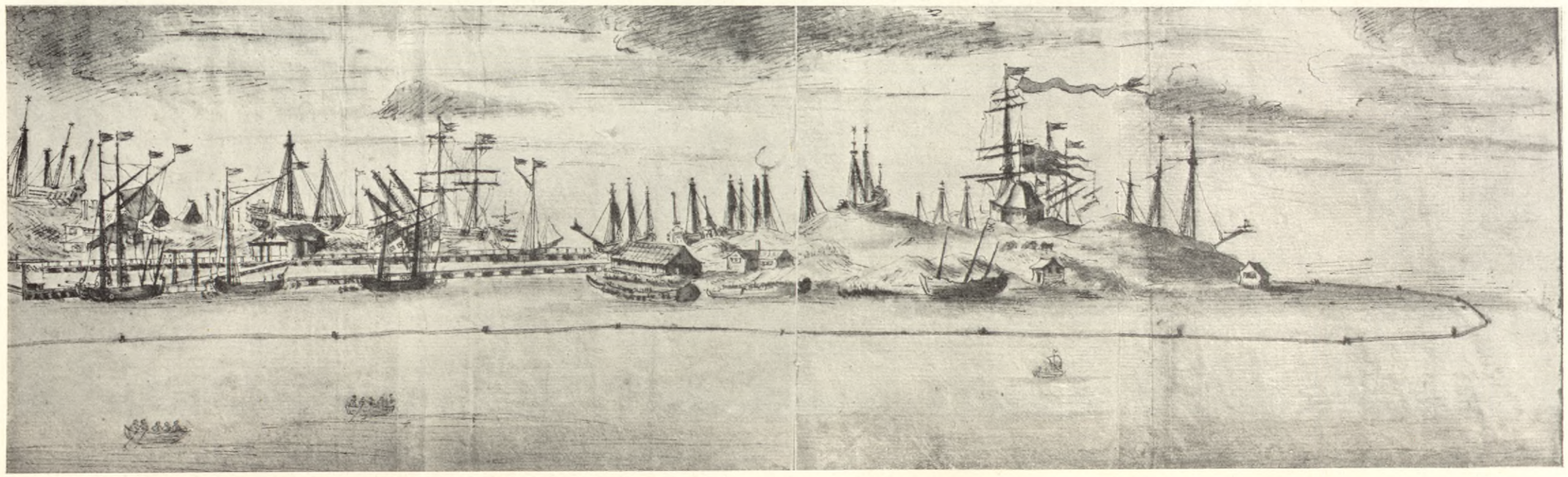

Bild 77 och 78. Skeppsholmen och Kastellholmen omkring 1674. Osignerad lavering i Lorenzo Magalottis manuskript: Relazione del Regno di Svezia nel 1674 (Sverige under år 1674). Efter fotografi i Kungl. biblioteket. Original i Statsarkivet i Florens.

Bilden, som på grund av sin längd har delats i två delar, visar längst till vänster södra udden av Kyrkholmen vid Blasieholmen och den med vindbrygga försedda Skeppsholmsbron, vid vars södra landfäste några smärre bodar och hus ligga nedanför det på höjden byggda Amiralitetshuset, Johan III:s »Lusthus». På höjden bakom ligger den långa repslagarbanan med den 1666 byggda väderkvarnen framför. I övrigt synas en del smärre byggnader, smedjor och verkstadshus runt holmen, som även kransas av örlogsflottans fartyg, vilka här reparerades inom den de båda holmarna omgivande bomkransen. Från Skeppsholmen leda med vindbryggor försedda broar, förbundna av en mindre tvärbro, över till »lilla» eller »gamla Beckholmen», nuvarande Kastellholmen, där det 1667 byggda åttkantiga Kastellet ligger på en höjd med en jättestor tretungad flagga.

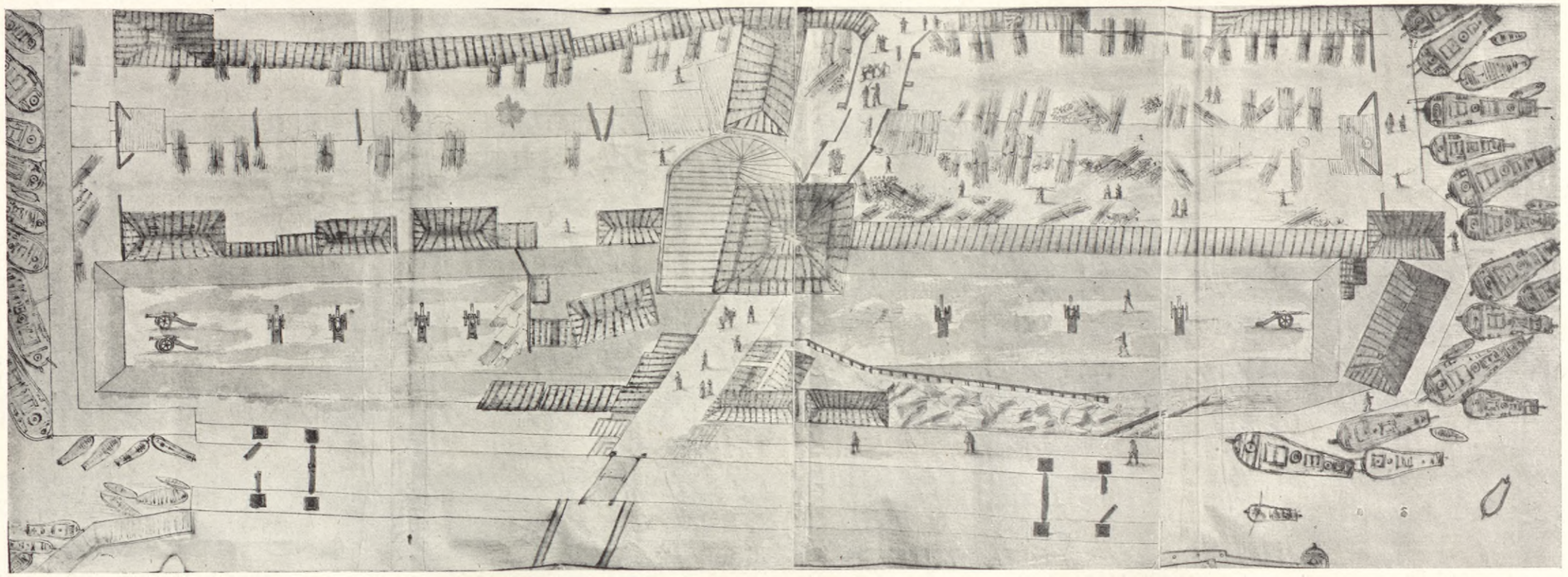

Bild 79. Plan över Söderport och Slussen. Osignerad akvarell i Lorenzo Magalottis manuskript: Relazione del Regno di Svezia nel 1674 (Sverige under år 1674). Efter fotografi i Kungl. biblioteket. Original i Statsarkivet i Florens.

Denna intressanta plan av okänd hand framställer trakten kring Söderport och Slussen 1674, sedd i fågelperspektiv från stadssidan. I mitten av bilden se vi det i olika plan avdelade, upptill spetsiga taket av Söderports torn jämte det lägre taket å den med tornet sammanbyggda bastejen eller »Rundeln». Från Söderport går en bro nedåt Slussen och en annan över vallgraven i olika avdelningar uppåt Södermalmstorg. På båda sidor om tornet sträcker sig den murade Vallen, åt öster bevärad med sex »stycken» (kanoner) på sina lavetter, åt väster med fyra dylika. På båda sidor om bron nedåt staden synas taken av flera byggnader samt därnedanför södra slusskajen. På södra sidan om vallmuren ses taken av en del olika stora hus åt öster samt en sammanhängande takräcka åt väster. Nedanför dessa byggnader sträcker sig »Järngraven», där man ser en mängd stora knippor av stångjärn samt järntackor liggande, medan flera järnbärare bära sina bördor på axlarna. Högre upp ligger åter en räcka sammanhängande hus, magasin, mot vilka stångjärnsknippor äro uppställda. Runt kajen, såväl åt Saltsjön, till vänster, som åt Mälarsidan, till höger, ligga fartyg och båtar av olika slag förtöjda. Längst ned Slussen med sina båda dubbla slussportar. — Den märkliga, detaljrika planteckningen visar, med vilken noggrannhet den berömde diplomaten gjorde sina iakttagelser.

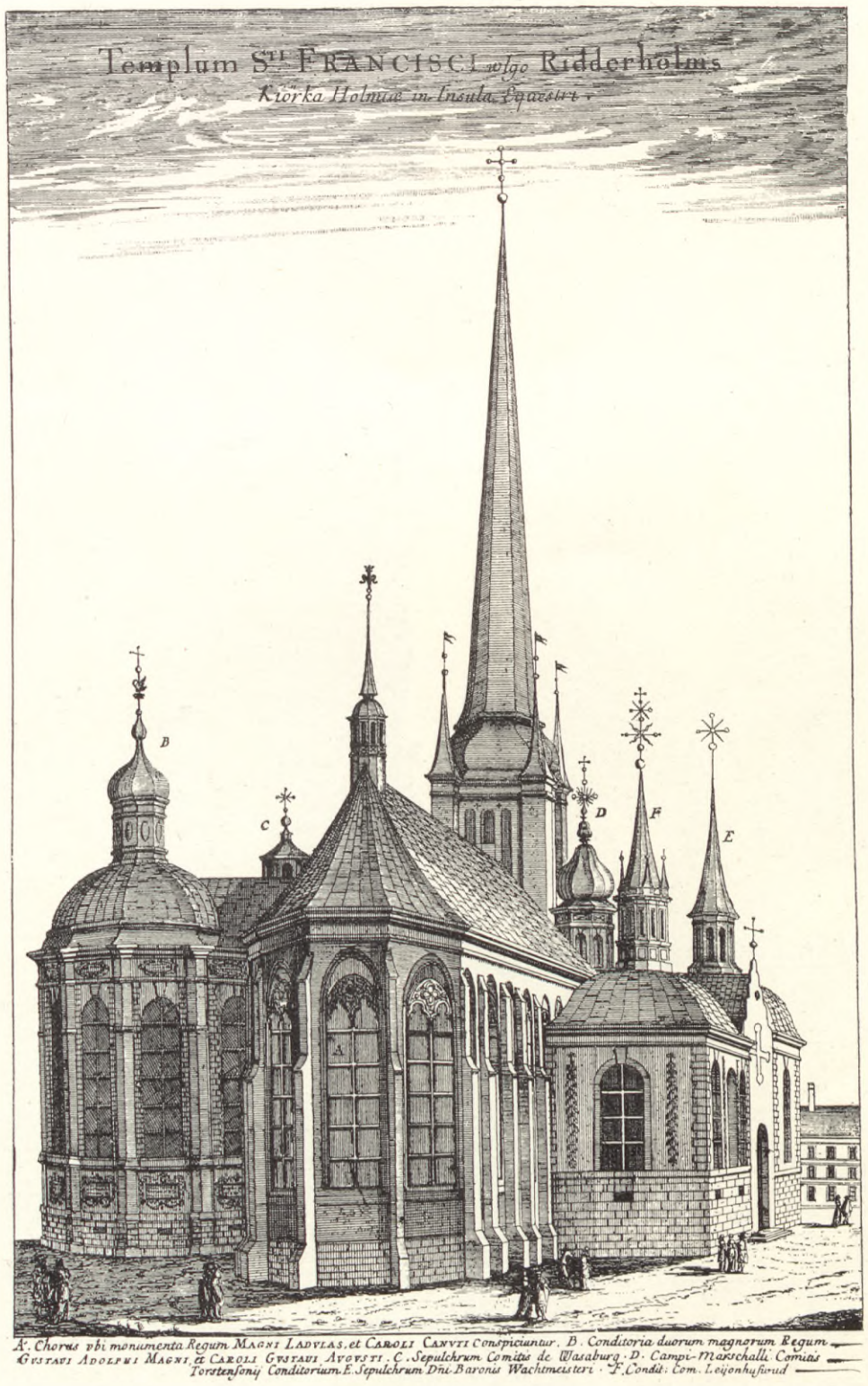

Bild 80. Riddarholmskyrkan. Kopparstick av Jean Marot 1669, efter teckning av Erik Dahlberg. Suecia: I. 22.

Denna bild av Riddarholmskyrkan, den kulturhistoriskt sett kanske intressantaste av huvudstadens kyrkor, visar oss kyrkan sådan den tedde sig, innan ännu det karolinska gravkoret vid korets norra sida uppfördes. Templet, grundlagt av Magnus Ladulås, tillhörde under medeltiden franciskanerklostret och ombyggdes sedan av Johan III, men erhöll först efterhand sitt här återgivna utseende, i det de kyrkan tillbyggda gravkoren tillkommit på olika tider, som även deras olika arkitektur utvisar. Först byggdes, efter Gustaf II Adolfs död, det gustavianska gravkoret vid högkorets södra sida, senare under 1600-talet de övriga. Orienteringarna äro: — A. Koret med konungarna Magnus Ladulås och Karl Knutssons gravmonument; — B. Gustaf II Adolfs och Karl X Gustafs gravkor; — C. Grevens av Vasaborg gravkor; — D. Fältmarskalken greve Lennart Torstenssons gravkor; — E. Friherrliga Wachtmeisterska gravkoret; — F. Greve Leijonhufvuds grav.

Bild 81. Maria Magdalena kyrka. Kopparstick av W. Swidde, 1691, efter teckning av Erik Dahlberg. Suecia: I. 24.

Maria Magdalena kyrka, den äldsta av de nuvarande kyrkorna på Södermalm, byggdes på platsen för det medeltida S:ta Maria Magdalenas kapell av Johan III 1576. Kyrkan har sedan många gånger skiftat form på grund av eldsvådor och ombyggnader. 1672—1681 ombyggdes kyrkan efter Nikodemus Tessin d. ä:s ritningar med nordfasaden efter förebild av Vignolas berömda »Il Gesu» i Rom. Det är kyrkans utseende efter sistnämnda år, som den Swiddeska gravyren framställer. Det vackra huset bortom kyrkogården till höger är överste Thomas van der Nooths, troligen av Jean de la Vallée byggda, palats, ännu i föga förändrat skick kvarstående i hörnet av St. Paulsgatan och Bellmansgatan, förut kallad Maria Brunnsgränd eller Björngårdsbrunnsgatan. På Hornsgatan utanför den med portar försedda mur, som omgav kyrkogården, synes ett begravningsfölje med ståtliga karosser samt enklare åkdon, ryttare, tiggare m. m. Erik Dahlbergs tomt och hus låg här bakom kyrkan.

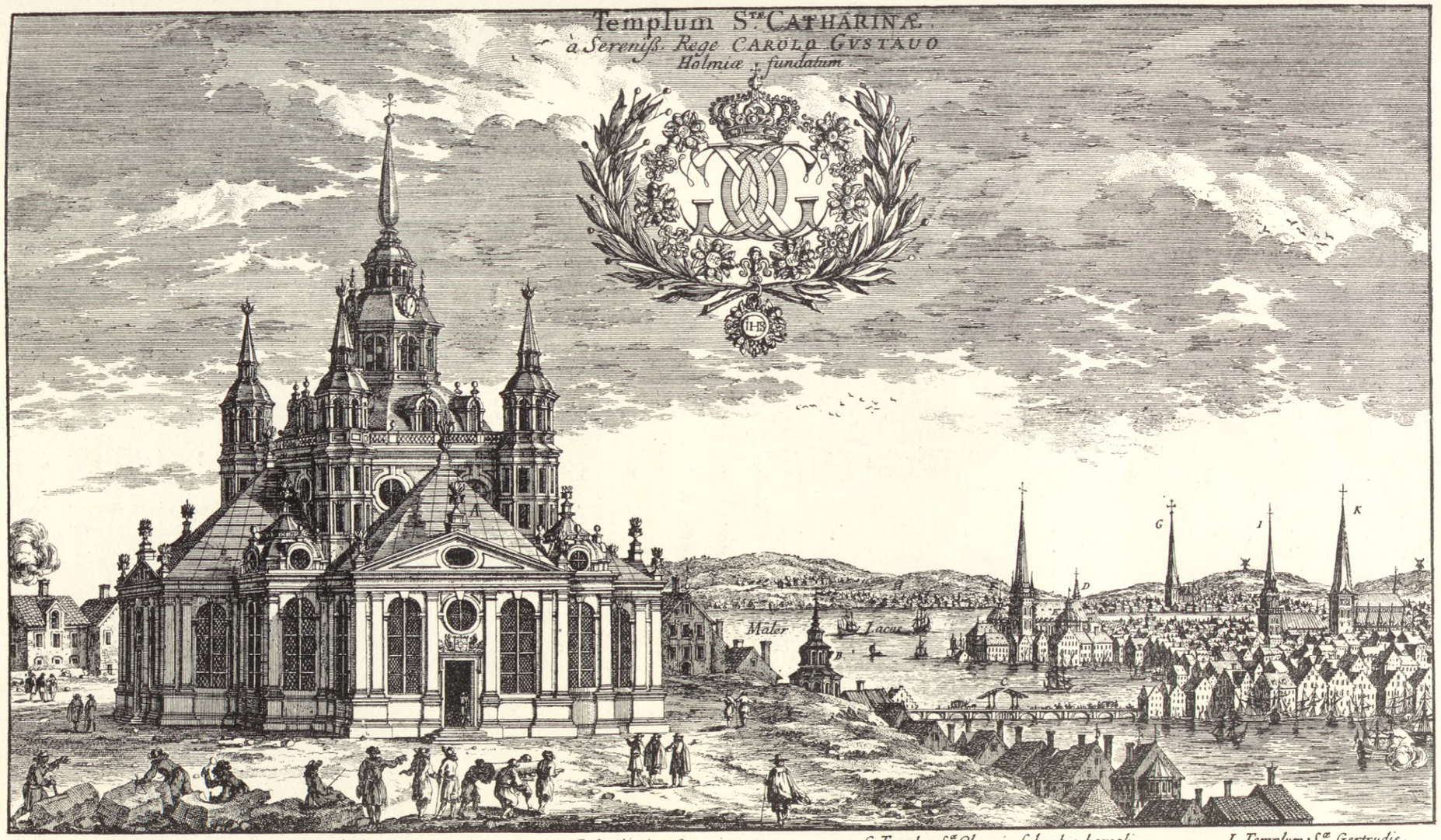

A. Templum Stæ Catharinæ · *C. Pons ductilius cum cataracta* · *E. Conditorium Gustavi Magni* · *G. Templum Stæ Claræ in suburbio boreali* · *I. Templum Stæ Gertrudis*.
B. Porta Australis · *D. Templu S. Francisci in Insula equestri* · *F. Palatium Wrangelianum* · *H. Insula Monachorum vulgo Munkelagre* · *K. Templum Stæ Nicolai*.

Bild 82. Katarina kyrka å Södermalm. Kopparstick av Adam Perelle omkring 1670, efter teckning av Erik Dahlberg. Suecia: I. 25.

Katarina kyrka byggdes åren 1656—1689, medan inredning och utsmyckning pågick ända långt in på 1700-talet. Ritningarna äro gjorda av Jean de la Vallée 1656. Under det att de äldre kyrkorna i Stockholm voro långhusbyggnader, blev Katarina kyrka den första egentliga renässanskyrkan i Stockholm, en centralkyrka med kupol över det kvadratiska mittrummet och fyra lika långa korsarmar. 1723 brann kyrkan samtidigt som större delen av den kringliggande trakten. Dess senare utseende framgår av bilderna från 17- och 1800-talen. — Orienteringarna äro: A. Katarina kyrka; — B. Söderport; — C. Vindbro med sluss; — D. Riddarholmskyrkan; — E. Gustaf den stores gravkor; — F. Wrangelska palatset; — G. Klara kyrka; — H. Munklägret (Kungsholmen); — I. Gertruds kyrka; — K. Nikolai kyrka.

Templum HEDEWIGIÆ auſpicio Sereniſſ: potentiſſimiq; Regis CAROLI GVSTAVI in Suburbio, quod Ladugärdslandet dicitur, fundatum.

a. Arx Regia. b. turris quæ à tribus Coronis nomen habet. c. templum S: Chatarinæ conditum auſpicio glorioſiſſimi Regis Caroli Gustavi. d. templum S:ti Nicolai.

Bild 83. Hedvig Eleonora kyrka å Ladugårdslandet. Kopparstick av Willem Swidde 1696, efter teckning av Erik Dahlberg. Suecia: I. 27 a.

Här framställes den i slutet av 1660-talet efter Jean de la Vallées förslagsritning påbörjade Hedvig Eleonora eller Ladugårdslands kyrka. Kyrkan blev dock aldrig utförd i detta skick och ej färdig förr än långt in på 1700-talet, då den utan någon kupol, endast täckt av brädtak, invigdes 1737. Kupolen tillkom först åren 1865—68; kyrkans nedre del överensstämmer än i dag rätt nära med bilden i Suecia. Till vänster i bakgrunden synas Södermalms bergshöjder med Katarina kyrka och till höger en del av Slottet med norra fasaden i sin nya, av Tessin formade, gestalt före slottsbranden, med Tre Kronor och Storkyrkans torn bakom. Å kyrkogården en begravningsprocession samt likbärare med bår och bårtäcke, tiggare och annat folk. — Orienteringarna äro följande: — A. Slottet; — B. Tornet Tre Kronor; — C. Katarina kyrka; — D. Nikolai kyrka.

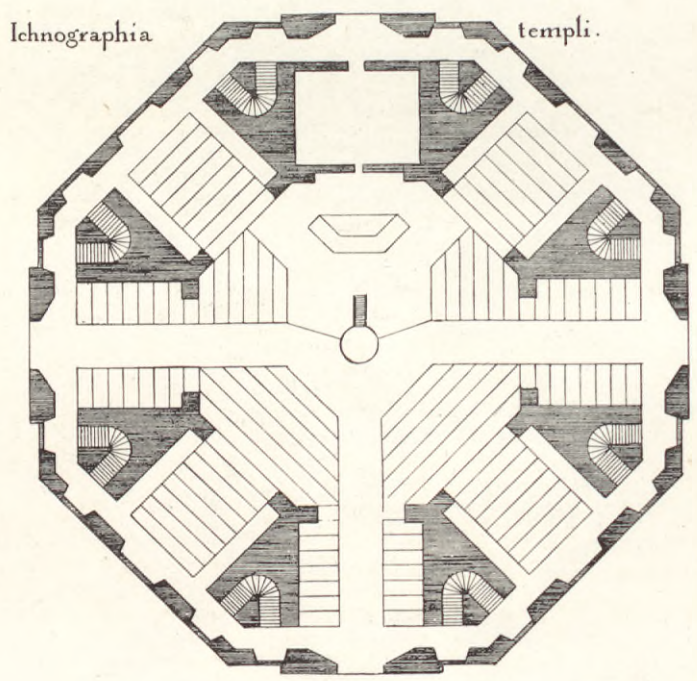

Bild 84. Plan av Hedvig Eleonora kyrka, efter Jean de la Vallées förslag omkring 1665. Å samma kopparstick som ovanstående bild. Suecia: I. 27 b.

Bild 85. Ulrika Eleonora kyrka på Kungsholmen. Kopparstick av Joh. v. d. Aveelen, 1705. Suecia: I. 26.

Den år 1673 efter ritningar av Matthias Spieler påbörjade Kungsholms eller Ulrika Eleonora kyrka synes här sådan den var avsedd att utföras, sedd från nuvarande Bergsgatan. Kyrkan, en centralanläggning av samma grundtyp som Katarina kyrka, blev dock aldrig helt utförd i detta skick. Huru kyrkan i verkligheten såg ut år 1688 synes å detalj av Swiddes stora Stockholmsbild (bild 65). Dahlberg har tydligen haft tillgång till och använt Spielers ritning. År 1688 invigdes kyrkan i närvaro av Karl XI och hans moder, »riksänkedrottningen» Hedvig Eleonora. Den var då utan kupol, endast provisoriskt täckt med brädtak. Till vänster om kyrkan skymtar i bakgrunden det s. k. Owenska huset vid Hantverkaregatan, där sedermera det ännu därvarande Kungl. Myntet inrymdes. Längre bort i bakgrunden Södermalm och Mälaren.

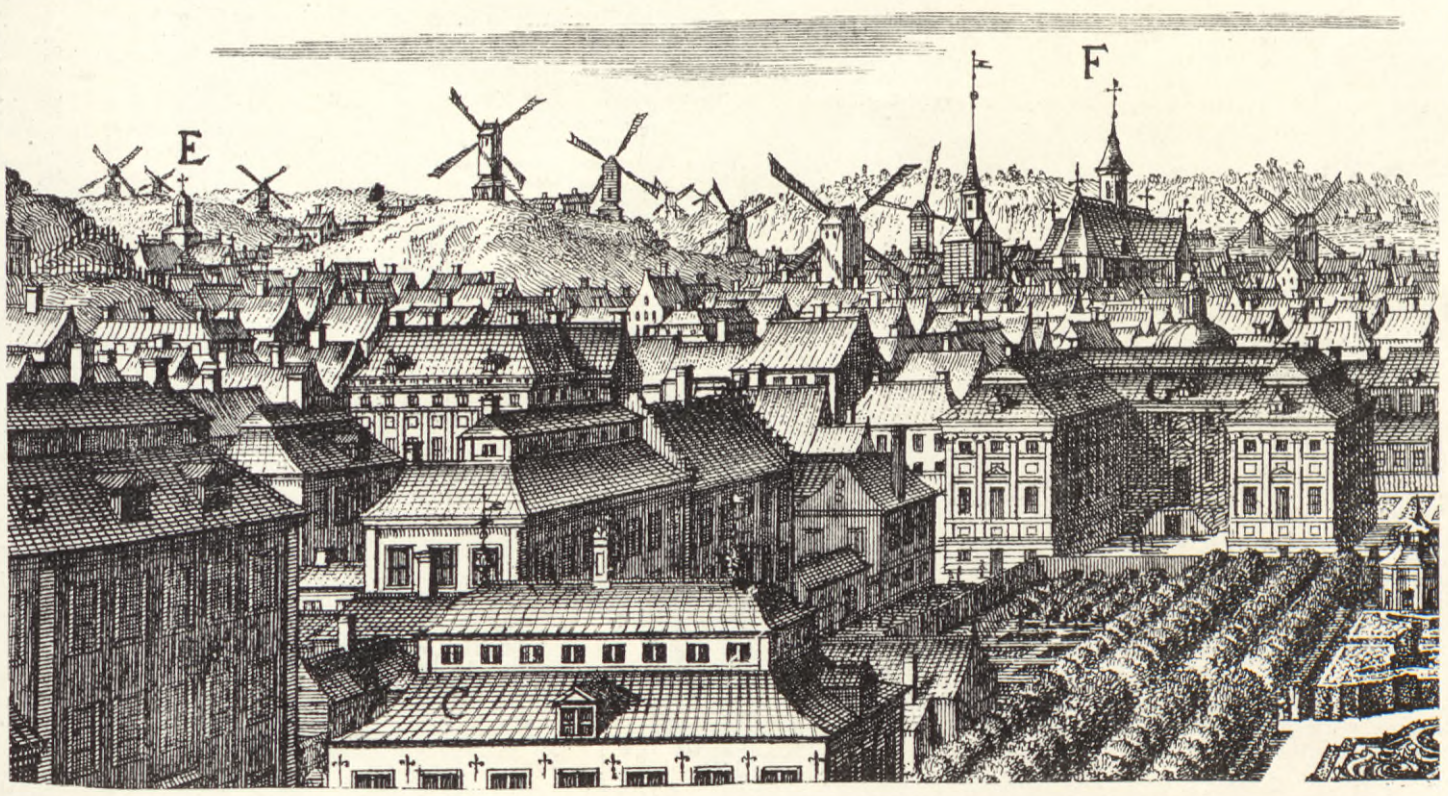

Bild 86. Olofs och Johannes kyrkor. Detalj från Joh. v. d. Aveelens kopparstick Kungsträdgården från söder, bild 90.

Enär inga särskilda framställningar av Olofs och Johannes kyrkor finnas från denna tid, — såsom varande blott smärre träkapell ansågos de väl för obetydliga — har här medtagits en förstorad bild av en del av Aveelens gravyr, Kungsträdgården sedd från söder. Längst till vänster (E) ligger Olofs lilla träkyrka, som byggdes 1673—74. På samma plats uppfördes senare Adolf Fredriks kyrka. Johannes träkapell (F) hade byggts redan 1636, men tillbyggdes och omändrades på 1670-talet. Till vänster om kyrkan står klockstapeln, ännu i dag kvar på sin plats, medan själva kyrkan år 1889 skattade åt förgängelsen för att ersättas av den nuvarande Johannes kyrka, som byggdes under åren 1884—90.

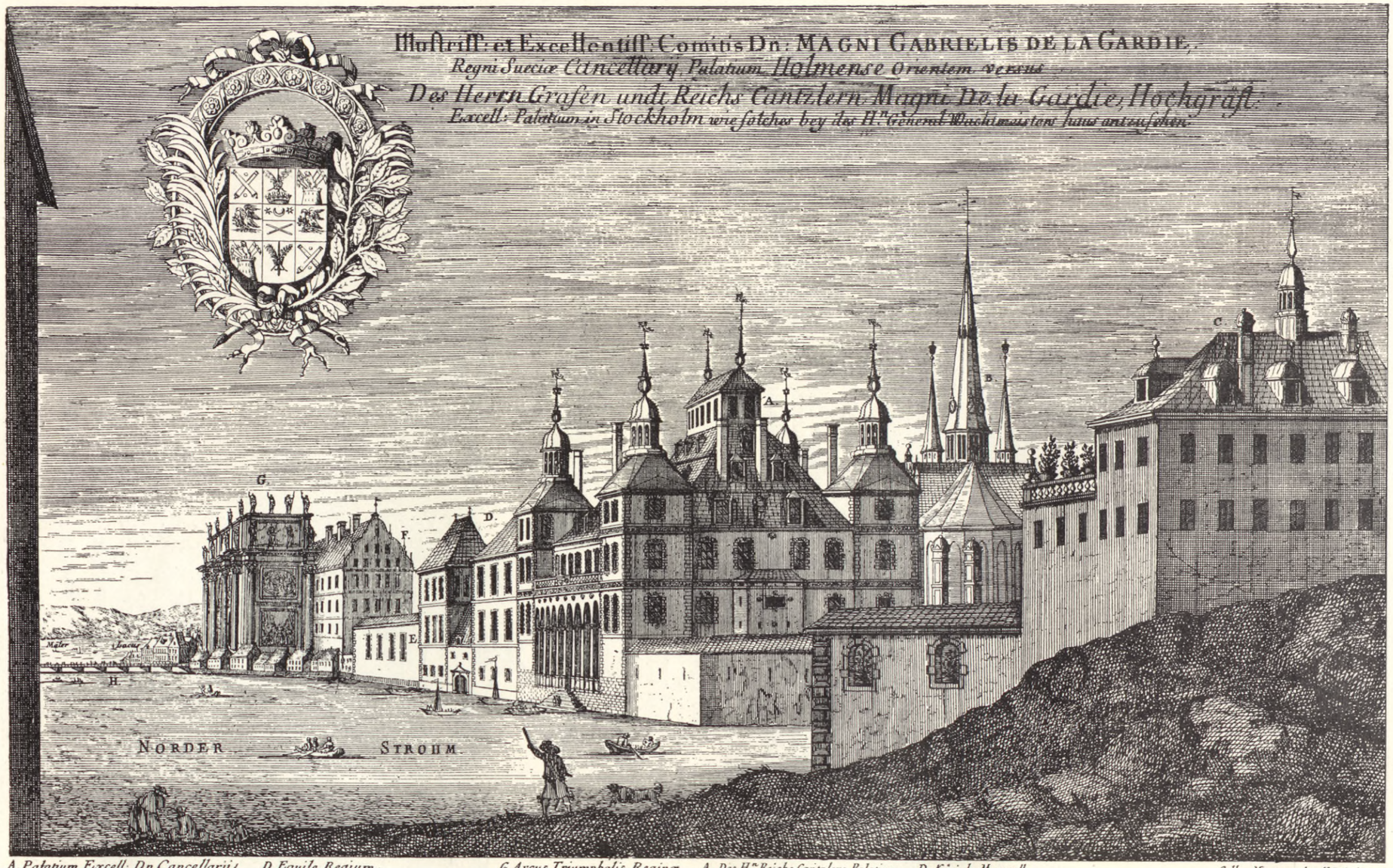

Bild 87. Norra stranden av Norrström sedd från Blasieholmen. Kopparstick av Jean Marot, 1667, efter teckning av Erik Dahlberg. Suecia: I. 40.

Längst till vänster Norrbro nedanför drottning Kristinas pompösa triumfbåge, kvarstående från hennes kröning 1650. På Norrmalmstorg ligga utefter strömkajen mindre hus och salubodar. Monumentalbyggnaderna enligt orienteringarna å bilden äro: — A. Rikskanslärens (Magnus Gabriel de la Gardies) palats (Makalös); — B. Jakobs kyrka; — C. General Wachtmeisters palats; — D. Kungliga stallet; — E. Fältmarskalken greve Axel Lillies palats; — F. Fältmarskalken greve Lennart Torstenssons palats (nu ingående i Arvfurstens); — G. Drottning Kristinas triumfbåge; — H. Norrbro.

A. Palatium Illustriß. Dñi Regni Cancellarij. *C. Palatium Campimarschalli Douglassij.* *E. Ædes Dñi Tungel aulæ Cancellarij.* *G. Fossa cum ponte.*
B. Palatium Dñi Generalis Wachemeister. *D. Hortus Regius.* *F. Ædes Secretarij Wijnblad.* *H. Rupes.*

Bild 88. Arsenalsgatan sedd från Jakobstorg. Kopparstick av Jean Marot, omkring 1670, efter teckning av Erik Dahlberg. Suecia: I. 39.

Bilden visar dåvarande »Stora gatan» mellan Kongliga trädgårdens, sedan Kungsträdgården, södra mur, som synes till vänster, och greve Magnus Gabriel De la Gardies palats »Makalös», jämför bild 13, till höger, beläget ungefär på nuvarande Karl XII:s torg. Här gick den från Packartorgsviken kommande Näckströmmen med en sväng vid Kongl. Trädgårdens sydöstra hörn fram över Arsenalsgatan och utefter Makalöspalatsets östra gränsmur till sitt utlopp i Norrström. En liten träbro leder över till den då rätt bergiga Blasieholmen. Märkligare byggnader och platser äro enligt orienteringarna: — A. Rikskanslärens (Magnus Gabriel De la Gardies) palats; — B. General Wachtmeisters palats; — C. Fältmarskalken Douglas palats; — D. Kongl. Trädgården; — E. Hovkanslären Tungels hus; — F. Sekreteraren Wijnblads hus; — G. Näckströmsgraven med bro; — H. Klippa (framför greve Douglas palats). Gatan fick namnet Arsenalsgatan, sedan Makalöspalatset efter reduktionen inrättades till arsenal.

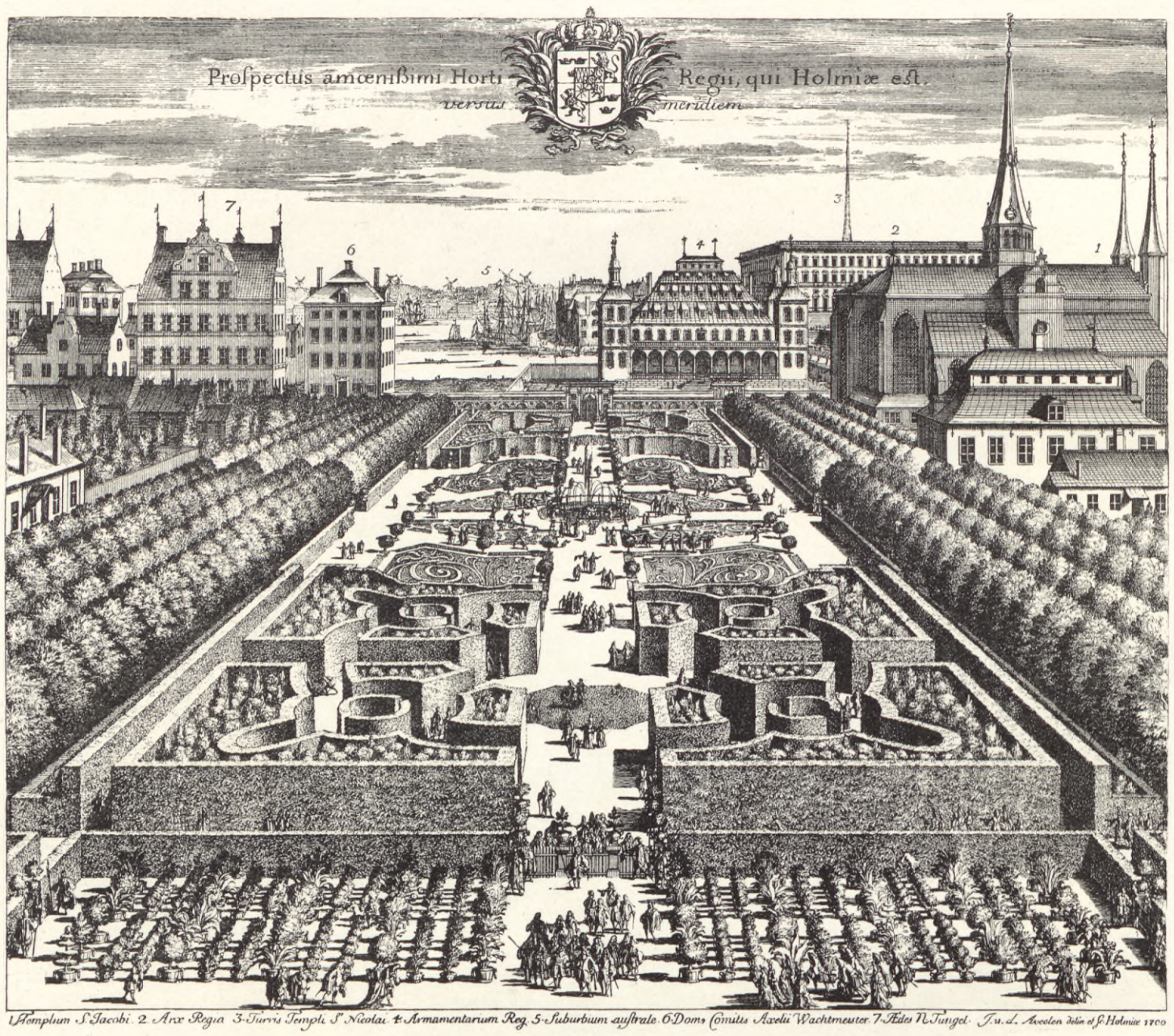

Bild 89. Kungsträdgården från norr. Kopparstick av Joh. v. d. Aveelen, 1700, efter teckning av Erik Dahlberg. Suecia: I. 32.

Kungliga trädgården, öster om Jakobs kyrka och intill Näckströmmen, var sedan medeltiden använd för det kungliga hovets uteslutande behov »konungens kålgård», som benämningen lydde i äldre tider. Vasakonungarna började, genom inkallande av utländska trädgårdsmästare, sätta densamma i högre kultur. Under Karl XI:s tid hade intendenten för de kungliga trädgårdarna, Johan Hårleman, trädgården under sitt överinseende och den fick då sin stränga franska stil. En vattenkonst anlades 1694 men slopades sedan på grund av det genom ledningar från »Träsksjön» tagna vattnets dåliga beskaffenhet. — Orienteringarna äro följande: — 1. Jakobs kyrka; — 2. Kungliga slottet; — 3. Nikolai kyrkas torn; — 4. Kungl. (nya) arsenalen (Makalös); — 5. Södermalm; — 6. Greve Wachtmeisters hus; — 7. Nils Tungels hus. — Huset hitom Jakobs kyrka med säteritaket, uppfördes 1642—1643 såsom »lusthus» och blev sedan »gamla arsenalen» och slutligen från 1689 Kungl. Lantmäterikontorets ännu kvarstående byggnad.

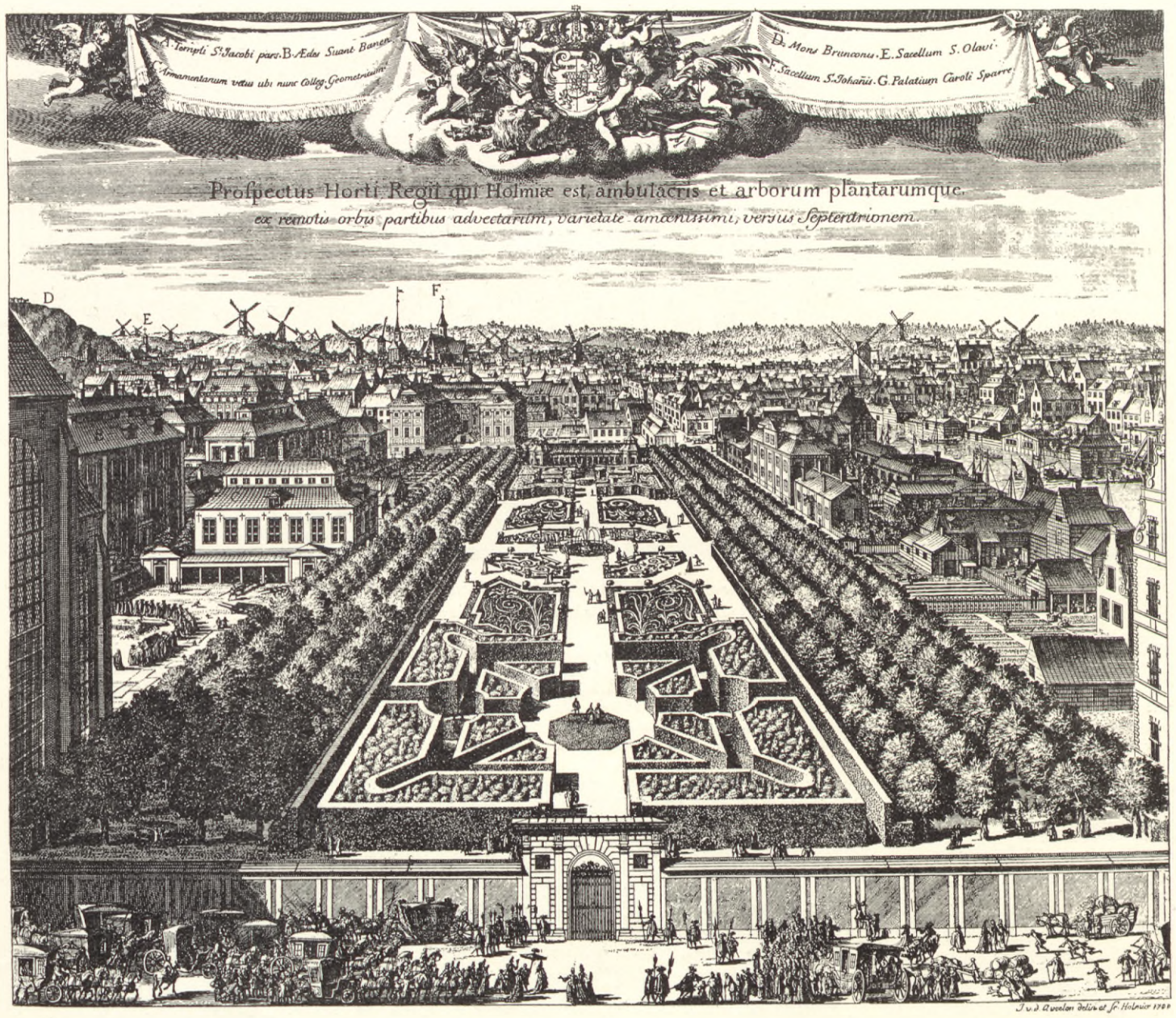

Prospectus Horti Regii qui Holmiæ est, ambulacris et arborum plantarumque
ex remotis orbis partibus advectarum, varietate amœnissimi, versus Septentrionem.

Bild 90. Kungsträdgården från söder. Kopparstick av Joh. v. d. Aveelen, 1700, efter teckning av Erik Dahlberg. Suecia: I. 33.

Här framställes Kungl. trädgården sedd söderifrån med den södra begränsningsmuren, där huvudingången med sin portal var belägen. På Arsenalsgatan i förgrunden en mängd praktkarosser och folk samt bardisanbeväpnad vakt kring portalen; de kungliga avlägga tydligen ett besök i trädgården. Till vänster synes en del av Jakobs kyrkas kor och kyrkogård, där en begravningsprocession framskrider. Kyrkogården sträcker sig fram till det förutnämnda »lusthuset», gamla arsenalen. Till höger synas smärre hus och trädgårdar, omväxlande med större byggnader, samt en flik av Packartorgsviken, den innersta delen av dåvarande Ladugårdslandsviken, som då täckte platsen för nuvarande Berzelii park och genom Näckströmmen stod i förbindelse med Norrström. Längst i norr övre Norrmalm med Olofs, sedan Adolf Fredriks, och Johannes båda träkyrkor, mellan en mängd väderkvarnar. Åt höger Ladugårdslandet. — Orienteringarna äro: — A. Jakobs kyrka; — B. Svante Banérs hus; — C. Gamla Arsenalen, nu Lantmäterikontoret; — D. Brunkeberg; — E. Sankt Olofs kapell; — F. Sankt Johannes kapell; — G. Friherre Karl Sparres palats (brann 1686), sedermera Borgerskapets Enkehus, sist »Sveasalen», slutligen nedrivet för att lämna plats åt Nordiska kompaniets stora byggnadskomplex.

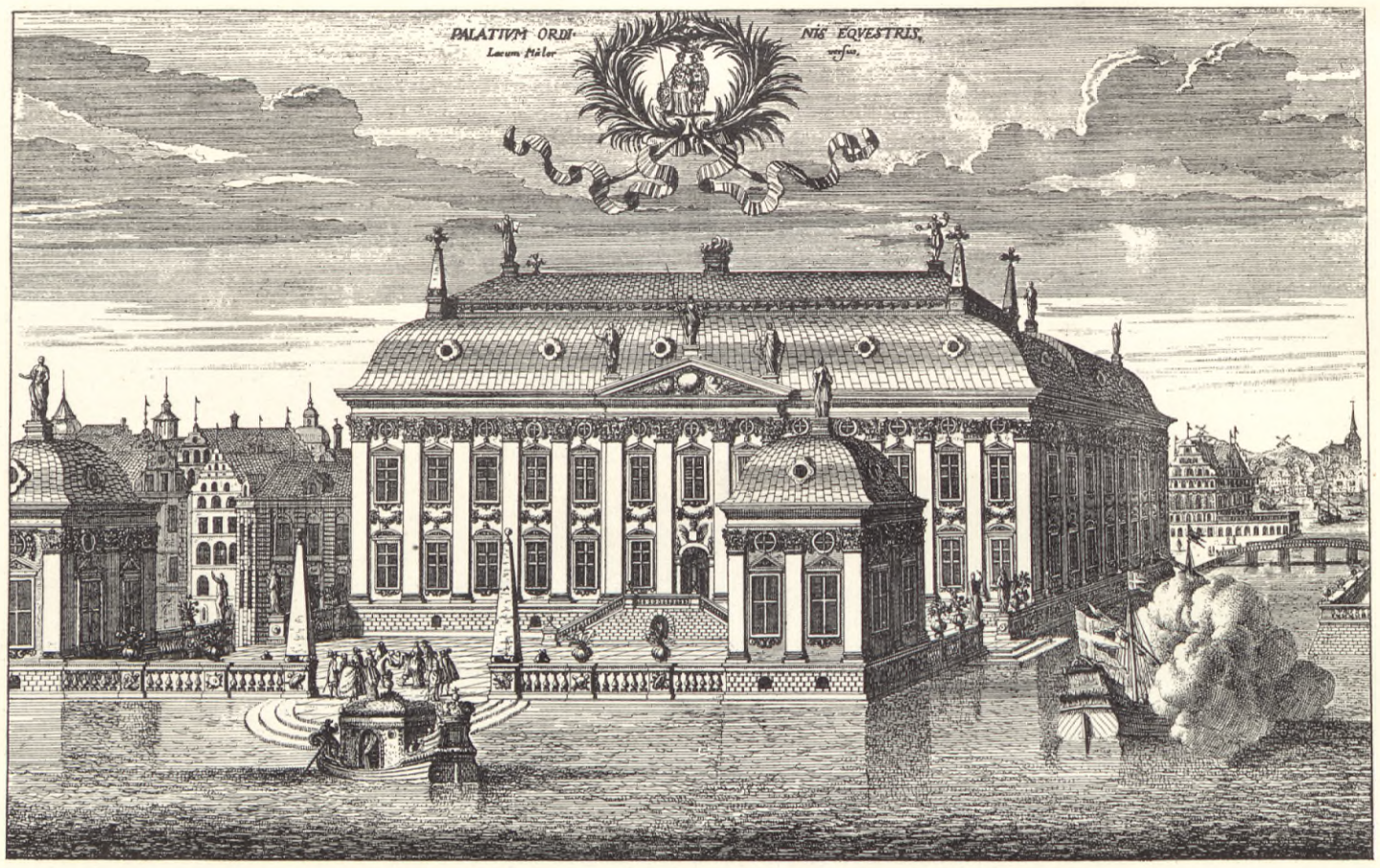

Bild 91. Riddarhuset från nordväst. Kopparstick av Jean le Pautre, omkring 1670, efter teckning av Erik Dahlberg. Suecia: I. 36.

Bilderna 91 och 92 visa Riddarhuset sådant det var avsett att utföras efter ritningar av Simon de la Vallée, Justus Vingboons och Jean de la Vallée. Dessa ritningar blevo dock icke helt följda, i det att de med byggnaden sammanhängande flyglarna åt Riddarhustorget samt terrasseringen med de smärre, vackra paviljongerna mot sjön slopades — jfr bilderna å nästa sida. Till höger å övre bilden synes träbron över Riddarholmskanalen samt längre ned det Leuhusenska huset, vid denna tid greve Karl Pipers palats, nu Petersénska huset, sådant det tedde sig före tillbyggandet på 1800-talet. Längst bort en skymt av Södermalms höjder med Maria Magdalena kyrka. Ett örlogsfartyg i mynningen av Riddarholmskanalen salu-terar den kungsslup med kunglig krona i bakstammen, som synes vid Riddarhustrappan. Riddarhuset byggdes under åren 1643—1674.

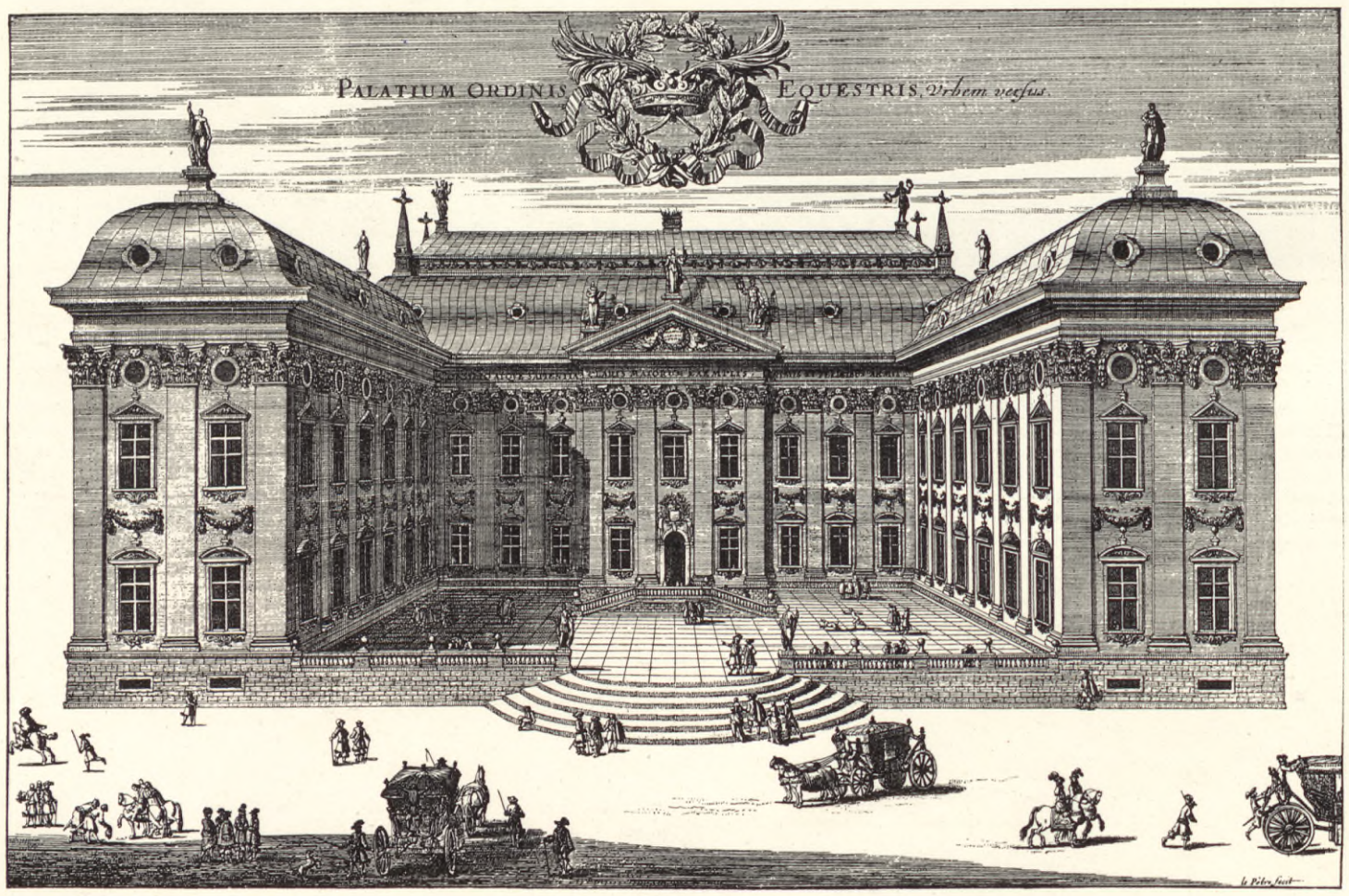

Bild 92. Riddarhuset från söder. Kopparstick av Jean le Pautre, omkring 1670, efter teckning av Erik Dahlberg. Suecia: I. 55.

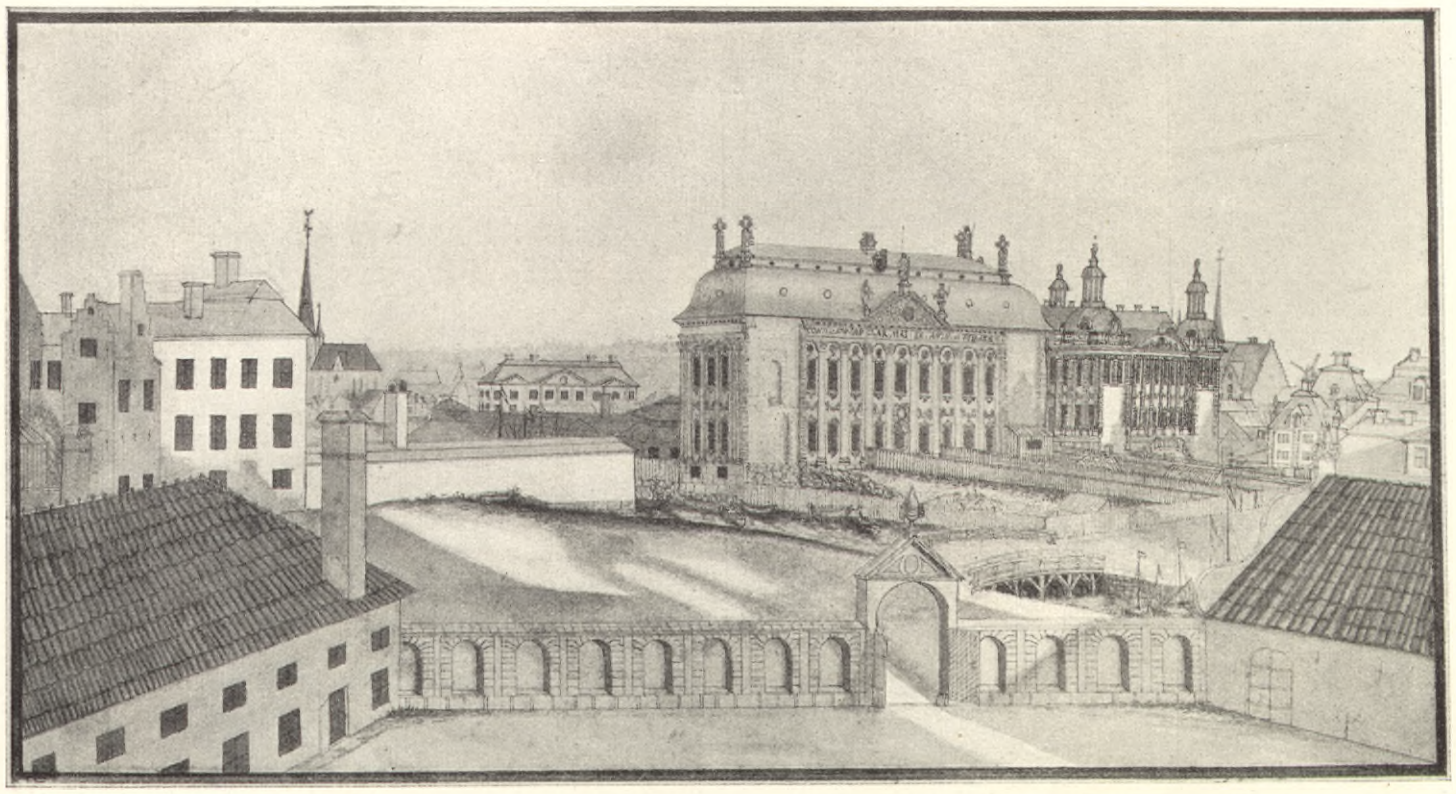

Bild 93. Riddarhuset under byggnad. Osignerad tuschlavyr. Original i Palmsköldska samlingen i Uppsala universitetsbibliotek.

Ovanstående intressanta teckning framställer Riddarhuset under sista perioden av dess byggande. Man ser den södra fasaden med de ännu ej färdiga sidopartierna, där de två åt torget planerade och delvis grundlagda men sedan slopade flyglarna enligt den ursprungliga planen skolat byggas. Hela Riddarhustorget framför är inhägnat av byggnadsplank, delande detsamma i tre avdelningar med port på mitten. Därinnanför byggnadsmaterial och bodar. Åt höger ligger riksskattmästaren Gustaf Bondes palats, även det med flyglarna ännu icke färdiga. Bortom Bondeska palatset synes Jakobs kyrkas höga spira, och längst till höger ligga en del mindre byggnader. Över de kring Riddarhusets gård åt norr liggande låga byggnaderna synes överståthållaren Axel Sparres hus vid Fredsgatan på platsen för nuvarande Akademiens för de fria konsterna hus. Över Riddarholmskanalen går den gamla träbron till Riddarholmen, och i förgrunden synes den på insidan med arkadnischer indelade gårdsmuren framför riksrådet Klas Bielkenstiernas palats, sedan det s. k. Cruus-ska, slutligen Geijerska huset, flankerat av tvenne lägre gårdsbyggnader. Till vänster ligger Bengt Oxenstiernas hus med en låg gårdsflygel nedåt kanalen. Bakom synes Klara kyrka.

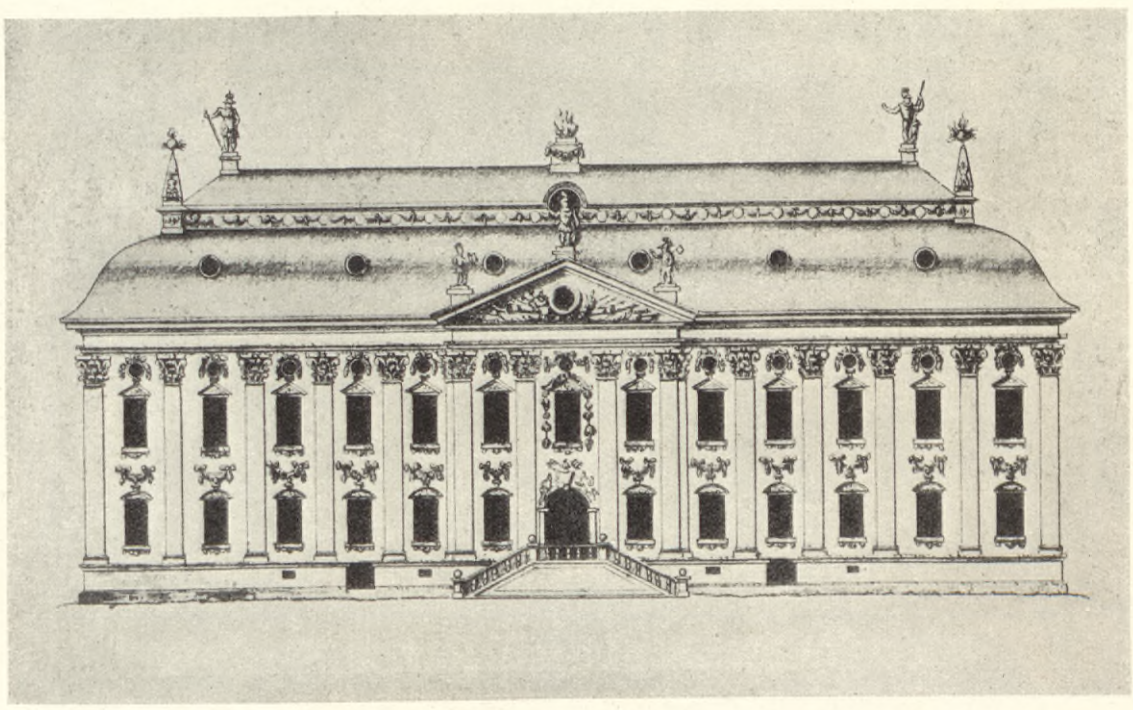

Bild 94. Riddarhuset. Ritning av Jean de la Vallée. Original i Riddarhusets arkiv.

Denna bild överensstämmer i allt väsentligt med Riddarhusets nuvarande utseende.

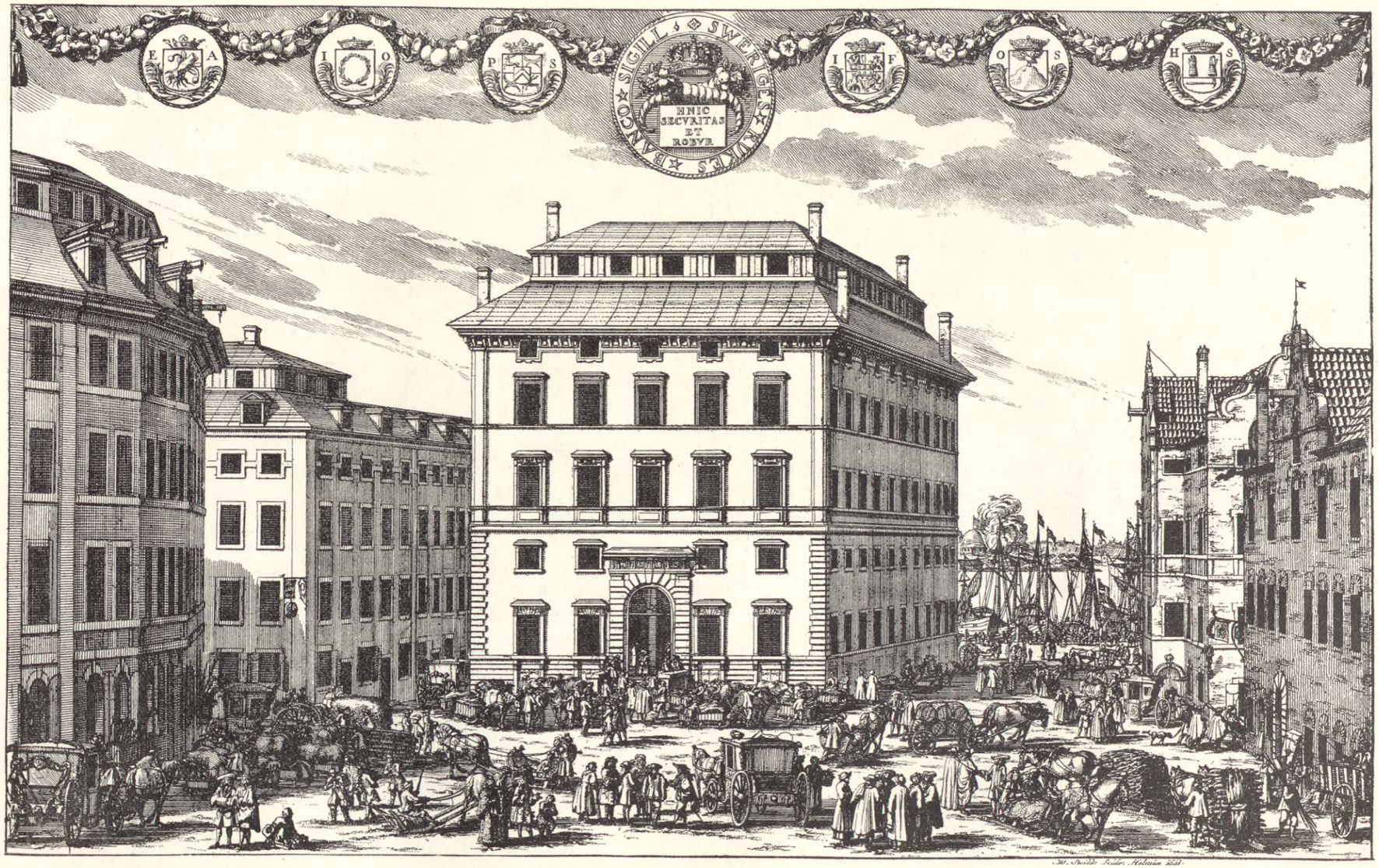

Bild 95. Riksbanken. Kopparstick av W. Swidde 1691, efter teckning av Erik Dahlberg. Suecia: I. 54.

Denna ståtliga bild över Järntorget med Riksbankens hus och omgivningar är särdeles intressant och livfull. Själva Riksbankshuset var, när teckningen för Suecia utfördes, ej fullt färdigt, varför tydligen Nikodemus Tessin d. ä:s byggnadsritning använts. Byggnaden grundlades 1676 på gamla Järnvågens och packhusets tomt och var färdig så att banken kunde inflytta 1680, och den är jämte det tidigare uppförda Axel Oxenstiernas palats och det senare grundlagda nya slottet den mest »romerska» av det karolinska tidevarvets byggnader i Stockholm. I huset till vänster om Riksbankshuset, i hörnet av Österlånggatans mynning och Norra Bankogränden var värdshuset »Tre Kronor» inrymt. Man ser skylten med vapnet »tre kronor» i hörnet av byggnaden. Å det hitre av husen till höger, med de äldre barockgavlarna i hörnet av Järntorgsgatan och torget, synes även en värdshusskylt, troligen värdshuset »Blå Örnens», som låg här vid Järntorget. Hörnhuset mitt emot var apoteket Ängeln; skylten, en skulpterad ängel, synes i själva gathörnet å den utbyggda delen av huset. Genom Södra Bankogrändens mynning skymtar Skeppsbron med sina fartyg och därbakom Kastellholmen med kastellet. Järntorget visar en ytterst livfull vinterbild med praktfulla karosser och enklare slädar, tunga arbetsåkdon med vinfastager, timmer- och vedslädar, herremän med stora muffar, soldater, järnbärare, köpslående folk och tiggande krymplingar m. m.

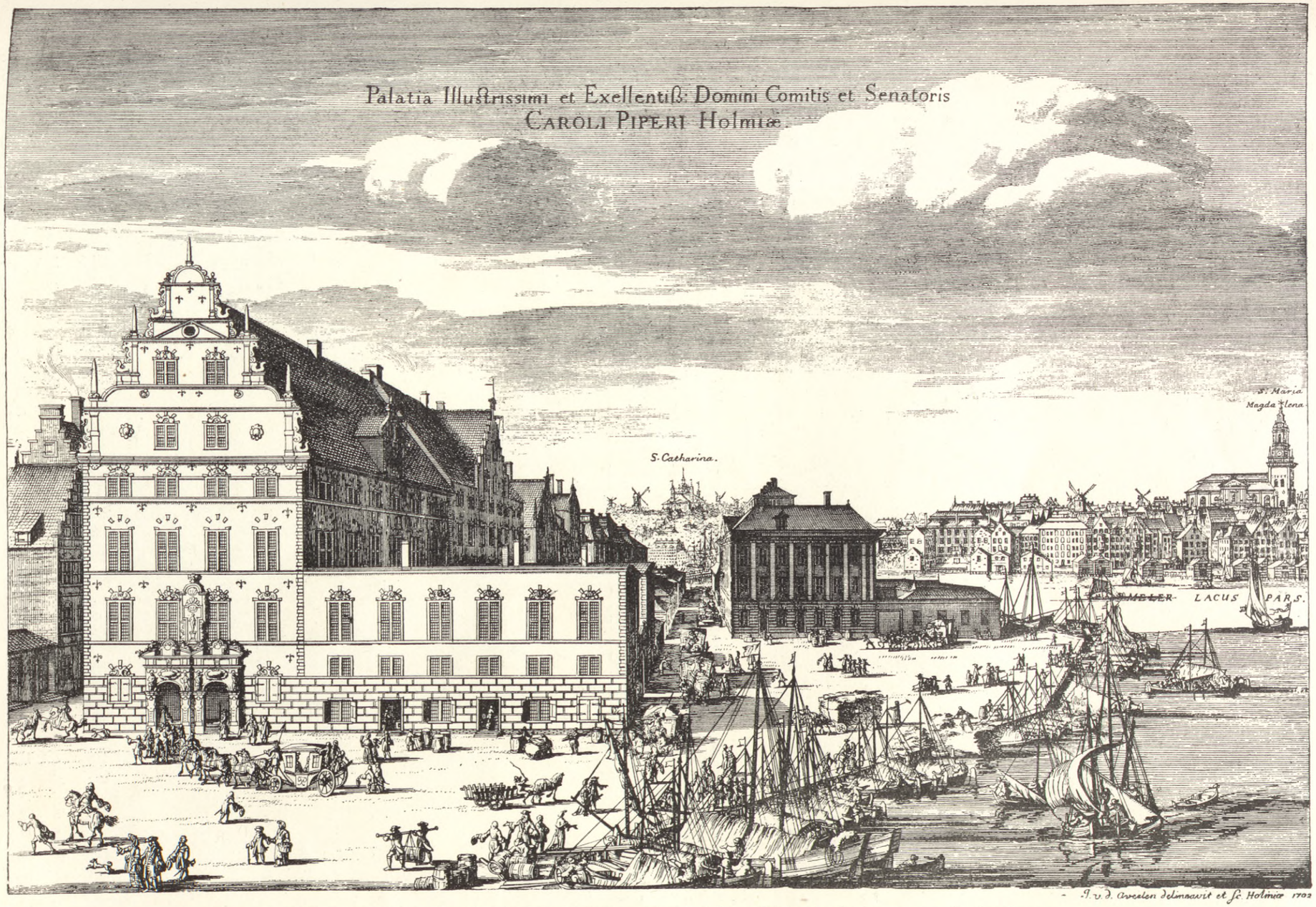

Bild 96. Greve Karl Pipers palats vid Munkbron. Kopparstick av Joh. v. d. Aveelen, 1702. Suecia: I. 49.

Kungl. rådet greve Karl Pipers vackra palats vid Munkbron mitt emot Riddarholmen, nuvarande Petersenska huset, hade uppförts 1645—1649 av underståthållaren Regner Leuhusen efter ritningar av den från Leipzig härstammande Christian Julius Döteber, som verkade som arkitekt och stenhuggare i Stockholm från 1630-talet till inemot mitten av 1670-talet. Huset, ett av Stockholms ståtligaste i sin art, har en rik dekoration i sandsten. Den praktfulla dubbelportalen bär i kartuscher ovan portbågarna de karaktäristiska tänkespråken: »HALT TIGH WÄNLIGA MEDH HWAR MAN, MEN BETRO NEPLIGA ENOM IBLAND TVSENDE» samt »SKIL TIGH IFRÅN TINA OWÄNNER OCH TAGH TIGH LIKWÄL OCH SÅ TIL WARA FÖR TINA WÄNNER». De mot sjösidan framspringande flyglarna påbyggdes senare. Längre bort till höger, i hörnet av Lilla Nygatan och Munkbrotorget, reser sig det s. k. Falkenbergska huset med sina för det Karolinska tidevarvet utmärkande pilasterindelade fasader. Detta hus ägdes under 1700-talets början likaledes av Karl Piper, efter 1758 av handelsborgmästaren Gustaf Kjerrman. Det kvarstår, ehuru något omändrat, ännu i dag. Munkbron visar en livlig rörelse och verksamhet. I bakgrunden Södermalm.

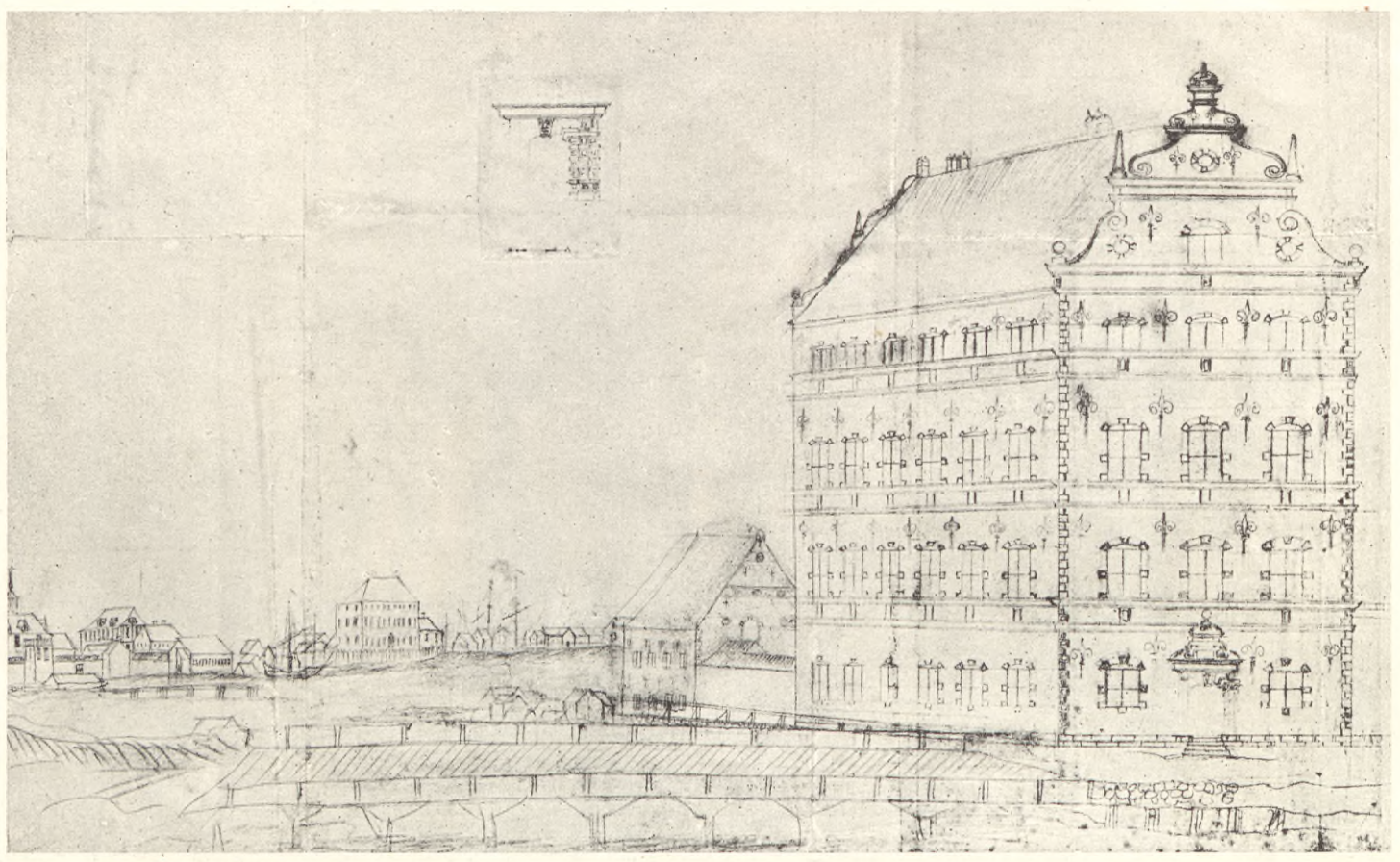

Bild 97. Riksdrotsen greve Per Brahes hus från nordväst. Ofullbordad teckning av Erik Dahlberg. Original i Kungl. biblioteket.

Det ståtliga palats, som gemenligen kallades »gref Pers hus», var beläget på Helgeandsholmen vid dåvarande Norrbro invid Norrströms norra strömfåra, »öster om stora gatan», Norrbrogatan. Det uppfördes åren 1645—48 av statssekreteraren Anders Gyldenklou, som av drottning Kristina erhållit tomten till belöning »för huld, rättrådig och idkesam tjänst». År 1654 köpte riksdrotsen greve Per Brahe egendomen. Byggnaden, som återfinnes på en mängd 1600-tals bilder, är ej återgiven särskilt i Dahlbergs Suecia, ehuru han dock utfört här återgivna teckning till densamma. Det vackra huset var utfört i den för Stockholmsarkitekturen vid mitten av 1600-talet typiska holländsk-tyska senrenässansstilen.

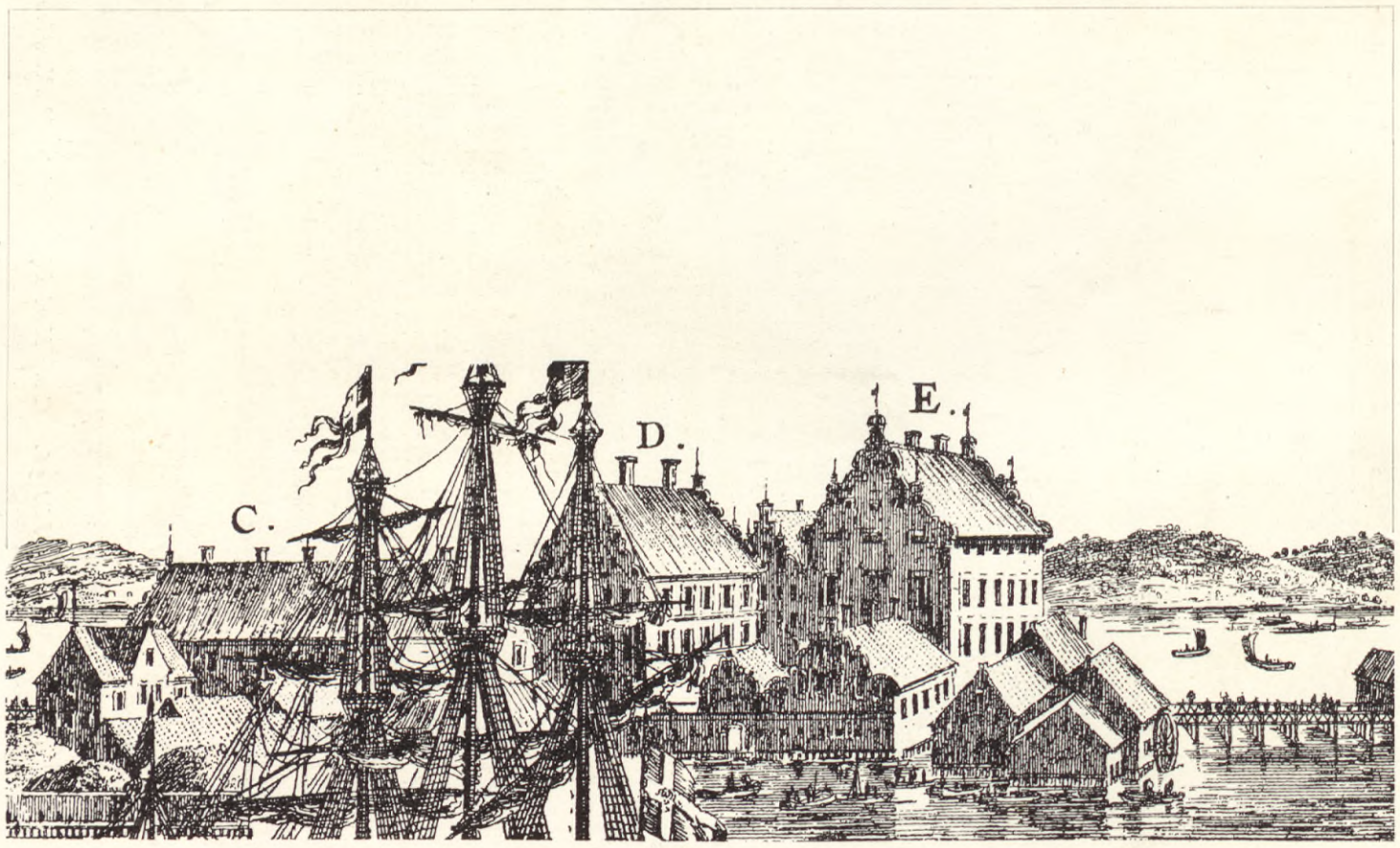

Bild 98. Helgeandsholmen med Per Brahes hus från nordost. Detalj av Adam Perelles stick, Stockholms slott från öster, bild 49.

Här synes »gref Pers hus» från östra sidan (E.) med »badstuguhuset» och bodarna åt strömmen, omslutna av en mur med vattenport, utanför vilken den pålade båthamnen var belägen. Åt höger se vi Norrbro och en av strömkvarnarna. Till vänster ligger amiralen Flemings hus (D.) och Mynthuset (C.).

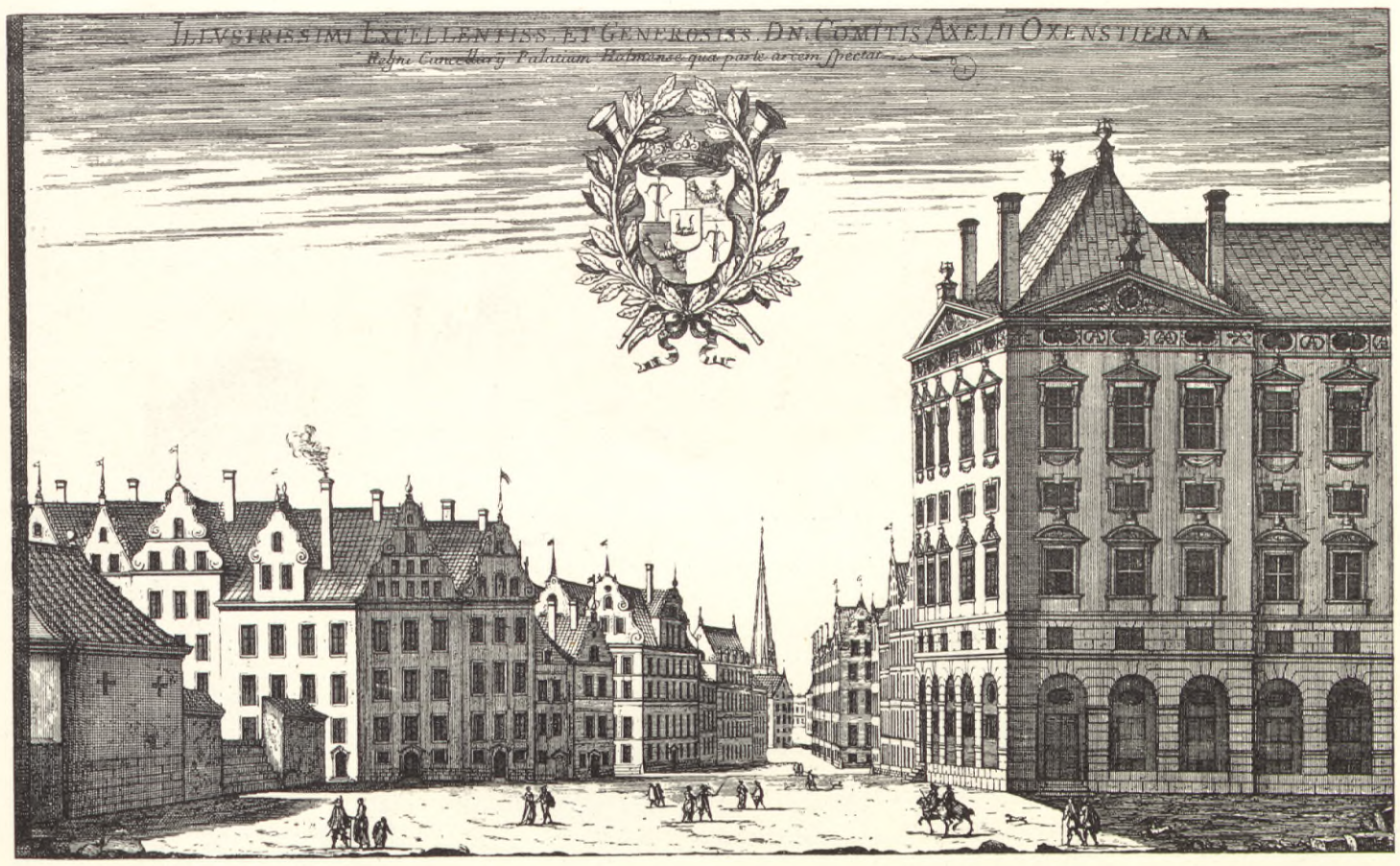

Bild 99. Axel Oxenstiernas palats. Kopparstick av Jean Marot, omkring 1670, efter teckning av Erik Dahlberg. Suecia: I. 43.

Huset till höger är rikskanslären greve Axel Oxenstiernas palats vid Storkyrkobrinken, påbörjat antagligen vid 1650-talets början. Bygget avbröts dock 1654, vid rikskanslärens död, då endast södra delen åt brinken hunnit bliva färdig. Den övriga delen av den å bilden här synliga byggnaden kom aldrig till utförande. Byggnadens arkitekt har antagits vara N. Tessin d. ä., och det ännu kvarstående palatset är det äldsta provet på »romersk» palatsarkitektur i Stockholm samt i detta avseende intressant att jämföra med de senare uppförda Riksbanken och Slottet.

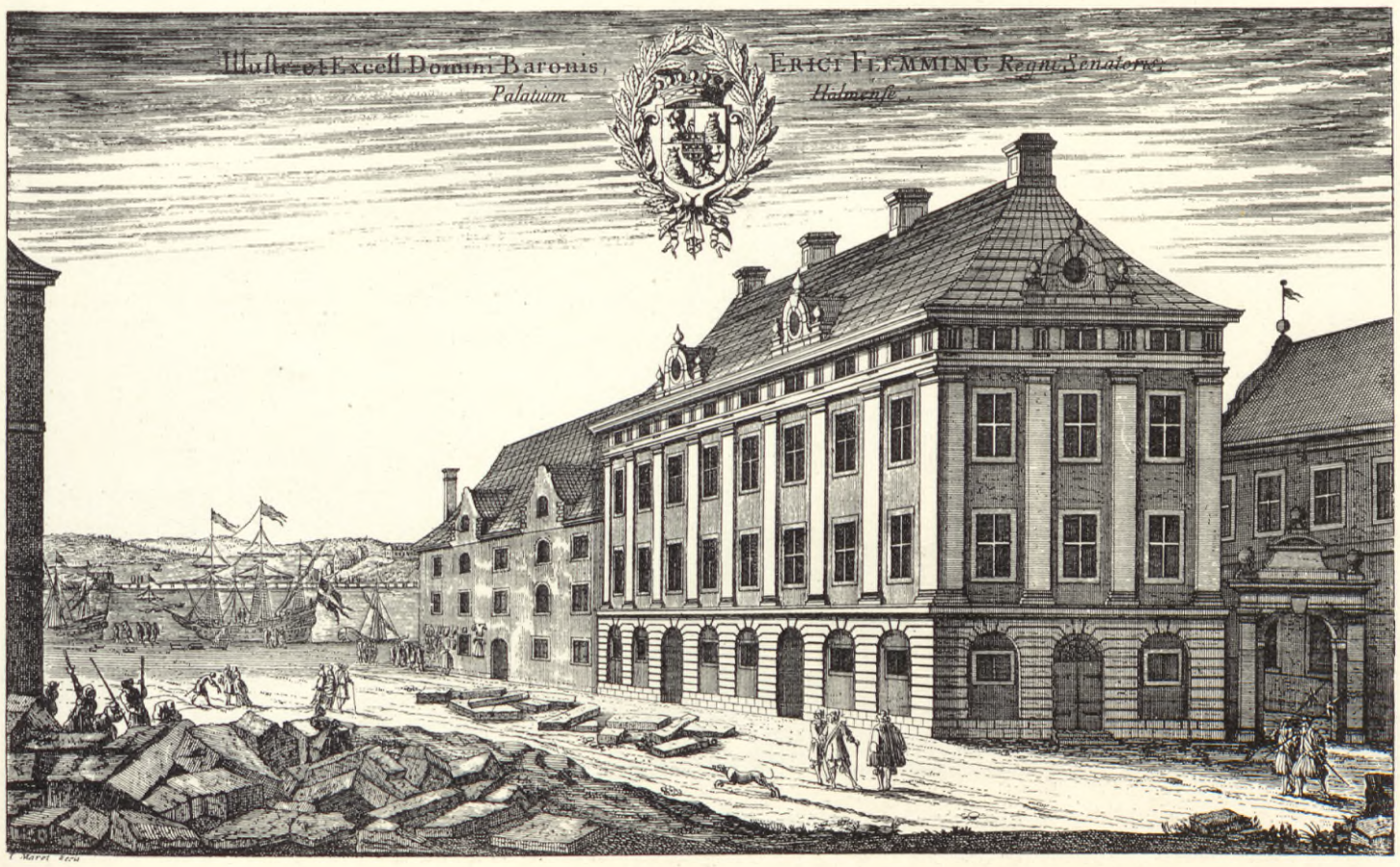

Bild 100. Erik Flemings palats. Kopparstick av Jean Marot, omkring 1670, efter teckning av Erik Dahlberg. Suecia: I. 46.

Detta vid Slottsbacken i hörnet av Österlånggatan belägna hus, uppfördes efter 1653 av riksrådet friherre Erik Fleming, möjligen efter N. Tessin d. ä:s ritning. Med sin rusticerade undervåning och släta genomgående doriska pilastrar, uppbärande den lilla mezzaninvåningen under taket, utgjorde huset ett typiskt prov på Tessinsk 1600-talsklassicism. Genom en gårdsmur med portal synes huset å gravyren förenat med en äldre gavelförsedd byggnad åt söder vid »Saltcompagni-gränden», nuvarande Telegrafgränden, som torde varit Henrik Flemings betydligt äldre hus, nu försvunnet, medan Erik Flemings hus ännu finnes kvar i jämförelsevis väl bevarat skick i hörnet av Österlånggatan och Slottsbacken. Nedanför åt Skeppsbron synes Saltkompaniets hus på den tomt, där Telegrafstationen nu ligger.

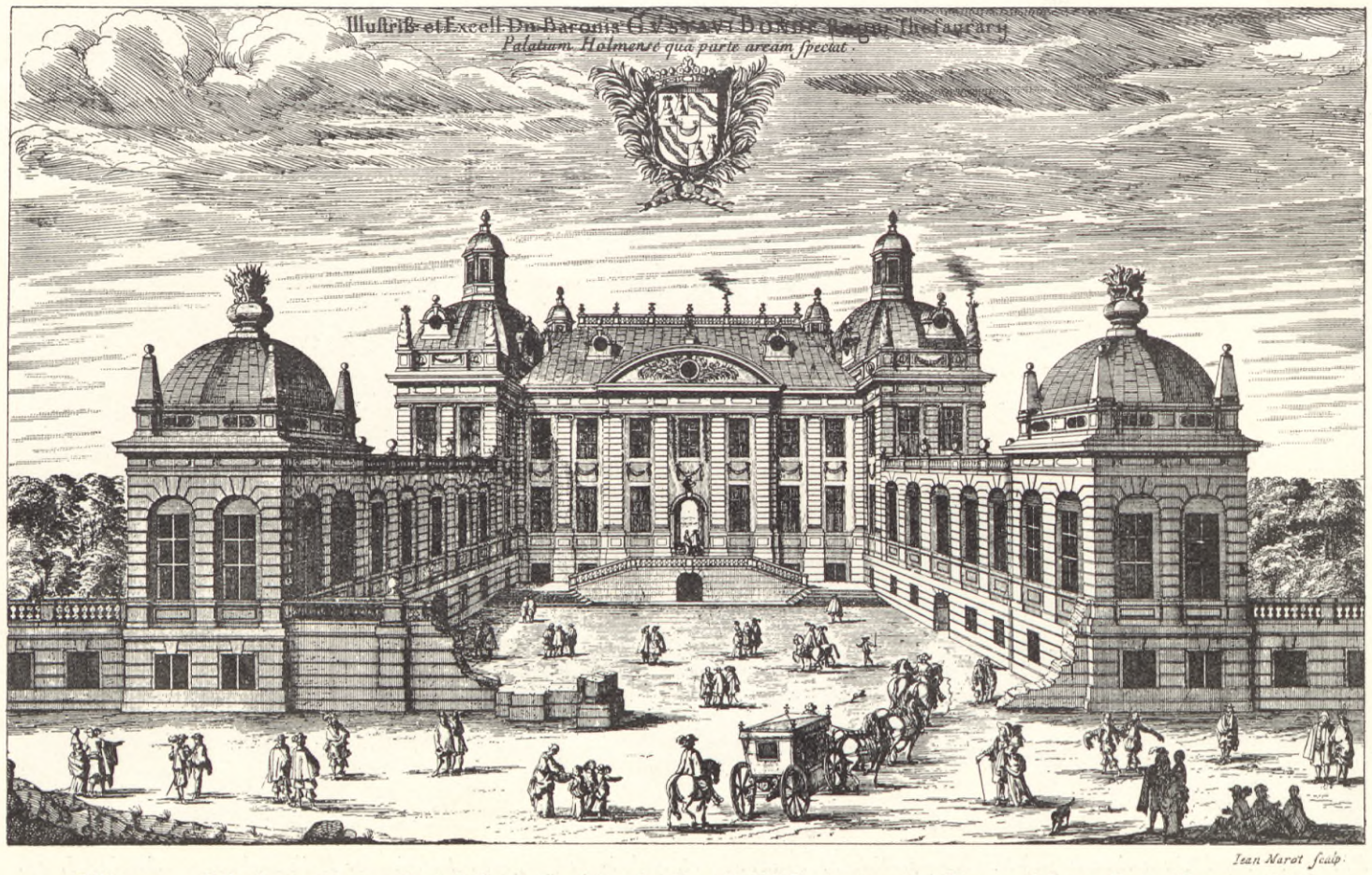

Bild 101. Riksskattmästaren Gustaf Bondes palats, fasaden åt Riddarhustorget. Kopparstick av Jean Marot, 1668, efter teckning av Erik Dahlberg. Suecia: I. 41.

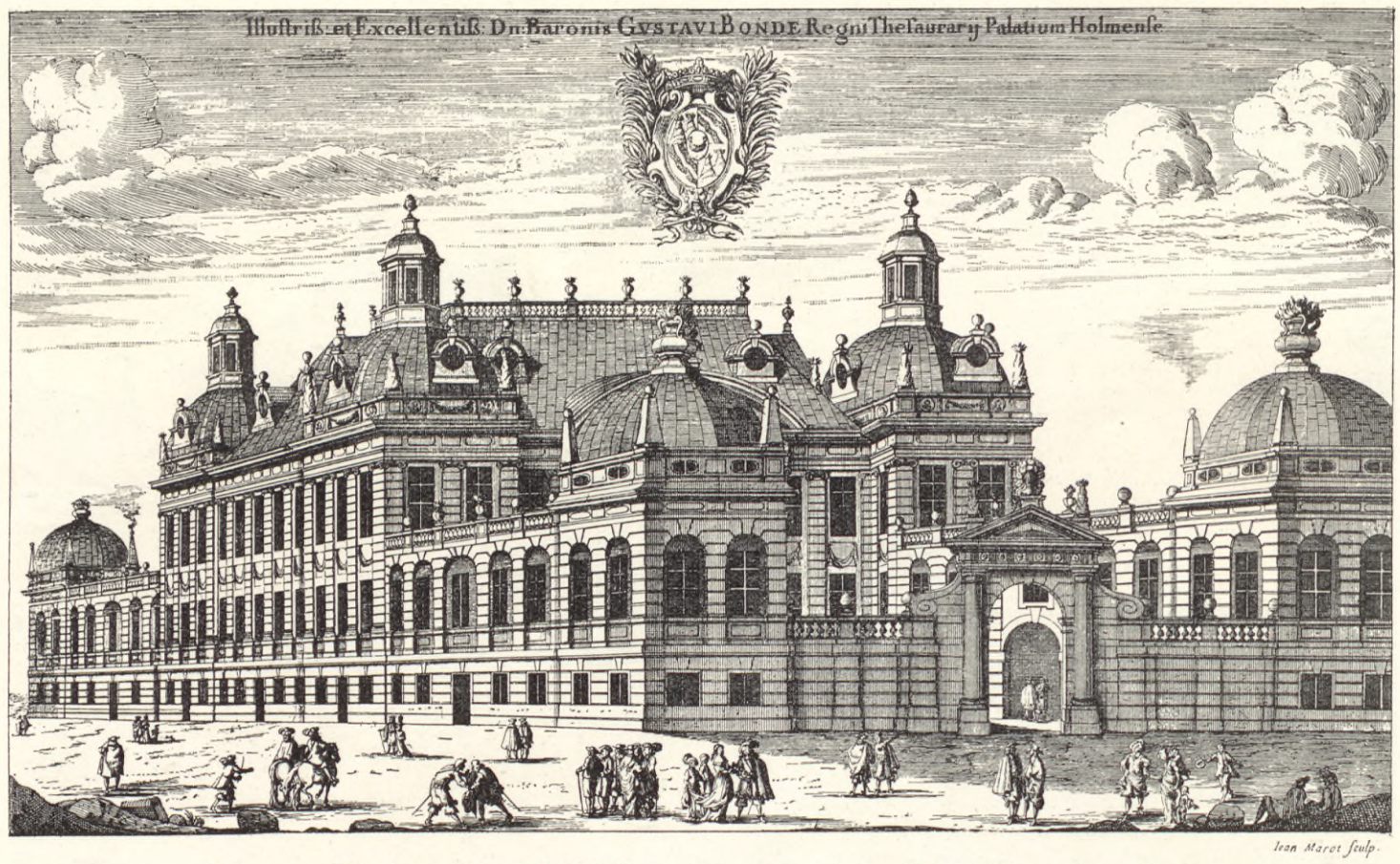

Bild 102. Riksskattmästaren Gustaf Bondes palats åt nordost. Kopparstick av Jean Marot, efter teckning av Erik Dahlberg. Suecia: I. 42.

Riksskattmästaren Gustaf Bonde lät under de senaste åren av sin levnad invid Riddarhuset uppföra här avbildade palats, troligen i huvudsak färdigt vid hans död 1667. Trots senare förändringar samt den omständigheten, att palatset i verkligheten ej helt torde utförts så som det här framställes, kan den mäktiga byggnaden anses som en av de till vår tid bäst bevarade stormannaboningarna i Stockholm från detta tidevarv. Vid bygget äro dokumentariskt knutna samtidens båda största arkitektnamn, Nikodemus Tessin d. ä. och Jean de la Vallée, utan att det dock är fullt utrett, vem som förlänat palatset dess utpräglat franska stil: byggnaden med flyglar och paviljonger utbredande sig i en H-formig grundplan, murarna försedda med rusticerade pilastrar och en kraftigt framskjutande taklist, ovanför vilken höjer sig en rikt utbildad takarkitektur, varpå ännu de nordligaste paviljongernas tak visa ett gott prov. Palatsets väl genomförda arkitektur tål gott jämförelse med den till stilen besläktade franska hôtelarkitekturen vid seklets mitt. Palatset övergick på 1700-talet i stadens ägo och omändrades till Rådhus. Se därom vidare under 1700- och 1800-talen.

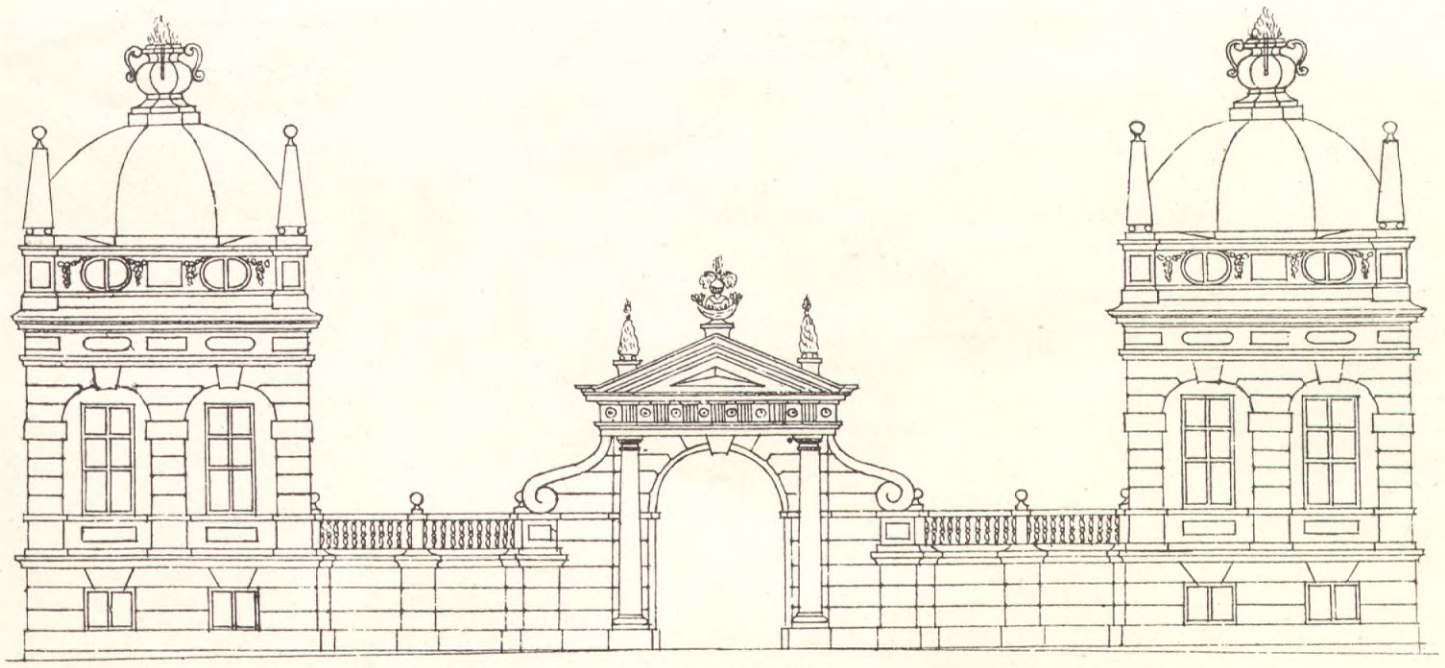

Bild 103. Bondeska palatsets projekterade södra paviljonger och gårdsmur. Original i Stadens arkiv.

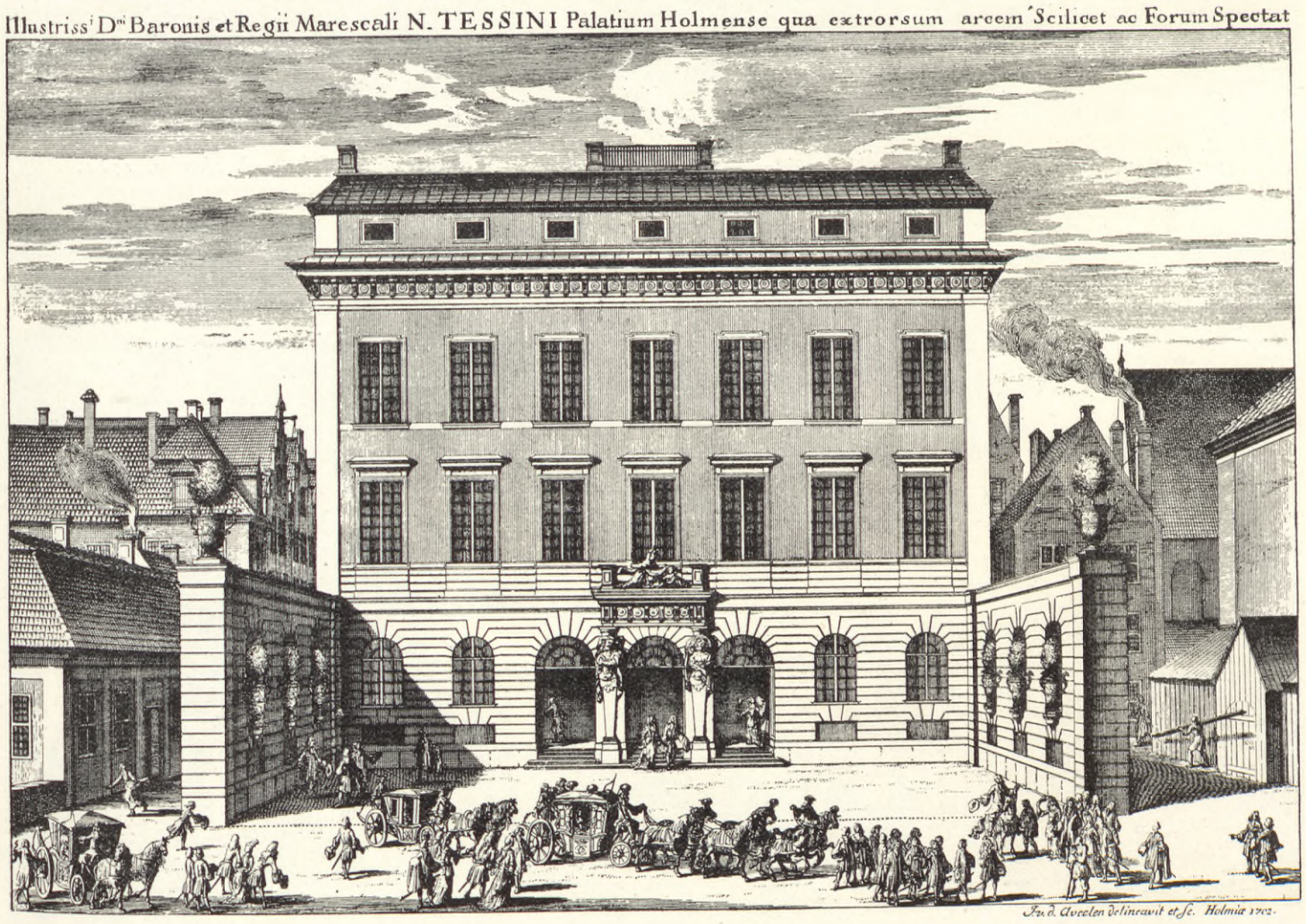

Bild 104. Tessinska palatset, fasaden åt Slottsbacken. Kopparstick av Joh. v. d. Aveelen, 1702, efter teckning av densamme. Suecia: I. 50.

Bilden visar Nikodemus Tessin d. y:s berömda palats vid Slottsbacken mitt emot Slottet. Det uppfördes åren 1692—97 efter ritningar av honom själv. Den ädla, i klassisk italiensk stil hållna fasaden, bildar utanverket till ett av de mest praktfullt inredda och dekorerade privathus, som funnits i Stockholm. Den av tvenne flyglar och arkitektoniskt behandlade murar omslutna gården bakom palatset har Tessin genom sinnrika dekorativa arrangemang förstått utnyttja på ett högst märkligt vis, så att den genom ett skenperspektiv framstår betydligt större, än den i verkligheten är. Byggnaden kostade honom enligt hans egen uppgift 100.000 livres, möbleringen oräknad. Huset inlöstes 1756 av kronan, kom sedan i Stockholms stads ägo och användes som överståthållarens bostad liksom ännu i dag. Huset är bibehållet i det skick, bilden visar, med undantag av de båda framspringande sidomurarna, som rivits. Jämför bild 105 och 106 å nästa sida. — Trenne praktrum finnas ännu bevarade i ursprungligt skick.

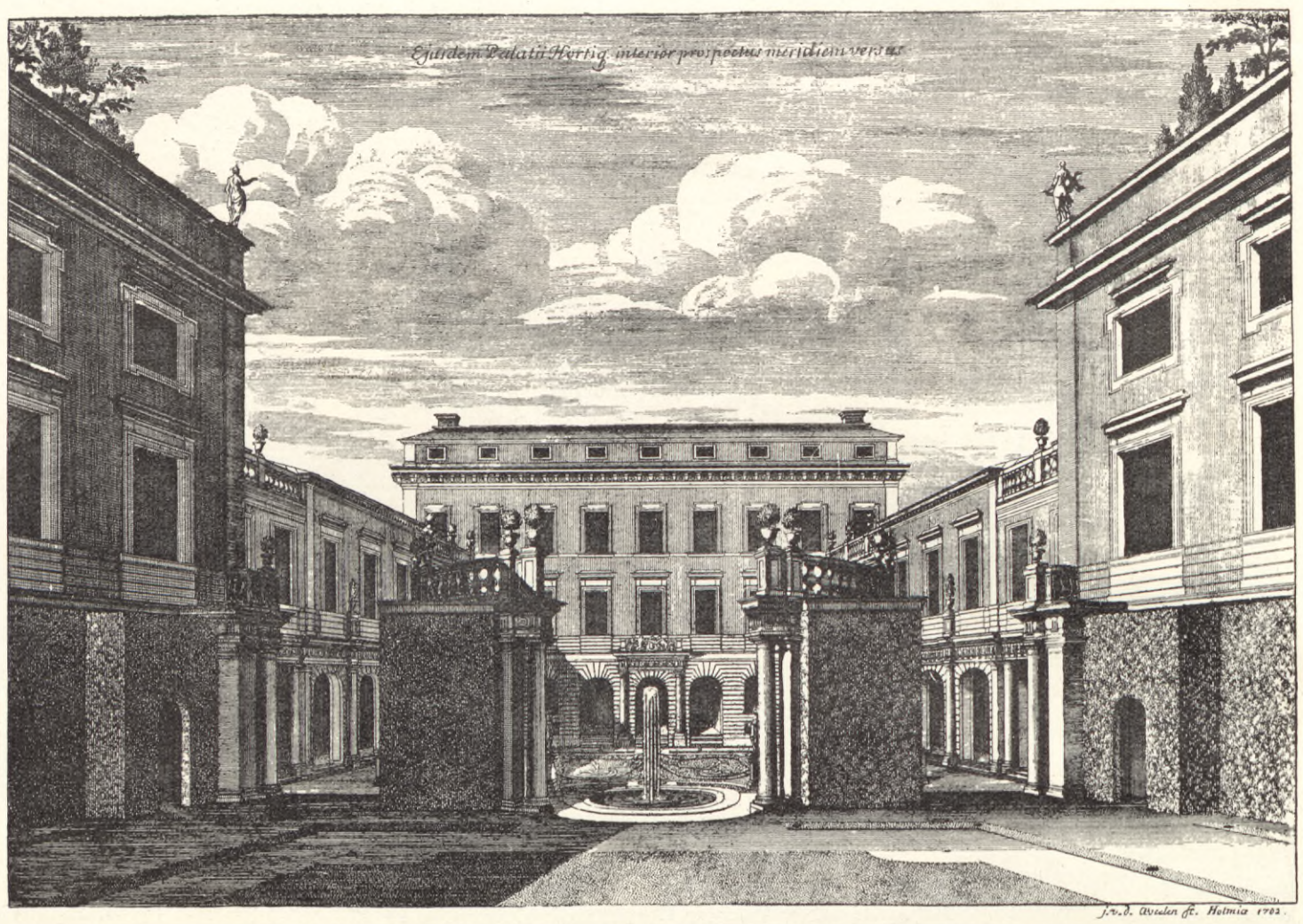

Bild 105. Tessinska palatset, gården från söder, mot huvudbyggnaden. Kopparstick av Joh. v. d. Aveelen, 1702, efter teckning av densamme. Suecia: I. 51.

Bild 106. Tessinska palatset, gården från huvudbyggnaden mot söder. Kopparstick av Joh. v. d. Aveelen 1702, efter teckning av densamme. Suecia: I. 52.

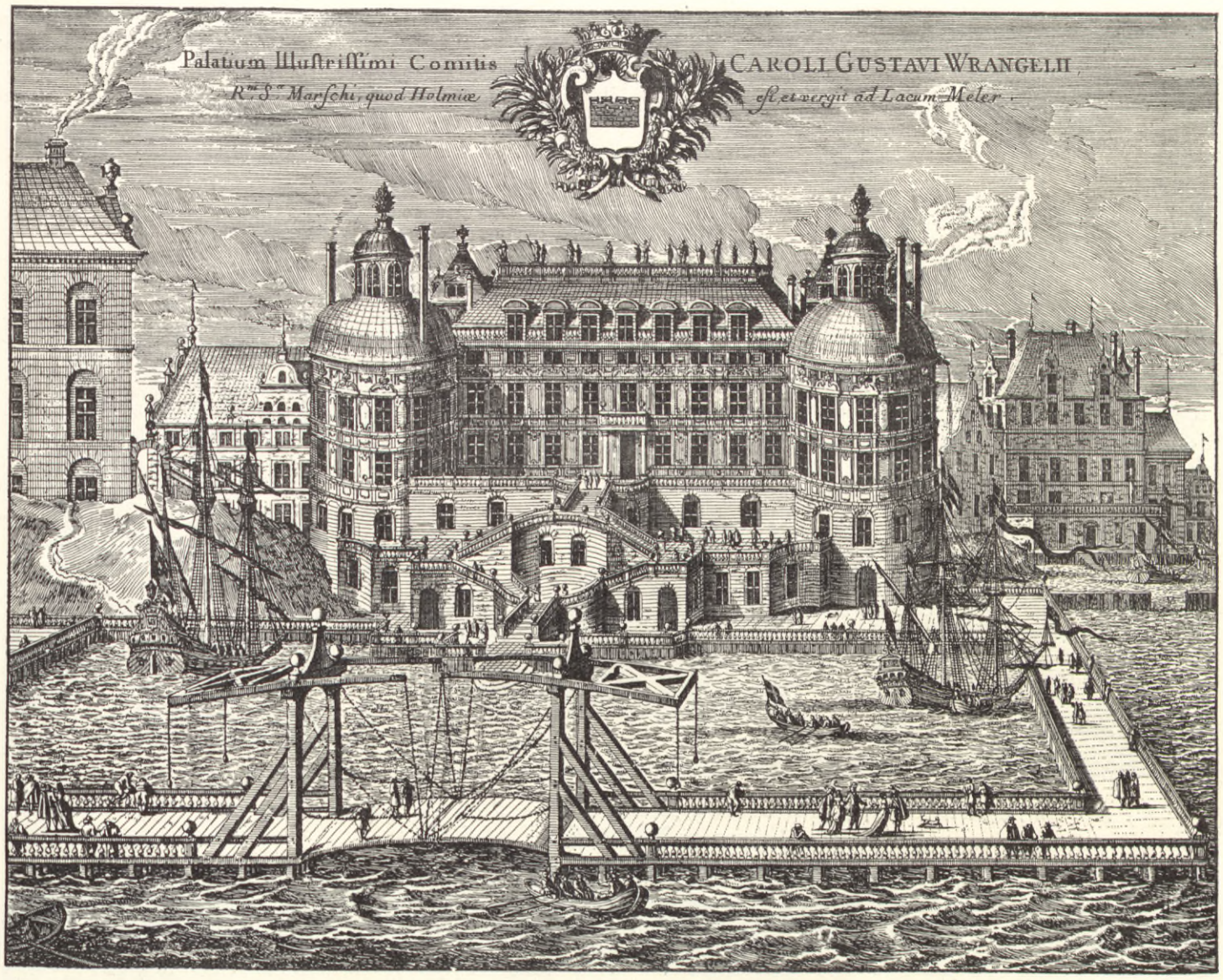

Bild 107. Wrangelska palatset på Riddarholmen, västfasaden. Kopparstick av Jean le Pautre, omkring 1670, efter teckning av Erik Dahlberg. Suecia I. 38.

Det praktfulla palats, som »fältherren» greve Karl Gustaf Wrangel åt sig lät uppföra på 1650-talet å Riddarholmen, var enligt ett samtida omnämnande »det kosteligaste uti hela Riket och många andra land». Lars Sparres gamla hus, som stod på tomten, ingick i det nya palatset. Jfr bild 17, detalj av S. v. Vogels stora Stockholmsbild. Sparres hus var sammanbyggt med ett av de gamla befästningstornen från medeltiden, och detsamma ingick nu även i Wrangels palats jämte ett nybyggt liknande torn, det norra. Efter att förgäves sökt få Jean de la Vallée till arkitekt, anlitade Wrangel slutligen Nikodemus Tessin d. ä., vilken från år 1653 arbetade som byggets arkitekt, under intresserad medverkan av den arkitekturkunnige byggherren själv, som vid samma tid även lät åt sig i Upland vid Mälaren uppföra det ståtliga Skoklosters slott. Den från sin långa sydländska studieresa då nyligen återvände Tessin omsatte utomlands vunna intryck i detta palatsbygge, ett av hans tidigaste i stor stil, och bland alla hans verk särskilt märkligt genom sin intressanta fönsterarkitektur och myckenheten av ornamentala detaljer, de sistnämnda nu emellertid på få undantag när försvunna. Wrangel dog 1676, varefter arvingarna innehade palatset, som de dock uthyrde. År 1693 brann byggnaden, men reparerades nödtorftigt. Efter Slottets brand 1697 inköptes palatset av Karl XII, som lät tillbygga detsamma, varefter det i mer än 57 år, till 1754, användes som bostad för den kungliga familjen och på grund därav sedan långt fram i tiden benämndes »Kungshuset». Numera inrymmer palatset lokaler för Svea hovrätt, Statskontoret m. fl. ämbetsverk. De praktfulla trappanläggningarna liksom bryggorna vid Mälarstranden äro längesedan försvunna. Fasaden åt landsidan är däremot än idag jämförelsevis väl bevarad. Jfr bild 109.

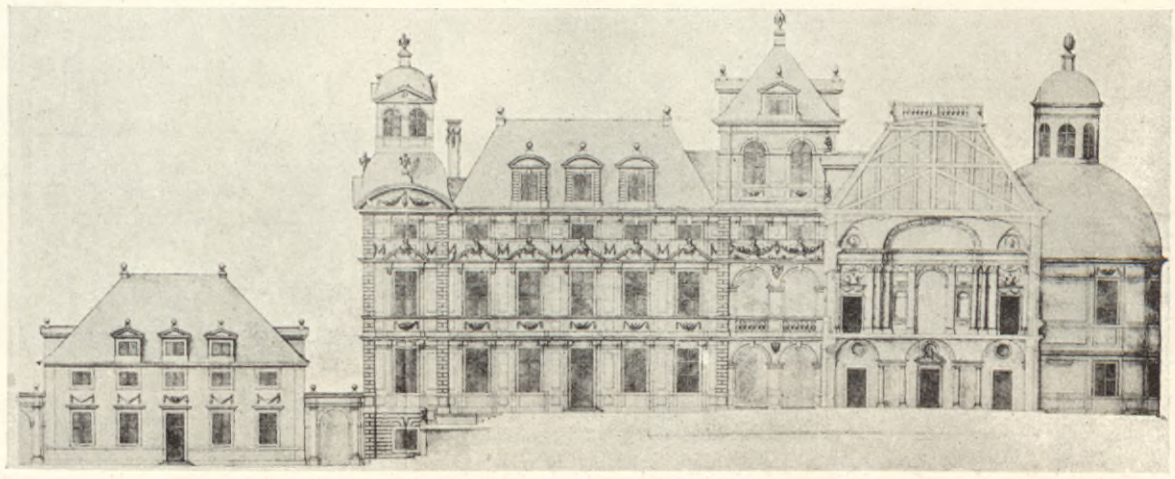

Bild 108. Fasad- och sektionsritning till Wrangelska palatset av Nikodemus Tessin d. ä. Original i Nationalmuseum.

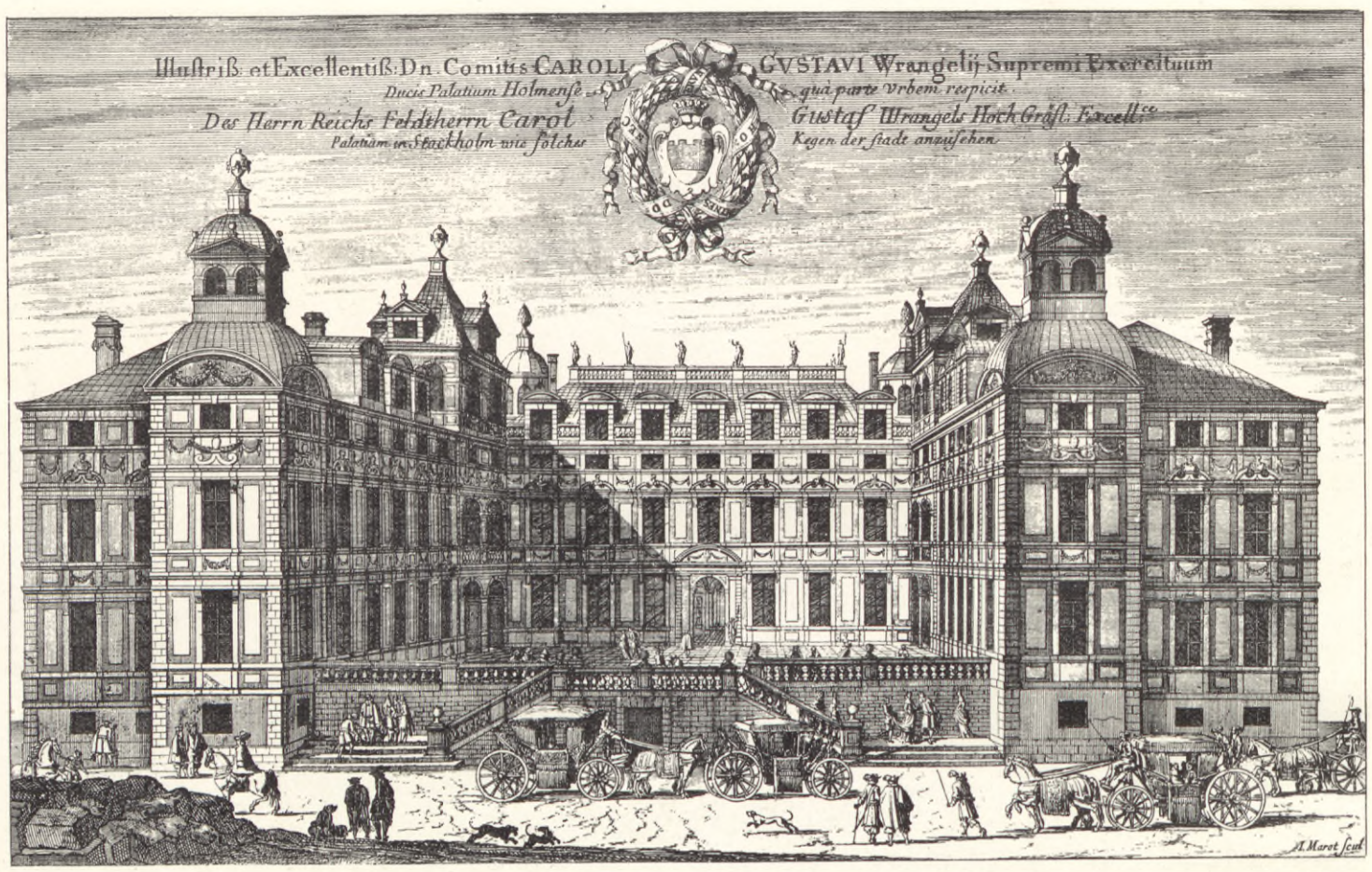

Bild 109. Wrangelska palatset på Riddarholmen, fasaden åt Birger Jarls torg. Kopparstick av Jean Marot, 1667, efter teckning av Erik Dahlberg. Suecia: I. 37.

(Se texten till bild 107 å föregående sida.)

Bild 110. Schering Rosenhanes palats, sydfasaden. Kopparstick av Jean Marot, omkring 1670, efter teckning av Erik Dahlberg 1661. Suecia: I. 47.

Stockholms stads överståthållare från 1652, friherre Schering Rosenhane (död 1663), lät uppföra sitt palats på Riddarholmen, ungefär där kvarnen står på »Vädersolstavlan», bild 4. Närmast till vänster ligger Karl Gustaf Wrangels palats med det norra runda tornet synligt, medan Dahlberg måst tänka sig en del av detta palats nedrivet, för att kunna visa Rosenhaneska palatsets tomt. Nedanför till vänster ligger det gamla medeltida befästningstornet, nu Arkivtornet. Från höjden erbjuder sig mot norr en storartad utsikt över Mälaren mot Kungsholmen, Munklägret och Norrmalm, där bl. a Klara kyrka och Vårdtornet på Brunkeberg framträda. Det Rosenhaneska palatset flankeras numera av långa flyglar, belägna på de gården omgivande sidomurarnas plats, samt disponeras av Generalstaben.

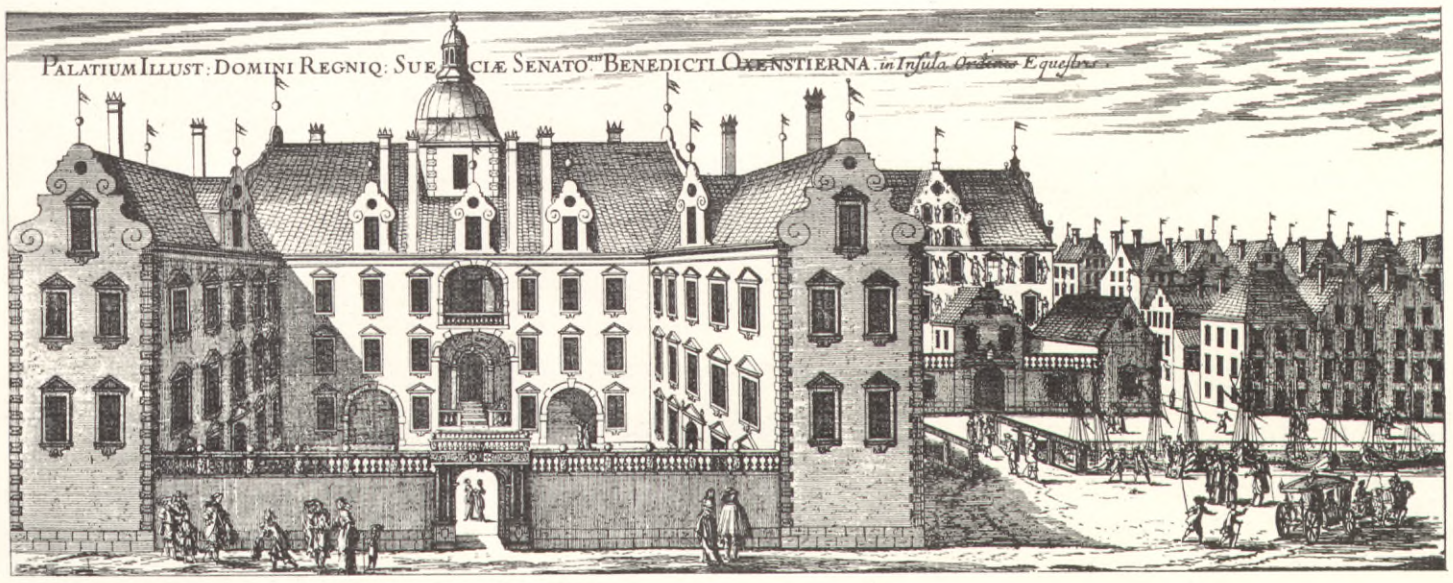

Bild 111. Riksrådet Bengt Oxenstiernas palats å Riddarholmen. Kopparstick av Jean Marot omkring 1670, efter teckning av Erik Dahlberg. Suecia: I. 44.

Bengt Oxenstiernas palats, vars fasad åt nuvarande Birger Jarls torg å Riddarholmen återgives här ovan, var en för den yngre Vasatiden, 1600-talets förra del, karaktäristisk anläggning med sin huvudbyggnad och två vinkelrätt framspringande flyglar omslutande en av en mur med inkörsport begränsad gård. Ehuru i förändrat skick kvarstår det än idag. — Till höger synes bron över Riddarholmskanalen, bortom vilken reser sig Erik Rynings efter samma huvudschema uppförda palats, det nuvarande s. k. Bergstrahlska huset vid Stora Nygatan och Riddarhustorget med portlängan nere vid Munkbron. Till höger om Ryningska huset sträcker sig Gråmunkegränden uppåt Stora Nygatan, på 1600-talet kallad Konungsgatan.

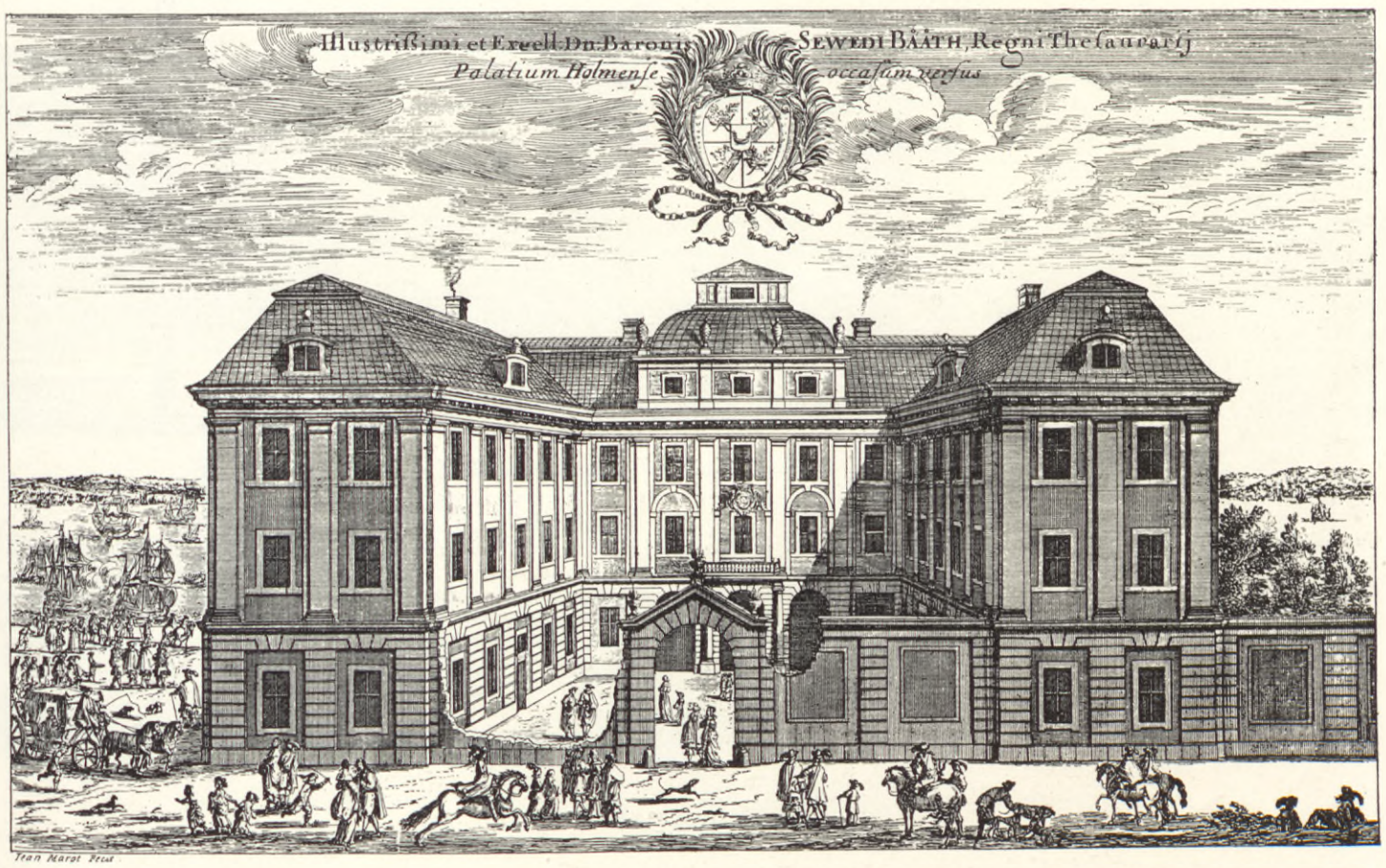

Bild 112. Riksskattmästaren Sewed Bååts palats å Blasieholmen, nu Frimurarordens stamhus. Kopparstick av Jean Marot, omkring 1670, efter teckning av Erik Dahlberg. Suecia: I. 45.

Bland de personer, som av drottning Kristina erhöllo donationsbrev på tomter å Blasieholmen »till den ända at der godhe huus till hederlig prospect för Wårt Kongl. Slått skole blifwa lagde», var även Seved Bååt. Donationen gavs 1650, och före riksskattmästarens död, 1669, var huset färdigt åtminstone i det yttre. Det återgives redan på det stora kopparsticket över Karl X:s begravning 1660, men torde då knappast hava varit fullt färdigt. Efter Seved Bååts död, 1669, övertogs palatset av hans svåger, Gustaf Otto Stenbock, som fullbordade det. Arkitekt var Nikodemus Tessin d. ä. Palatset är än idag väl bevarat, ehuru tillbyggt mot öster. Och i det inre finnes ännu praktfulla stucktak från den Stenbockska tiden.

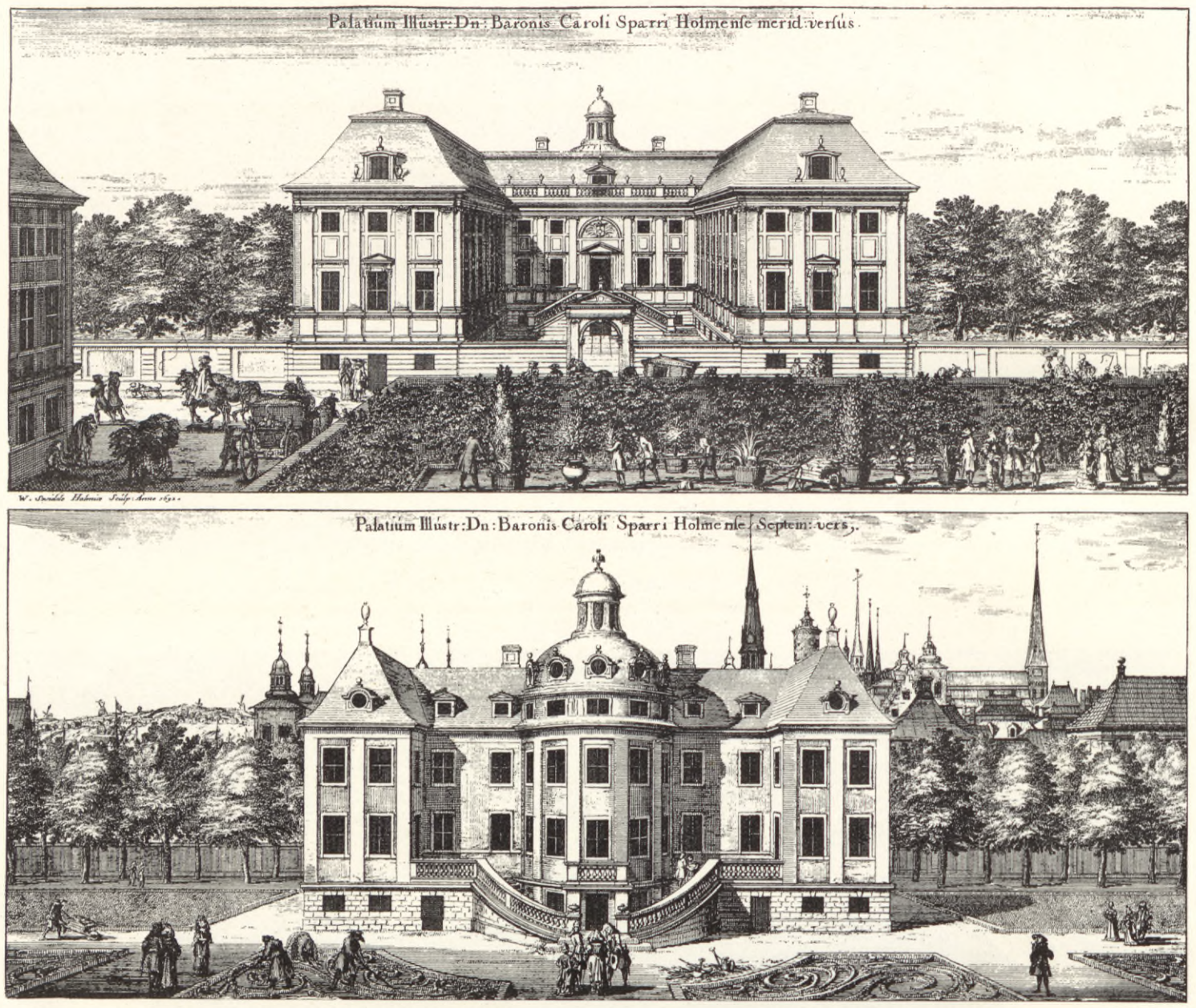

Bild 113. Friherre Karl Sparres palats. Kopparstick av Willem Swidde 1692, efter teckning av Erik Dahlberg. Suecia: I. 53.

Generalen friherre Karl Sparre († 1699) var ägare till detta palats, som låg vid nordvästra hörnet av Kungsträdgården, synlig framför huvudfasaden med trädgårdsarbetare och förnäma promenerande. Den väl avvägda arkitekturen är typisk för upphovsmannens, Nikodemus Tessin d. ä:s, senare, med de samtida landsslottens besläktade palatsbyggnadskonst. Under det byggnadens interiör med bl. a. sin ovala salong hade fransk karaktär, var fasadbehandlingen påverkad av den holländska klassicismen. Denna byggnad har haft mycket växlande öden. Efter att hava varit adelspalats blev det nämligen borgerskapets änkehus, gemenligen kallat »Enkehuset», och när denna inrättning 1879 förlades till Norrtullsgatan, inrymdes däri nöjesetablissementet Svea-Salen, som för några år sedan nedrevs för att lämna plats åt Nordiska kompaniets stora komplex.

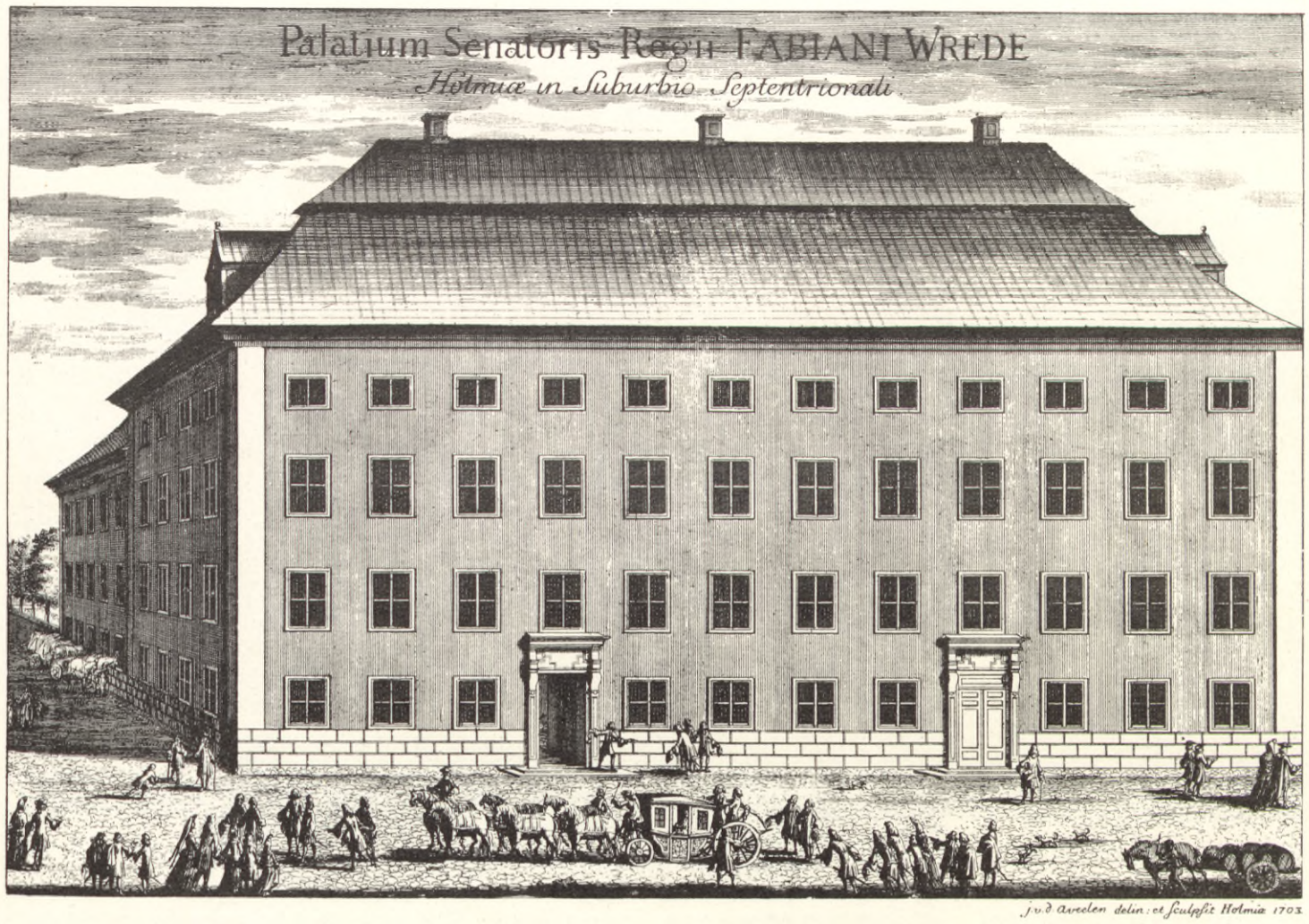

Bild 114. Kungl. rådet greve Fabian Wredes palats. Kopparstick av J. v. d. Aveelen 1703. Suecia: I. 48.

Detta palats, mera verkningsfullt genom sin massa än genom någon rikare utbildad arkitektur var beläget på Norrmalm vid Drottninggatan, n:r 29 A och B, och ombyggdes 1903 för nuvarande A.-B. Restaurant Kronprinsen. Det medtogs väl i Dahlbergs Suecia på grund av sin ägares framstående ställning såsom en av Karl XI:s mest betrodde män inom statsförvaltningen.

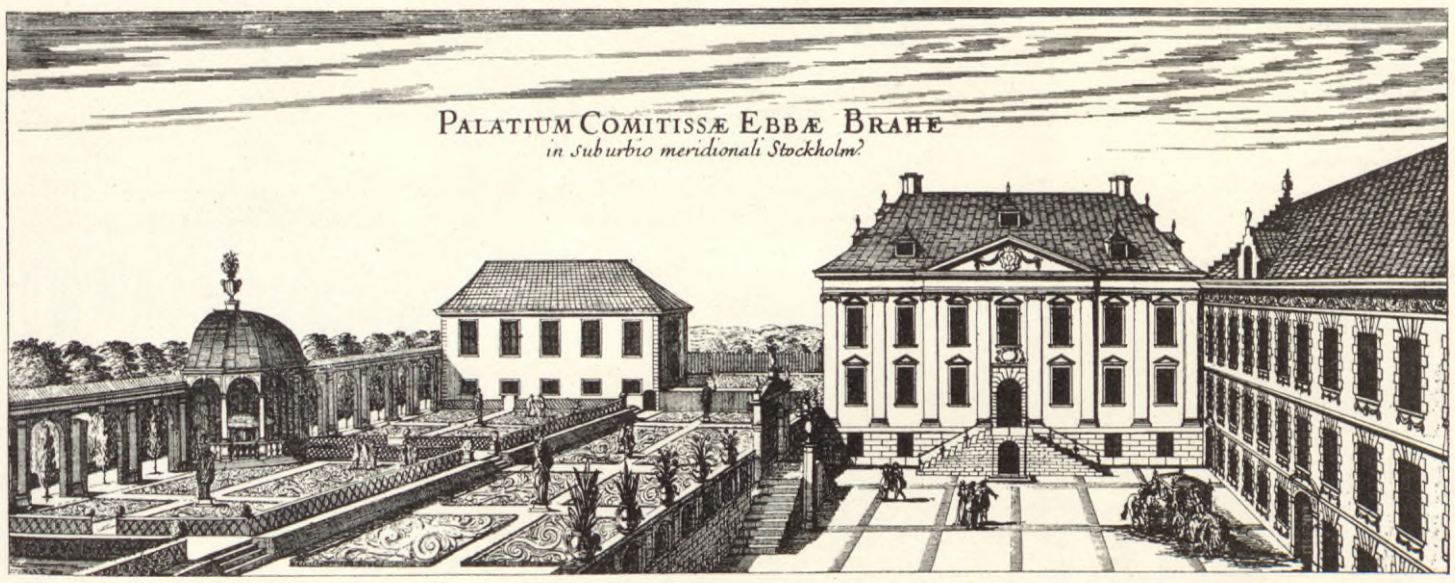

Bild 115. Ebba Brahes palats å Södermalm. Kopparstick av Jean Marot, omkring 1670, efter teckning av Erik Dahlberg. Suecia: I. 44.

Med sin klassicistiska, pilasterprydda fasad är denna byggnad, som än i dag i det yttre är väl bevarad, belägen i kvarteret Schönborg vid Götgatan, ett av de palats i Stockholm som närmast ansluter sig till den holländska palladianska stilen. Det uppfördes av den bekante Louis de Geer och var färdigt vid hans död 1652. Huset till höger hade uppförts något tidigare av samme byggherre, vilken även låtit anlägga trädgården, som synes till vänster å bilden. Palatset, som sålunda med full rätt kunde kallas Louis de Geers palats, inköptes år 1655 av Jakob De la Gardies änka, Ebba Brahe, och har därför av Erik Dahlberg benämnts med hennes namn. Byggnaden har sedermera efter de olika ägarne kallats, dels »De la Gardieska», dels »Törnflychtska» och slutligen »Schönborgska» huset. Den gamla de Geerska Malmgården, som brann 1759, påbyggdes av fabrikören Schönborg, och står ännu kvar, ehuru vandaliserad, inpå gården till Götgatan n:r 16.

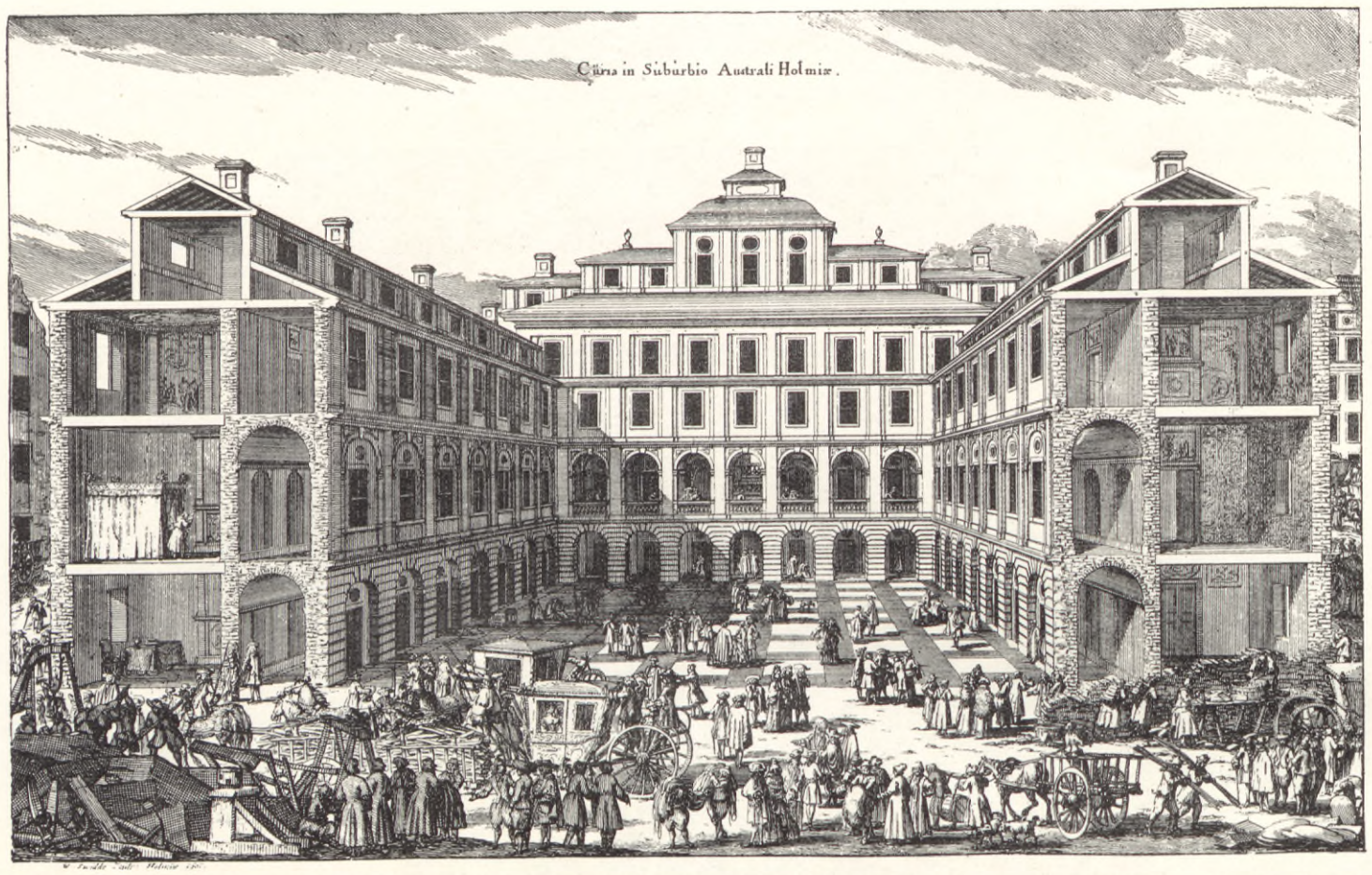

Bild 116. Stadshuset på Södermalm. Kopparstick av Willem Swidde, 1691, efter teckning av Erik Dahlberg. Suecia: I. 55.

På en del av tomten vid Södermalmstorg, där förut de så kallade »Ryska bodarna» hade sin plats (jmf. bild 22), uppfördes under 1660- och 1670-talet denna stora palatslika byggnad, efter ritningar av stadsarkitekten Nicodemus Tessin d. ä. Nedre delen av den ursprungligen mycket stort planerade byggnaden var avsedd bl. a. för de ryska handlande, som i stor mängd funnos under 1600-talet i Stockholm. Den övre å bilden här synliga delen åt torget och Götgatan användes däremot till Stadshus, stadskällare, nederlag m. m. 1680 uppkom vådeld i byggnaden. Nikodemus Tessin d. y., som efterträtt sin fader som stadsarkitekt, fullbordade byggnaden. Den praktfulla gårdsarkitekturen, som erinrar om den berömda San Damasogården i Vatikanen i Rom, är i sina huvuddrag bevarad till vår tid och utgör ännu i sitt vanvårdade skick ett av de ståtligaste proven på Tessinernas byggnadskonst.

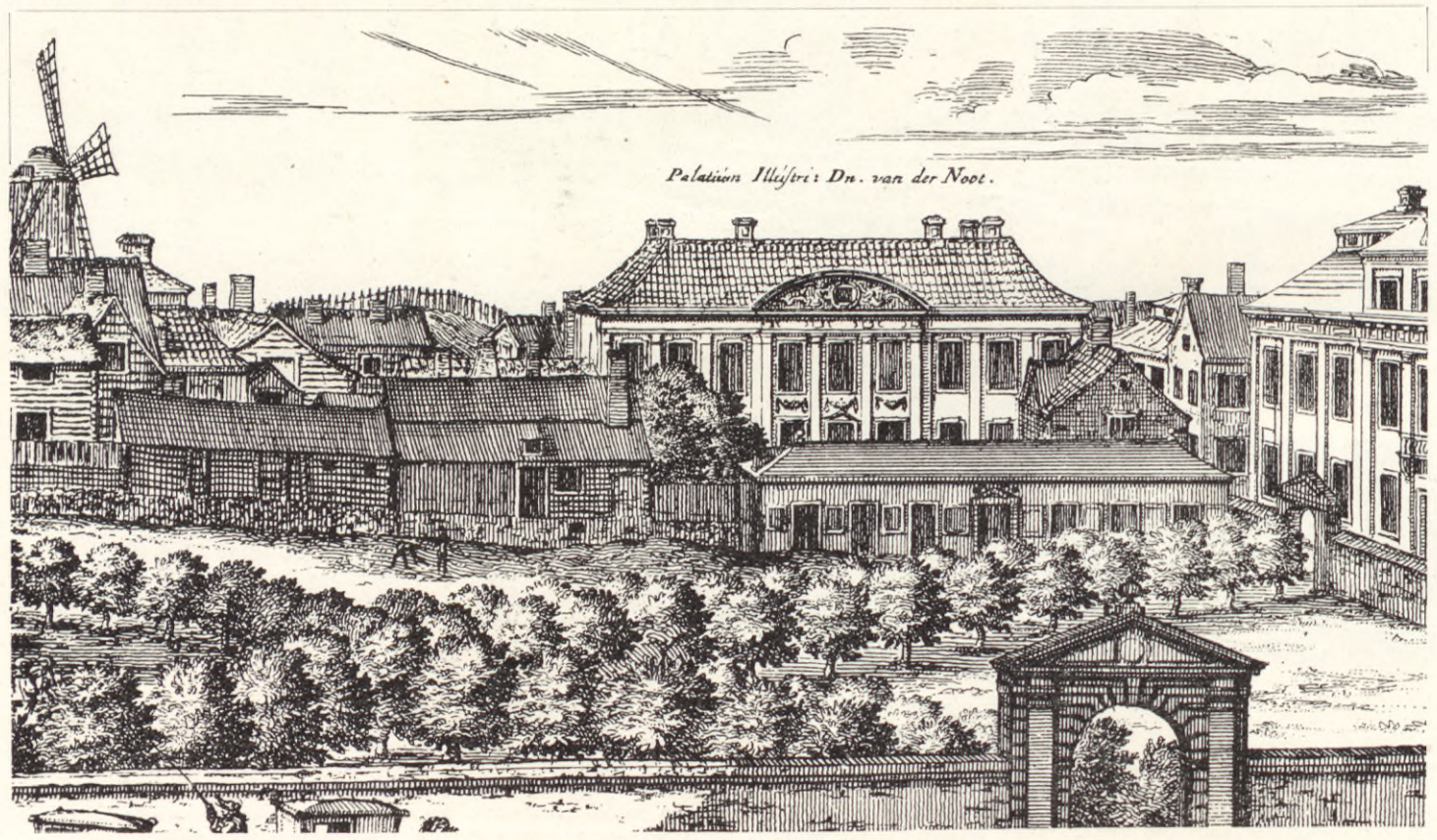

Bild 117. Van der Noothska palatset. Kopparstick av Willem Swidde, efter teckning av Erik Dahlberg, 1691.

Denna bild, en förstorad detalj från Swiddes stick av Maria kyrka, bild 81, visar van der Noothska huset i hörnet av S:t Paulsgatan och Maria Brunnsgränden eller Björngårdsbrunnsgatan, nuvarande Bellmansgatan. Detta vackra hus uppfördes 1661—74 av den från Holland härstammande översten Thomas van der Nooth. Byggnaden, som är av utpräglat holländsk klassicistisk typ, anses vara uppförd efter ritningar av Jean de la Vallée; intressanta jämförelser erbjuda t. ex. huset Skeppsbron n:r 10 eller Louis de Geers palats vid Götgatan. Dess nuvarande mansardtak, tyckes, av Dahlbergs bild att döma, icke funnits på denna tid. Byggnaden kvarstår än idag, av ägaren pietetsfullt iståndsatt och praktfullt inredd.

8* — 233472.

Bild 118. Piperska trädgården på Kungsholmen. Kopparstick av Joh. v. d. Aveelen, 1700-talets början. Enda kända original i Kungl. biblioteket.

Piperska trädgården »den kostsamt anlagda och widt kunnoga Lust-Trädgården», ägdes av Karl XII:s ryktbare gunstling och minister, greve Karl Piper, även ägare av det Piperska palatset, det nu s. k. Petersénska, och var enligt samtida utsago, med sitt orangeri, sina plantager, alléer, grottor och byster en av de vackraste enskilda trädgårdar i Stockholm. Den var omgiven av en hög stenmur och belägen på Kungsholmen mellan Kungsklippan, Bergsgatan, Kungsholmsgatan och Scheelegatan. De två tomter på andra sidan av Scheelegatan, å vilka nu Rådhuset och Polishuset äro byggda, tillhörde även greve Piper, som där hade sin kökträdgård. Efter hans död 1716 ärvdes egendomen av sonen, greve Karl Fredrik Piper och sedan av mågen, greve Magnus Fredrik Brahe. Under den förres tid var den en samlingsplats för huvudstadens aristokratiska sällskapsliv. Den stora trädgården, som också uppmärksammades av Linné, spolierades sedan av den franskfödde snusfabrikören Johan Teodor Lafond, som inköpte egendomen 1758. På 1760-talet blev Amaranterorden ägare av trädgården och fastigheterna tills dessa 1807 övergingo i Coldinuordens ägo, vilket ordenssällskap ännu idag innehar egendomen med det gamla värdshuset i ett nybyggt hus, som fått sitt namn efter »Piperska muren». De två här avbildade, hittills ej närmare beskrivna kopparsticken av J. v. d. Aveelen, bild 118—120, äro endast kända i de i Kungl. biblioteket bevarade avdragen.

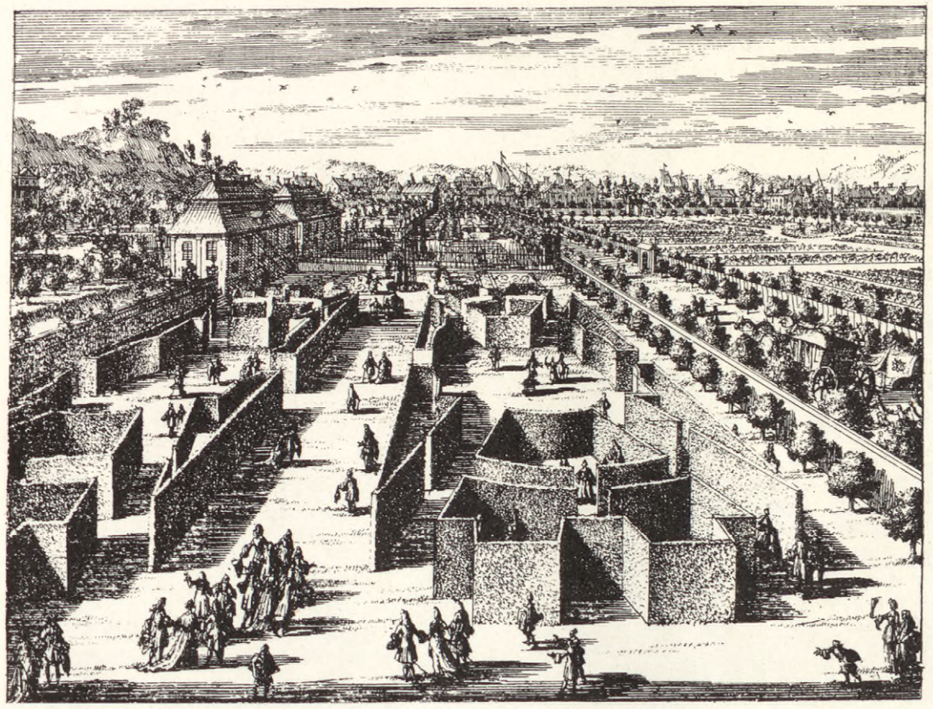

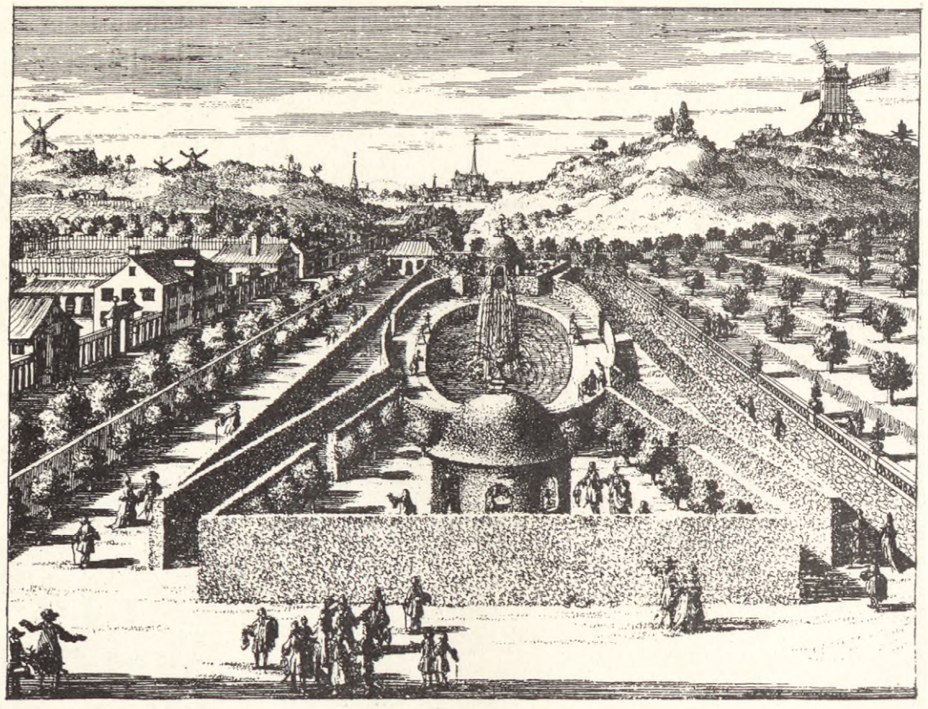

Bild 119. Detaljbild från Joh. v. d. Aveelens kopparstick över Piperska trädgården, å samma blad som bild 118.

Bilden till vänster visar Piperska trädgården sedd från norr med Kungsklippan längst åt öster och där nedanför de två huvudbyggnaderna. Man ser här i perspektivisk förkortning den norra delen av trädgården med sina breda gångar och klippta häckar i olika formationer. Till höger ligger muren med en rad träd såväl innanför som utanför på Trädgårdsgatan, nuvarande Scheelegatan. På andra sidan gatan den av trädrader och plank inhägnade stora kökträdgården, omfattande de tomter, där nu Rådhuset och Polishuset äro uppförda.

Den högra bilden visar det nordöstra hörnet av trädgården åt Kungsholmsgatan bortom orangeriet med en oval damm med springvatten inom klippta häckar. Ingångarna leda mellan häckarna snett från hörnen intill dammen, bildande i öster och väster gårdar av stympad konisk formering, i vilka små spaliérklädda lusthus äro anbringade. Till höger, bakom en med balustrad och urnor prydd mur, synes den terrasserade trädgården intill huvudbyggnaden åt norr. I sänkan mellan bergshöjderna med sina väderkvarnar synes en del av staden.

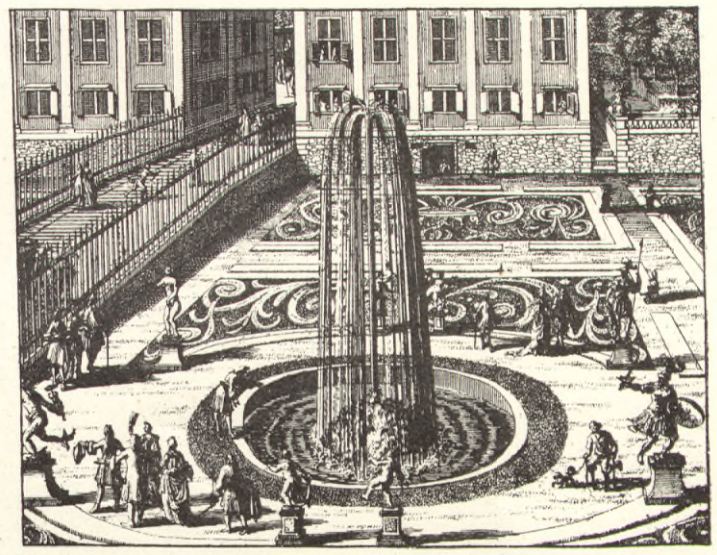

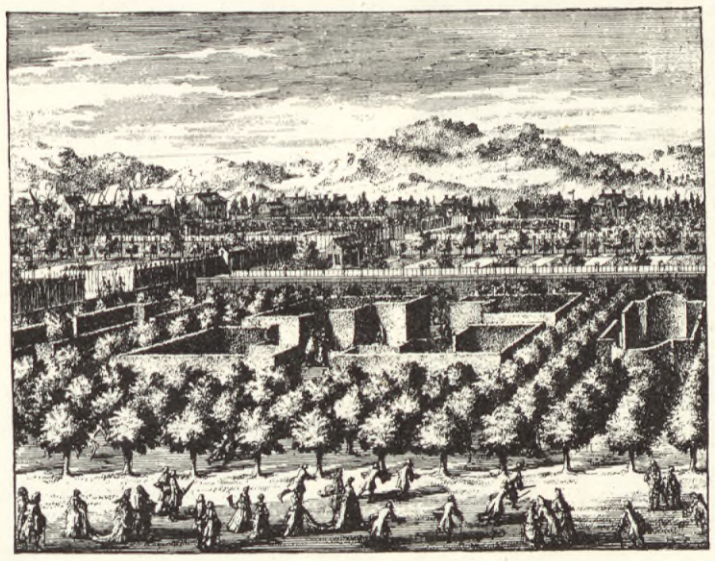

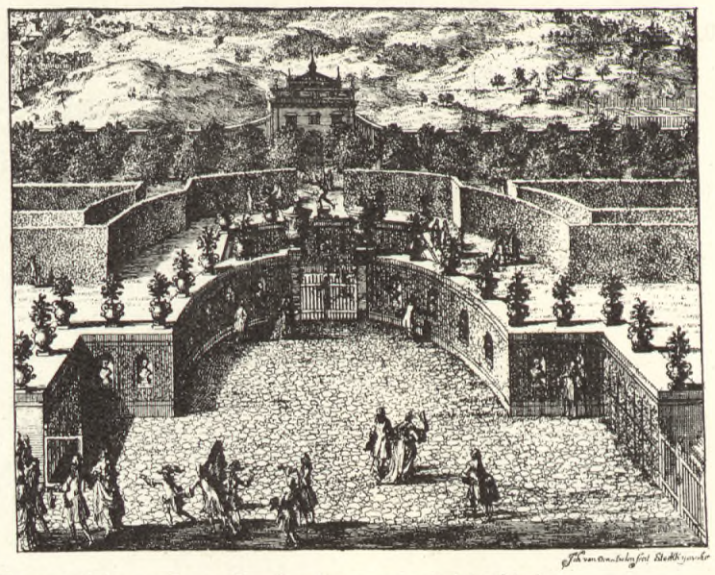

Bild 120. Piperska trädgården på Kungsholmen. Kopparstick av J. v. d. Aveelen, 1700-talets början. Enda kända original i Kungl. biblioteket.

Å detta, det andra av Aveelen stuckna gravyrbladet, återges fyra detaljbilder från Piperska trädgården. Bilden i övre vänstra hörnet framställer orangeriet, synligt å bild 118 längst till vänster åt Kungsholmsgatan. Den till höger därom stående bilden återger den sydligaste av de två vattenkonster, som lågo en på var sida om den staketinhägnade inkörsvägen till huvudbyggnaderna, omgiven av bildstoder och rabatter. Den vänstra bilden nedtill är en detaljbild av den södra delen av trädgården, medan bilden bredvid visar det åt väster, nedanför Kungsklippan belägna mittpartiet av trädgården bakom byggnaderna med stenlagd, i halvcirkel formerad gård och murad terrass med spalierer och prydd av i nischer stående byster samt blomsterurnor å övre platån, som i sin tur avdelas av klippta häckar. Bakom dessa häckar en trädallé med ett lusthus i bakgrundens mitt intill östra muravgränsningen åt Kungsklippan. Från den nedre gården kommer man genom grinden till ännu en mindre gårdsanläggning. Trappor leda från gårdens sidor till den övre terrassen. Som av bilderna framgår var det en synnerligen luxuös och dyrbar trädgårdsanläggning å den Piperska malmgården. Den långa tegelmuren utmed trädgårdens västra sida lät Karl Pipers änka, Christina Törnflycht, uppföra 1702.

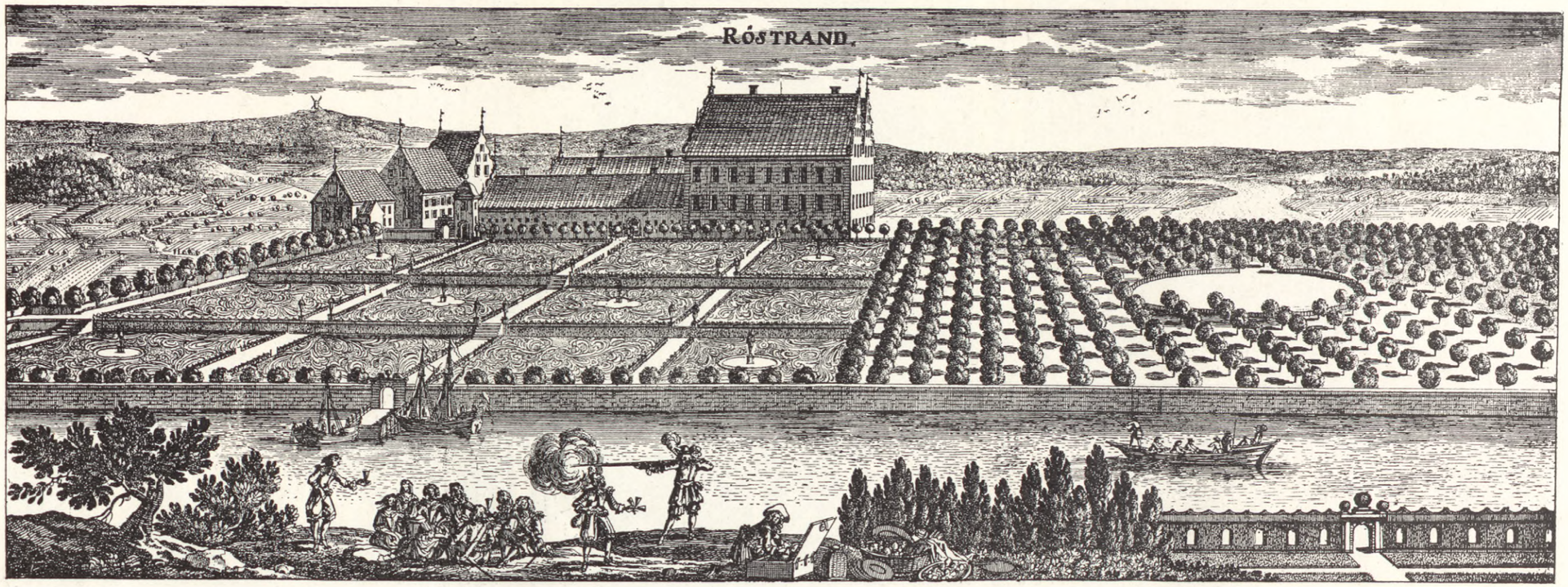

Bild 121. Rörstrand. Kopparstick av Adam Perelle, omkring 1670, efter teckning av Erik Dahlberg. Suecia: I. 131 a.

Rörstrands ägor hörde under medeltiden till S:ta Klara kloster, men indrogos till Kronan av Gustaf Vasa. På 1630-talet övergick området till räntmästaren Mårten Weiwitzer Rosenstierna, som uppförde den här återgivna byggnaden med dess dubbla gavelfasad och långa flygelbyggnader omslutande en gård. År 1683 upplåts egendomen av Karl XI att därå »anlägga och inrätta manufakturer». Därav blev dock intet på grund av kriget; i stället användes byggnaderna att »förvara krigsfångar uti». År 1699 inkorporerades Rörstrand med Stockholm, och först 1726 anlades den ännu fortgående porslinsfabriken därstädes. Enligt bilden synes en storartad trädgårdsanläggning, med terrasseringar, springvatten och en stor damm, varit anlagd. I förgrunden synes ett aristokratiskt sällskap hava arrangerat en lustmåltid i det fria, som av de öppnade matsäckskorgarna att döma bort tillfredsställa rätt stora krav på livets nödtorft. En av de »à la modiska» kavaljererna roar sällskapet med att skjuta ett vinglas ur handen på en annan.

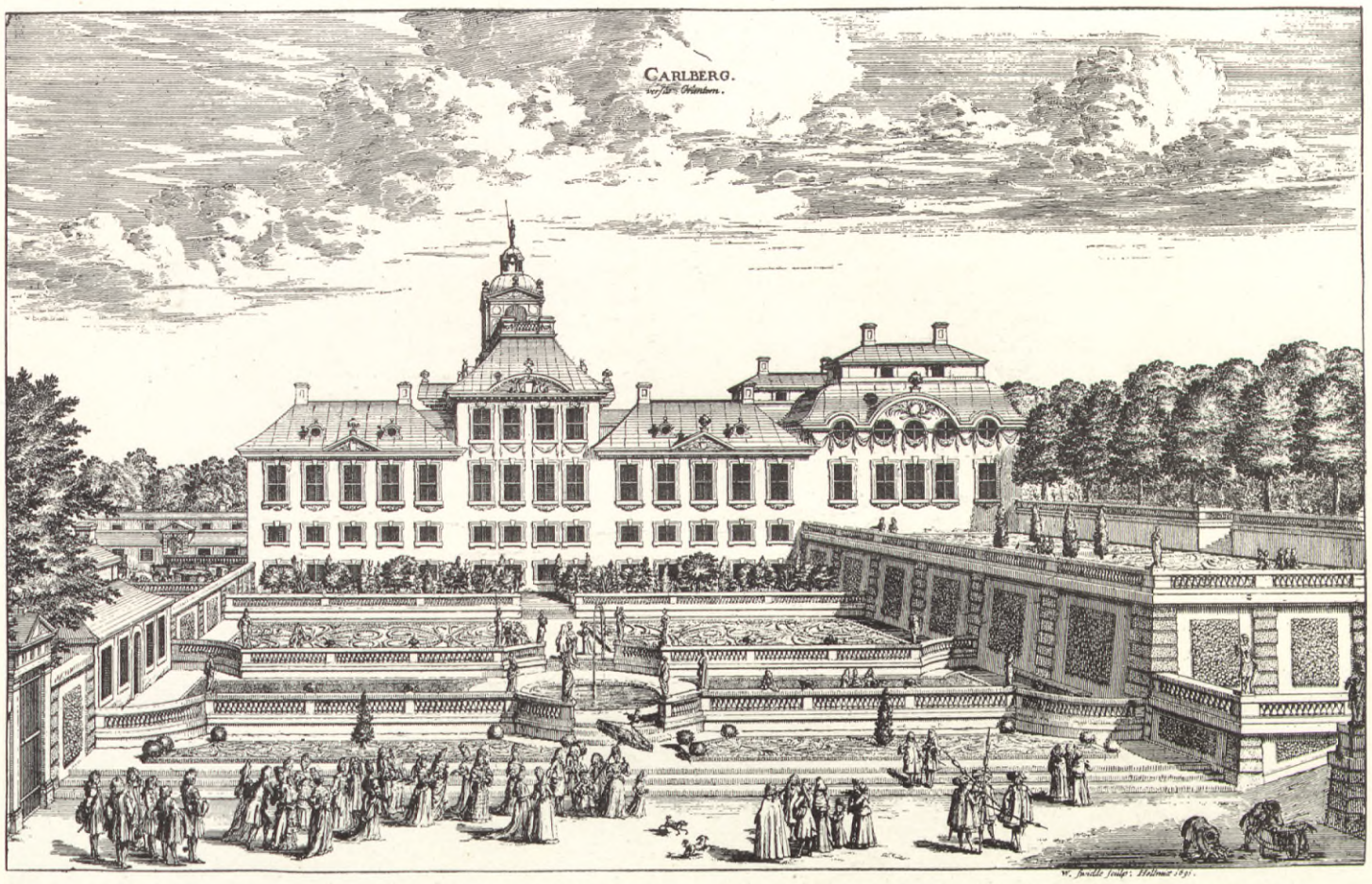

Bild 122. Karlberg åt öster. Kopparstick av Willem Swidde, 1691, efter teckning av Erik Dahlberg. Suecia: I. 72.

(Se texten å nästa sida.)

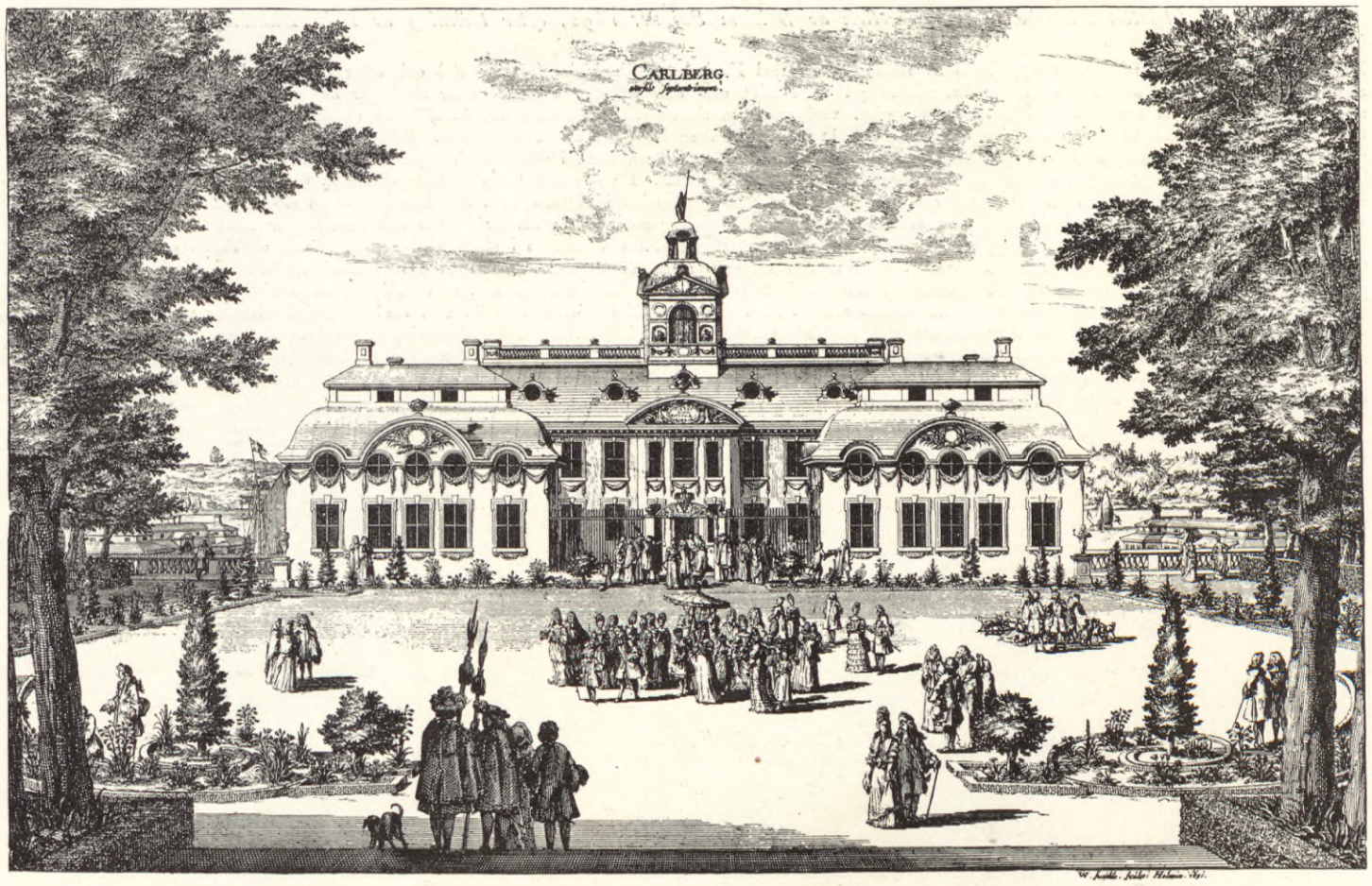

Bild 123. Karlberg åt norr. Kopparstick av Willem Swidde, 1691, efter teckning av Erik Dahlberg. Suecia: I. 73.

Bild 124. Jaktslottet Dianeborg. Kopparstick av Willem Swidde, 1692, efter teckning av Erik Dahlberg. Suecia: I. 74.

Karlbergs slott, som på 1630-talet uppfördes av riksamiralen Karl Karlsson Gyllenhielm (se bild 43) och efter honom fick sitt namn, såldes av hans arvingar till Magnus Gabriel De la Gardie, vilken på 1660-talet om- och tillbyggde slottet efter ritningar av Jean de la Vallée. Flyglarna åt norr förlängdes genom att två paviljonger tillbyggdes, varigenom en sluten gård bildades, och åt sjösidan uppfördes även två flyglar, omslutande en fyrkantig terrasserad borggård med trappor från den åt Karlbergsviken liggande nedre förgården. Runt omkring lågo trädgårdar, terrassanläggningar, springbrunnar, orangerier och parkanläggningar samt en karpdamm, som först i våra dagar igenfyllts. Huruvida alla de å Sueciagravyrerna befintliga praktfulla anordningarna helt blevo fullbordade, är väl dock ovisst. I varje fall torde slottet på De la Gardies tid, varit en bland landets mest storstilade magnatbostäder. Kring den av Gyllenhielm uppförda byggnaden i bildens mitt, lätt igenkänlig på sin ålderdomligare stil, lät rikskanslären genom Jean de la Vallée uppföra en arkitektoniskt rik anläggning med ett system av flyglar och paviljonger samt trädgård i fransk stil. — Icke blott riksänkedrottningen Hedvig Eleonora skapade, i Drottningholm, ett Versailles i stadens omgivning, även en sådan storman som De la Gardie sökte åstadkomma en motsvarighet därtill i Karlberg. De låga, praktfullt ornerade fasaderna äro karaktäristiska för arkitekten. Sex år före sin död eller 1680 försålde De la Gardie egendomen till riksrådet greve Johan Gabriel Stenbock, som dock genom reduktionen måste överlämna densamma till Kronan 1688, varefter slottet disponerades av Karl XI:s gemål, Ulrika Eleonora d. ä., som med förkärlek vistades på detta sitt lustslott och även där avled 1693. Dahlberg har också å två av bilderna, bild 122 och 123, framställt drottningen omgiven av sina barn och sin hovstat. Såväl Karl XI som Karl XII vistades sedermera ofta på Karlberg. — Bild 124 framställer jaktpaviljongen Dianeborg, byggd på en höjd åt sjösidan i den väster om slottet belägna Kungl. Djurgården, där hjortar och rådjur höllos. Till vänster i bakgrunden synes mitt över viken Hornsberg, i mitten Ulfsunda och till höger Hufvudsta.

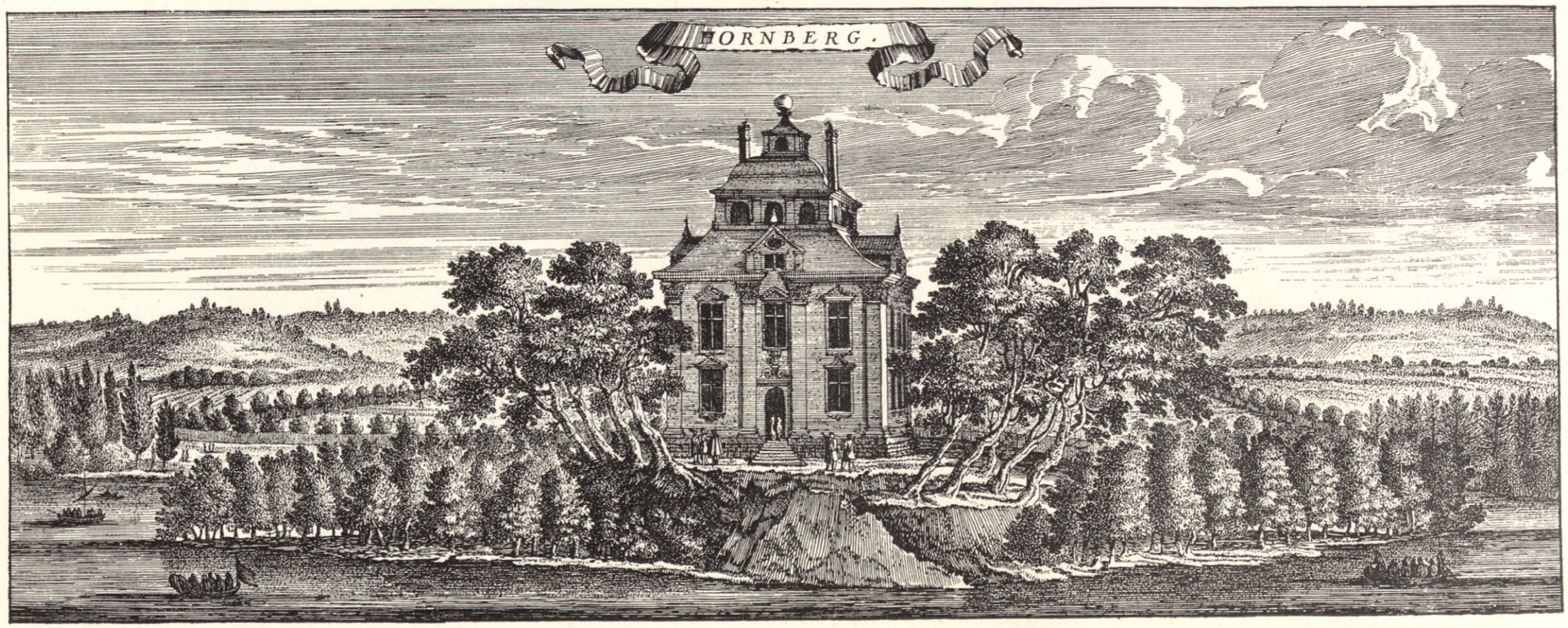

Bild 125. Hornsberg. Kopparstick av Jean le Pautre, omkring 1670, efter teckning av Erik Dahlberg. Suecia: I. 107 b.

Ytterst på nordvästra Kungsholmslandet vid Ulfsundasjön, mitt emot Karlbergs slott, låg det av fältherren Gustaf Horn vid mitten av 1600-talet uppförda slottet Hornsberg. Det lilla stenslottet var byggt i den om Riddarhuset påminnande holländska klassicistiska stilen. På 1700-talet anlade fabrikören Anders Gnospelius här en parkumsfabrik. Numera är Hornsbergs slottsbyggnad försvunnen jämte all dess omgivande idylliska naturskönhet.

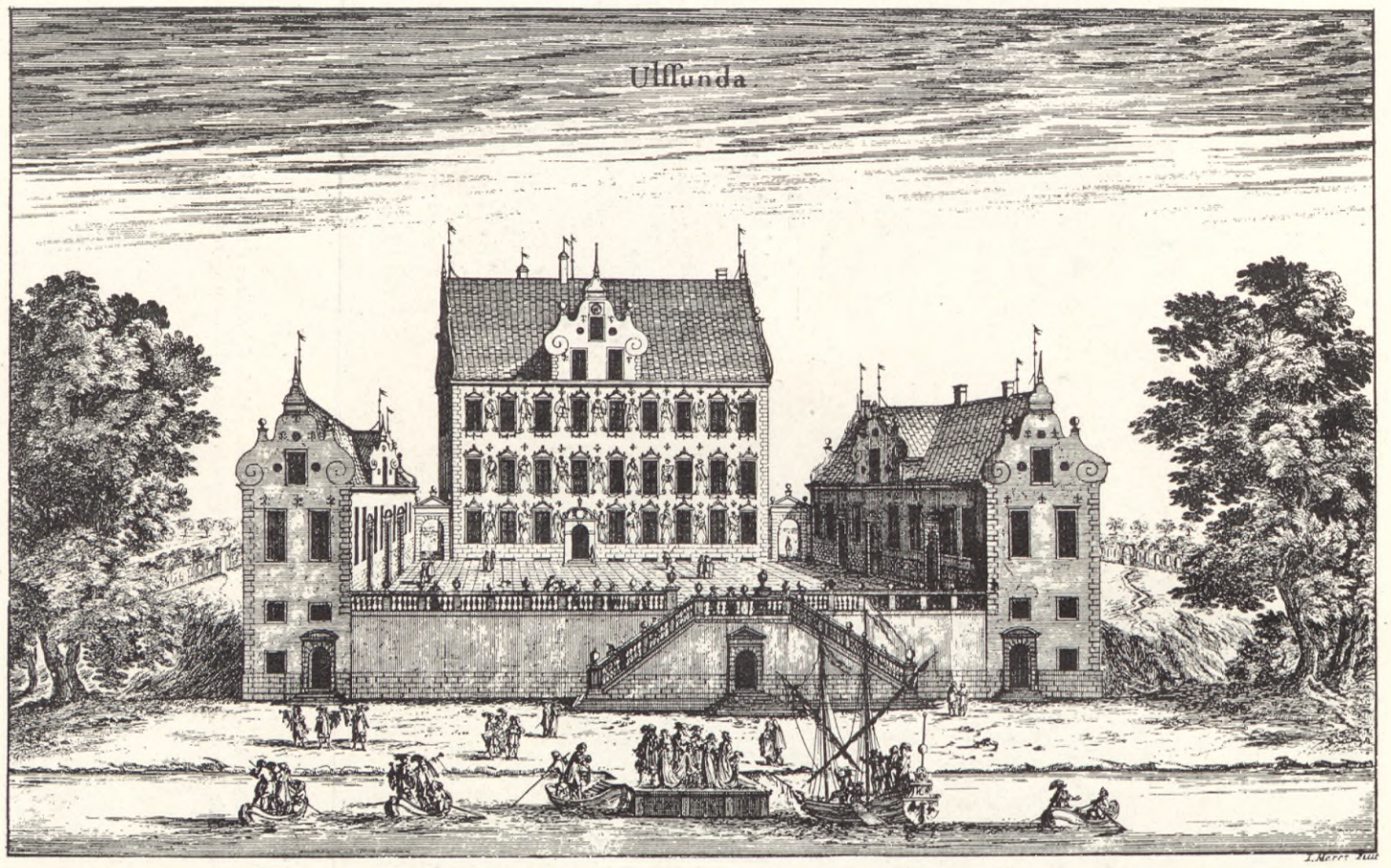

Bild 126. Ulfsunda. Kopparstick av Jean Marot, omkring 1670, efter teckning av Erik Dahlberg. Suecia: I. 46.

Fältmarskalken Lennart Torstensson uppförde omkring 1640 den ännu kvarstående, ehuru tyvärr vandaliserade slottsbyggnaden, belägen vid Ulfsundasjön i Bromma socken. Slottet, som på Karl XI:s tid kom i Lennart Torstenssons ägo, var utfört i en rik barockstil med svällande volutgavlar och sandstensornerade fönsteromfattningar. Den här å bilden framträdande rika fasaddekoreringen, med krigargestalter, målade å murytorna mellan fönstren, är sedan länge borta. År 1835—36 »restaurerades» det nämligen i italiensk stil, då det höga taket borttogs och flera ändringar vidtogos. Dess gamla ursprungliga inredning spolierades då byggnaden 1904 inrättades till vårdanstalt för sinnessjuka. Flyglarna liksom den från stranden till borggården ledande dubbeltrappan finnas ännu i behåll.

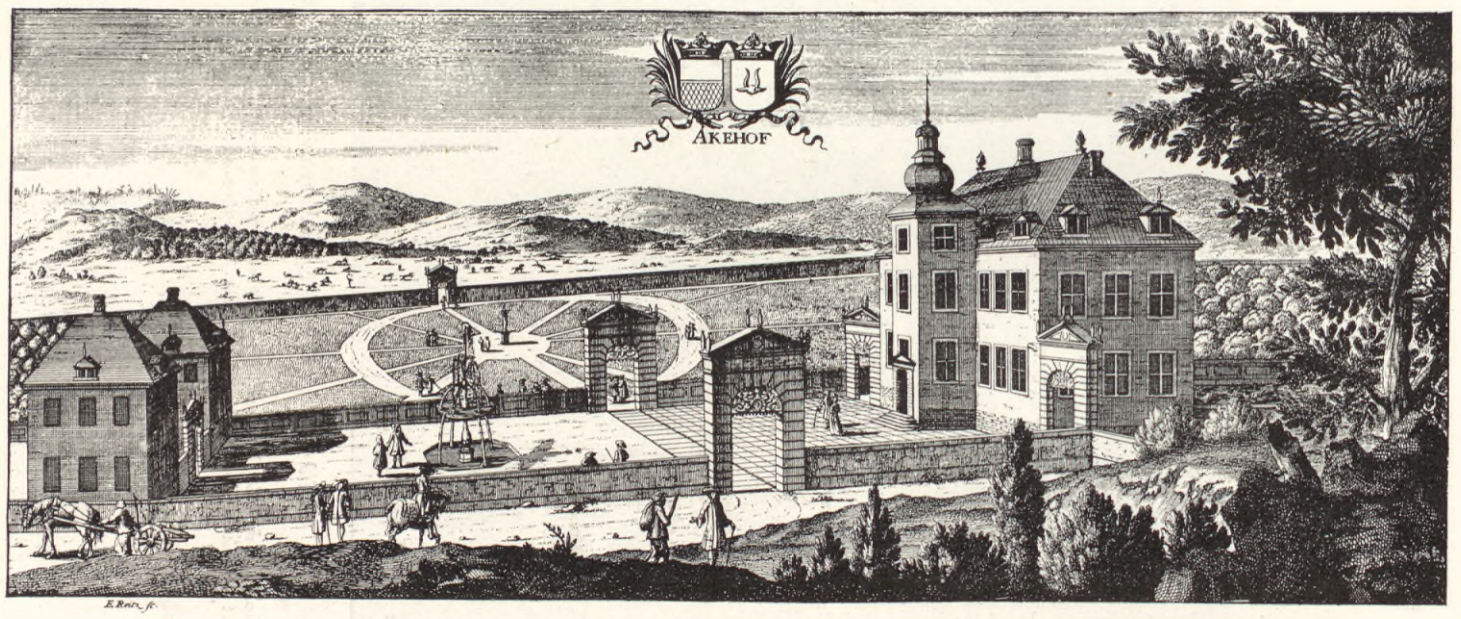

Bild 127. Åkeshof. Kopparstick av Erik Reitz, 1695, efter teckning av Erik Dahlberg 1694. Suecia: I. 92 a.

Åkeshof i Bromma socken har sitt namn efter riksmarskalken Åke Axelsson Natt och Dag, som påbörjade uppförandet av den ännu kvarstående huvudbyggnaden inemot mitten av 1600-talet. Han avled 1655. Vid reduktionen tillföll det Kronan, men kom sedermera i greve Johan Gabriel Stenbocks ägo. I början av 1900-talet inköptes egendomen av Stockholms Stad, som uthyrde huvudbyggnaden till Margaretahemmets vårdanstalt för sinnesslöa barn.

Bild 128. Stockholm från Kungsholmen, jämte Werner von Rosenfelts karta: »Svea Rikes Hufwudstad, Stockholm, uty accurat Grundrijtningh förfärdigad Ao 1701» (1702). Kopparstick av A. Wijkman. Original i Kungl. biblioteket.

Denna hittills obeskrivna bildsvit är sammansatt av tretton olika blad. I mitten en karta över Stockholm upprättad av den berömde matematikern och skalden, amiral Werner von Rosenfelt, det svenska Sjökarteverkets grundläggare. Under kartan en av Rosenfelt författad »Låfdicht öfwer Stockholms Stad». På sidorna om kartan emblematiska dekorativa ramstycken, den vänstra med dedikation till Karl XI. Ytterst på sidorna åtta detaljbilder: Slottet, Riddarhuset, Wrangelska palatset, De la Gardieska palatset, Katarina kyrka, Piperska palatset, Bondeska palatset och Riksbanken — samtliga kopior efter Dahlbergs Suecia-bilder. Överst den intressanta, kopparstickaren A. Wijkman tillskrivna Stockholms-gravyren, som blivit förebilden för en mängd kopior i utländska topografiska verk under 1700-talet. Mycket uppseende väckte i utlandet den här för första gången avbildade Nya Kungsholmsbron för sin ovanliga längd. Bilden, som torde vara tecknad i slutet av 1690-talet, visar Stockholms helt nya karaktär med sin horisontala linjeverkan och den Tessinska klassicitetens prägel över dess byggnadsverk. För ett närmare studium härav, äro trenne detaljbilder utförda, bild 129—131, efter ett synnerligen vackert, ur den Björk & Börjesonska Stockholmianasamlingen benäget utlånat exemplar av den sällsynta Wijkmanska Stockholms-gravyren.

Bild 129. Detaljbild av A. Wijkmans kopparstick, Stockholm från Kungsholmen, bild 128.

Å denna, den vänstra tredjedelen av Wijkmans gravyr, se vi norra delen av Norrmalm, Blekholmen och en del av östra Kungsholmslandet. Klara sjö framträder här betydligt smalare än å exempelvis Vogels stora gravyr, bild 15, eller Sasses senare utförda gravyr, bild 28. I trakten nedanför Tukthusets eller Smedjegårdshäktets stora byggnad (Z) och utefter hela östra sidan av Barnhusviken synas betydliga landvinningar, den s. k. Barnhusängen. Ett långt staket från Tukthuset, avskiljer Rörstrands ägor. Trädgården uppe till vänster nedanför väderkvarnarna är Lundbergs trädgård som intog ett stort område väster om övre Drottninggatan. Även Blekholmen till höger i förgrunden har genom utfyllnader ansenligt förstorats och synes använd till mulbete norr om Brogatan, medan den södra delen, nedanför malmgården, fortfarande är använd som »blekeri». De å denna del av bilden varande orienteringarna äro: — W. Johannes kyrka; — X. Olofs kyrka; — Y. Barnhuset; — Z. Tukthuset.

Bild 150. Detaljbild av A. Wijkmans kopparstick, Stockholm från Kungsholmen, bild 128.

Mittpartiet av Wijkmans gravyr omfattar fortsättningen av Norrmalm samt Helgeandsholmen och en del av Stadsholmen. Trakten omkring Klara kyrka utefter Drottninggatan synes här bebyggd med ett flertal större stenbyggnader, bland vilka märkas Wredeska huset (S), numera hotell Kronprinsen, strax till höger om Klara kyrka, och stranden betydligt mera utbyggd än förut. »Mäster Samuels gränd» är här utlagd och bebyggd ända ned till Klara sjö. Från trakten av Rosenbad, går den 1672 färdigbyggda Nya Kungsholmsbron, här för första gången från detta håll avbildad. Längst till höger se vi Tessins slottsbyggnad efter 1697 års brand. Orienteringarna äro: L. Kungl. Slottet; — M. Nya Kungsholmsbron; — N. Lindskiöldska palatset; — O. Arsenalen; — P. Jakobs kyrka; — Q. Vårdtornet; — R. Brunkeberg; — S. Wredeska palatset; — T. Klara kyrka.

Bild 131. Detaljbild av A. Wijkmans kopparstick, Stockholm från Kungsholmen, bild 128.

Den högra tredjedelen av Wijkmans bild visar oss Stadsholmen, Riddarholmen, Södermalm samt i förgrunden en del av sydöstra Kungsholmen. Förutom kyrkorna märka vi här de nu färdiga praktbyggnaderna i »staden» och på Riddarholmen. Mitt i bilden synes Söderports torn och till höger Katarina- och Mariatrakten. I förgrunden ligga nedanför Kungsholmsklipporna den vid denna tid storartade f. d. Gripenhielmska trädgården, inköpt 1694 av Kronan, som där lät inrätta dels ett »Laboratorium Chemicum», dels en »Hortus Botanicus», över vilket Urban Hiärne hade överinseende. På denna plats ligger nu Serafimerlasarettet, och det med säteritak täckta Gripenhielmska huset (V) ingår i den äldsta av sjukhusets byggnader. — Orienteringarna äro här: — A. Maria kyrka; — B. Katarina kyrka; — C. Kungshuset; — D. Riddarholmskyrkan; — E. Schering Rosenhanes palats; — F. Gertruds (Tyska) kyrka; — G. Riddarhuset; — H. Gustaf Bondes palats; — I. Nikolai kyrka; — K. Myntet; — M. Nya Kungsholmsbron; — V. Gripenhielmska palatset.

9—232472.

Bild 132. Stockholm från Kastellholmen. Oljemålning av okänd konstnär, från omkring 1700. Original i Stockholms Rådhus.

Denna bild är utförd efter W. Swiddes gravyr i Suecia, bild 61, men med en och annan ändring i stadsbilden, såsom Slottet i enlighet med de Tessinska ombyggnadsplanerna före flyglarnas tillkomst, och en del av Skeppsbrohusen ombyggda. Vid Slussen synas nytillkomna byggnader. Att Swiddes gravyr varit förebilden, kan man, oavsett den stora överensstämmelsen i allmänhet mellan bilderna, konstatera genom flertalet av fartygens identiska placering och utseende i vänstra delen av båda bilderna. En replik av denna målning ägdes av konstnären greve Georg von Rosen. Denna är i en del detaljer något skiljaktig från den här avbildade. Sålunda är Slottet insatt på ett något annorlunda sätt, och ännu ett par av Skeppsbrons hus synas här vara ombyggda.

Bild 155. Utsikt över en del av Norrmalm och Blasieholmen från Slottsbacken. Oljemålning av en okänd konstnär, 1700-talets början. Original i Stockholms Rådhus.

Denna intressanta målning, en av de tidigaste kända svenska vinterbilderna, visar med en förträfflig realism den dåvarande nedre Slottsbackens och en del av Skeppsbrons utseende. Till vänster en skymt av det efter branden nyuppförda Tessinska slottets sydöstra hörn. Nedanför åt Strömmen den inplankade slottsvedgården och nedanför själva Slottet en annan med plank inhägnad materialgård jämte diverse bodar och skjul. Åt höger på Skeppsbron ligga stenhuggarebodarna med en mängd huggna stenblock utanför. Man får här en livlig föreställning om den skräpighet, som kännetecknade Slottets närmaste omgivningar i norr och öster under hela 1700-talet och ett stycke in på 1800-talet. På andra sidan den isbelagda Strömmen se vi till vänster en del av Norrmalmstorg, Gustaf Adolfs torg, och husen därinvid, Jakobs kyrka samt De la Gardieska palatset »Makalös». I mitten vidtaga de förut på flera ställen omnämnda palatsen och byggnaderna på Blasieholmen. Egendomligt nog återfinnes ej den väderkvarn, »Holmkvarnen», som byggdes här 1688 och kvarstod till 1822 då den nedbrann. Längst åt höger den väster om Blasieholmens sydligaste udde liggande Kyrkholmen med det lilla obetydliga träkapellet, Holmkyrkan, till vänster om Skeppsholmsbrons norra landfäste. I bakgrunden Ladugårdslandet och Djurgårdens snöhöljda skogsbackar. I förgrunden ett rörligt folkliv med fotgängare, vagnar, släddon och en skenande häst, och på isen skridskoåkare. Den okände konstnären har väl träffat den stockholmska karaktären en bister vinterdag, med drivande blågråa, snöfyllda moln, svepande över den dystert gråa, frostiga staden. — Två repliker, något avvikande från denna bild och varandra, finnas av denna målning, den ena på Hasselbacken, den andra i Stora Sällskapet.

III

FRIHETSTIDEN

OCH DEN

GUSTAVIANSKA TIDEN

1718–1809

9*— 232472.

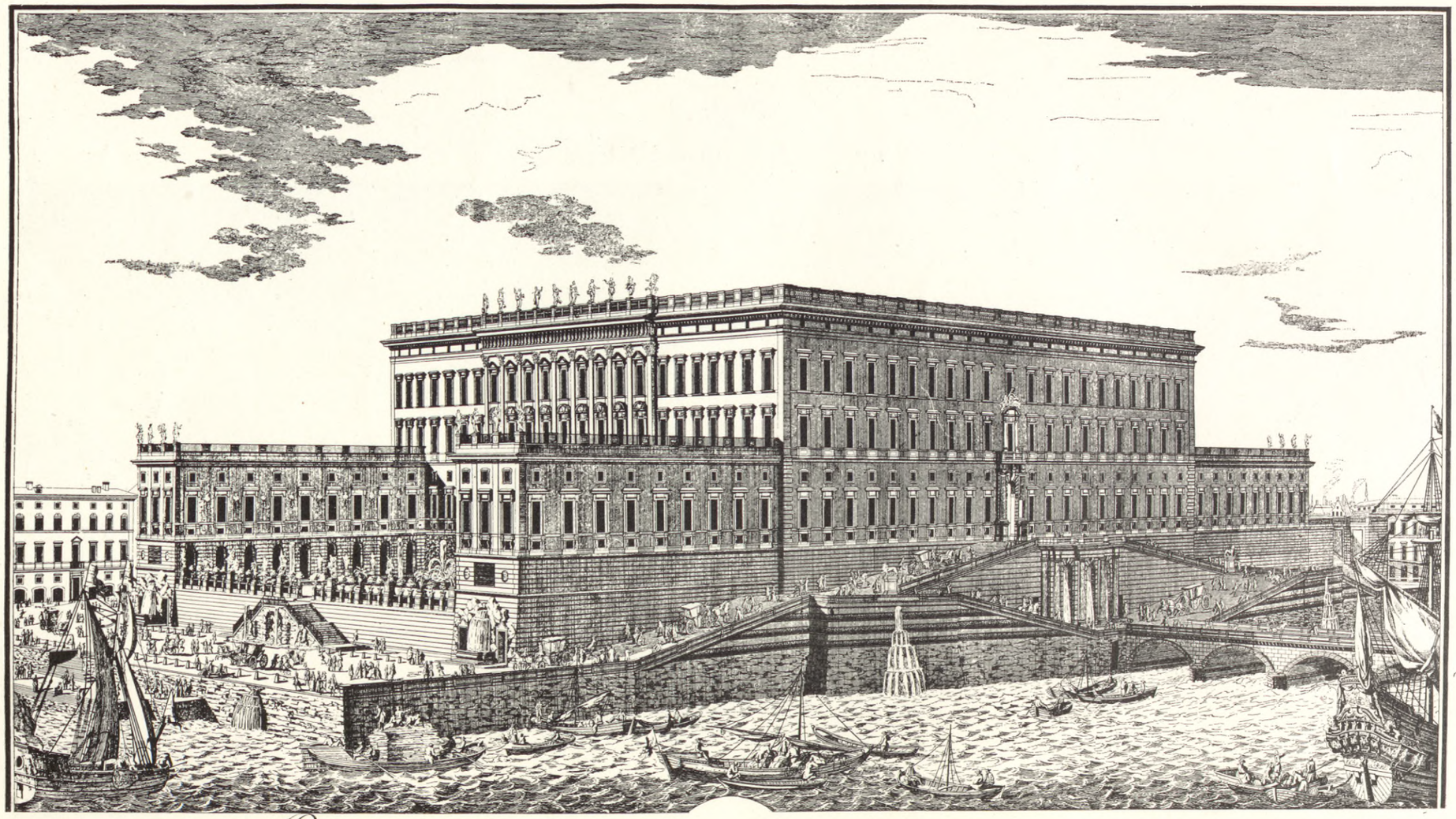

Prospectus Arcis Stockhol mensis Boream ac Orientem versus.

Bild 134. Slottet från nordost. Kopparstick av Jean Erik Rehn, efter ritning av Carl Palmcrantz, på grundval av Claude Hatons gravyr.

Nicodemus Tessin d. y:s ritningar till det nya slottet fastställdes i juni 1697 nästan omedelbart efter slottsbranden, och arbetet med slottsbygget fortgick till 1708, då det nära nog helt avbröts. År 1727 återupptogs bygget ånyo och slottets slutliga färdigställande och inredning fortgick under större delen av 1700-talet. Mellan åren 1708 och 1713 lät Tessin genom den franske konstnären Claude Haton framställa sina ritningar i kopparstick. På grundval av dessa sammansatte sedermera C. Palmcrantz perspektivbilden av slottet och Jean Erik Rehn gjorde därav dessa livfulla kopparstick. De visa sålunda den kungliga borgen i all den romerska barockprakt och stolta grandezza, som Tessin projekterat.

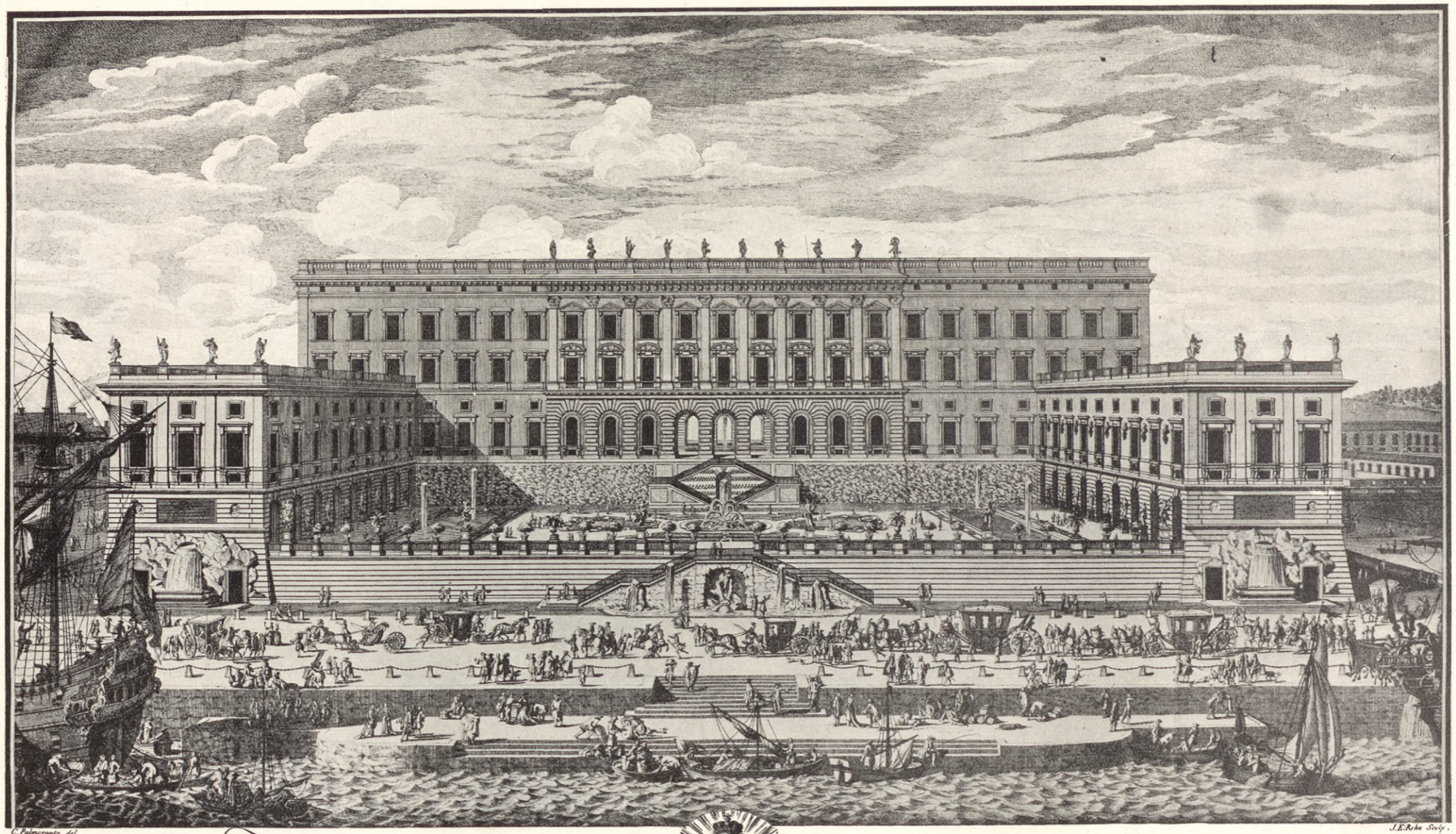

C. Palmcrantz del. J.E. Rehn Sculp.

Arcis Stockholmensis versus orien tem Stationemqve navium Prospectus.

Bild 135. Slottet från öster. Kopparstick av Jean Erik Rehn, efter ritning av Carl Palmcrantz, på grundval av Claude Hatons gravyr.

Den östra fasaden, Logårdsfasaden, är inspirerad av de stora romerska barockvillorna med deras terrassformigt stigande, perspektiviskt verkningsfulla trädgårdsanläggningar. Tessin förde samman byggnad, trädgård och vatten i en enda mäktig komposition. Liksom den norra fasadens avsedda verkan gått förlorad genom att en kaj och trafikgata måst läggas mellan slottet och vattnet har tyvärr även den östra fasadens verkan blivit bruten av den moderna, alltför breda trafikkajen, som nu skiljer slottet från vattnet.

Bild 136. Utsikter över Stockholm från Kungsholmen och från Kastellholmen. Kopparstick av J. Mynde, omkring 1725. Original i ingeniör John Olssons samling.

Övre bilden, av detta hittills obeskrivna blad, visar Norrmalm, Stadsholmen och Söder från östra Kungsholmslandet. Utsikten synes vara självständig, ej återgående till annan känd bild. Norrmalm och Staden i övrigt framträda ungefär som på A. Wijkmans stora stick, bild 128, ehuru sett mera från nordväst. Slottet är emellertid oriktigt framställt med fyra lika höga våningar. Blekholmen saknar den hos Wijkman synliga trädgården. Östra delen av Kungsholmen närmast gamla Kungsholmsbron är däremot mera detaljerat framställd än på någon annan av de äldre bilderna. Det höga trappgavelhuset, söder om bron med den inhägnade trädgården torde vara det gamla Braheska huset, det äldsta stenhuset i denna trakt. På Tillaei karta, 1733, kallas egendomen den »Mörnerska», och vid 1700-talets mitt var den privilegierade Aspegrenska tobakspipfabriken belägen här. Den på norra sidan av gatan belägna egendomen, med säteritak och flygelpaviljonger, var hovjunkaren J. E. Snoilskys; vid 1700-talets slut inrättades där Svea Livgardes barnhus. Till höger ligger kvarnen Lilla Munckan på Kvarnbacken, Kungsklippan, och nedanför synas betande getter — en illustration till de lantligt idylliska förhållandena på Kungsholmslandet, liksom flerstädes i Stockholm vid denna tid och långt senare. — Den nedre bilden är en tämligen schematisk bild av Stockholm från sydost, i detalj föga verklighetstrogen och med Slottet även här oriktigt återgivet.

Hey wilkommen FRIDERICH!
So wünscht heute jeder man.
Ja wer auch nur sallen kan,
Der erfreut sich,
Und ich mich.
Hey wilkommen FRIDERICH!

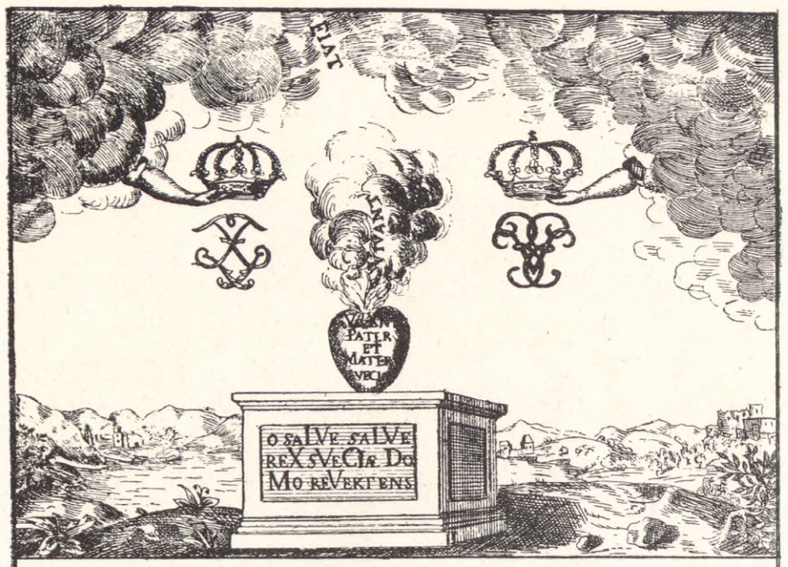

Så länge hierfat rörer sig,
Så är och blir det Swenskt i mig.
Så länge det än lefwa giffer,
Fullkommen kiärlek der i siffer,
Så länge som det årckar slå,
Skall Swenske frohet ej förgå.

Öfwer Hans Kongl. May:ts FRIDERICI I. högst lyckelige återkomst ifrån sina Arfländer som skiedde d. 13 Nov. 1731, har dagen der efter, wid den Allmenna Illumination, uti det med Allernådigste Permission i Stockholm upprättade Addres Contoiret, här med sin Allerunderdånigste fägnad sammaledes betyga welat.
Albertus Giese.

Georg Biurman fecit.

Bild 137. Stockholm från Mälarsidan, 1731. Kopparstick av Georg Biurman. Original i Kungl. biblioteket.

Detta primitiva kopparstick återgiver antagligen en transparang från den stora illumination, som stadens innevånare anordnade vid det festliga emottagandet av konung Fredrik I vid hans återkomst från Hessen den 13 november 1731. Den vänstra delen av bladet återgiver en bild av Stockholm, sett från Mälaren med nedre Norrmalm, nu betydligt utbyggt vid Rosenbadstrakten. Därovanför höjer sig Brunkeberg med Vårdtornet och den framför stående brandsignalmasten. I Norrström ligger Helgeandsholmen med norra och södra gamla Norrbro och bortom holmen synes Slaktarhusbron, där sedan den nya Norrbro längre fram byggdes. Följer så Stadsholmen med det dåligt intecknade Slottet, Storkyrkan och Tyska kyrkan, samt i förgrunden Riddarholmen med Riddarholmskyrkan, Wrangelska palatset och de andra, bekanta byggnaderna. Åt höger Slussen och en skymt av Söder. — Över staden en flygande Merkurius uttrumpetande: Frögdas Swerge Gud Wår Konung lyckligen tillbaka Hulpit. — Nederst läses: Öfwer Hans Kong. Mayt:s Friderici I. högst lyckelige återkomst ifrån sina Arfländer som skiedde d. 13 Nov. 1731, har dagen der efter, wid den Allmenna Illumination, uti det med Allernådigste Permission i Slottet upprättade Addres Contoiret, här med sin Allernådigste fägnad sammaledes betyga welat. Albertus Giese.

Bild 138. Eldsvådan på Södermalm 1723. Osignerat kopparstick.

Valborgsmässoaftonen 1723 uppkom vådeld i Maria och Katarina församlingar på Södermalm, varvid stora delar av dessa stadsdelar jämte Katarina kyrka förstördes. Någon autentisk bild av denna händelse finnes ej, men en tysk kopparstickare har varit påpasslig och förevigat olyckan med begagnande av A. Wijkmans här tidigare avbildade gravyr, bild 128. En lustig detalj är åskådareskarorna på Nya Kungsholmsbron. Den i övre vänstra hörnet avbildade Katarina kyrka är kopierad efter Adam Perelles gravyr i Dahlbergs Suecia antiqva, eller någon utländsk kopia därav.

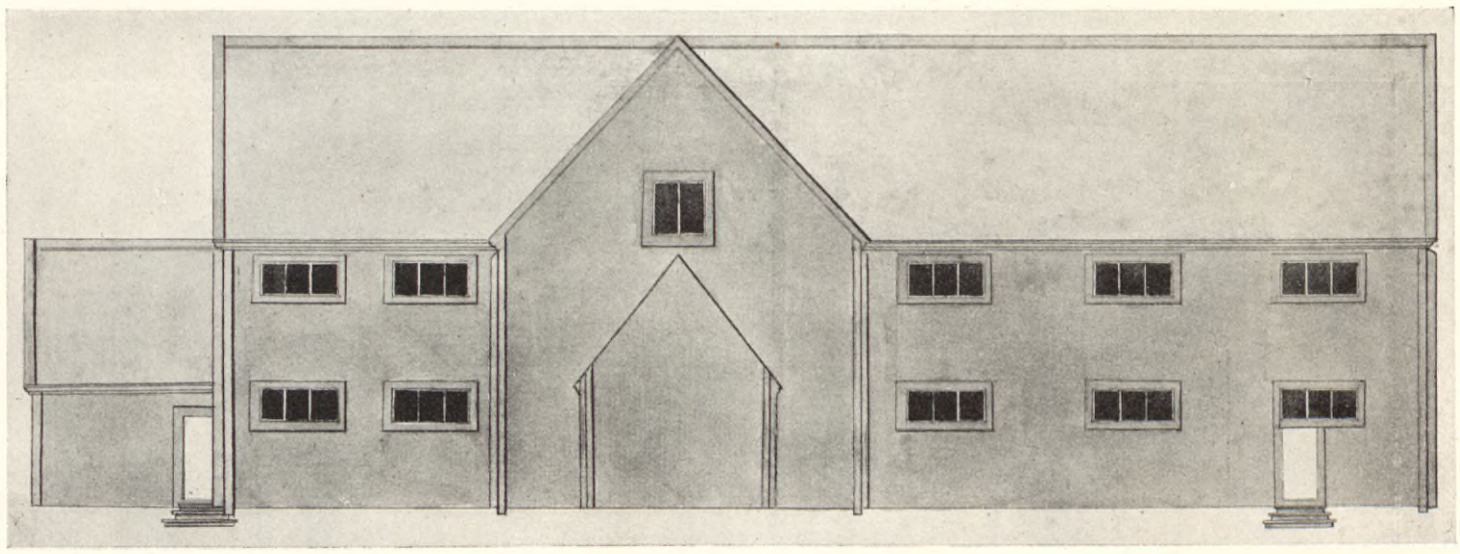

Bild 139. Amiralitetskyrkan på Kyrkholmen, 1732. Laverad teckning, original i Byggnadsnämndens arkiv.

Kyrkholmen — förut kallad Myntholmen från den tid då myntning försiggick å densamma — var belägen straxt sydväst om den gamla Skeppsholmens eller Blasieholmens södra udde och förenad med denna medelst en kort bro. Från Kyrkholmen ledde sedan en bro med vindbrygga till nya Skeppsholmen. År 1629—34 byggdes här ett träkapell, som ursprungligen pryddes med ett mindre torn, synligt bl. a. å J. v. d. Aveelens gravyr över Kungl. Stallet, bild 72. Här ovan synes kyrkans utseende å en byggnadsritning från år 1732, då den troligen undergått restaurering, varvid den lilla takryttaren borttogs. Detta lilla anspråkslösa kapell, Holmkyrkan benämnt, lades vid branden på Blasieholmen år 1822 i aska.

Bild 140. Klara kyrka. Kopparstick av J. v. d. Aveelen, 1727, efter teckning av L. von Schantz; tryckt i Jöran Nordberg, S. Claræ minne, 1727.

Klara kyrka byggdes på den av Gustaf Vasa raserade medeltida klosterkyrkans grund på Johan III:s bekostnad under slutet av 1570-talet. Kyrkan var i detta skick synnerligen karaktäristisk för Johan III-tidens kyrkobyggnadskonst: en långhusbyggnad i sengotisk stil med strävpelare och tresidigt kor. År 1751, då en stor del av västra Norrmalm härjades av eld, brann även kyrkan, och dess höga, kopparklädda tornspira förstördes. Å kyrkogården, som var omgiven av en mur, pågår en begravning.

Bild 141. Klara kyrkoskola. Kopparstick av Per Joh. Floding, 1749; tryckt i Sv. Digelius, Tal hållit uti S. Clarae Kyrko-Schola . . . 1749.

Bilden, som utgör det graverade titelbladet till ovan citerade skrift, visar till vänster den gamla 1649 inrättade Klara skola, färdigbyggd 1655, på kyrkogårdens nordvästra hörn innanför kyrkogårdsmuren. Byggnaden brann 1751, men återuppbyggdes och står, dock efter ytterligare flera ombyggnader, kvar ännu idag. Till höger synes en del av Klara kyrka, sådan den var före ovan omnämnda brand, då även kyrkan delvis förstördes.

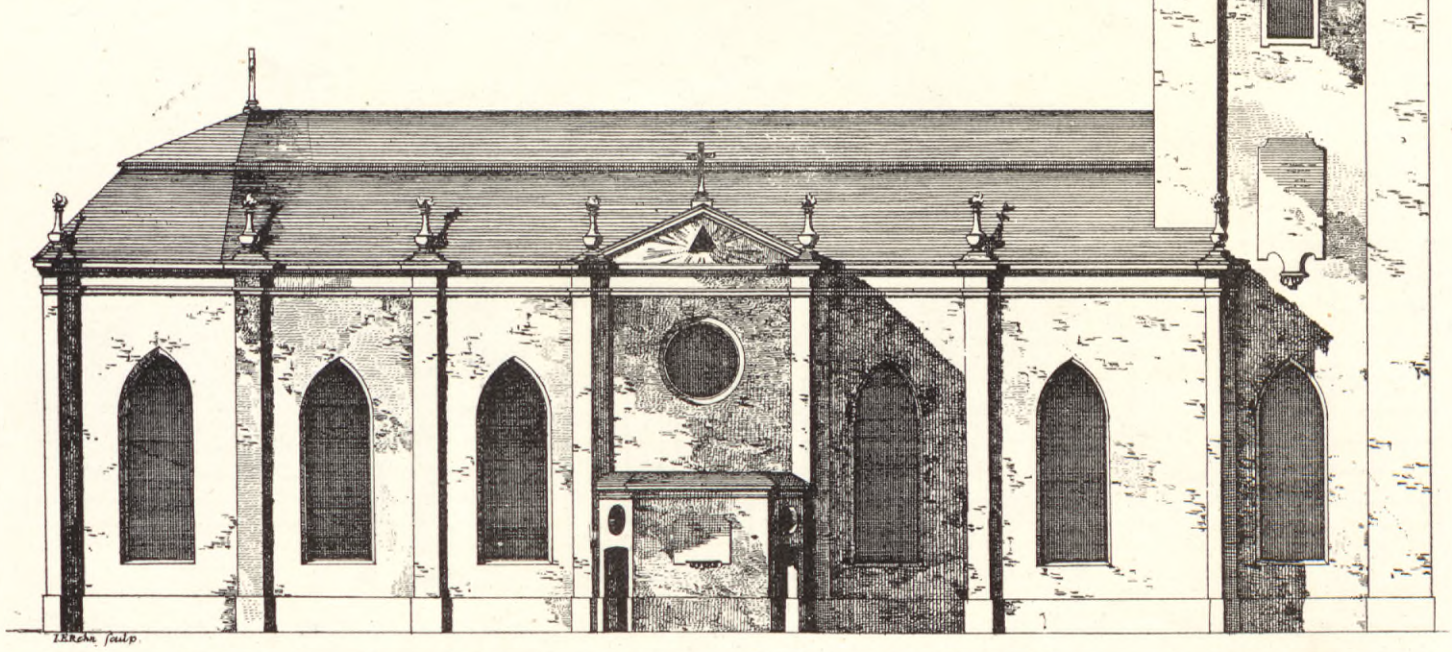

Bild 142. Klara kyrka. Kopparstick av Jean Erik Rehn, efter teckning av Karl Hårleman; tryckt i J. E. Rehn, Plans et Elevations des Bâtimens de Suède, 1764.

Klara kyrka brann år 1751, då dess höga tornspira förstördes. Ovan återgivna ritning till nytt torn utfördes av överintendenten Karl Hårleman, men blev ej i detalj följd. Det stympade tornet stod sedan långt in på 1800-talet gråtappat och iklätt en enkel kopparhuv.

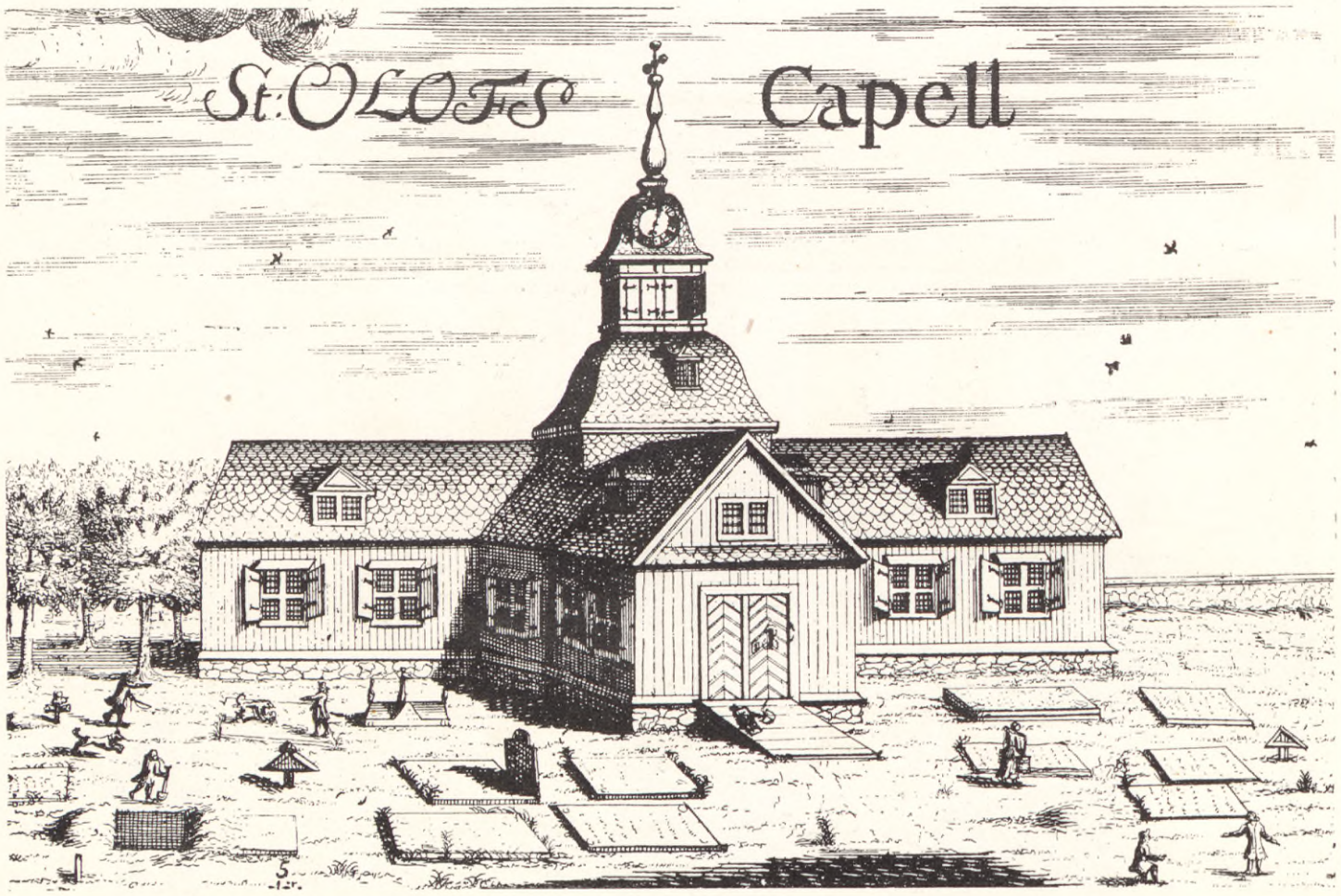

Bild 143. Olofs kapell. Kopparstick av J. Wimmer, 1727; tryckt i Jöran Nordberg, S. Claræ minne, 1727.

Detta kapell byggdes under åren 1673—74, på kyrkogården »mellan Barnhuset och Berget» (= Brunkeberg), nuvarande Adolf Fredriks. Kapellet som var uppfört av trä var en centralanläggning med mittorn och fyra lika långa korsarmar. Det användes till dess den nybyggda stenkyrkan 1774 blev färdig, som då erhöll namnet Adolf Fredriks kyrka.

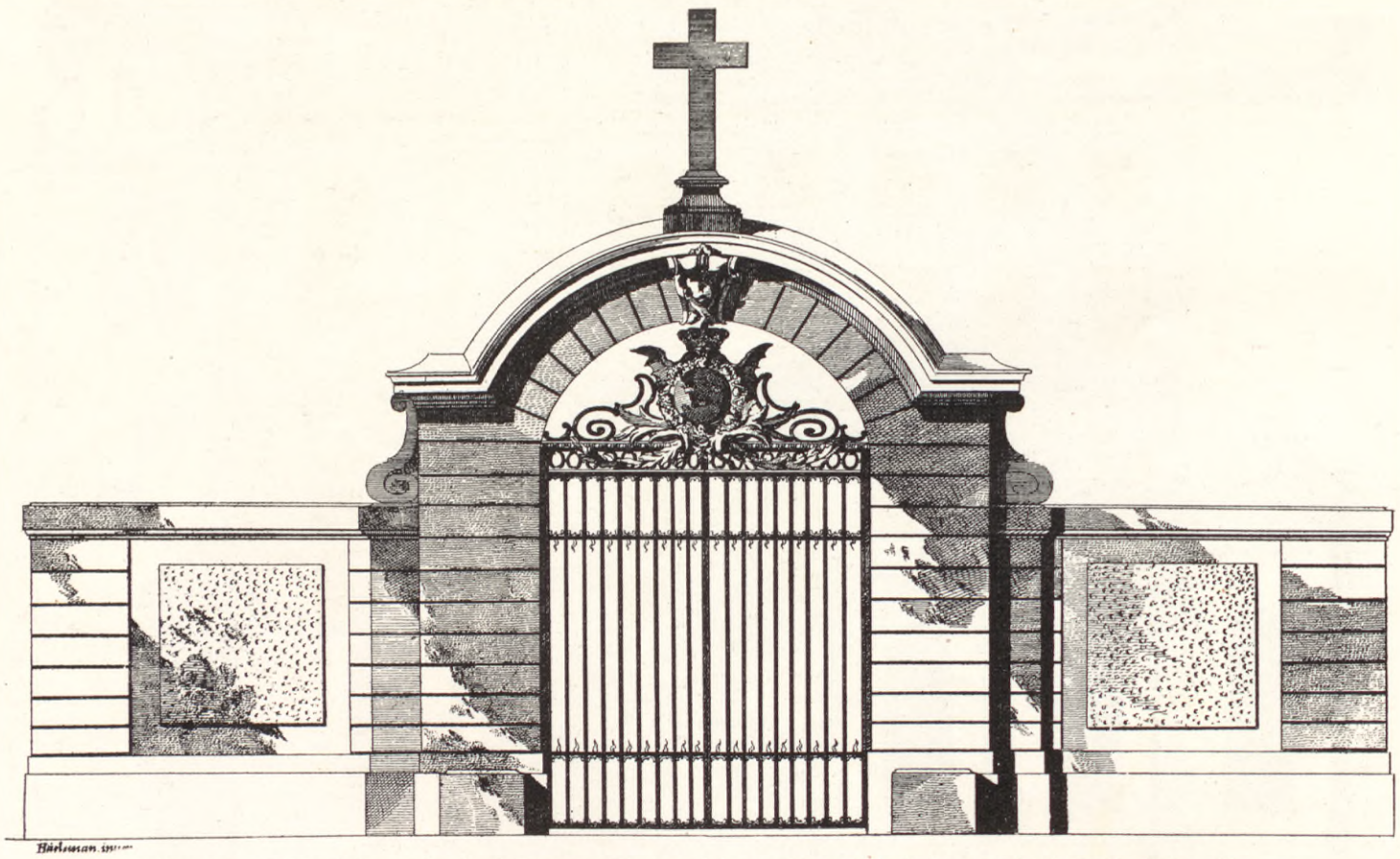

Bild 144. Riddarholmens kyrkogårdsport. Kopparstick av Jean Erik Rehn; tryckt i J. E. Rehn, Plans et Elevations des Bâtimens de Suède, 1764. Pl. 41.

Bilden visar den av Hårleman ritade och av J. E. Rehn graverade kyrkogårdsporten med grindar till Riddarholms-kyrkogården. Själva porten uppsattes troligen 1663 av »Gert Blom Stenhuggare», varför den här avbildade ritningen torde avsett en restaurering eller planerad ombyggnad. Kyrkogårdsmuren revs 1806 och porten med grindar skänktes till Kungsholms kyrka, där den uppsattes 1809, och finnes kvar ännu idag vid den mellersta ingången från Hantverkaregatan, men utan den korskrönta valvbågen och grindarnas övre dekorering.

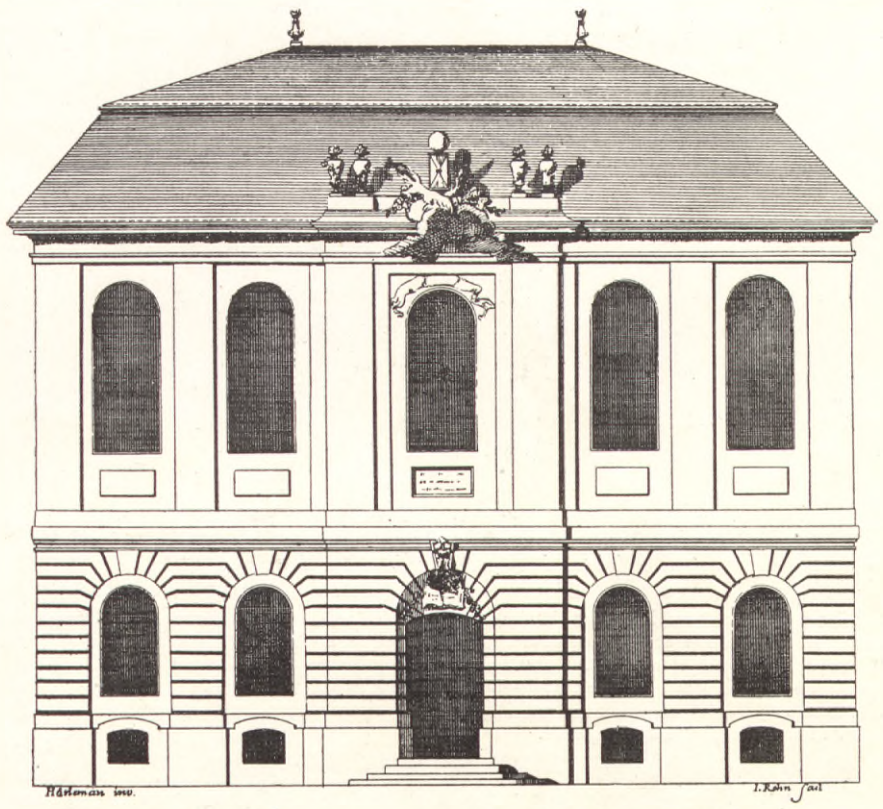

Façade de l'Eglise Françoise reformée de Stockholm.

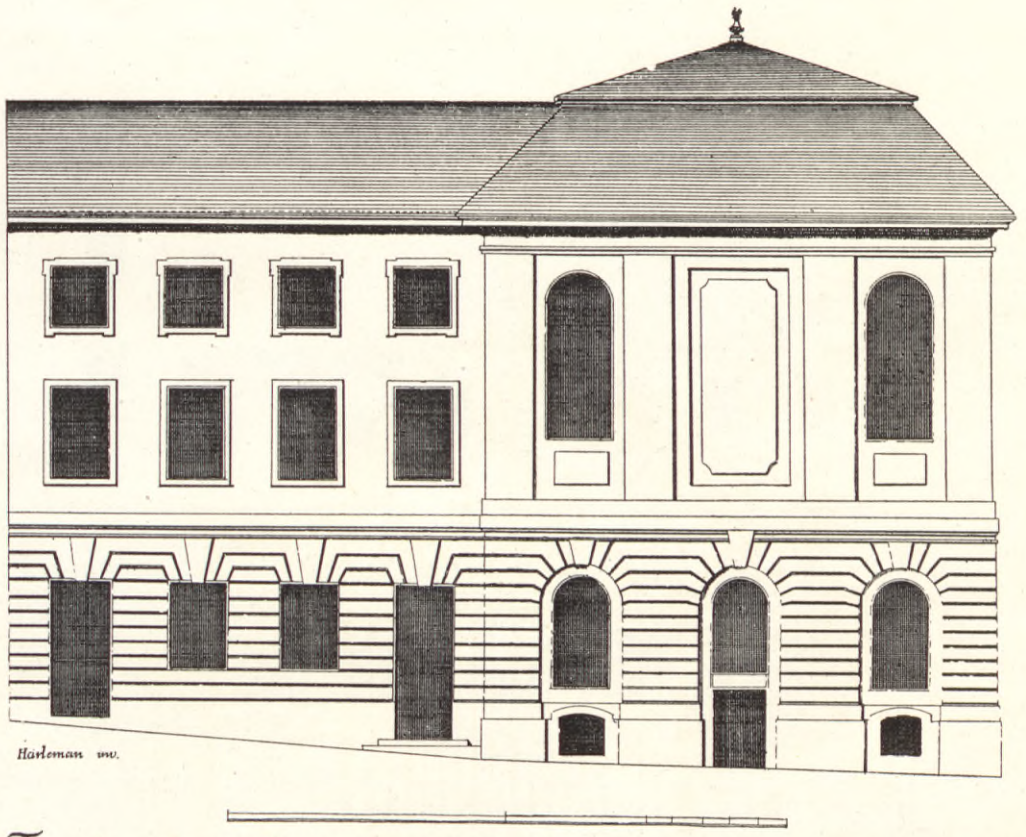

Face de l'Eglise françoise reformée de Stockholm, du Côté du Stora-Gråmunke=gränd.

Bild 145. Franska reformerta kyrkan vid Stora Nygatan. Kopparstick av Jean Erik Rehn, efter teckning av Karl Hårleman; tryckt i Rehn, Plans et Elevations des Bâtimens de Suède, 1764. Pl. 6—7.

Denna vid Stora Nygatan, mellan Stora och Lilla Gråmunkegränd belägna kyrka byggdes åren 1749—52 efter ritningar av arkitekten och överintendenten Karl Hårleman, Nikodemus Tessin d. y:s efterträdare. Sannolikt har den här avbildade byggnaden spelat en stor roll i den samtida byggnadsverksamheten i Stockholm. Dess rusticerade bottenvåning med sin nischportal samt övervåningens lisener och rektangulära fältindelning under fönstren bliva ständigt återkommande motiv, liksom fasadens gula färg, i den närmast följande tidens nybyggnader. År 1880 fick det vackra huset genom ombyggnad till privathus sin ädla gestaltning förvanskad.

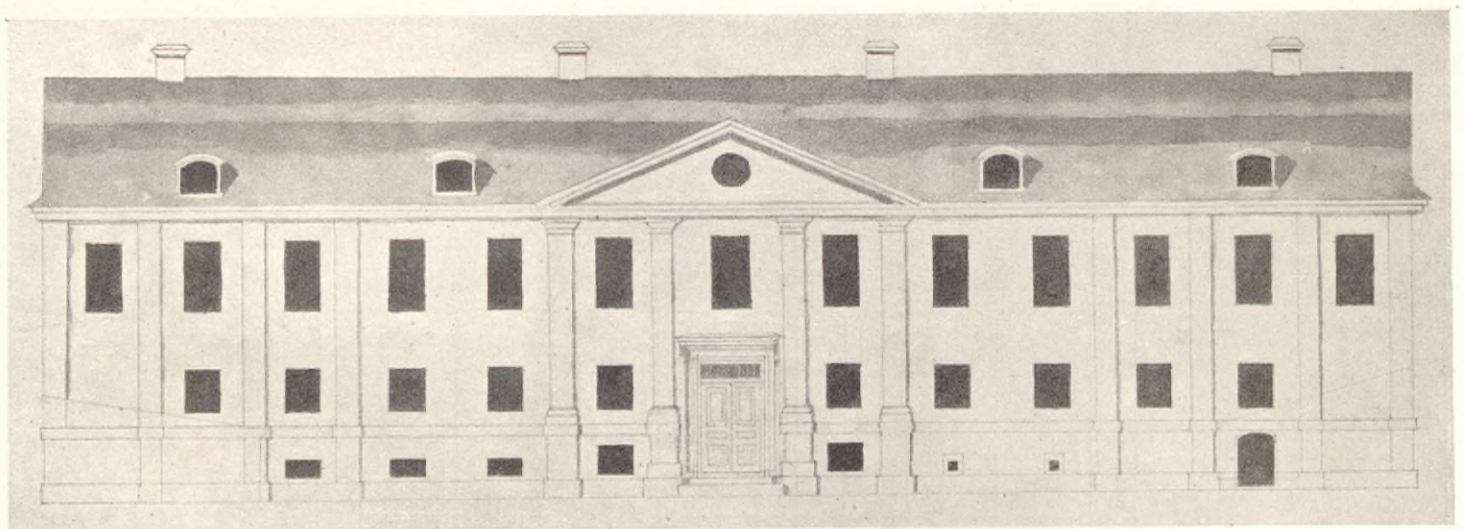

Bild 146. »Directeuren Gerhard Meijers Hus wid Röda Bodarna, fordom Bielkeska, återbyggdt efter 1751 års Brand aftagit 1760». Original i Uppsala universitetsbibliotek.

På denna tomt vid de s. k. »Röda Bodarne», nu Rödbotorget, byggde riksrådet och överståthållaren Axel Sparre sitt palats vid mitten av 1600-talet (jmf. bild 93). Efter hans död 1679 sålde arvingarna huset, och det kom så i riksrådet greve Nils Bielkes ägo. År 1751 brann byggnaden, varefter sonen greve Thure Gabriel Bielke sålde tomten till presidenten Erland Broman, som i sin tur sålde den till direktören vid Styckgjuteriet, Gerhard Meijer, vilken sistnämnde uppbyggde det i bilderna 146—148 avbildade huset, färdigbyggt i slutet av 1750-talet. Meijer skänkte egendomen (N:r 12 Fredsgatan) 1775 till Kungl. Målare- och bildhuggareakademien. Byggnaden om- och påbyggdes 1841—45 samt revs slutligen på 1890-talet för att lämna plats för den nuvarande akademibyggnaden.

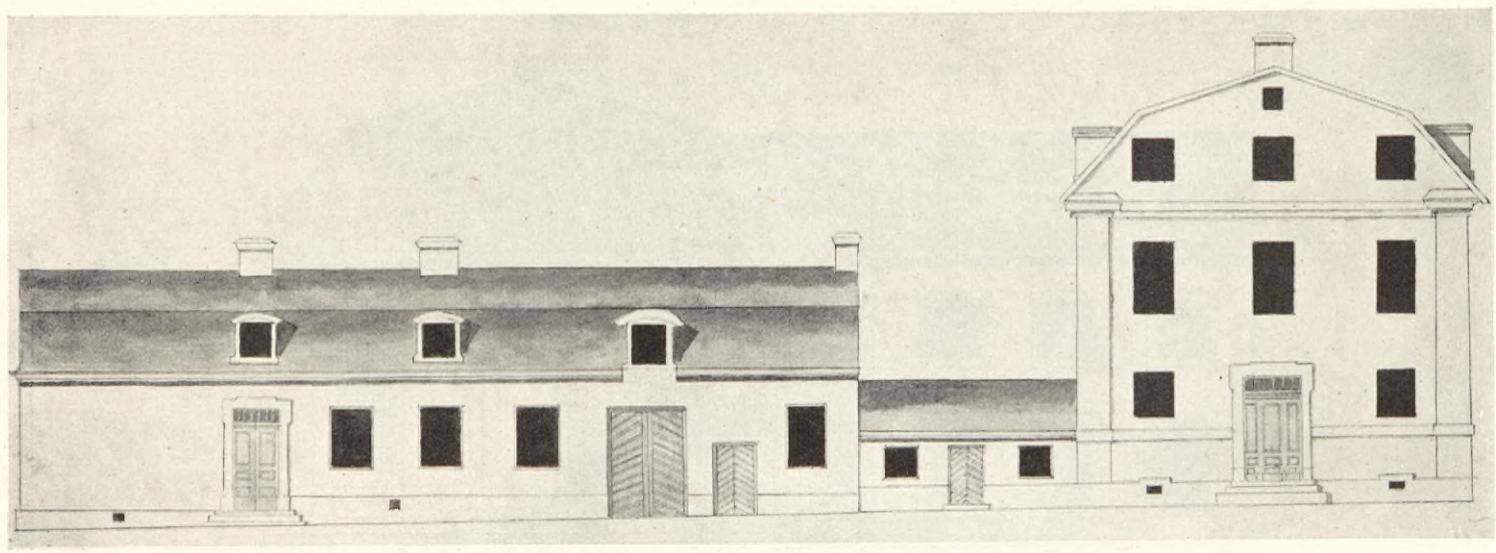

Bild 147. »Östra sidan af Huset och hela tomten åt Tvärgränden». Original i Uppsala universitetsbibliotek.

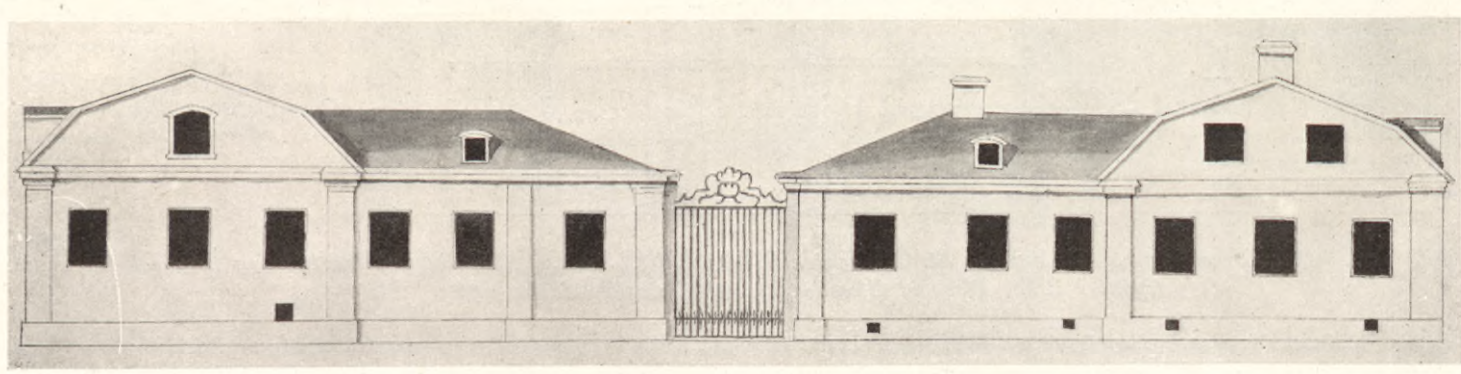

Bild 148. »Södra sidan och Inkörs Porten emot Lastage Platzen och Hamnen». Original i Uppsala universitetsbibliotek.

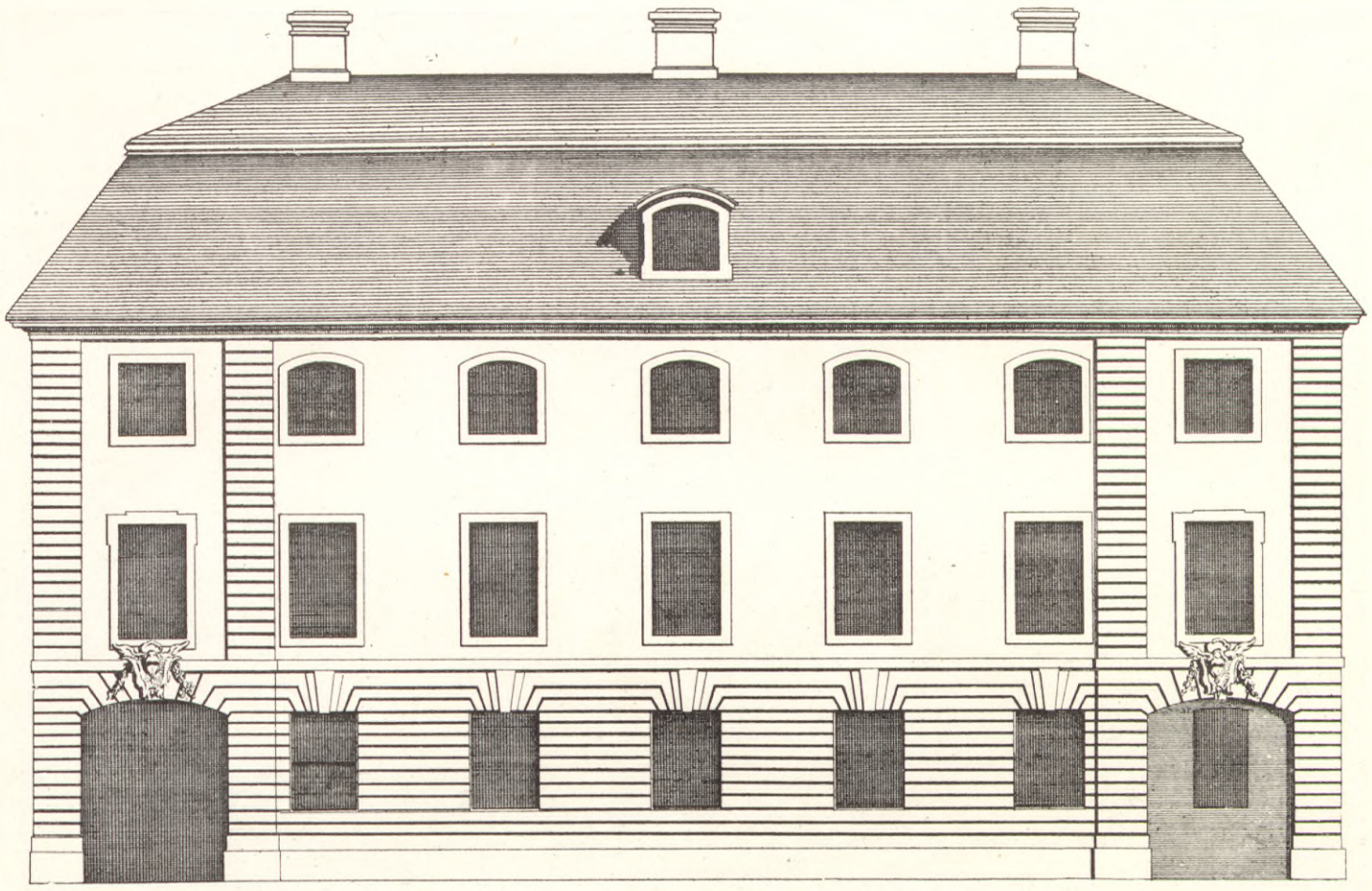

Kongl. Hoff Målaren Jean Paschs Hus uppå Norremalm i Ålands gatan.

Bild 149. »Kongl. Hof Målaren Jean Paschs Hus uppå Norremalm i Ålands gatan.» Kopparstick av Jean Erik Rehn; tryckt i J. E. Rehn, Plans et Elevations des Bâtimens de Suède, 1764. Pl. 43.

Målaren och hovintendenten Johan Pasch, son av den från Lübeck inflyttade embetsmålaren, målareåldermannen Dankwardt Pasch, blev i motsats till sin fader en förmögen man och byggde sig ett eget hus vid Ålandsgatan, nuvarande Mästersamuelsgatan, efter ritning av Karl Hårleman. Vi se här den av Jean Erik Rehn graverade fasaden och gårdsinteriören av detta hus; mittbyggnaden på gården är »målrummet» eller ateliern. Pasch köpte även den för sitt natursköna läge kända malmgården Bellevue, det gamla Lögeboda i kvarteret Kråkvilan vid Roslagstull invid Brunnsviken, vilken malmgård efterhand förskönades genom en prydlig trädgårdsanläggning med terrasseringar, platåer, »kastell», skulpturer och en dekoration av klippor med fontängrupper m. m. den sistnämnda troligen dock endast av målad plastisk dekoration. Denna s. k. »Paschens trädgård» var mycket berömd på sin tid. Se bild 151 å nästa sida.

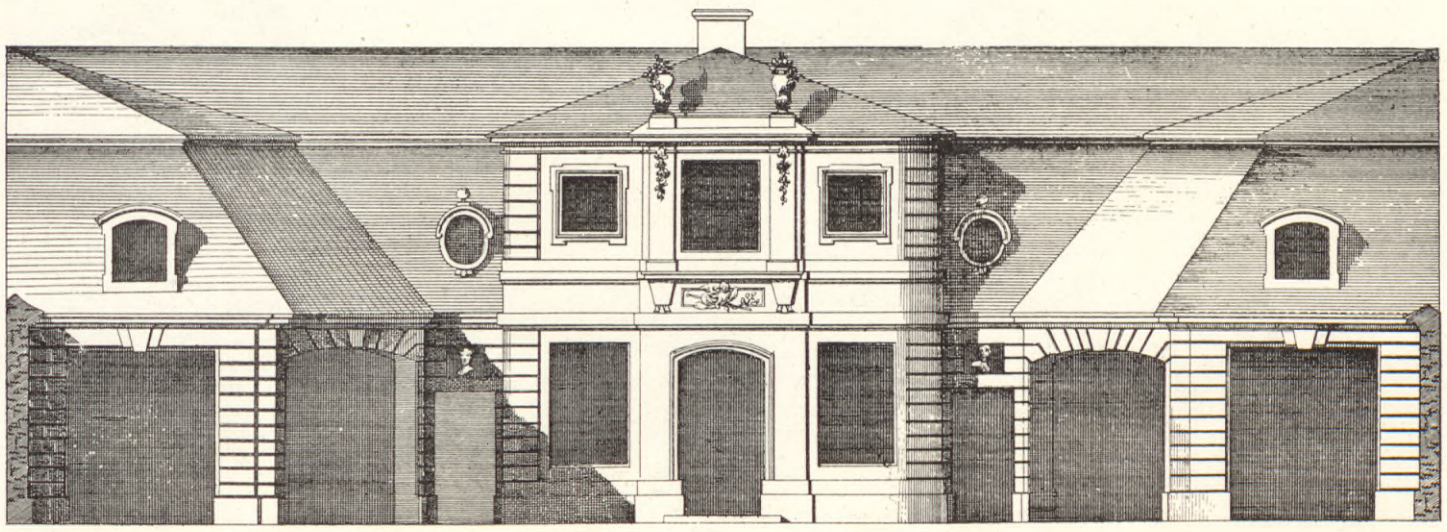

Elevation och Grundritning in på Gården hos Kongl: Häf=Målaren Jean Pasch.

Bild 150. Interiör av gården till Joh. Paschs hus på Ålandsgatan. Kopparstick av Jean Erik Rehn; tryckt i J. E. Rehn, Plans et Elevations des Bâtimens de Suède, 1764. Pl. 44.

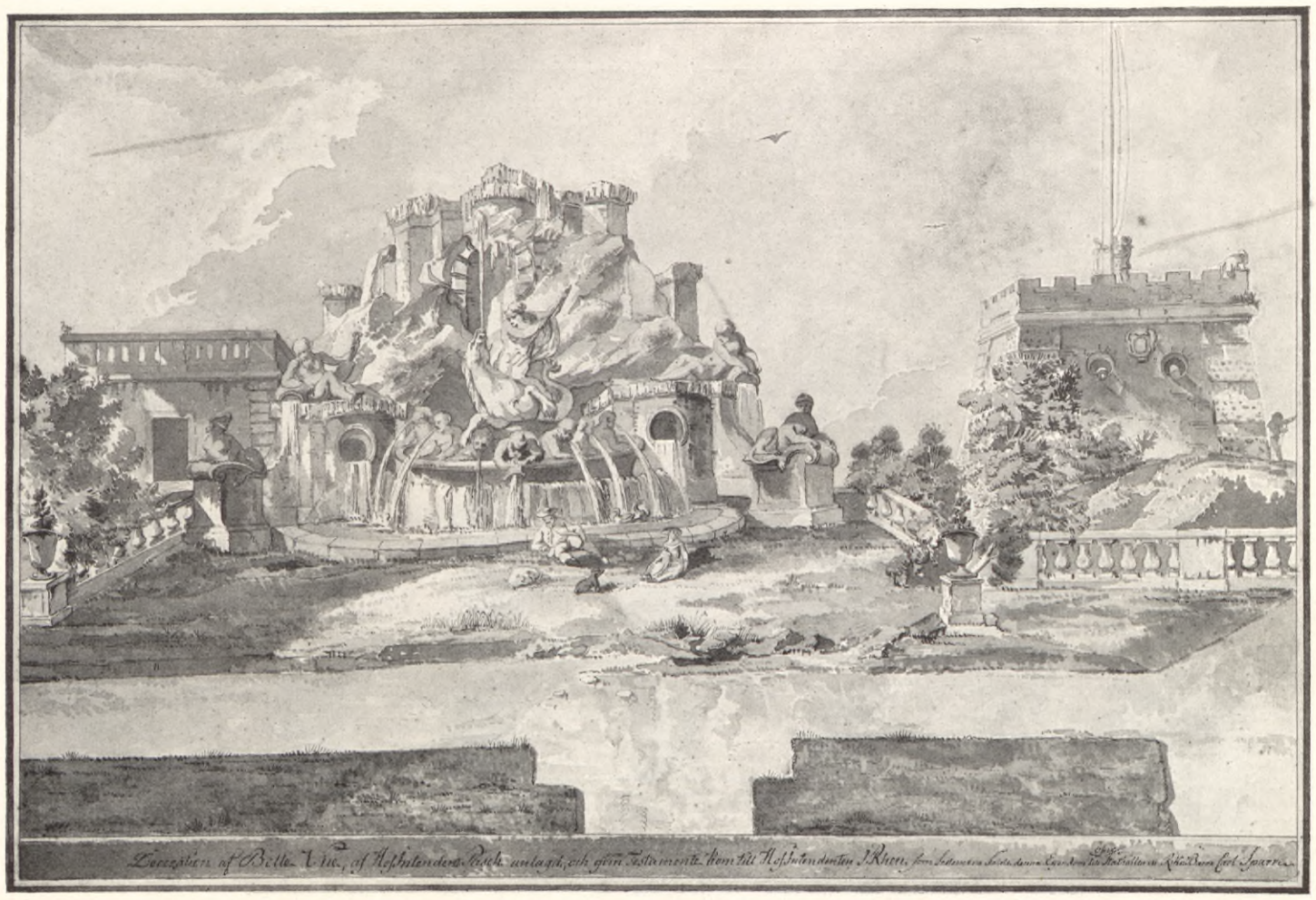

Bild 151. »Decoration af Belle Vue, af Hof Intendent Pasch anlagd, och genom Testamente kom till Hof Intendenten J. Rehn, som sedermera sålde denna Egendom till Öfver Ståthållaren Riks. Baron Carl Sparre». Akvarellerad teckning, troligen av Jean Erik Rehn. Original i Uppsala universitetsbibliotek.

Pasch dog barnlös, och hans änka skänkte malmgården Bellevue 1770 till Rehns tvenne döttrar, Anna Lovisa och Johanna Gustafva. Fadern köpte egendomen av döttrarna, men sålde den i sin tur 1782 till överståthållaren Karl Sparre, som innehade Bellevue till sin död, då den inköptes av Gustaf III. Namnet Bellevue tillkom först sedan Sparre köpt malmgården. I Rehns inventarium över »malmgården åtföljande egendom» nämnes bl. a. »En stor målad dekoration, föreställande Neptunus med tritoner som spruta vatten», samt »Ett kastell», med kanoner, lavetter, flagga och vimpel. Jämför texten å föregående sida.

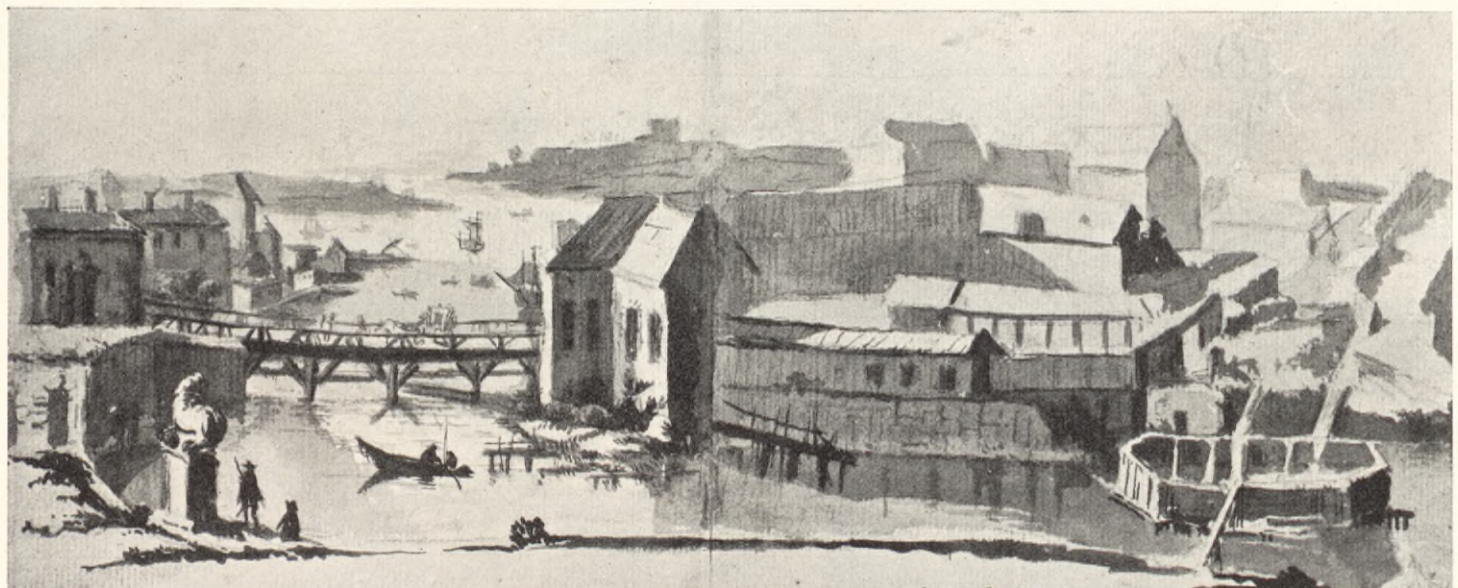

Bild 152. Utsikt från Slottsbacken över södra Norrström och Helgeandsholmen. Lavering av Elias Martin, 1760.

Denna ytterst skisserade bild visar i vilket mindre tillfredsställande skick de slottet närmast omgivande delarna av staden befunno sig vid mitten av 1700-talet. Ruiner av gamla slottet och ruckel, fallfärdiga träbyggnader och den ryggbrutna gamla Norrbro, se där den anblick, som mötte det Kungl. Slottets höga innevånare under Adolf Fredriks regeringstid. Den södra grenen av Norrström framflöt då ännu lugn och otämd av kajskoning, betydligt bredare än sedermera, och vid den låga naturliga stranden på Helgeandsholmssidan skötte fiskare sina fiskafängen. Husen äro svåra att på den summariska och ofullbordade teckningen identifiera. Helgeandsholmen upptages till största delen av Kungl. Stallets skräpiga gård och byggnader. I norr ses bl. a. Per Brahes hus och i väster Mälaren och Kungsholmslandet. I Norrström längst åt höger synes den stora sexkantiga pråm, som användes vid grundmurningen för den nya Norrbrobyggnaden, som just påbörjats 1760 under Karl Johan Cronstedts ledning. Bilden är intressant även såsom antagligen varande en av Elias Martins, den sedan så berömde Stockholmsskildraren i bild, tidigaste Stockholmsteckningar.

Bild 153. Utsikt från Lejonbacken över södra Norrström med gamla Norrbro, Kungl. Myntet och Kungl. Stallet. Oljemålning av Johan Säfvenbom, 1761. Original i Stockholms Rådhus.

Johan Säfvenbom kan sägas vara grundläggaren av den inhemska landskaps- och stadsbildmålningen i Sverige och den första svensk, som på allvar gjorde till sin uppgift att skildra den svenska huvudstaden i topografiskt trovärdiga bilder. Efter en tioårig vistelse i Paris återvände han 1760 till Sverige, där han år 1764 blev kunglig »perspektiv- och landskapsmålare». Sin största förtjänst har han nedlagt i den serie av femton stycken oljemålningar, framställande olika delar av Stockholm, som han på Magistratens beställning utförde för Stockholms Rådhus åren 1761—1784, vilket sistnämnda år han avled i torftiga omständigheter. — Den första av dessa stockholmstavlor var den ovan avbildade. Till vänster synes den ännu icke ordnade kajen och terrasseringarna vid Lejonbacken med trappor, murrester och skulpturfragment från det gamla slottet. Nedanför stenkajen sträcker sig en träbro med ställningar och en uppdragen båt, invid vilken tre eleganta herrar med stångperuker samtala. Längst bort till vänster framför Kungl. Myntet, senare Kanslihuset, ligger det mindre huset intill urmakaren Heymans hus med sin höga skorsten. Nedanför detta ett stenupplag och en stenhuggare i arbete och där bakom Myntet med sin stora portal. Från Mynttorget går gamla Norrbro, gräsbevuxen och skröplig, över till Helgeandsholmen, där södra flygeln av Kungl. Stallet ligger ovanför den låga och skräpiga stranden med sina i den forsande Strömmen utgående träbryggor. I tavlans mitt synes Strömsborg i Riddarfjärden med Kungsholmslandets vaga kontur bakom, medan Nya Kungsholmsbron och Rosenbads-trakten av nedre Norrmalm skymta närmast bortom Kungl. Stallet.

10 — 23267

5 Essai *Gravé par Gustaf*

HORNSBERG

Bild 154. Hornsberg. Kopparstick av kronprins Gustaf (III), 1760-talet.

Efter sin återkomst från Paris 1758, inrättade kopparstickaren Jakob Gillberg en skola för undervisning i koppargravyr och etsning, i vilken ett flertal förnäma personer, bland dem dåvarande prinsarna, lärde sig gravera landskap. Ovanstående bild är reproducerad efter en av kronprins Gustaf, sedermera Gustaf III, utförd gravyr framställande Hornsberg, signerad »5 Essai Gravé par Gustaf». Den fyrkantiga byggnaden med det höga taket och lanterninen torde vara den då omändrade och förfallna slottsbyggnaden, som uppfördes av Gustaf Horn vid mitten av 1600-talet; jmf. bild 125. Under 1700-talets senare hälft anlades å egendomen en parkumsfabrik, senare ett sockerbruk. Numera är slottsbyggnaden sedan länge nedriven.

JGillberg del. et Sculp.

Bild 155. »Vue de Smedsudden près de Stockholm.» Kopparstick av Jakob Gillberg, 1700-talets mitt.

Smedsudden, eller som det tidigare under 1700-talet hette Smedsholmen, är den utskjutande udde, fordom vattenomfluten, som ligger mellan Marieberg i väster och Rålambshof i öster på södra Kungsholmslandet. Stället ägdes vid mitten av 1700-talet av skepparen Fredrik Åberg.

Peint à Gouache par J.P. Hackert

Testolini sculp.

Bild 156. »Vue de Marieberg près de Stockholm». Kopparstick av Testolini efter gouachemålning av Jakob Philipp Hackert omkring 1764—65.

Bild 157. »Vue de Marieberg près de Stockholm». Kopparstick av De Monchy, efter gouachemålning av Jakob Philipp Hackert omkring 1764—65.

Marieberg, beläget vid Mälaren utanför Kungsholmstullen vid Stadshagen, men lydande under stadens domvärjo, tillhörde på 1750-talet »Captenmechanicus» Mårten Triewalds änka, men inköptes i greve Carl Fr. Scheffers namn av ett konsortium för anläggande av en porslinsfabrik. År 1758 grundlades med J. E. Ehrenreich som direktör denna sedan så berömda fabrik. Efter en eldsvåda 1759 återupptogs tillverkningen så gott som omedelbart och Marieberg hade under 1760—70-talen en glansperiod i livlig konkurrens med Rörstrandsfabriken, som år 1782 inköpte densamma, varefter Mariebergs porslinsfabrik år 1788 nedlades. De bilder, som här återgivas, bild 156 och 157, äro graverade efter gouachemålningar av den i svenska Pommern 1737 födde landskapsmålaren J. Ph. Hackert som åren 1764—65 vistades i Sverige, varför bilderna daterats till denna tid.

Bild 158. Utsikt över Ladugårdslandsviken från Djurgårdshållet. Oljemålning (dörröverstycke) av Johan Philip Korn(?), 1700-talets mitt. Original i Nordiska Museet.

Denna vackra och idylliska bild är målad från Djurgårdsbrunnsviken i trakten mellan nuvarande Djurgårdsbron och Framnäs. Man ser Slottet, Storkyrkans och Tyska kyrkans torn i bakgrundens disiga ljus; framför slottet ligger Blasieholmens trädbevuxna och med mindre byggnader bebyggda udde, sedan det s. k. »Sillhofvet». I Djurgårdsbrunnsviken ses ett förnämt sällskap herrar och damer företaga en lusttur i roddbåt. Den dekorativa uppgift tavlan hade att fylla som dörröverstycke torde förklara, att konstnären något fritt romantiserat den topografiska troheten i förgrunden Bilden är en av de ytterst få pastorala rokokomålningar med Stockholmskt bildmotiv, som vi känna.

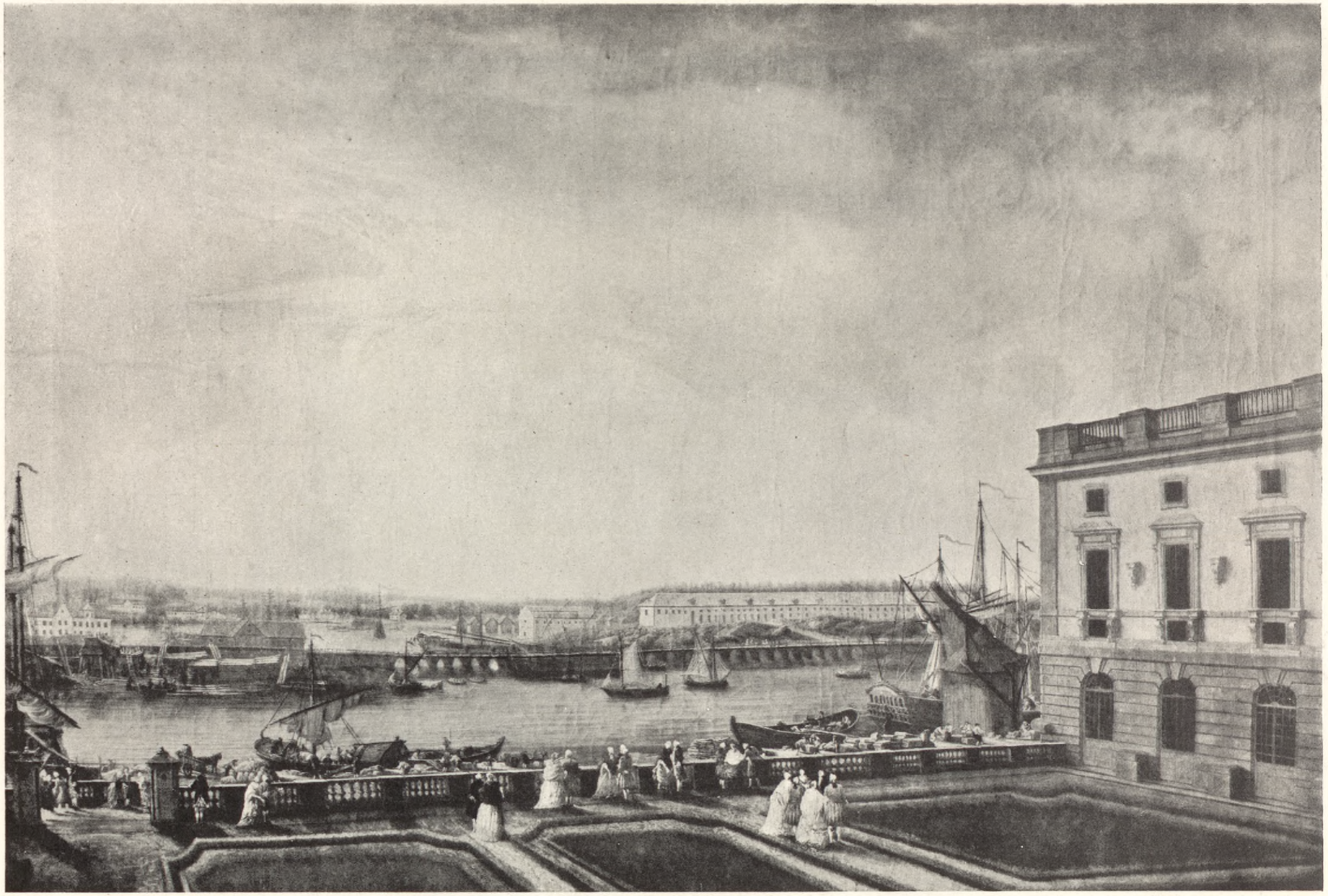

Bild 159. Utsikt från Logården över Strömmen och Skeppsholmen. Oljemålning av Johan Säfvenbom 1765. Original i Stockholms Rådhus.

Bilden är målad från ett slottsfönster åt Logården, synlig i förgrunden och vid denna tid endast prydd av kantskurna gräsmattor mellan gångarna, där en del hovdamer och kavaljerer promenera. Till vänster ligger Logårdstrappan med sina vaktkurar och vaktpost. Till höger södra flygelbyggnaden. Nedanför terrassen Skeppsbron med den stora lyftkranen samt fartyg vid kajen. Invid kranen stenhuggare och en mängd stenblock samt tunnor, säckar m. m. På andra sidan Strömmen ligger till vänster Kyrkholmen med Holmkyrkan, timmerupplag och dylikt. Från holmen leder Skeppsholmsbron över till Skeppsholmen, där det långa Tyghuset, förut repslagarebana, är beläget på höjden. I bakgrunden skymtar Ladugårdslandet och Djurgården.

Dedie à Sa Ma-jesté La Reine
Par Son Très humble & Très obéissant Serviteur & Fils
Gustaf.

Bild 160. Utsikt från Logården över Strömmen och Skeppsholmen. Lavering av Gustaf (III) 1765. Original i Nationalmuseum.

Gustaf III:s konstnärliga anlag togo sig som bekant flera uttryck, och han har även som tecknare och grafiker efterlämnat prov på sin begåvning inom dessa områden, se bild 154. Ovanstående förut ej beskrivna blad av den 19-årige kronprinsen visar, att han med fortsatt utövning nog kunnat höja sig över dilettantismen. Motivet är, som synes, detsamma som å Säfvenboms tavla, bild 159, men dock ej någon kopia, utan torde laveringen grunda sig på självsyn, att döma av detaljerna. Så är hela motivet sett från ett sydligare och högre beläget fönster i slottet. Lustiga detaljer äro mannen på flygeltaket samt de två bärarna med »porte-chaisen» nere på Skeppsbron, vars soliga kaj här ligger med större bredd än på Säfvenboms tavla. På slottsflygelns fasad synes här en porträttbyst på sin konsol, som ej återfinnes hos Säfvenbom. Möjligen torde den unge prinsen sporrats till utförandet av denna lavering genom Säfvenboms samma år från slottet utförda målning, som anmäldes färdig för Magistraten i september, medan prinsens lavyr, dedicerad till modern drottning Lovisa Ulrika, är daterad december 1765.

Bild 161. Utsikt från Röda Bodarna över Rådhuset, Riddarhuset och Riddarholmen. Oljemålning av Johan Säfvenbom, 1768. Original i Stockholms Rådhus.

I förgrunden »lastagien» vid Röda Bodarna, nu Rödbodtorget och Tegelbacken. Till vänster och höger magasinbodar; invid kajen ett par höskutor. Å den öppna platsen ett långåk med tunnor; bredvid lastas hö ur ett stort fyrkantigt, ovantill öppet brädskjul, troligen ett »parmmått»; till höger en tiggare med träben, bettlande av de vid tunnorna sittande kortspelande männen. På andra sidan Mälaren synes Rådhuset, Riddarhuset och Riddarholmen med kyrkan och de från tidigare bilder bekanta gamla palatsen och husen. Strömsborg med sin lilla roliga byggnad och sin fyrkantiga mur med små kanongluggar framträder här bättre än å bild 153.

Plansch II. Utsikt från nuvarande Myntторget över Slaktarhusbron, Blasieholmen och Lejonbacken. Oljemålning av Johan Säfvenbom, 1767. Original i Stockholms Rådhus.

Denna den tredje i ordningen av Johan Säfvenboms för Stockholms Rådhus utförda stadsbilder, är en på samma gång monumental och pittoreskt bild av Slottets närmaste omgivningar i norr och öster. Stränderna, på båda sidor om Norrströms södra gren som här brusar fram bred och vitskummande, förete en kaotisk anblick av ruinrester från äldre byggnadsverk, upplag av sten och virke, där stenhuggare och andra arbetare baxa och bända — medan själva Slottsbacken gör intryck av en romantisk ruin med skulpturfragment av kolonner, kapitäl, stenblock m. m., pittoreskt kringströdda på den ännu ej planerade uppfartsvägen. Den rödmålade Slaktarhusbron, de rödfärgade bodarna och planken, tegeltaken å de gulputsade byggnaderna bilda tillsammans med himlens guldfärg en symfoni i gult och rött, mot vilket Lejonbackens mörka förgrundsmassa med lejonsilhuetten på sin piedestal bildar en pompös och verksam motsättning, medan Strömmens kyliga, vitskummigt gröna vatten och de violetta lufttonerna lyckligt kontrastera mot den varma helhetstonen. Intressant ur topografisk synpunkt är att jämföra denna bild med Elias Martins båda liknande motiv, utförda ett par decennier senare; se färgbilden III och bild 214.

Bild 162. »Holmiæ Ao MDCCLXVIII». Stockholm sett från Kastellholmen. Kopparstick av Olof Årre; tryckt i Fr. H. av Chapman, Architectura navalis mercatoria, 1768.

Bland de större utsiktsgravyrerna av Stockholm från 1700-talets mitt intager denna Årres vackra bild en rangplats ur konstnärlig synpunkt. Det är en synnerligen välkomponerad hamnbild, där de ståtliga örlogsfartygens stolta tackling och vackra skrov dominera på Strömmen — helt naturligt för övrigt, då bilden intager en dekorerande plats på titelbladet till den berömda skeppsbyggmästaren, amiralen Fr. H. av Chapmans stora arbete, Architectura navalis. Den topografiska framställningen, som visserligen här fått träda i bakgrunden, visar icke desto mindre en verklighetstrogen bild av Stockholm under konung Adolf Fredriks och drottning Lovisa Ulrikas tid.

Bild 163. Höstmarknad å Skeppsbron. Oljemålning av okänd konstnär. Mitten av 1700-talet. Original i Riddarhuset.

Denna bild, framställande de i äldre tider vanliga Höstmarknaderna å Skeppsbron, är sannolikt sedd från trakten omkring Brunnsgränd. Till vänster synes sydvästra hörnet av Norra Viktualievågen och till höger, bakom de uppställda salustånden, synas några av husen vid övre Skeppsbron, strax innan denna gör sin bukt åt sydväst ned till Slussen. Utefter Skeppsbrokajen ligga en rad fartyg, och i bakgrunden synes Stadsgården med Södermalms höjder och Katarina kyrka ovanför. Framför och vid ståndena livlig kommers av köpmän och annat folk, klädda i för tiden karaktäristiska dräkter, peruker och trekantiga hattar. I förgrunden en man rullande tunnor från Viktualievågen.

Bild 164. Vårdtornet på Brunkeberg. Osignerad akvarell (av Rehn), 1755. Original i Nescherska samlingen i Kungl. biblioteket.

Bilderna 164—165 framställa Vårdtornet på Brunkeberg samt den signalmast, som fanns upprest söder om detsamma för brandsignalers givande vid eldsvådor. På Brunkeberg hade ett Vårdtorn varit uppbyggt sedan långt tillbaka, där tornväktaren, »Jeppe på Berget» kallad, bodde med åliggande dels att ropa ut klockslagen, dels att vid vådeld giva brandsignaler. Från Vårdtornets klocka ringdes varje afton, och Stadslagen föreskrev, att ingen tavernare (värdshusvärd) skulle få hava tänt ljus eller någon eld eller någon försäljning av öl eller andra starka drycker sedan »vård är ringt». Brandsignalerna på 1700-talet gåvos dels medelst klämtning med Vårdklockan, dels med kanonskott från det vid Vårdtornet belägna salutbatteriet, dels — på dagen — med flaggsignaler från signalstången och slutligen efter mörkrets inbrott även med ljussignaler. För att kunna anvisa var elden uppkommit voro signalerna olika för de olika stadsdelarna — ljussignalernas, klämtslagens och kanonskottens olika antal och flaggornas färger angåvo således var elden var lös. — Bild 165 är målad som överstycke till en handritad brandsignalstavla.

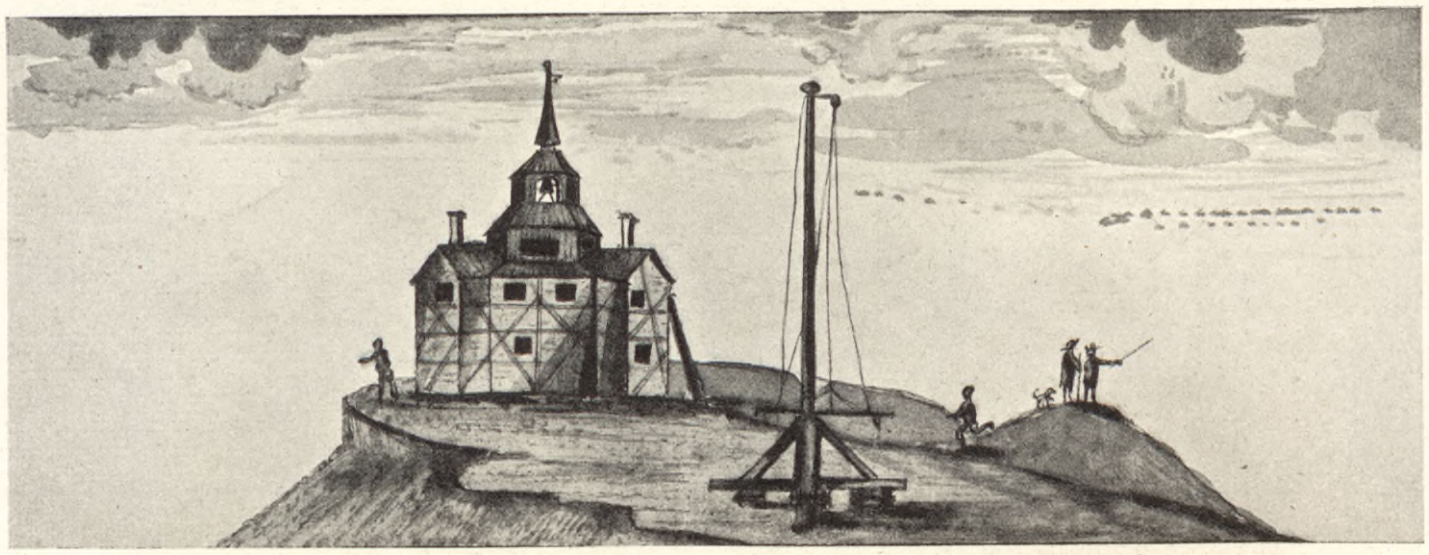

Bild 165. Vårdtornet på Brunkeberg. Akvarell av C. G. Roos, 1765. Original i Rosenhane'ska samlingen i Statens historiska museum.

Bild 166. »Stortorget i Stockholm med gamla Rådhusbyggnaden, före dess afrifning År 1768». Osignerad lavering. Original i Nationalmuseum.

Det å bilden framställda byggnadskomplexet var beläget i kvarteret Rådstugan, begränsat i norr av kyrkogården, i väster av Trångsund, i öster av Källargränden och i söder av Stortorget, där Rådhuset under olika skeden varit inrymt i olika hus alltsedan medeltiden. Intill år 1768 bestod kvarteret av nio olika tomter, bebyggda av olikstora, men med varandra sammanhängande hus. Rådhuset har under tidernas lopp varit inrymt successivt i ett flertal av dessa hus, som slutligen allesammans blevo inköpta av Staden i avsikt att å hela kvarteret bygga ett nytt rådhus. Denna plan frångicks dock, då Staden genom att förvärva det Bondeska palatset vid Riddarhustorget 1730 erhöll en lämplig lokal för Rådhuset, och sedan en reparation utförts kunde Magistraten 1731 inflytta därstädes. De här vid Stortorget belägna byggnaderna reparerades då nödtorftigt för att användas till olika ändamål intill 1768, då hela kvarteret revs för att lämna plats för det nya Börshuset. — Hörnhuset längst till vänster, med lyktan i hörnet, var ett av de s. k. Grubbska husen åt Trångsund, omnämnt vid bild 168. Till höger synes »Corps de Gardet», framför vilket stadsvaktens trummor och gevär ligga, och ännu längre åt höger Källargränden, där uti hörnhuset en källare var belägen, som den uthängda skylten visar. I förgrunden till vänster synes den på Stortorget stående beryktade Kopparmatte på den höga spöpålen eller »Kåken», efter vilken Kåkbrinken uppkallats.

Bild 167. »Stortorget i Stockholm med gamla Rådhusbyggnaden, före dess afrifning År 1768». Teckning av Erik Palmstedt, 1768. Original i Kungl. biblioteket.

Framställer samma motiv som bild 166, men med Storkyrkans år 1742 färdiga tornspira, synlig bakom Rådhuskvarteret.

Bild 168. »Grubbska Huset i Trångsund». Tuschteckning sannolikt av Jean Erik Rehn, år 1768?. Original i Uppsala universitetsbibliotek.

Grubbska huset var det längst till vänster å bild 166 och 167 synliga, som ingick i det stora Rådhuskvarteret före 1768, med sin största utsträckning åt Trångsund. Grubbska egendomen bestod av fyra tomter, n:r 5, 6, 7 och 8 (Wrangel, Stockholms äldsta Rådhus). Den intressanta teckningen visar de sista resterna av det stora, av en mängd sammanbyggda huskomplex bestående gamla rådhuskvarteret vid Stortorget, som revs 1768 för att lämna plats för det nya Börshuset efter Erik Palmstedts ritningar. Längst till vänster synes den med urnor och tvenne kvinnostatyer smyckade trappan, som från Trångsund ledde upp till kyrkogården framför Storkyrkan. De två statyerna återfinnas ännu i dag jämte tvenne andra på muren kring Storkyrkogården.

Bild 169. Utsikt över Staden mellan broarna och Södermalm. Oljemålning av Johan Säfvenbom, 1769. Original i Stockholms Rådhus.

Motiv från nuvarande Karolinska Institutets tomt. I förgrunden är man sysselsatt med pålningsarbete för strandskoningen. Till höger synas ett par skutor, till vänster några fiskare i sina roddbåtar. I tavlans vänstra del ligga Riddarholmen med kyrkan, Wrangelska palatset eller »Kungshuset», Schering-Rosenhaneska huset på norra bergsplatån samt den gamla medeltida tornrundeln nedanför vid stranden. Längst till vänster Riddarhuset och Storkyrkan. I bakgrunden åt höger Södermalm med Katarina och Maria kyrkor, den senare med sitt efter senaste branden stympade huvklädda torn.

Bild 170. Bergstrahlska husets brand 1770. Oljemålning av okänd konstnär på 1770-talet. Original i Stockholms Stadshus.

Det s. k. Bergstrahlska huset uppfördes under 1600-talets förra hälft av amiralen Erik Ryning samt omnämnes 1644 vara uppbyggt »Staden till hedher och prydno». Det återfinnes avbildat å tvenne stick från 1600-talet, se bild 40 och 111. Byggnaden bestod av ett större trevåningshus och lägre flyglar, som med en åt Munkbron liggande mur omslöto gården. Huvudbyggnaden vette åt Stora Nygatan med rösteprydda gavlar mot Gråmunkegränd och Riddarhustorget samt liknande gavlar å båda långsidornas tak. Dessutom pryddes byggnaden av tvenne portaler, dekorerade med rik och kraftig broskornamentik, den åt Nygatan krönt av Ryningska och Kurzelska vapensköldarna, medan å portalen till inkörsporten, som troligen är stympad av ett i senare tid upptaget fönster, ett par större delfiner utgöra portöverstyckets mest framträdande dekor. Sekreterare Gottfried Sack köpte huset 1756, varefter det en tid torde övergått till någon medlem av ätten Hamilton. I den samtida berättelsen om eldsvådan benämnes det nämligen »det så kallade Hamiltonske större Huset, . . . nu tillhörigt Assessoren i Kongl. Collegio Medico Bergstrahl», som köpte huset 1760 och efter vilken det slutligen behållit sitt namn. I juli 1770 uppstod under stark blåst en häftig eldsvåda i huset, vars inredning spolierades, medan flygelbyggnaderna skonades. Huset ombyggdes samma år med en halv våning och erhöll det brutna tak och i övrigt det utseende, som det har ännu idag.

Bild 171. Utsikt från Kungsholmen över Kungsholmsbron, Klara kyrka och Slottet. Oljemålning av Johan Säfvenbom, 1770. Original i Stockholms Rådhus.

Från vänster synes den långa Nya Kungsholmsbron med sin vindbropuckel på mitten, gående över den vid denna tid betydligt bredare Klara sjö. Bakom ses Klaratrakten och Klara kyrka med dess efter branden 1751 ombyggda tornhuv, samt den sista resten av Brunkeberg med Vårdtornet. I mitten av bilden synes Jakobs kyrktorn och längre åt höger Norrbro och Per Brahes hus samt Helgeandsholmen och Slottet. Nedanför i Mälaren Strömsborg. I förgrunden en trappa från en brygga, lastageplatsen vid Kungsholms glasbruk, med båtar och fiskare nedanför. Längre ut ros ett par av flottans salsslupar av taktfasta roddare.

II — 232687

Bild 172. Utsikt från Bödelsbacken över Riddarholmen och Staden med Storkyrkan och Tyska kyrkan. Oljemålning av Johan Säfvenbom, 1771. Original i Stockholms Rådhus.

Utsikt från Bödelsbacken nedanför Södermalmstorg nära Ragvaldsbro. Till vänster ligger Riddarholmen med sin kyrka, sedan vidtager Stadsholmen med Munkbrotrakten och Kornhamn. Till höger Storkyrkan och Tyska kyrkan. I förgrunden inplankade upplag och magasin. Vid stranden lastas och lossas diverse gods. I själva backen står ett parmmått, och däromkring synas arbetare såga och bära bräder och plank.

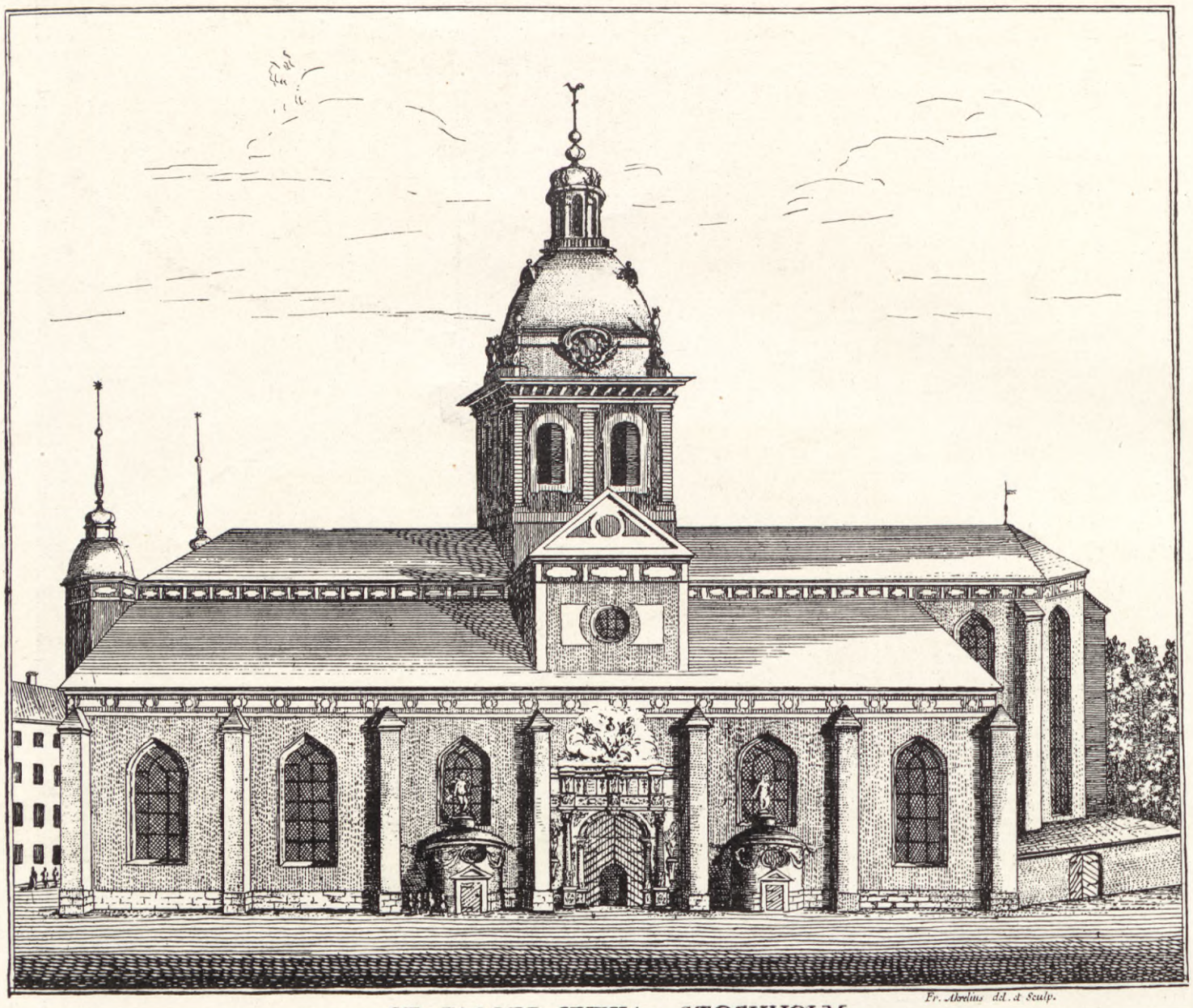

ST. JACOBI KYRKA i STOCKHOLM.

Bild 173. Jakobs kyrka. Kopparstick av Fredrik Akrelius, efter teckning av densamme 1771; tryckt i Fredr. L. Witting, St. Jacobs Minne, 1771.

Jakobs kyrka började att byggas på Johan III:s tillskyndan 1589, på samma plats som den av Gustav Vasa på strategiska grunder nedrivna medeltida träkyrkan stått. Den fullbordades emellertid ej förrän 1643 av byggmästaren Hans Freester och Louis Gilles. Kyrkan, en treskeppig hallkyrka med ett utdraget, tresidigt avslutat kor, uppfördes från början liksom alla de av Johan III anlagda kyrkorna i gotisk stil, men fick under den långa byggnadstiden en del renässansinslag såsom de praktfulla portalerna av vilka den södra, den ståtligaste i sitt slag i Stockholm, skänktes av Henrik Fleming och hans maka fru Sigrid Kurtzel. Den höga, spetsiga tornspiran förstördes vid branden 1723, varefter tornet liksom de båda mindre västtornen ombyggdes 1735 i barockstil efter ritningar av Göran Josuæ Adelcrantz. De båda halvrunda utbyggnaderna revos på 1800-talet.

Bild 174. Johannes kyrka i Stockholm. Kopparstick av Fr. Akrelius efter teckning av densamme, 1771; tryckt i Fredr. L. Witting, St. Jacobs Minne, 1771.

Johannes lilla träkapell, anlagt enligt sägen på samma plats, där fordom St. Görans kapell stod intill 1527, byggdes 1636 samt tillbyggdes och omändrades på 1670-talet under rådmannen Johan Eriksson Furuboms tillsyn och delvis på hans bekostnad. År 1692 uppbyggdes klockstapeln (ej här å bilden synlig), som ännu kvarstår. Den lilla kyrkan nedrevs 1889.

Bild 175. Johannes kyrka i Stockholm. Teckning av Elias Martin. Original i Uppsala universitetsbibliotek.

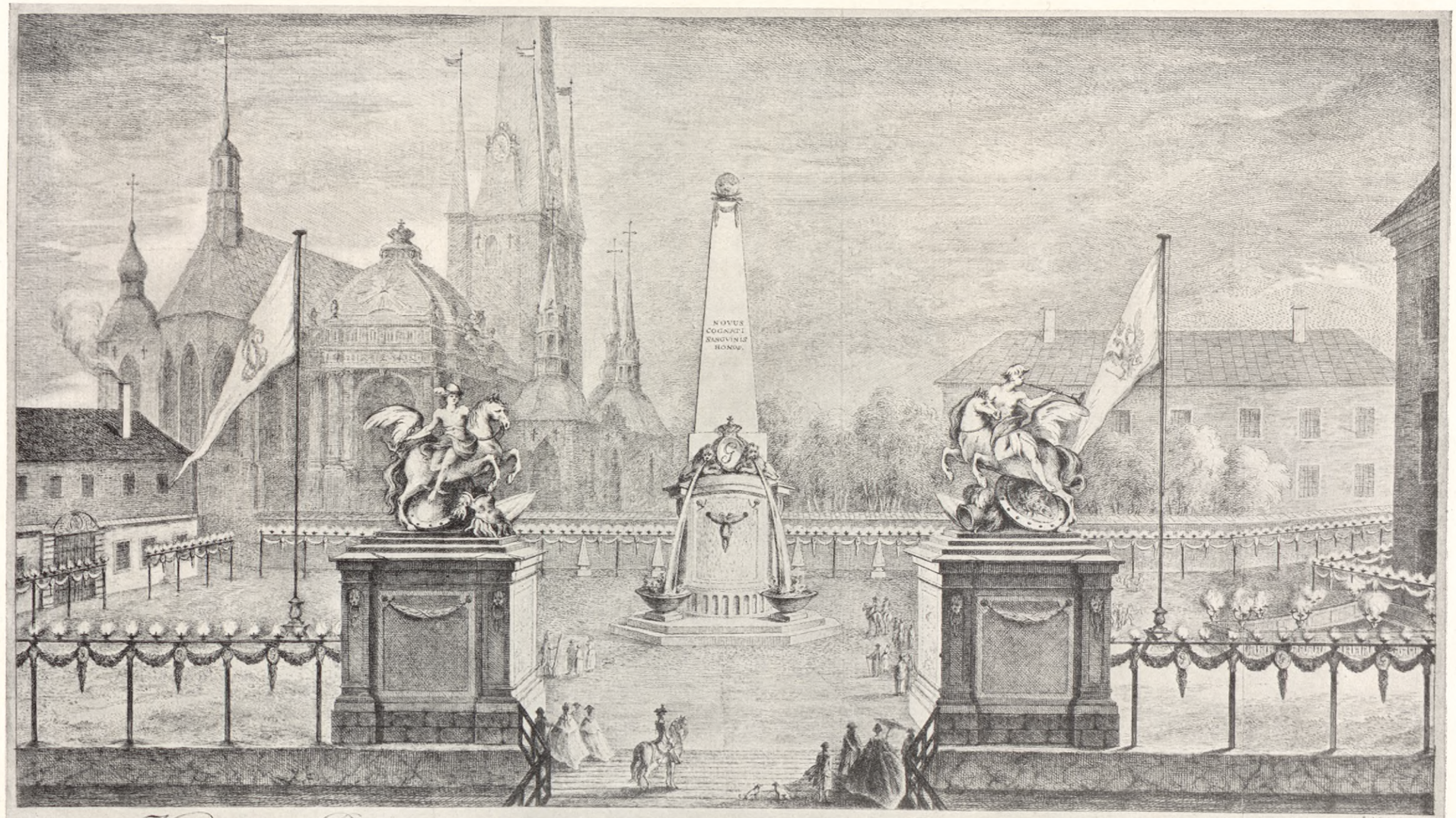

Bild 176. »Kejserl. Ryska Decorationen på Kongl. Riddarholmstorget, wid Gustaf den III:s Kröning, 1772». Kopparstick av Olof Årre, 1772.

Denna ståtliga kröningsdekoration och illumination var anordnad på det s. k. Riddarholmstorget mellan kyrkogårdsmuren och Riddarholmskanalen. I bakgrunden ligger Riddarholmskyrkan och den då trädbevuxna kyrkogården bakom muren. Till vänster synes ena flygeln och gårdsmuren till Cruus'ska, sedermera Geijerska egendomen. Till höger ett hörn av Hessensteinska, tidigare Oxenstiernska huset. I förgrunden bron över kanalen, varest tvenne statyer, den ena Merkurius, den andra Fama med hästarna stegrande över trofégrupper. Mitt på den öppna platsen, över den dåvarande brunnen, en stor fontänobelisk med svenska riksgloben i toppen och ett krönt G å en sköld på fotställningen. Runt torget en inhägnad med girlander och marschaller. På sidorna två flaggstänger med kejsarinnan Catharinas namnchiffer och den ryska örnen.

Bild 177. Utsikt från Brunnsbacken över Saltsjön. Oljemålning av Johan Säfvenbom, 1775. Original i Stockholms Rådhus.

Bilden är sedd från Hornsgatans förlängning ned till Skeppsbron, benämnd Brunnsbacken efter den gamla brunn, som ännu vid denna tid fanns där. Till vänster ligger det Bryggareembetets pensionskassa tillhöriga huset, ännu, ehuru ombyggt, kvarstående och inrymmande den gamla källaren »Pelikan». Till höger synes nedre delen av norra flygeln av det gamla södra Stadshuset, även det ännu kvar på sin plats. De små träbyggnaderna nedanför äro sedan länge borta och hava givit plats åt Katarinahissen. Längre ned åt höger sträcker sig Stadsgården med sina höga magasinshus och andra byggnader, och utefter kajen ligga en mängd fartyg för lossning och last, medan Saltsjöleden förtonar i fjärran mellan Beckholmen och Södra landets höjder. Vid pumpen mitt i backen stå pratande kvinnor och pumpa vatten i en vattenkärra, och i övrigt synas långåk med vinfastager, vedkärror och andra fordon.

11* — 23263

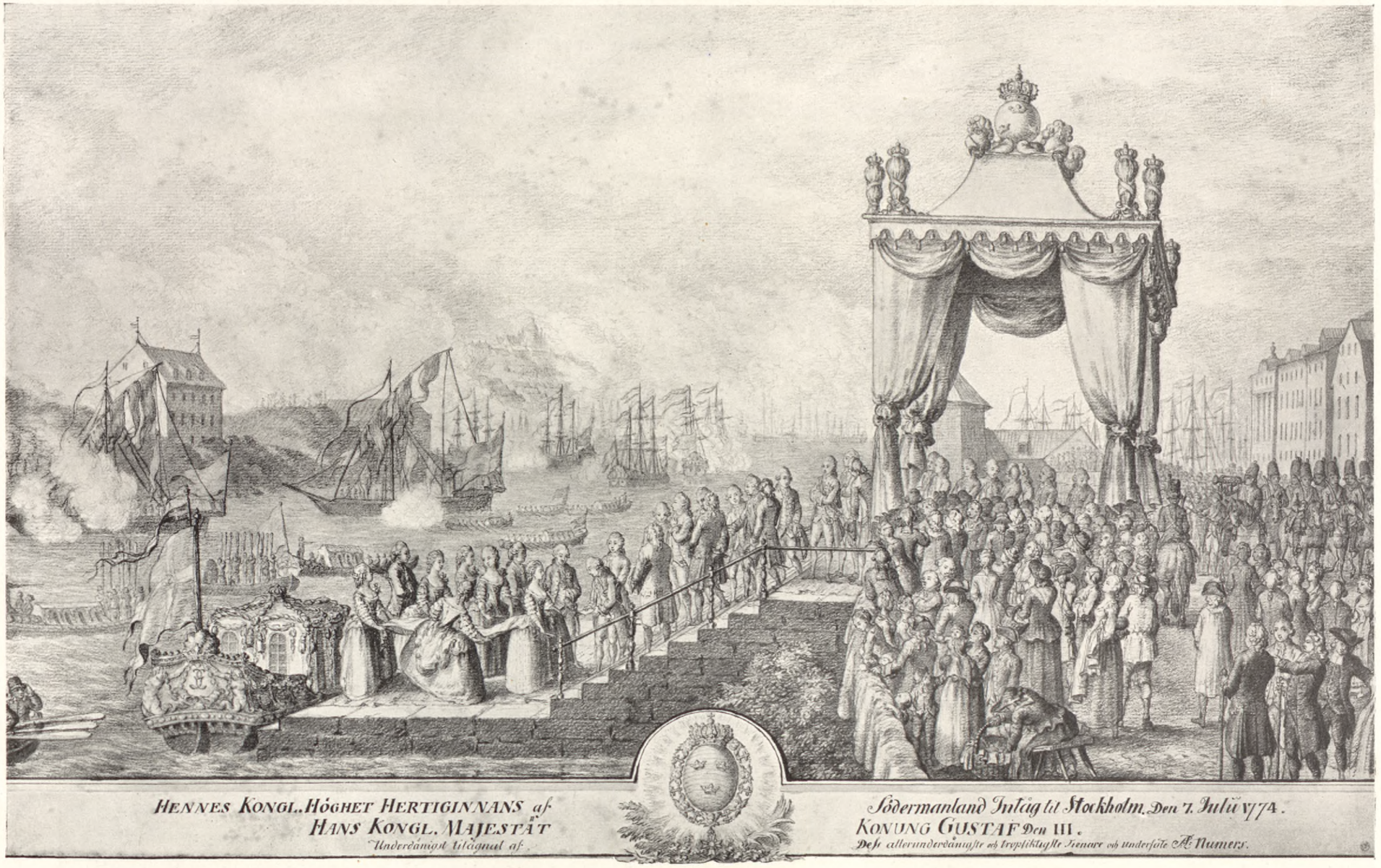

Bild 178. »Hennes Kongl. Höghet Hertiginnans af Södermanland Intåg til Stockholm. Den 7. Julii 1774». Teckning av Fredrik Adolf von Numers, 1774. Original i Nationalmuseum.

Denna kulturhistoriskt intressanta teckning framställer det högtidliga mottagandet av hertig Karls gemål, Hedvig Elisabeth Charlotta, den 7 juli 1774. Landstigningen skedde vid den stentrappa å Skeppsbron, som låg nedanför Logården och ovanför vilken en ståtlig äreport med draperier samt krönt av riksgloben mellan fyra lejon var upprest. Hertiginnan, vars släp uppbäres av hovdamer, har just lämnat den praktfulla kungsslupen och mottages av konungen och det kungliga husets medlemmar på trappan under äreporten, medan hovstatens herrar och damer samt andra åskådare vänta på kajen, vars räck är behängt med kronkläde. På Strömmen giva örlogsfartygen salut, och de närmaste sluparnas manskap salutera med årorna. På Skeppsbron paradera beridna trupper. Till vänster på Skeppsholmen synes Johan III:s »lusthus». På den av åskådare myllrande Skeppsbron ses till höger lyftkranen, Våghuset samt några husfasader. I bakgrunden, insvept av krutröken från de saluterande fartygen, skymtar en bit av Södermalm med Katarina kyrka. En karakteristisk detalj är den i förgrunden varande månglerskan sittande å sin »månglerskestol» mitt i ståten. — Överste Fredrik Adolf von Numers var en av de många begåvade dilettanter bland aristokratien, som vid denna tid utövade teckningskonsten. Född 1745 avled han 1792.

Bild 179. Slottet och Helgeandsholmen från Blasieholmen. Oljemålning av Johan Säfvenbom, 1776. Original i Stockholms Rådhus.

Bilden, som är målad ifrån Fersenska terrassen, framställer Slottet och Helgeandsholmen samt Norrström. Logården är ännu i saknad av trädplantering, och nedanför nordöstra delen av slottet ligger den väldiga, delvis i Strömmen utbyggda slottsvedgården. Intill denna går den gamla Vedgårdsbron över till Helgeandsholmen, där den på sidorna är helt inbyggd av de många salubodarna, Slaktarhuset m. m. Bakom synes Kongl. Stallets stora byggnad med sin gårdsmur och stora port. I fonden vid Mynttorget synes det då nybyggda Rosenadlers, sedermera Brandkontorets, hus. Till höger på Helgeandsholmen reser sig »greve Per Brahes hus». Mellan detta och husen på Norrmalmssidan längst till höger skymtar Strömsborg i Mälaren. Från kajen lastas säckar och tunnor i en lastpråm. Till höger i förgrunden den av plank och mur inhägnade södra tomten vid De la Gardieska palatset »Makalös».

Bild 180. Utsikt från Fersenska terrassen över Skeppsholmen, Södermalm och Staden. Oljemålning av Johan Säfvenbom, 1777. Original i Stockholms Rådhus.

Fersenska terrassen ligger på den gamla Wachtmeisterska tomten på Blasieholmen, där Amiralitetet förut hade sin äldsta byggnad under förra hälften av 1600-talet. Tomten kom sedan i Fersenska släktens ägo, och greve F. A. von Fersen ombyggde huset samt anlade terrassen på vilken häckar, trädplanteringar och blomsterrabatter anlades i början av 1750-talet. Vi se här denna terrass i fullt flor med ett flertal eleganta damer och kavaljerer i samspråk, njutande av den vackra utsikten. Till vänster synes Skeppsholmsbron och Skeppsholmen med Johan III:s »lusthus», nu kasärn. Till höger ligger Slottet och Skeppsbron och i bakgrunden Södermalm med Katarina kyrka.

Bild 181. »Utsigt öfver en del af Stockholm ifrån Sabbathsberg.» Tuschteckning av E. W. Weste, 1779. Original i Uppsala universitetsbibliotek.

Denna intressanta utsikt från Sabbatsbergshöjden vid Klaravikens strand visar väsentligaste delen av Klaratrakten, inbäddad i lummig grönska från de många trädgårdarna, som då ännu gjorde Stockholm till en idyllernas stad. Klara kyrktorn reser sitt efter branden stympade, huvkrönta torn, som tecknaren gjort alldeles för högt. Till vänster om kyrkan synes den återstående delen av Brunkeberg med Vårdtornet, och till höger sträcker sig Slottets horisontala taklinje. Vidare ser man Storkyrkan, Tyska kyrkan, Riddarholmskyrkan och på Södra bergens höjder Katarina och Maria kyrkor. Utefter Klaratrakten går ett långt plank, »Stadsens västra Staquet», invid vattnet. Mellan Klara strand och det tvärbranta Kungsholmslandet ligger den låga, sparsamt bebyggda Blekholmen.

Bild 182. Utsikt från Kastellholmen över Staden. Oljemålning av Johan Säfvenbom, 1780. Original i Stockholms Rådhus.

Man ser här Skeppsbron med de flesta husen om- eller nybyggda; de gamla trapp- och barockgavlarna äro nu försvunna. Slottet med sina flyglar dominerar fortfarande stadsbilden, liksom byggnaderna med horisontalbetonad linjeverkan. Över stadskonturen höja sig endast kyrkspirorna, Storkyrkans, Tyska kyrkans och Riddarholmens till vänster, Klara kyrkas till höger om slottet. På Skeppsholmen ligga kasärnerna »i spridd ordning» och på Kastellholmen det lilla åttkantiga Kastellet med sin stora flagga, omgivet av salutkanonerna, vilka just salutera den kungsslup, som glider förbi, förd av taktfasta roddares årtag.

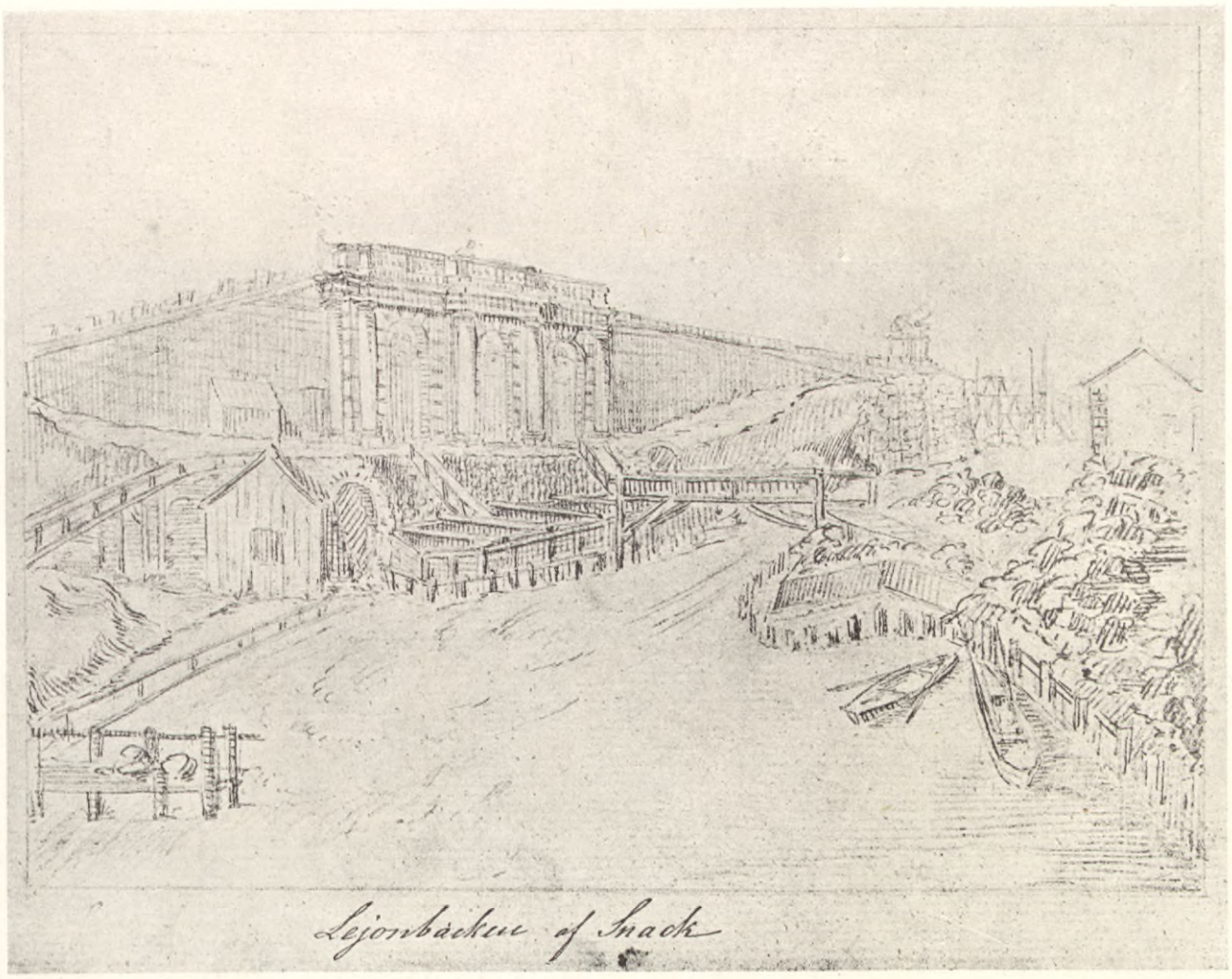

Bild 183. Lejonbacken och Norrström. Ofullbordad teckning av Johan Snack. Original i Uppsala universitetsbibliotek.

I motsats till de av Snack utförda å bild 200 och 201 avbildade kopparsticken av Slottet, som ju endast äro kopior efter andra stick, synes detta vara en verklighetstrogen studie av Lejonbacken och dess närmaste omgivningar. Denna, hittills ej publicerade teckning, styrker den från andra samtida och senare bilder och beskrivningar gjorda iakttagelsen, att trakten närmast slottet under 1700-talet var ytterst oordnad och skräpig samt föga tilltalande för ögat. Båda stränderna vid Norrströms södra gren äro här tydligen under planering och ombyggnad. En provisorisk träbro går från Lejonbacken till Helgeandsholmen. där stora stenhögar belamra marken. Upp till Lejonbacken leda ett flertal trätrappor, och träbodar, skjul och ställningar synas på spridda håll.

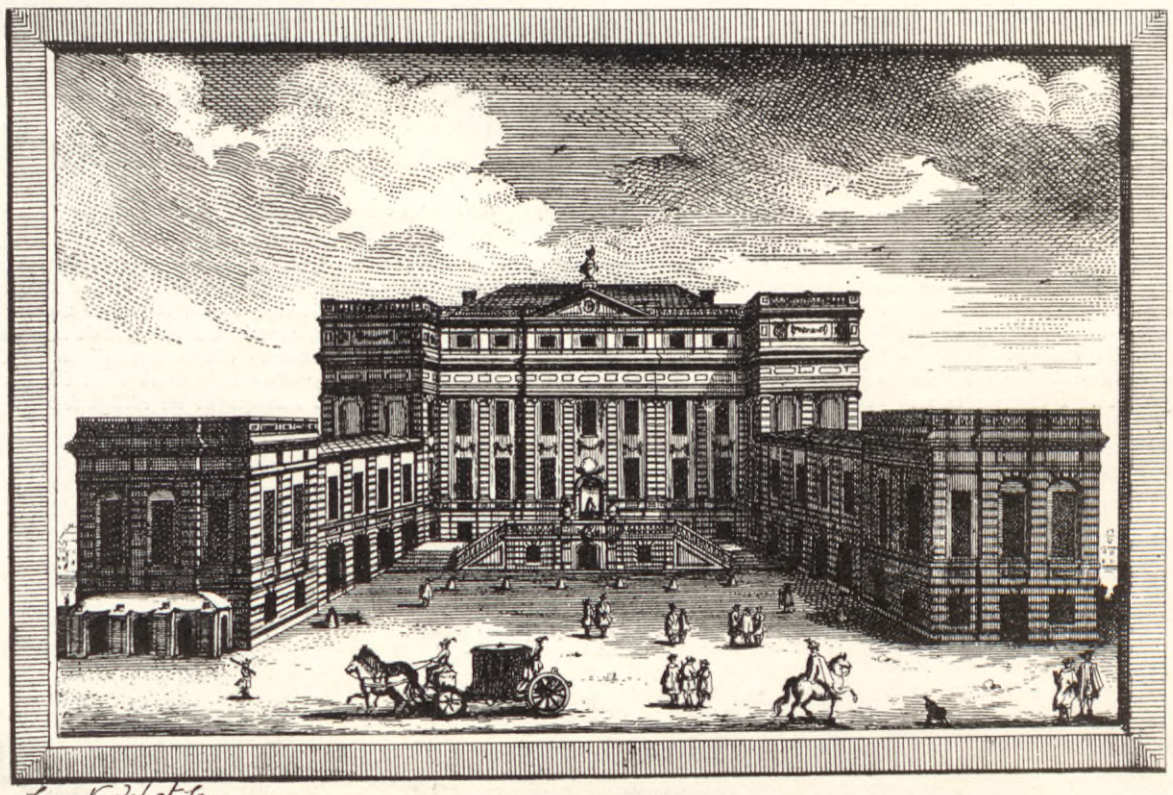

Bild 184. Stockholms Rådhus. Kopparstick av Johan Snack, 1782.

T. Snack Sc. 1782.

Stockholms Beurse.

Grav. på Borg Mäst. Sefströms kostnad.

Bild 185. »Stockholms Beurse». Kopparstick av Johan Snack, 1782.

Omkring 1780 framkom en plan att efter mönstret av Hafnia illustrata utgiva en Holmia illustrata, vartill kopparstickaren Johan Snack bl. a. utförde trenne bilder, Rådhuset, Börsen och Operahuset på bekostnad av borgmästaren i Halmstad Erik C. Säfström. Planen kom ej till utförande delvis på grund av, enligt Säfströms brev till Gjörwell, »att man fick veta, att kanslirådet Elers ämnade utgiva ett större topografiskt, historiskt arbete om Stockholm». — De tre bladen äro här återgivna. Bild 184 visar det gamla Bondeska palatset, omändrat och med de nu färdigbyggda flyglarna, vid denna tid Rådhus. Bild 185 framställer Stortorget med den under 1770-talet nybyggda Börsen efter ursprungligen av C. J. Cronstedt utförda, sedan av Erik Palmstedt bearbetade ritningar. Till vänster ligger Trångsund med den nyrestaurerade Storkyrkan i bakgrunden och till höger Källaregränden. I förgrunden med den Palmstedtska torgpumpen, nu på Brunkebergstorg, som medelpunkt ett rörligt folkliv.

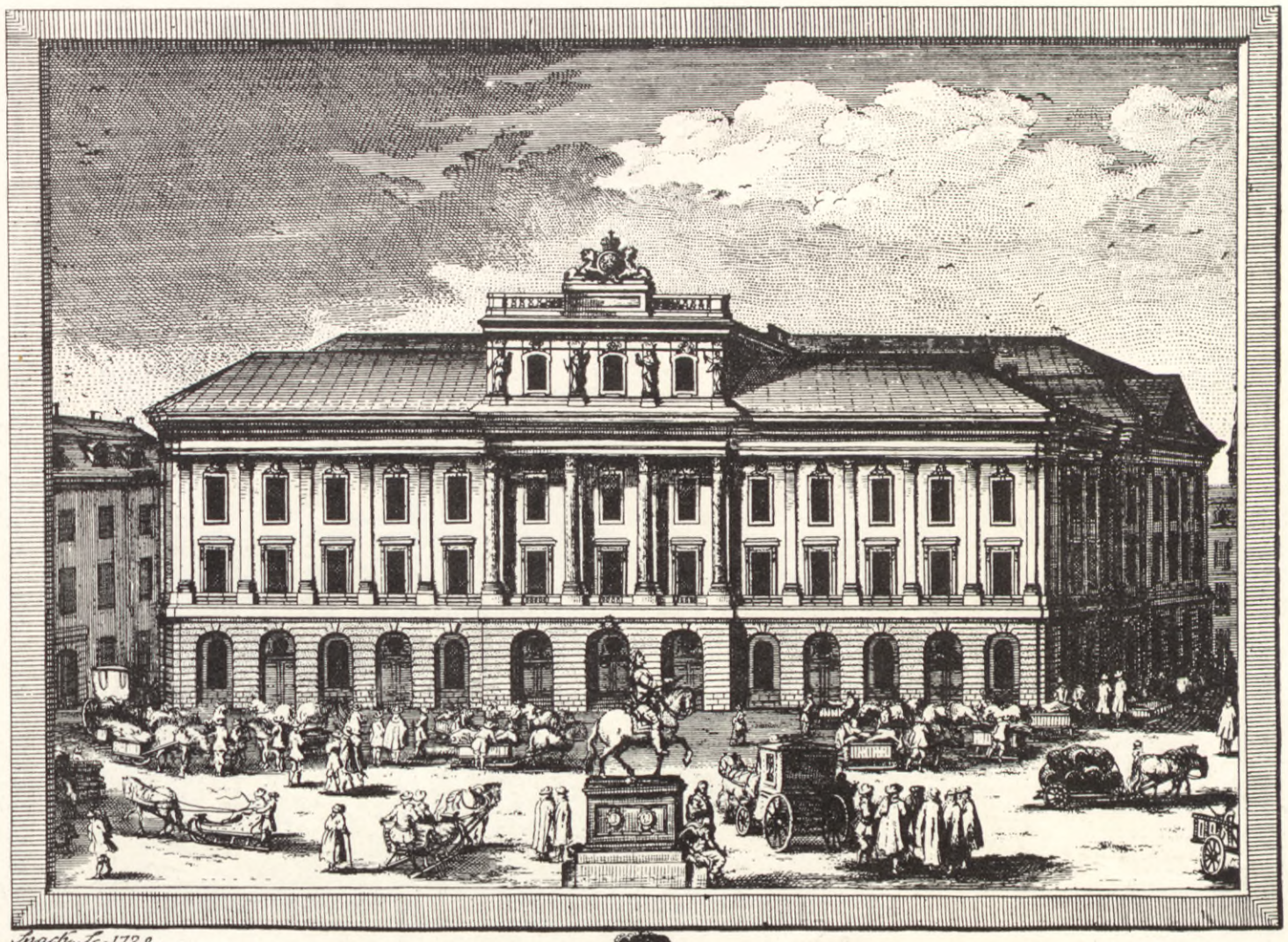

Bild 186. Kongl. Opera Huset i Stockholm. Kopparstick av Johan Snack, 1782.

På den stora Lillie-Ekebladska tomten vid östra sidan av Norrmalmstorg, Gustaf Adolfs torg, uppfördes åren 1775—1782 på Gustaf III:s föranstaltande, efter Karl Fredrik Adelcrantz ritningar det Kongl. Operahuset. Det var alltså nyss färdigt då Snack utförde sin bild. Operahusets fasad mot Gustaf Adolfs torg visade en genomgående klassicistisk karaktär. Över en rusticerad, av rundbågiga arkader genombruten bottenvåning reste sig byggnaden i två våningar med genomgående korintiska pilastrar, vilka å mittrisaliten ersattes av fristående kolonner. Ett entablement bildade byggnadens taklist, över vilken en hög attika med balustrad och vapengrupp krönte mittrisaliten. Den av Snack, för övrigt på oriktig plats och med i förhållande till operabyggnaden oriktiga proportioner insatta Gustaf Adolfs-statyn var ej uppställd, då Snack utförde sin gravyr. Statyn, gjuten 1779, avtäcktes ej förrän 1796, och den framför å sockeln synliga gruppen med Axel Oxenstierna och historiens genius blev ju först i vår tid gjuten och uppsatt. Torgets livliga samfärdsel med vagnar och slädforor av olika slag på det snöhöljda torget antyder det stora affärscentrum, som trakten omkring Slottet och Norrbro vid denna tid var.

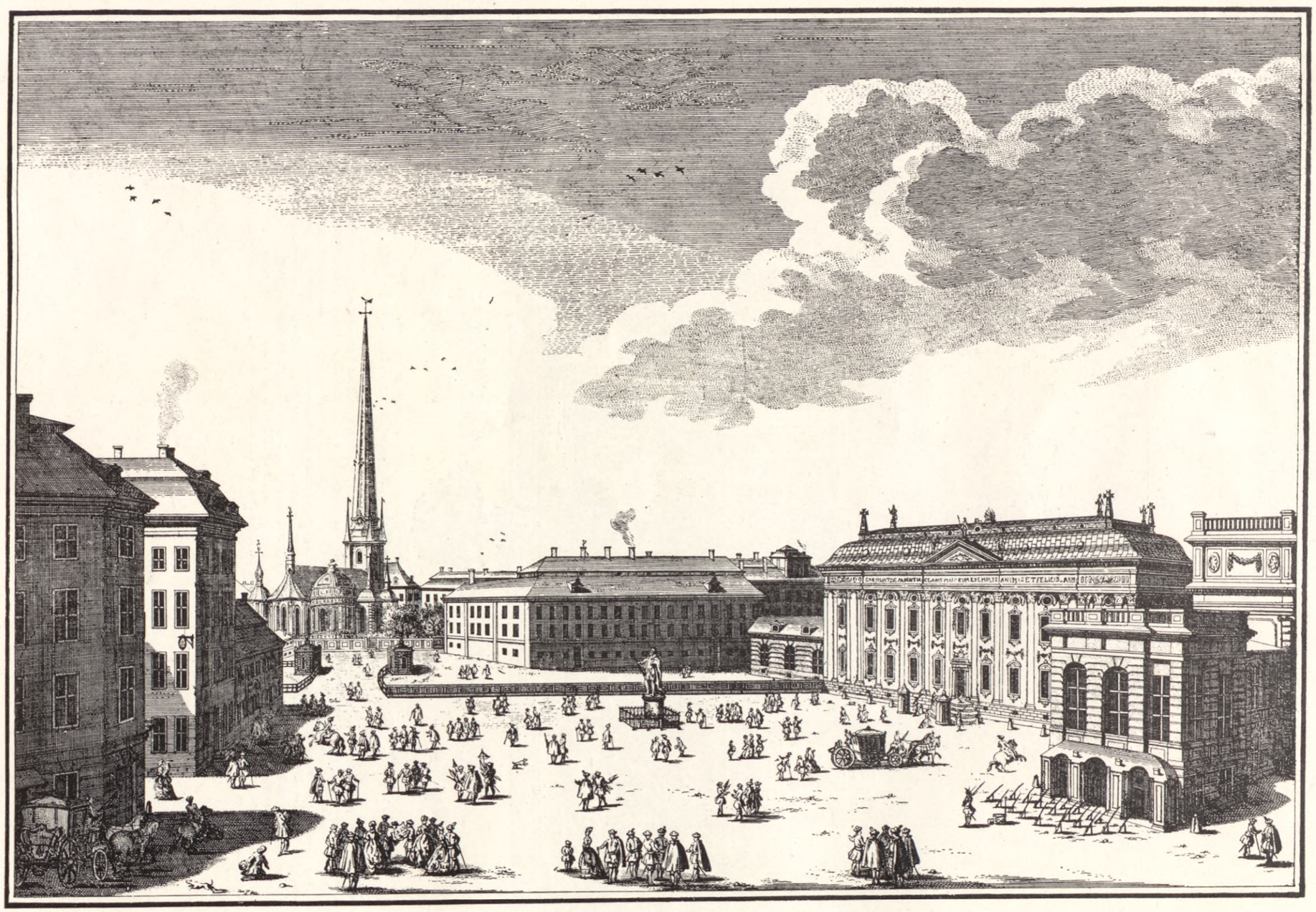

Bild 187. »Utsigt af Riddarehus Torget i Stockholm». Kopparstick av Johan Snack, 1783.

Detta är den tidigaste direkta detaljbilden av Riddarhustorget, sedan Riddarhuset blev färdigt, om man frånser den här framför reproducerade bilden av Bergstrahlska husets brand, bild 170, vilket motiv sedan så ofta återgivits. Till vänster ligger det ännu befintliga hörnhuset mellan Storkyrkobrinken och Stora Nygatan. Mitt emot detta ligger f. d. Ryningska-Hamiltonska, sedan Bergstrahlska huset, nu ombyggt efter branden 1770. Över Riddarholmskanalen leder bron till Riddarholmstorget, flankerad av tvenne mindre spruthus, och där bakom ligger kyrkan och den trädbevuxna kyrkogården inom kyrkogårdsmuren med sin portal. — Till höger å holmen Hessensteinska palatset. På högra sidan av torget ligger Riddarhuset med sina vaktkurar framför portalen och längst till höger Rådhusets sydvästra flygel med Corps de Gardet. Mitt på torget den 1774 avtäckta Gustaf Vasa-statyn av Larchevecque. — De talrika grupperna av eleganta herrar och damer och de promenerande kavaljerernas mängd vittna om, att Riddarhustorget var den tidens samlings- och promenadplats, där dagens alla nyheter och händelser debatterades.

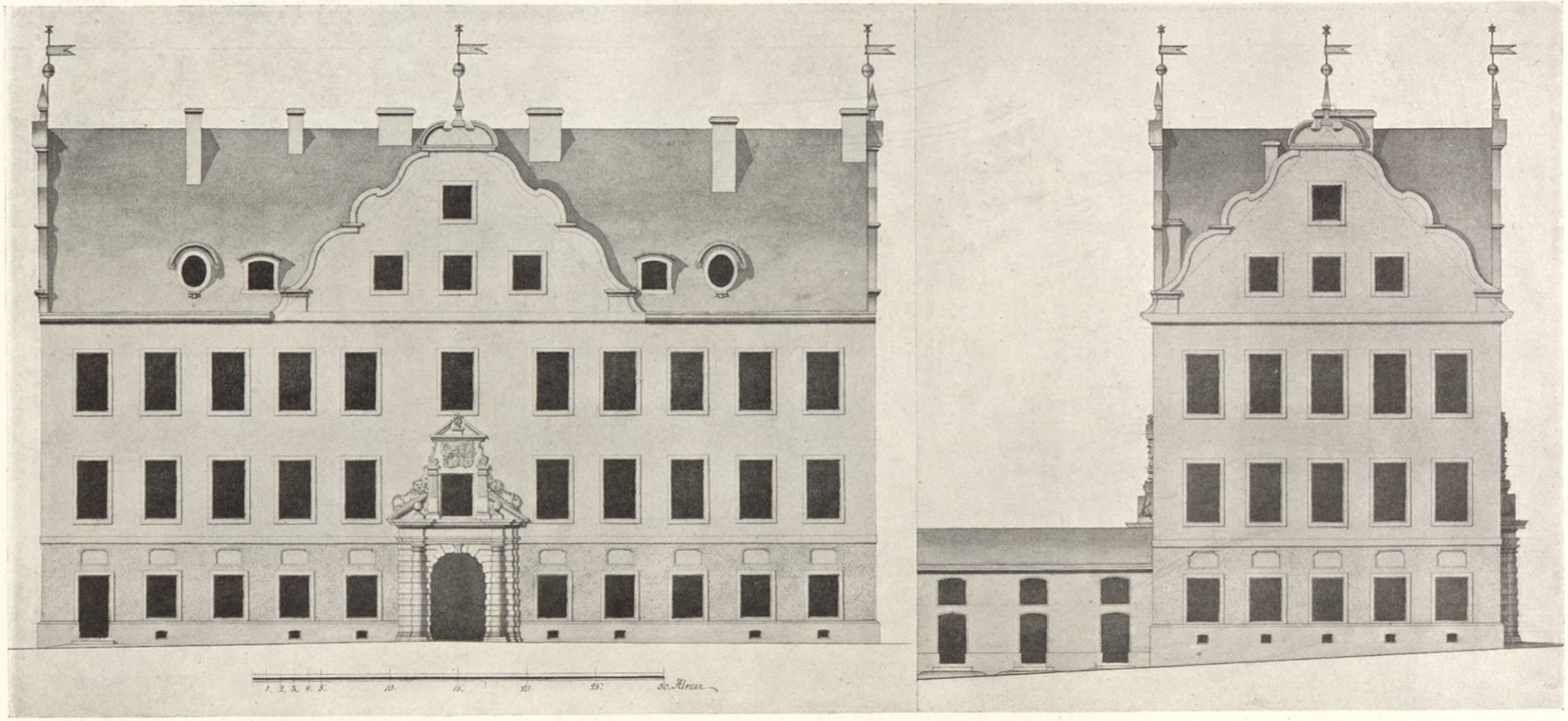

Bild 188. Torstenssonska husets fasad åt norr. Lavering av Erik Palmstedt, 1780-talet. — Torstenssonska husets östra gavel och flygel. Lavering av Erik Palmstedt, 1780-talet. Original i Stockholms stads arkiv.

Den berömde fältherren från 30-åriga kriget, Lennart Torstensson, inköpte 1634 fyra olika tomter vid Norrmalmstorg, nu Gustaf Adolfs torg, vilka sammanslogos, och varå han uppförde här avbildade palats på den åt Fredsgatan vettande norra delen, medan den södra delen upptogs av flyglar med ekonomihus m. m. Byggnaden påbörjades 1646, och det anses, att murmästaren Hans Freester varit byggmästaren. Det i tysk-holländsk barockstil uppförda palatset med sina praktfulla portaler åt norr och söder var ej fullt färdigt vid Torstenssons död 1651. Sonen Anders Torstensson ärvde egendomen, och vid hans död togs den i pant av Kronan för gäld, men skänktes åter till arvingarna, varefter den efter en långvarig process kom i greve Ture Gabriel Bielkes ägo. 1764 såldes egendomen till kommerserådet Klas Grill, vars arvingar åter 1783 sålde densamma till prinsessan Sophia Albertina, som lät om- och tillbygga huset till bostad — det ännu i dag s. k. Arvfurstens palats. — Arkitekt var Erik Palmstedt, som, innan han förändrade det gamla palatset, avtecknade detsamma.

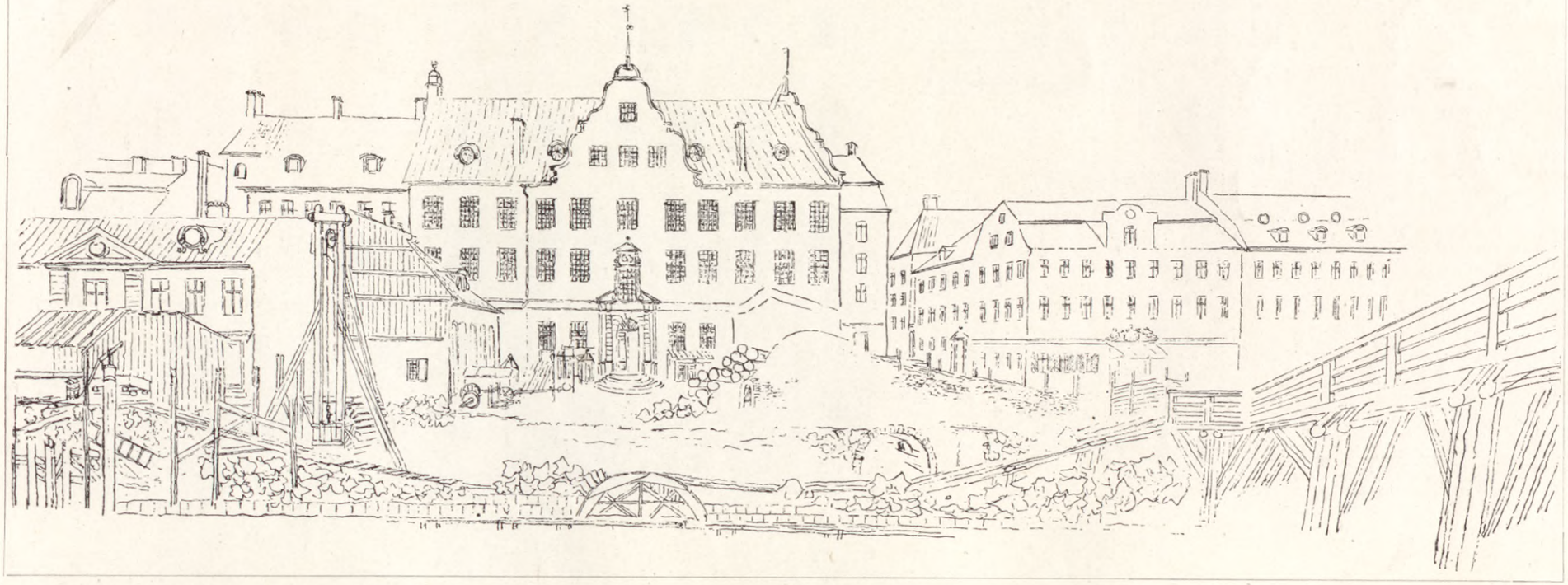

Bild 189. Torstenssonska palatset vid Norrmalmstorg, nu Gustaf Adolfs torg. Osignerad teckning av Elias Martin, omkring 1782. Originalet tillhör auditör Erik Hildebrand.

Man ser här en del av Norrmalmstorg med den delvis under rivning varande f. d. Torstenssonska, dåvarande Grillska egendomen, sedd ifrån Helgeandsholmen. Den östra flygeln på tomten åt torget är här riven, endast källaren med samma valv, som delvis också synes å nästföljande bild, är kvar, och gården är belamrad med byggnadsrester och material. Det Torstenssonska palatsets huvudbyggnad står kvar, och man ser den vackra södra portalen, som nu finnes inne på gården i den norra delen av nuvarande Arvfurstens palats. Den västra gårdsflygeln, av vars rusticerade fasad och brutna tak man ser en del längst till höger å bild 190, synes här tydligare. Hörnhuset till höger om Malmtorgsgatan är Kämnersrättens f. d. hus eller Castenhof. Den nya stenkajen åt Strömmen är under arbete, några skift av stenmuren äro lagda, och ett av valven är uppfört. Åt vänster pågår pålningen med en pålkran av samma konstruktion som än i dag, och ännu längre åt vänster sticker en hög pumpstock upp. Till höger går den skröpliga Gamla Norrbro över till Helgeandsholmen. — Denna ofullbordade teckning bildar ett ytterst intressant komplement till nästföljande bild, 190.

Bild 190. Utsikt från Norrmalmstorg, nuvarande Gustaf Adolfs torg, över Gamla Norrbro, Helgeandsholmen och Riddarholmen. Osignerad lavering (möjligen av Palmstedt?), 1780-talet. Original i Uppsala universitets bibliotek.

Denna högst intressanta och ur topografisk synpunkt särdeles viktiga teckning, förut ej beskriven, ger oss en livlig och verklighetstrogen bild av sydvästra delen av Norrmalmstorg, Gustaf Adolfs torg, under pågående rivningsarbeten av södra delen av det f. d. Torstenssonska palatset. Man ser här tomten avstängd med plank jämte en kvarlämnad murbit av den östra låga flygeln, medan av det mindre huset i sydöstra hörnet endast ett källarvalv synes kvar på byggnadsplatsen, där tvenne pålkranar äro uppställda. Till vänster å bilden synes Corps de Gardet, framför vilket stenhuggare äro i färd med grundstenarna till kajen och det nya palatset. I ett litet stånd framför äro de sannolikt i tillfälle att förfriska sig under pauserna. Från torget går Gamla Norrbro över till Helgeandsholmen och Norrbrogatan, där man till vänster ser västra delen av »Per Brahes hus», bakom vilket Kongl. Stallet låg. Till höger ligga en del borgarhus, av vilka det närmaste på Brolins karta 1771 angives vara Notfiskareåldermannen Hindrich Östermans hus. Där bakom skymtar Mynttorget. Längre bort Stadssmedjegatans, nu Västerlånggatans perspektiv. Åt höger synes Helgeandsholmens västra del med verkstäder, bodar, badhus m. m. och därbortom trakten kring Riddarhustorget med Bondeska palatset, Riddarhuset samt Riddarholmen med Riddarholmskyrkan. Bortom alltsamman en skymt av Södermalm med Maria kyrkas stympade, huvklädda torn.

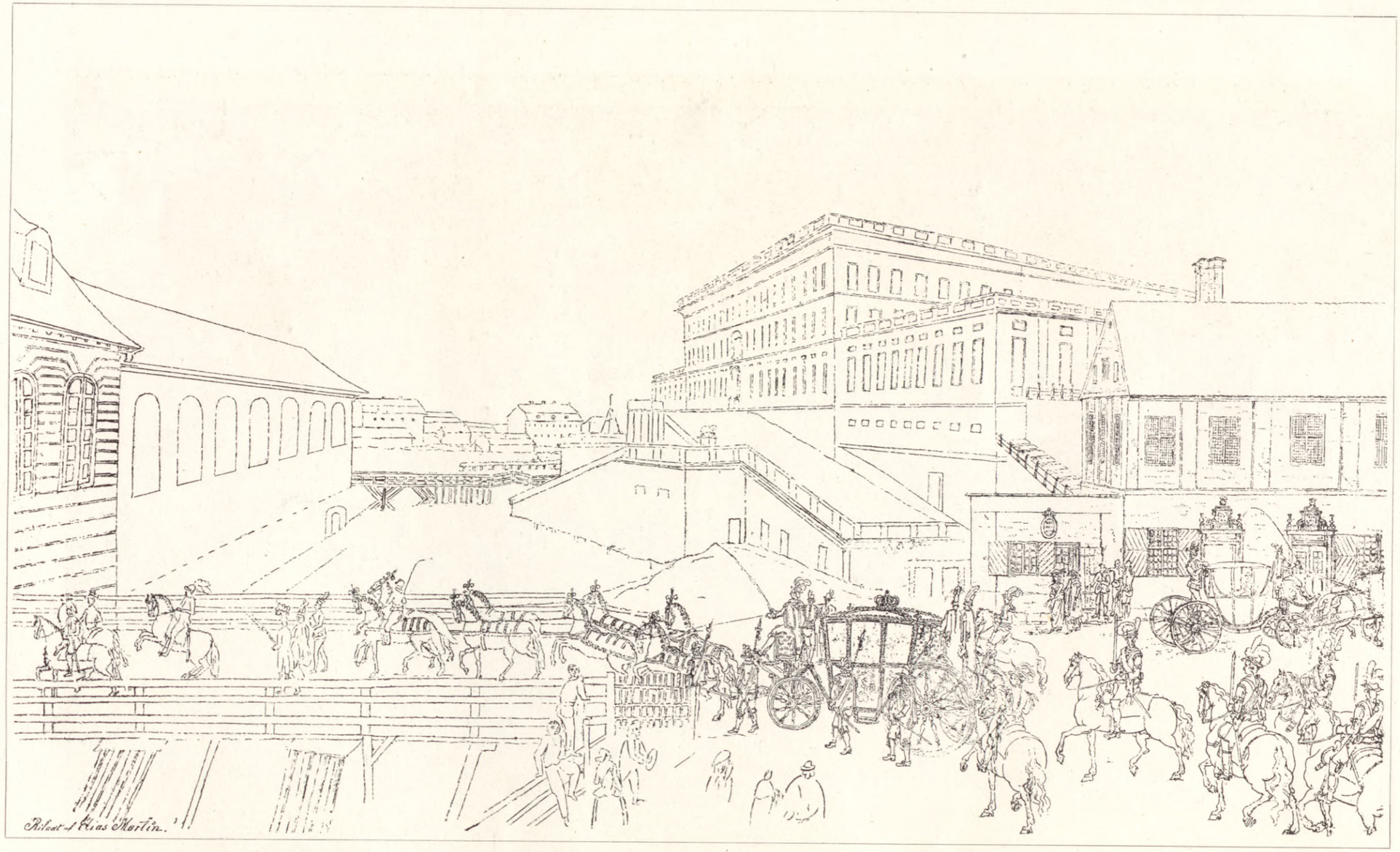

Bild 191. Utsikt från Mynttorget över Slottet, Kongl. Stallet, Norrström och broarna däröver. Teckning av Elias Martin, 1780-talet. Original i Uppsala universitetsbibliotek.

Även denna teckning är av största topografiska och kulturhistoriska intresse och ansluter sig direkt till de tvenne föregående. Här ser man i förgrunden Gamla Norrbro från Mynttorget med Kongl. Stallets södra flygel på Helgeandsholmen samt Slottet och den ofullbordade Lejonbacken på andra sidan Norrströms södra fåra. Nedanför Slottet vid mynningen till Smedjegatan, nu Västerlånggatan, något framför där Skandias hus nu ligger, står en tvåvåningsbyggnad med tvenne 1600-talsportaler och övre delen av fasaden lisenindelad; det var guldsmeden F. Heymans hus, nedrivet 1796; den lilla byggnaden intill åt norr var en tillhörande verkstad och har å fasaden en med kunglig krona krönt kartusch. Sannolikt var också guldsmedsbutiken belägen där och kartuschen dess skylt. — Öster om Stallgårdsflygeln synes Slaktarhusbron gå från Helgeandsholmen till Skeppsbron nedanför Slottets nordöstra flygel, och längst bort i bakgrunden ligger Blasieholmen. — Ifrån Mynttorget svänger en åttaspänd kunglig galakaross med fyra lakejer, två framtill och två baktill, förridare, löpare och bardisanbeväpnad vakt samt följd av en kavalleritrupp, in på Gamla Norrbro, medan ett enklare ekipage kör in på Smedjegatan. — Dateringarna på denna och de efterföljande bilderna av bröderna Martin äro endast ungefärliga.

Bild 192. Utsikt från Kungsholmen över Riddarholmen och Skinnarviksbergen. Oljemålning av Johan Säfvenbom, 1782. Original i Stockholms Rådhus.

Bilden är sedd från Blekholmens södra sida. Man ser den långa Nya Kungsholmsbron med sin vindbropuckel på mitten sträcka sig över den breda Klaraviken till västra landfästet på Kungsholmslandet, där nu Stadshuset står. Den stora byggnaden till höger är den f. d. Gripenhielmska egendomen (jämför bild 131), som nu ingår i Serafimerlasarettets huvudbyggnad. Till vänster i bakgrunden ligger Riddarholmen, och bakom sträcker sig Södermalm med Mariatrakten, Skinnarviksbergen och Långholmslandet.

Bild 193. Utsikt från Blekholmen över trakten mellan Karlberg och Observatoriet. Oljemålning av Johan Säfvenbom, 1785. Original i Stockholms Rådhus.

Denna utsikt från Blekholmens norra sida visar längst till vänster en del av nordöstra Kungsholmslandet med kvarnen på de s. k. Lenmans ägor. I norr ligga Karlbergs och Rörstrands ägor, å de sistnämnda den berömda porslinsfabriken. Vidare Sabbatsberg med hälsobrunn, värdshus och fattighus. Längre till höger vidtager övre Norrmalm, glest bebyggt med mindre hus mellan trädgårdarna och väderkvarnar på höjderna. Längst till höger Observatorium. Nedanför ligger den träskartade Barnhusviken. I förgrunden Blekholmen med trädgård, tobakslada och lusthus.

12*—43796.

Bild 194. Utsikt från Blekholmen mellan Observatoriet och Kungsholmsbrogatan. Oljemålning av Johan Säfvenbom, 1784. Original i Stockholms Rådhus.

Motivet även här sett från Blekholmen, med gamla Kungsholmsbrogatan till höger på bilden, gående fram till Drottninggatan, där man ungefär i mitten av tavlan ser den gamla Hårlemanska, vid denna tid Enanderska, egendomen med sin stora trädgård och sin vackra byggnad med säteritaket. Till höger därom ses Johannes klockstapel och till vänster Adolf Fredriks nya kyrka. Längst till vänster ligger Observatoriet bredvid väderkvarnarna. Nedanför synes Smedjegården eller Spinnhuset vid Klaraviken och längre upp vid Drottninggatan Barnhuset. I förgrunden trädgårdsanläggningar, plantager, tobakslador samt enklare hus och bodar.

Bild 195. Utsikt från Kornhamnstorg över Mariatrakten. Oljemålning av Johan Säfvenbom, 1784, fullbordad av Elias Martin, 1785. Original i Stockholms Rådhus.

Man ser här »lastagien» vid Kornhamnstorg i förgrunden med skutor vid kajen och fastager och upplag på densamma; i mitten lossas tegel från en av skutorna. På andra sidan Mälareviken ligger Södermalm med Maria kyrkas stympade torn. Längre åt höger de kala Maria- och Skinnarviksbergen. — Detta var den sista av de femton tavlor, som Säfvenbom utförde på Magistratens beställning, för att enligt överståthållaren, baron Lantinghausens uttalade förhoppning, staden »skulle med tiden vinna en samling sköna målningar efter de vackraste stadens vyer, varefter sedan kunde stickas ett verk i koppar till eftertryckan att därav såväl vid förefallande tillfällen till stadens heder som i andra stora städer vanligt är göras presenter som ock låta försälja exemplar till inkomst för staden». — Säfvenbom avled den 27 december 1784, och Elias Martin fullbordade året därpå den ej avslutade målningen — därmed s. a. s. officiellt invigande sig i sin nya och betydande uppgift som Stockholmsskildrare, längre fram i samarbete med brodern Johan Fredrik Martin.

Bild 196. Utsikt över Stockholm från Gröndalsbergen. Blyertsteckning av Johan Säfvenbom, 1780-talet. Original i Uppsala universitetsbibliotek.

Denna monumentala bild, förut i sin helhet icke publicerad, framställer staden och dess läge, sett ungefär ifrån Gröndalsbergen, vilka jämte Liljeholmstrakten ligga i förgrunden. Längst till vänster Lilla Essingen och Kungsholmslandet, övre Norrmalm med Observatoriet och så hela norra Malmen och Ladugårdslandet. I mitten av bilden Staden mellan broarna och åt höger Södermalm. Mellan staden och förgrundsbergen ligga i Mälaren Långholmen och Räkningeholmen, nu Reymersholm. Å de tre större detaljbilder, som följa — bild 197—199 — synas de olika partierna tydligare.

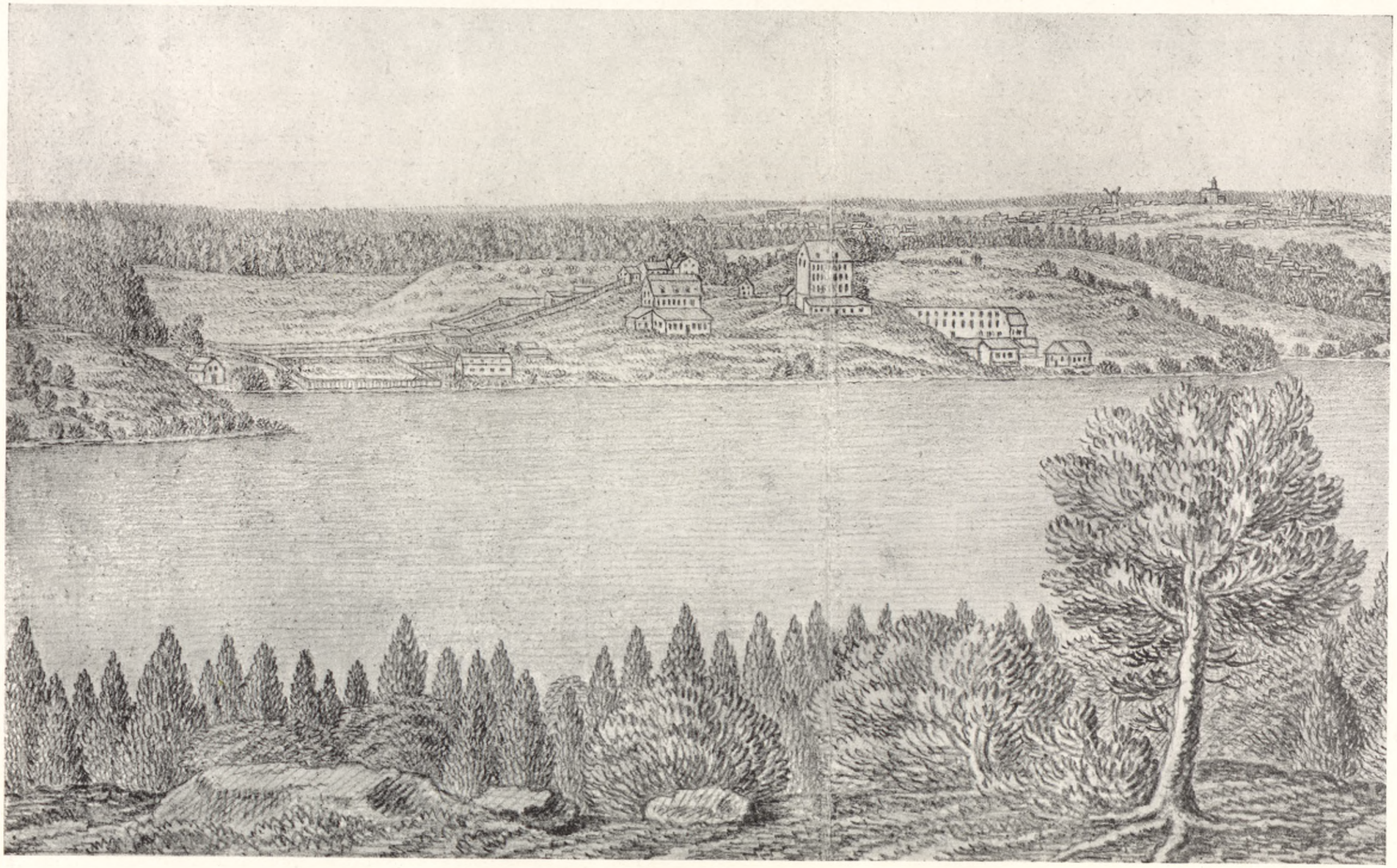

Bild 197. Detaljbild av Johan Säfvenboms teckning över Stockholm från Gröndalsbergen, bild 194.

På denna, den vänstra delen av Säfvenboms stora totalbild över Stockholm, synes en del av Lilla Hessingen (Essingen) och Kungsholmslandet med Marieberg och kringliggande ställen. Bakom ligger övre Norrmalm med Observatoriet emellan väderkvarnarna.

Bild 198. Detaljbild av Johan Säfvenboms teckning över Stockholm från Gröndalsbergen, bild 194.

Här synes från vänster Smedsudden på Kungsholmen samt Norrmalms nedre del med Adolf Fredriks kyrka, Johannes klockstapel, Klara och Jakobs kyrkor samt mellan och bortom dessa Ladugårdslandskyrkan. Det stora huset till vänster om Klara kyrka är det gamla Wredeska huset, nu kvarteret med Hotell Kronprinsens komplex vid Drottninggatan. I teckningens yttersta högra del synes en del av Slottet och i Mälaren mellan staden och skogshöjderna i förgrunden ligger Långholmen med Spinn- och Rasphusen längst till höger. — I Nationalmuseum finnes en ofullbordad teckning av Säfvenbom i samma skala som här ifrågavarande, framställande Kungsholmslandet och Nya Kungsholmsbron.

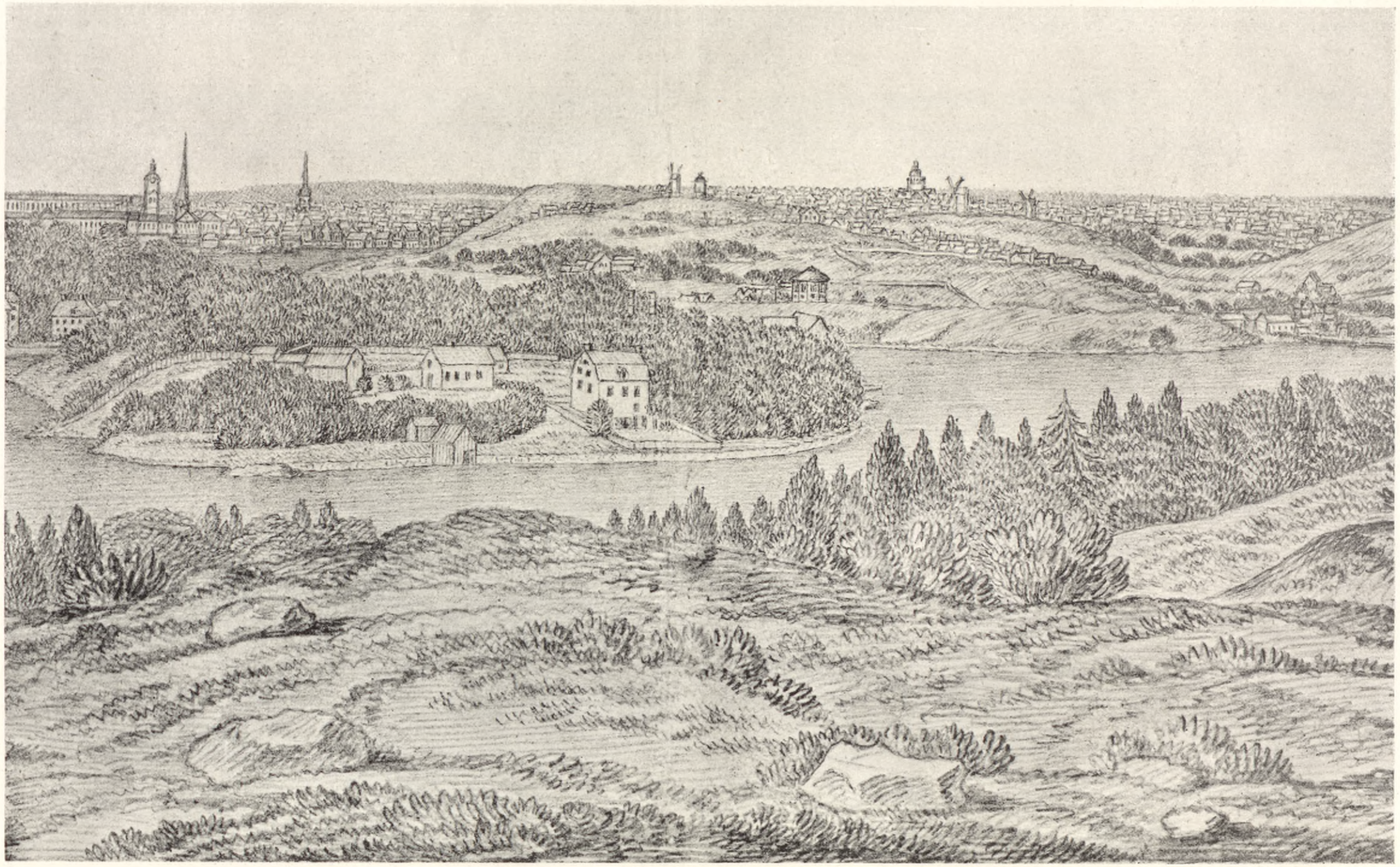

Bild 199. Detaljbild av Johan Säfvenboms teckning över Stockholm från Gröndalsbergen, bild 194.

Denna sista detaljbild av Säfvenboms teckning visar Staden mellan broarna i bakgrunden med Slottet, Storkyrkan, Riddarholmskyrkan och Tyska kyrkan. I mellanplanet se vi östra delen av Långholmen och Räkningeholmen, nu Reymersholm, på vilken rådmannen och kommerserådet Anders Reymers vid mitten av 1780-talet anlade sin »malmgård» eller sommarbostad — antagligen de byggnader, som här synas. Till höger därbakom ligger Bergsunds fabrik på Södra landet, och längre bort synas Maria och Katarina kyrkor på bergshöjderna. Längst till höger å Södra landet Hornstull och Liljeholmsbron.

Bild 200. »Utsigt af Stockholms Stad och Södermalm åt Saltsjösidan». Kopparstick av Johan Snack, 1785.

Snacks stora bild över Strömmen i månsken är sedd från norra stranden nedanför nuvarande Karl XII:s torg, som då ännu saknade strandskoning. I förgrunden ligga båtar som lastas med tunnor och annat gods. Ute på Strömmen större fartyg och ett örlogsskepp med vimplar och flaggor; slupar sköta förtöjningen. Vid stenkajen nedanför Slottet och »lastagien», Skeppsbron, andra fartyg av olika slag. Nedanför Logården den stora lyftkranen på den utbyggda kajplatsen, som sedan halvcirkelformigt utvidgades och där Gustaf III:s staty nu står. Husen invid kranen troligen parmmätarehuset, kokhuset, viktualie-vågen och stenhuggarebodar. Bakom Slottet skymtar Storkyrkans tornhuv, däremot saknas Tyska kyrkans höga torn, som dock bort synas. Bilden av Slottet och trakten där omkring är idealiserad och uppsnyggad — Skeppsbron var nog då betydligt skräpigare med stenhuggarebodar m. m. ännu långt in på 1800-talet. Slottsbyggnaden var ej fullt färdig, isynnerhet såg norra delen med Lejonbacken och Norrbro 1783 ej ut som på bilden. Snack har här tydligen inlagt den Tessinska projektritningen (jämför Rehns kopparstick, bild 134) med bl. a. kaskaderna från Lejonbacken ned i Strömmen, som aldrig blevo utförda, och Norrbros nybyggda stenvalv, vilka först tillkommo många år senare.

Bild 201. »Utsigt af Stockholm». Tuschlavering av Johan Snack, slutet av 1780-talet. Original i Nationalmuseum.

Denna och nästföljande bild av Snack, förut icke publicerade, äro tvenne vackra tuschlavyrer båda dedicerade till Gustaf Adolf Reuterholm, vid denna tid kammarherre hos Gustaf III:s gemål, drottning Sophia Magdalena. Möjligen voro de båda lavyrerna avsedda att graveras för det tilltänkta arbetet Holmia Illustrata, som här omnämnts vid bilderna 184—86. — Bilden här ovan framställer en utsikt från Arsenalstomten över Strömmen och Staden med Slottet i mitten och Skeppsbron samt Södermalm till vänster. I förgrunden synes till höger De la Gardieska palatsets, »Makalös», båda östra torn. Vid den oordnade, ännu ej kajskodda stranden ligga skutor och roddbåtar, och som det pittoreska inslaget i bilden se vi ett fastage, segel och ankare i högra hörnet. Över Strömmen segla talrika måsar, en karaktäristisk detalj, som Snack aldrig glömmer på sina Stockholmsbilder.

Bild 202. »Utsigt öfver Blasieholmen». Tuschlavering av Johan Snack, slutet av 1780-talet. Original i Nationalmuseum.

Denna bild visar Blasieholmens utseende i slutet av 1780-talet. Bland byggnaderna märkas det f. d. Seved Bååtska palatset, nuvarande Frimurareordens Stamhus, samt Forbus'ska huset, det sydligast belägna på Blasieholmen. På den söder därom liggande Kyrkholmen, numera den del av Blasieholmen, där Nationalmuseum är byggt, synas det nya Norra Slaktarhuset samt salubodarna närmast Skeppsholmsbron. Bakom Blasieholmens byggnader ligger Ladugårdslandet med kyrkan samt längre bort Djurgårdslandet; längst åt höger bakom bron en del av Skeppsholmen. — Då Slaktarhuset invigdes den 20 oktober 1785, besjunget av Bellman samma år, och Snack avled 1788, måste denna teckning dateras något år mellan dessa. De båda lavyrerna visa, att Snack nog kanske var lyckligare som tecknare än som gravör — flera av hans gravyrer äro något torra och stela.

Bild 203. »Utsigt af Stockholms Slott», från nordost. Kopparstick av Johan Snack.

Denna och nästföljande bild äro endast kopior i liten skala efter de på grundval av Claude Hatons kopparstick, av Karl Palmcrantz tecknade och av Jean Erik Rehn i koppar stuckna bladen efter Tessins projekterade ritningar till slottet — jämför bild 134 och 135.

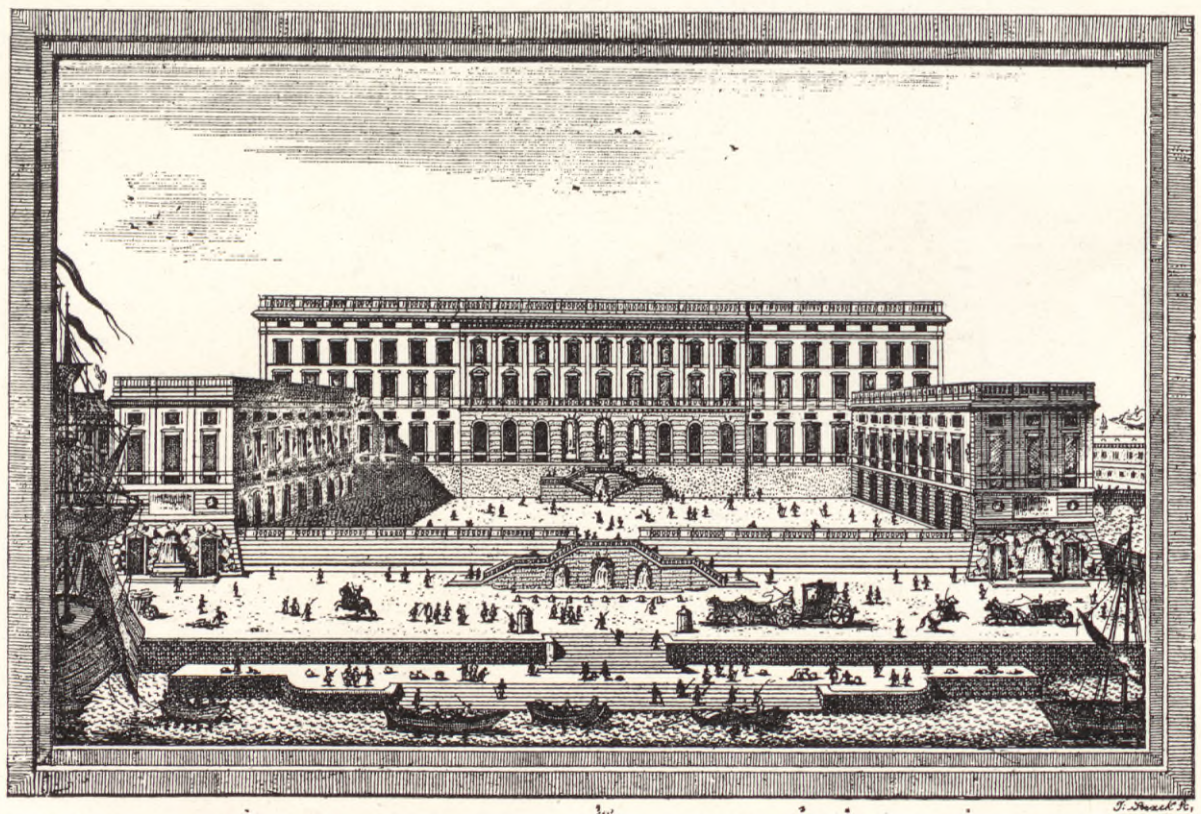

Bild 204. »Utsigt af Stockholms Slott åt östra sidann». Kopparstick av Johan Snack.

Bild 205. »Utsigt af Stockholms Slott ifrån Slagtarebron». Miniatyrakvarell av Joh. P. Cumelin, 1785. Originalet tillhör grosshandlaren Victor Strokirk.

Denna lilla vackra miniatyr, här förstorad, visar åter en bild av Slottets omgivningar åt norr och väster. I likhet med Säfvenboms och Martins bilder av samma motiv ger den ett starkt intryck av det oordnade tillstånd, i vilket såväl Lejonbacken som Helgeandsholmen öster om Kungl. Stallet vid denna tid befunno sig.

Bild 206. »Utsigt ifrån S. Jacob och Blasieholmen». Miniatyrakvarell av Joh. P. Cumelin, 1785. Originalet tillhör Grosshandlaren Victor Strokirk.

Denna miniatyr, liksom den föregående något förstorad, visar Arsenalsgatan sedd från Jakobstorg, med Jakobs kyrka till vänster och en skymt av Operahuset till höger. Nedanför kyrkan med salubodarna invid muren sträcker sig södra Kungsträdgårdsmuren och på andra sidan gatan det stora ävenledes murinhägnade området kring »Makalös». I bakgrunden de norra Blasieholmshusen. Den lilla miniatyren visar stort släkttycke med de i det följande avbildade samtida miniatyrerna av M. R. Heland, men å miniatyrens baksida står med gammal hand skrivet: »Kumblin (Cumelin) 1785» — både Heland och Cumelin voro elever till Elias Martin och arbetade vid hans skola, samt hava utfört flera motiv liknande de Martinska.

Bild 207. Utsikt av Stockholm. Kopparstick »N:r 1 från Martins Schola», 1790-talet.

Motivet är sett ifrån västra Skeppsholmsstranden med det s. k. Johan III:s »lusthus» till höger. På andra sidan av den fartygsfyllda Strömmen ligga Skeppsbron, Storkyrkan och Slottet. Längre bort Norrbro och Norrmalm med Klara kyrka, Operahuset, Jakobs kyrka, »Makalös» och åt höger Blasieholmen samt Skeppsholmsbron. Gravyren är utförd före skalden och diplomaten greve Gustaf Creuts' död 1785.

Bild 208. »Vuë de Stockholm du côté de Mälarn prise de Kungsholmen.» Miniatyrakvarell av Mårten R. Heland, 1787.

Motivet, detsamma som å den stora konturetsningen: »Utsigt af Stockholm från Kongsholmen», här avbildad efter en originalakvarell av Martin (se färgplanschen) är tecknat från Nya Kungsholmsbrons västra landfäste vid början av Hantverkaregatan, ungefär där Karolinska institutet nu ligger.

Bild 209. »Utsigt af Stockholm.» Kopparstick »N:r 2 från Martins Schola», 1790-talet.

Utsikt från »Lastagien» vid Röda Bodarna, nedanför direktör Gerhard Meyers hus, förut Sparreska-Bielkeska (jmf. bild 146—48). Till vänster på andra sidan Strömmen synas en del av Rådhuset med västra flygeln, Riddarhuset och därinvid Riddarholmen med kyrkan och de bekanta byggnaderna. I Strömmen ligger Strömsborg med sin krenelerade mur. Vid lastplatsen i förgrunden höskutor. Till vänster synes ute på Strömmen en kungsslup och åt höger en mindre salsslup, båda kanske på väg till Drottningholm.

Bild 210. Utsikt över Slottsbacken. Akvarellminiatyr av Mårten R. Heland, 1780-talet.
Originalet tillhör kanslisekreterare C. G. Norström.

Till vänster Tessinska palatset med sin utspringande förgård. Längre upp ligger det gamla Bollhuset med sitt spetsiga valmtak. Mitt i bilden synes Storkyrkan och till höger Slottets södra fasad. Vaktparaden tågar just in genom den stora portalen.

Bild 211. Utsikt över Norrström, Norrmalmstorg och Helgeandsholmen från Riddarholmen. Akvarell av Elias Martin, 1780-talet. Original i Stockholms Stads Arkiv.

Till vänster synes Drottninggatans mynning vid Strömgatan med den stora trappan ned till Strömmen samt de låga husen vid Torstenssonska tomtens sydvästra gräns. Torstenssonska husets gavlar skymta ovanför. Mitt i bilden ligger det nybyggda Operahuset med Jakobs kyrktorn bakom och å Norrmalmstorg (nu Gustaf Adolfs torg) invid gamla Norrbro det ännu kvarstående »Corps de Gardet». Till höger ligger Helgeandsholmen med bl. a. Per Brahes hus, vars höga, omändrade gavel sticker upp över de andra mindre husen på holmen. — En höskuta ligger på svaj vid träbryggan till höger, och bärare lossa lasten på bårar, medan strömmen är uppfylld av fiskare och roddbåtar. Längst till höger synas några badande. I förgrunden på Riddarholmens nordöstra strand, ungefär där Norstedt & Söners boktryckeri nu ligger, ledas ett par hästar att bada, och tvättmadamer klappa och byka vid tvättbryggan.

Bild 212. Festtåget 1789, med de erövrade ryska troféerna, vid Storkyrkan. Oljemålning av Per Hilleström d. ä. Originalet på Rosersbergs slott.

Bilden visar slottets västra fasad med den halvrunda flygeln kring yttre borggården. Framför ligger Storkyrkan i stark förkortning med den gamla trappan och kyrkogårdsmuren åt Trångsund, som nedrevs i början av 1800-talet. I förgrunden paradera trupper vid tåget till Storkyrkan med de i sista ryska kriget tagna troféerna, medan allmoge och andra åskådare stå i grupper omkring.

Bild 213. Utsikt över Norrström, Norrmalmstorg och Helgeandsholmen. Miniatyrakvarell av Mårten R. Heland, 1787. Originalet tillhör konsul Hjalmar Wicander.

Motivet är ungefärligen detsamma som på vidstående bild 211.

Bild 214. Utsikt över Lejonbacken. Slaktarhusbron och Norrström. Akvarell av Elias Martin, 1780-talet. Original i Uppsala universitetsbibliotek.

Bilden återger ungefär samma utsikt som Johan Säfvenboms målning från 1767 (jmf. färgplanschen, plansch II), men saknar dennas fasta och monumentala hållning. Norra slottsfasaden synes här i stark förkortning. I övrigt ser man samma byggnader som å Säfvenboms bild: till vänster Jakobs kyrka, »Makalös» och Blasieholmshusen — en nyhet lägger man dock märke till, nämligen det sedan 1782 färdiga Operahuset. Trakten närmast slottet och på Helgeandsholmen företer fortfarande samma skräpighet och oordnade tillstånd — nedanför bron vid nordöstra slottsflygeln synas slottsvedgårdens höga vedtravar upptorna sig, och Lejonbackens uppfartsvägar samt kajen nedanför äro alltjämt i det mest primitiva tillstånd — en tiggare sitter vid västra Lejonets piedestal och å de gräsbevuxna grushögarna nedanför lata sig några individer.

Plansch III. Utsikt över Lejonbacken, Slaktarhusbron, Blasieholmen och Helgeandsholmen. Oljemålning av Elias Martin, 1780-talet. Original i Nationalmuseum.

Motivet är ungefär detsamma som å bild 214, men man ser här mera av det 1782 färdiga Operahuset samt en del av Norrmalmstorg, nuvarande Gustaf Adolfs torg. Nedanför Slottets nordöstra flygel ligger den Kungl. vedgården med sina väldiga vedstaplar. Bakom dessa vältra sig tunga rökmassor — om från någon eldsvåda eller från salutbatterierna på Skeppsholmen och örlogsfartyg å Strömmen må lämnas därhän. Färgerna å Martins bild äro helt andra än å Säfvenboms tavla — det röda dominerar ej här, endast bodarnas och Slaktarhusets rödmålade väggar och röda tegeltak ge liv åt de något smutsiga och kyliga färgtonerna, och hela bilden saknar den fasthet och säkra faktur som kommer till synes å Säfvenboms målningar. — Jämför färgbilden II och bild 214.

Bild 215. »Utsigt af Stockholm ifrån kongl. Lasarättet». Konturetsning »N:r 4 från Martins Scola», 1790-talet.

Bilden ger en utmärkt föreställning av Stockholms centrum vid slutet av 1780-talet. Kontrasten framträder här mellan monumentalbyggnaderna, Slottets, Rådhusets och Riddarhusets klassicistiska linjeskönhet och de dem omgivande mindre byggnaderna, romantiskt inbäddade mellan grönskande träd och täppor, träbroar, bodar och badhus, ruckel och plank. — Såväl Rådhusets som Riddarhusets gårdar äro kringgärdade av mindre huslängor och plank, och Helgeandsholmen visar den pittoreska oreda, som kännetecknade holmens västra del, allt intill dess avrivning i vår tid. Till vänster från Rosenbadstrakten utgår nya Kungsholmsbron med sina stenkistor, och mitt i den av skutor, fiskarbåtar och salslupar korsade Strömmen ligger det idylliska Strömsborg, speglande sig i det lugna vattnet. Strömsborg var ursprungligen ett kalt skär eller klippgrund och kallades fordom Stenskär. 1747 erhöll handelsmannen Berge Olofsson Ström på ansökan tillåtelse att mot en mindre summa köpa holmen för att å densamma »anlägga och uppföra någon sirlig och anständig åbyggnad af sten». Han byggde så det å bilden synliga lilla huset 1750, och holmen utfylldes samt omgavs med en krenelerad mur med små skottgluggar. 1771 var där allmänt badhus, och värdshusrörelse fanns även, vars förste innehavare var »tracteuren Benedictus». 1797 planterades lindar runt holmen.

13* — 234796.

Bild 216. Utsikt från trakten av Kongl. Vedgården över Strömmen och nedre Norrmalm. Oljemålning av okänd konstnär. 1790-talets förra del. Original i Stockholms Stadshus.

Bilden visar till vänster den gamla »Slaktarhusbron» eller »Vedgårdsbron», som den närmast Kongl. Vedgården varande delen kallades. I Strömmen synes en del av Helgeandsholmen med bryggor och kvarnhuset m. m. På andra sidan Norrström ligger längst till vänster Norrmalmstorg, nu Gustaf Adolfs torg, där den 1791 uppsatta statyn över Gustaf II Adolf av P. Larchevecque ännu står i sitt skjul — först 1796 avtäcktes den. Statyn misslyckades i gjutningen 1779, och skulptören Karl Adams höll i sexton år på med dess retuschering och ciselering. Invid torget ligger den 1782 färdiga Operabyggnaden och bakom denna åt höger Jakobs kyrka samt Kungsträdgården. Framför denna ligger det De la Gardieska palatset, »Makalös», på sin stora murinhägnade strandtomt. Längst till höger vidtager Blasieholmen.

Bild 217. Yttre borggården till Kungl. Slottet samt Högvakten. Miniatyrakvarell av Mårten R. Heland (1787). Originalet tillhör konsul Hj. Wicander.

Bilden, i likhet med de övriga miniatyrerna något förstorad, tillhör samma serie som de övriga miniatyrerna av Heland och framställer Slottets västra fasad med den av de halvcirkelformiga flyglarna omslutna yttre Borggården, där »Corps de Gardet» eller Högvakten hade sina lokaler såsom ännu i dag.

Bild 218. »Wue af Stockholm, Slottet och Blasieholmen från Arsenalen. År 1784». Akvatintagravyr av Elias Martin, 1784.

Till vänster Blasieholmshamnen. Bortom det Forbusska huset, det höga trevåningshuset med brutna taket, ligger på Kyrkholmen Slaktarhuset. Skutor, roddbåtar och timmerflottar, parmmått och upplag vid kajen. Bortom det större fartyget synes Skeppsholmsbron. Till höger Skeppsbron och en del av Slottet, nedanför vilket en mängd skutor och båtar av olika slag ligga förtöjda.

Bild 219. »Vuë d'une partie du port prise de la porte de l'opera, d'aprés nature par M. R. Heland». Miniatyrakvarell (1787). Tillhör konsul Hjalmar Wicander.

Motivet är detsamma som å föregående bild. I trots av påskriften »d'aprés nature par M. R. Heland» kan man ej finna annat än att bilden är en fri kopia efter Martins ovanstående signerade gravyr från år 1784, bild 218.

Bild 220. Utsikt över staden från Skeppsholmen. Färglagd lavyr av Elias Martin, 1780-talet. Original i Nationalmuseum.

I förgrunden vägen över den bergiga Skeppsholmen med den planterade alléen. I mitten det s. k. Johan III:s »lusthus», nu kasärn n:r 1. På andra sidan Strömmen skymta Slottet, en del av Skeppsbron och Storkyrkans torn. Man märker särskilt i denna lavyr Martins manér att låta byggnader och föremål skjuta i höjden med ty åtföljande avtagande i bredd — förmodligen förvärvat under konstnärens långa vistelse i det dimmiga London, där dessutom det högsmala blivit mod. Det är detta manér, som gör en del av Martins äldre originalskisser mera måleriska än topografiskt vederhäftiga. Längre fram, och uti konturetsningarna, övergår han till ett trognare återgivande av motiven.

Bild 221. »Vue de Stockholm du coté du port prise de la nouvelle Boucherie par M. R. Heland 1787». Miniatyrakvarell av Mårten R. Heland. Originalet tillhör konsul Hjalmar Wicander.

Bilden framställer i huvudsak samma motiv som den Martinska konturetsningen, bild 224.

Bild 222. »Vue de Stockholm prise à l'entrée du Parc». Akvatintetsning av Johan Fredrik Martin, 1790-talet.

Utsikten är »tagen ifrån ett fartyg vid Kaptensudden, nära Djurgårdsbron». Till vänster över Djurgårdslandet synas i bakgrunden Slottet, Storkyrkan och Riddarholmskyrkans torn. I mitten nedre Norrmalm med Jakobs kyrka samt åt höger Ladugårdslandet med Ladugårdslandskyrkan. I förgrunden Djurgårdslandets lantliga stugor och gärdesgårdar och vid stranden fiskare med sina nät.

Bild 223. »Vue de la grande Place et de la Bourse desinée d'après nature par Heland». Miniatyrakvarell av Mårten R. Heland (1787). Originalet tillhör konsul Hjalmar Wicander.

Börshuset synes här till vänster, mitt emot ligger »Agenten Seeles hus», Stortorget 7. Huset med det höga gavelröstet är s. k. Grillska huset, byggt av handelsmannen Hans Bremer på 1640-talet och ännu idag kvarstående i ganska orubbat skick. Det i hörnet av Källargränden och Köpmangatan liggande hörnhuset, mitt i bilden, med sitt säteritak är det Grevesmühlska huset, ombyggt 1874. På torget står den på 1780-talet efter Erik Palmstedts ritningar byggda brunnen, flyttad till Brunkebergstorg 1856.

Bild 224. Utsikt från hamnbryggan å Blasieholmen vid Nya Slaktarhuset över Strömmen och Staden. Färglagd konturetsning av Johan Fredrik Martin, 1790-talet.

Till höger Slottet, Slottsbacken och Skeppsbron samt Tyska kyrkan. Å Skeppsbron står den gamla 1792 rivna mastkranen å den plats, där sedan Gustaf III:s staty restes, vilken avtäcktes 1808. Martin ändrade då plåten och graverade dit statyn. Till vänster Skeppsholmen med Johan III:s »Lusthus» och i bakgrunden Södermalm med Katarina kyrka. Längst åt vänster ligger på Kyrkholmen vid Blasieholmen Norra Slaktarehuset, färdigt 1785, samt hamnbryggorna utanför, där jakter och mindre båtar med livsmedel från Stockholms omgivningar och skärgården lade till. Man ser här kommersen igång med fiskhåv och betsman; från en jakt vid bryggan i förgrunden bär en man en hel björn på sina axlar — det var vid denna tid även vanligt att hava unga levande björnar som sällskapsdjur å fartyg.

Bild 225. »Utsigt af Norrmalms Torg, Gustaf Adolphs Statue, Kongl. Slottet, H. K. H:s Prinsessans Palais samt Opera Huset». Färglagd konturetsning av Johan Fredrik Martin, 1790-talet.

Denna bild av Norrmalmstorg, nu Gustaf Adolfs torg, torde vara den första totalbilden av torget, som visar den nya Norrbro, Operahuset och Prinsessans palats i sitt färdiga skick, och med Gustaf Adolfsstatyen avtäckt. Operahuset av C. F. Adelcrantz invigdes 1782, dess pendant Sophia Albertinas palats av Joh. Palmstedt blev färdigt 1793 och statyn avtäcktes 1796. Norrbro blev först 1797 färdig. Slottets närmaste omgivningar förete här ett mera ordnat skick, måhända vid denna tid ännu ej i detalj överensstämmande med verkligheten. Ännu några år stod det vid denna tid förfallna och vanvårdade »Greve Pers hus» kvar, sedan det för länge sedan mist sina barockgavlar och sitt ursprungliga tak. Även gamla Norrbro finnes ännu kvar här med Kungl. Stallbyggnaden till vänster, den sistnämnda riven först i vår tid.

Bild 226. Utsikt över Stockholm från Skeppsholmsbryggan. Originalteckning av Elias Martin, 1790-talet. Original i Nationalmuseum.

Bilden är en detalj, mittersta delen av en stor teckning av Elias Martin, utgörande originalstudien till den å bild 227 reproducerade konturetsningen »Wue af Stockholm från Skeppsholms Bron», Gravyren visar att Martin i stort sett ganska nära följt studien. Om bildens innehåll se texten till bild 227.

Bild 227. »Wue af Stockholm från Skeppsholms Bron». Konturetsning av Elias Martin, 1790-talet.

Denna bild visar ett avdrag av den ännu ofullbordade plåten, till vilken originalteckningen, bild 226, utgjort förstudien. Man ser Skeppsbroredden med alla fartygen; i mitten ligger Slottet, och Storkyrkans torn reser sig mellan tacklingarna. Åt höger nedre Norrmalm med Operahuset, »Makalös» och Jakobs kyrka. Därefter vidtager Blasieholmen där man bl. a. ser Slaktarhusets och Salubodarnas gavlar till vänster och Holmkyrkan till höger om Skeppsholmsbron, där det å bilden markerade, men ännu ej graverade trädet vållar ett avbrott i bilden. I förgrunden synes å Skeppsholmsbryggan ett sällskap förnäma damer och kavaljerer, som kommit med roddbåt från staden; en av herrarna betalar just roddaren. På sätet till höger synes en soldat i färd med en rätt handgriplig kurtis med en ung skönhet, medan en annan ung man i piskperuk och en sjalettprydd piga stå och se på. En soldat med gevär på axeln samt en trumslagarpojke äro på väg att låta ro sig till staden. Utefter Skeppsbron ligga fartyg av olika slag, och Strömmen vimlar av seglare, notfiskare och roddarbåtar.

Bild 228. »Utsigt af Stockholm Midsommar afton wid Munkbron». Färglagd konturetsning av Elias Martin, 1700-talets slut.

Man ser här Riddarholmskanalen och den vackra bron av Erik Palmstedt. I mitten dominerar Riddarhuset med Gustaf Vasas staty framför på torget. Till höger vid torget och Munkbron ligger Bergstrahlska husets flygelbyggnad. Längst till höger på andra sidan Gråmunkegränd ligger det s. k. Gripenflychtska huset, Övre Munkbron n:r 1, ombyggt 1861. I kanalen ligga skutor och en massa roddbåtar, fullastade med midsommargrönt — bilden är tagen från den traditionella lövmarknaden vid midsommar, »en gammal sedvana ifrån urålder», som Martins rubrik under tavlan lyder. I förgrunden torggummor med korgar och små vid denna tid brukliga löv- och kransklädda »midsommarstänger».

Bild 229. »Utsikt af Stockholm ifrån Rörstrands-vägen». Akvarell av Elias Martin, 1780-talet. Original i Statens historiska Museum.

Bilden är tecknad från bergshöjderna vid Sabbatsberg. Nedanför ligger Klara sjö med Sabbatsbergsbryggan och mitt emot nordöstra delen av Kungsholmslandet med de två kvarnarna. Nedanför bergshöjden synes norra delen av Blekholmen och Gamla Kungsholmsbron gående över till Norrmalm. Från vänster till höger ligga Jakobs och Klara kyrkor, Slottet, Storkyrkan, Tyska och Riddarholmskyrkorna samt längst bort Södermalm med Katarina och Maria kyrkor.

Bild 230. Stockholm från Djurgården. Originalteckning av Elias Martin, 1790-talet. Original i Uppsala universitetsbibliotek.

Motivet är sett från södra Djurgårdslandet med en av kvarnarna vid Valdemarsudde, vars pastorala idyll med torv- eller tegeltäckta stugor bilda ett pittoreskt gytter mellan vårgröna ekar, staket och vedupplag. Över Strömmen synes Södra landets bergshöjder med Katarina och Maria kyrkor. Nedanför i Strömmen ligger Beckholmen. Fiskare med sina båtar ligga i viken, medan ett par metare vandra landsvägen fram.

14 — 239/10

Bild 231. »Utsigt af Stockholm från Kastellholmen». Färglagd konturetsning av Johan Fredrik Martin. Slutet av 1700-talet.

Längst till vänster en skymt av Katarina kyrka. Nedanför branterna ligger Stadsgården, längre åt höger Mariatrakten med kyrkan, Södra Stadshuset, Södermalmstorg, Brunnsbacken med pumpen och Pelikan. Nedanför ligger Slussen med bodar och Slakthus, varefter Stadsholmen vidtager med Skeppsbron, kyrkorna och Slottet. Till höger Skeppsholmen och kasernerna. Bakom skymtar Norrmalm med Klara och Jakobs kyrkor. I förgrunden Kastellholmen med Kastellet och salutbatteriet.

Bild 252. »Stockholm sedt ifrån Långholmen vid Mälare-sidan». Färglagd konturetsning av Johan Fredrik Martin. Slutet av 1700-talet.

Till vänster sydöstra delen av Kungsholmen med nya Kungsholmsbron. Bakom ligger Norrmalm med Klara och Jakobs kyrkor, längre bort Ladugårdslandskyrkan med sin takhuv. Vid Norrbrotrakten synes »Makalös» och »Greve Pers hus», vidare Helgeandsholmen, Slottet, Storkyrkan, Tyska och Riddarholmskyrkan. Till höger Södermalm, uppför vars branta bergshöjder stugor och hus synas uppklängda samt överst Maria och Katarina kyrkor. Närmast i förgrunden Långholmslandet, där ett par jägare med sina hundar synas vilande. På Mälaren höskutor, jakter, slupar och roddbåtar.

Plansch IV. Utsikt av Stockholm från Kungsholmen. Akvarell av Johan Fredrik Martin. Slutet av 1700-talet. Original i Uppsala universitetsbibliotek.

Jämför texten till bild 208.

Bild 253. »Utsigt mot Stockholm från Spinnhusbron». Akvarell av Elias Martin, 1780-talet. Original i Nationalmuseum.

Martin har målat bilden från dåvarande Räkningeholmen, numera Reimersholm, vars kala höjder ligga i förgrunden mellan Södermalms yttersta västra fastland och Långholmen, som synes till vänster å bilden. Spinnhusbron går från Långholmen, där Rasp- och Spinnhusbyggnaderna ligga, över Pålsundet till Södra landet, där Bergsunds manufakturfabrik med sin skorsten ligger. (Jmf. bild 259). Längre bort över Söders »Höga Berg» — som det heter på Tillæi karta — synes Katarina kyrka mellan kvarnarna. Och längst i bakgrunden speglar sig Staden i den lugna Mälarviken.

Bild 234. Bellevue sett från öster. Färglagd konturetsning av Johan Fredrik Martin. Slutet av 1700-talet.

Bellevue ligger på de ägor, som i äldre tider benämndes Lögiaboda eller Lögeboda, mellan Brunnsviken och Brunkebergsåsens norra del samt mellan Norrtull i väster och Roslagstull österut. Omkring mitten av 1700-talet inköptes det till malmgård av hovmålaren och hovintendenten Johan Pasch, som anlade trädgård, terrasser m. m. därstädes. Efter Paschs död skänktes malmgården av änkan 1770 till hovintendenten Jean Erik Rehns båda döttrar, vilka avyttrade den till fadern, som ytterligare förskönade densamma (Jmf. bild 151). 1782 sålde Rehn stället till överståthållaren Karl Sparre, som gav det namnet Bellevue och innehade det till sin död 1791, då det för skuld övergick i Gustaf III:s ägo. Bellevue inlöstes sedermera av kronan och blev kunglig lustpark under Haga. — Här å bilden synes Bellevue från öster vid Roslagstullsgatan, i närheten av Roslagstull, i äldre tider kallad Kattrumpstullen. — På berget till höger är numera Epidemisjukhuset beläget.

Bild 235. Bellevue sett ifrån nordväst. Konturetsning av Johan Fredrik Martin. Slutet av 1790-talet.

Denna bild visar Bellevue från nordväst. Det vatten, som synes nedanför malmgården är det gamla »Ormträsket», sedermera igenfyllt. Till höger ligger Brunkebergsåsen med Observatoriet och väderkvarnen »Spelbomskan», och emellan höjderna skymta Adolf Fredriks kyrktorns spira samt Johannes' klockstapel. I förgrunden planteras träd, och på de buktande vägarna synas promenerande till fots och till häst eller i vagnar. I en backsluttning har ett herrskap slagit sig ned att njuta av den lantliga utsikten och av den då rätt orörda och idylliska naturens skönhet.

14* — 234910

Bild 256. Utsikt över staden och Observatoriehöjden. Akvarell av Elias Martin, 1780-talet. Original i Nationalmuseum.

Utsikt från den då jungfruliga, endast av smärre malmgårdar och stugor med sina trädgårdar glest bebyggda trakten nordöst om Observatoriebacken. I gläntan mellan höjderna synes en del av Staden med Slottet och kyrkorna i soldiset. — Observatoriet byggdes under åren 1748—1753 efter Karl Hårlemans ritningar och blev uppfört å den återstod av Brunkebergsåsen, som sträckte sig förbi Drottninggatans övre del, där nuvarande Norrtullsgatan tog vid. Platsen var då en kal sandbacke, varest endast ett par mindre stugor och en väderkvarn, »Spelbomskan», voro närmaste grannar. Åren 1794—95 inhägnades Observatoriebacken »för att göra denna sandkulle mera prydlig och wacker för ögat». Å bilden på nästa sida framställes den »Ærostatiska kulan, som upgeck från Observatoriegården den 17 September 1748» i deras majestäters och en mängd inbjudna åskådares närvaro — ett av de första försöken med luftballonger i Sverige, arrangerat av baron Göran Karl Silfverhielm och fysikern, professor I. C. Wilcke.

Bild 237. Observatoriet i Stockholm. Osignerat kopparstick, 1784.

Bild 238. »Observatorium från Tulportsgatan». Lavering av Elias Martin, 1780-talet. Original i Uppsala universitetsbibliotek.

Bilden visar Observatoriet på höjden av Brunkebergsåsen, sett inifrån någon gård vid Tullportsgatan enligt påskriften.

Bild 239. Utsikt över Skeppsbron. Färglagd teckning av Johan Petter Cumelin. Slutet av 1700-talet. Original i Stockholms Stads arkiv.

Bilden visar Skeppsbron framför Tullhuset, Skeppsbron n:r 38, norrut till Våghuset. Tullhuset, i florentinsk ungrenässansstil med putsrusticering, byggdes efter ritningar av Erik Palmstedt och blev färdigt 1788. De bägge husen på ömse sidor om Tullhuset, som härstamma från 1600-talets slut, kvarstå ännu här i oförändrat skick. Å den av kofferdifartyg kransade Skeppsbrokajen råder ett rörligt liv med lastvagnar och dragare. I förgrunden en mängd vinfastager, en stor kvarnsten invid ett säte m. m. Till höger längre upp en rad salustånd. Längst till höger på andra sidan Strömmen skymtar Kastellholmen med sitt Kastell.

Bild 240. »Vue af Skeppsbron och Chattarina Kiörka». Konturetsning av Elias Martin, 1785.

Man ser här en del av nedre Skeppsbron med några invid kajen liggande fartyg. Mitt över Strömmen synas Stadsgården och Katarina kyrka på bergshöjden. I förgrunden tyckes en ambulerande kittelflickare eller dylikt slagit sig ned, medan till höger invid planket en fruktmånglerska idkar sitt näringsfång.

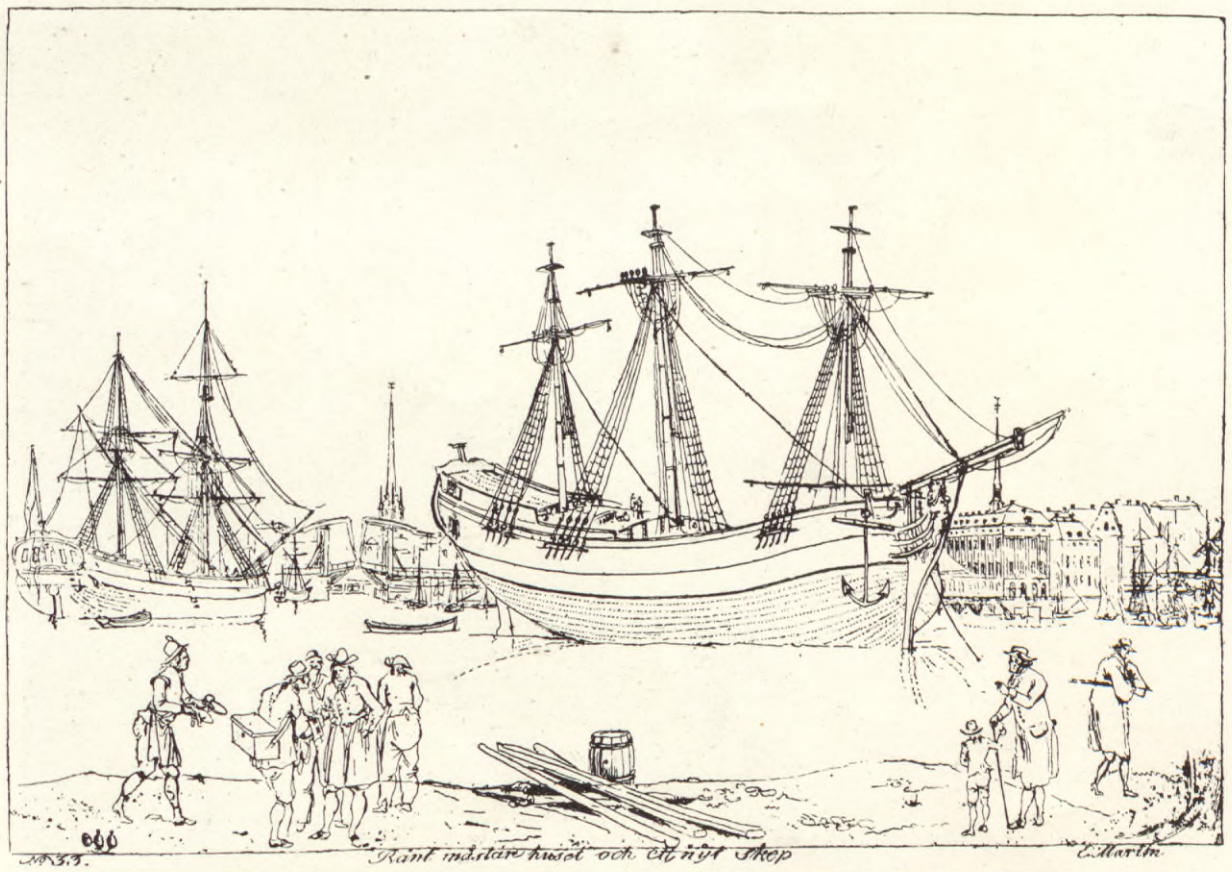

Bild 241. »Ränt mästare huset och ett nyt Skep». Konturetsning av Elias Martin, 1787.

Till vänster synes mellan skeppen Blå slussen med Riddarholmskyrkan bakom. Till höger om det »nya skeppet» Räntmästarehuset med tyska kyrkans torn bakom, samt en del av Slussbron och Skeppsbron. — I förgrunden någonstädes i Stadsgården synas jämte promenerande en skomakare utbjudande ett par skor och en annan vandrande affärsman med låda på ryggen.

Bild 242. Utsikt över Blå Slussen och trakten däromkring. Färglagd teckning av Johan Petter Cumelin. Slutet av 1700-talet. Original i Stockholms Stads arkiv.

(Jämför texten å nästa sida.)

Bild 243. »Utsigt af Söders Sluts åt Saltsiö Sidan». Färglagd akvatintetsning. »N:r 7 från Martins Scola», 1790-talet.

Slussen ombyggdes under åren 1744—1753 av den berömde slussbyggaren och »konstmästaren» Kristoffer Polhem och hans son. Den »nya» slussen var försedd med tvenne vindbroar, den nedre eller östra, som var blåmålad, kallades »Blå Slussen», medan den övre eller västra, som var rödmålad, kallades den »Röda Slussen» (jmf. bild 242, 244 och 245). Här synes Blå Slussen till höger med Slussbron eller Slussbrogatan ned till Skeppsbron och Räntmästarehuset i bakgrunden till vänster. På platsen för nuvarande Karl XIV Johans torg eller Slussplan ligga Södra kvarnbyggnaderna, Södra Slaktarhuset, Södra Fiskarhuset med den stora välvda porten och grönsaksstånden vid »Gröna gången» samt bodar, krogar och upplagsplatser m. m. I bakgrunden Skepps- och Kastellholmarna samt den fartygsfyllda Saltsjön till höger. Se bild 242.

Å bild 243 synes Blå Slussen från väster i nattstämning med en blek måne mellan brustna skyar. Stadsgården och Katarinabergens branter till höger med Katarina kyrka på krönet. Utefter södra slusskajen en sammanhängande rad bodar. Slussarna hållas öppna för genomfart, och besättningen på en nyss genomsläppt skuta håller någon slags palaver med en grupp män på kajen.

Bild 244. Röda Slussen från Mälarsidan. Akvarellerad teckning av Elias Martin, 1790-talet. Original i Nationalmuseum.

Här synes den övre eller västra Slussen, »Röda Slussen» kallad efter sin färg. Slussen är sedd från Mälaresidan och »Blå Slussens» vindbrygga åt Saltsjön skymtar mellan brotornen. Åt vänster skymmer ett magasinshus utsikten åt »Gröna gången» och till höger synas magasinshus och bodarna i kvarteret Trekanten. I förgrunden synas slussportarna åt Mälaren.

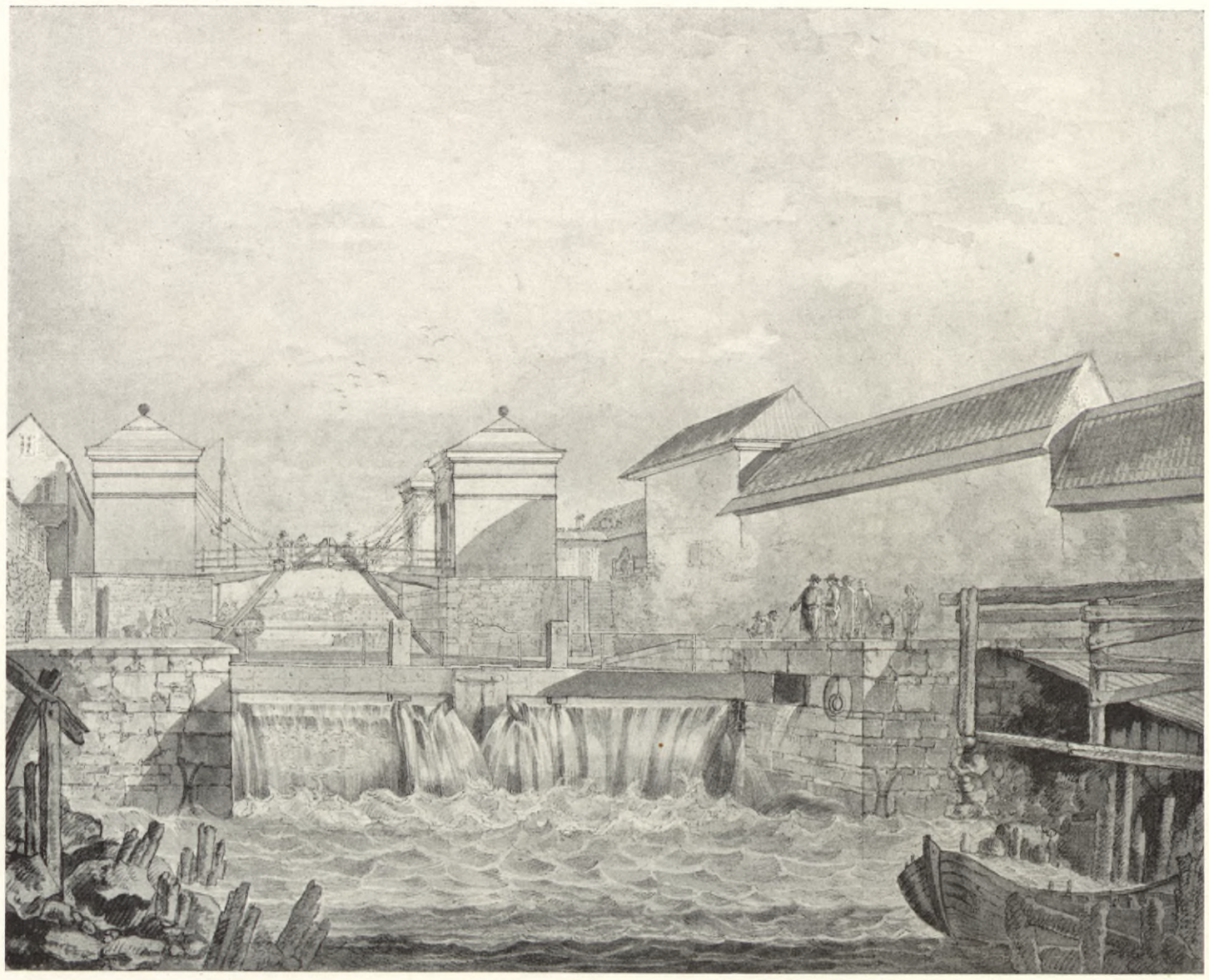

Bild 245. »Röda Slussen, aftagit efter naturen.» Laverad tuschteckning av Erik Palmstedt, 1780-talet. Original i Uppsala universitetsbibliotek.

Denna vackra teckning visar »Röda Slussen» från Saltsjösidan. En anteckning, som skall hava funnits å ramen till densamma, lydde sålunda: »Denna Tafla Dediceras Till Sluss Inspectoren Herr N. N. Sahlstedt af Enkefru Palmstedt, den 2 Maj 1804. Denna Tafla är Ritad af Professor Erich Palmstedt». — Vindbryggorna vid Slussen med sina hisstorn voro säkerligen rätt måleriska, och de ha också som synes lockat ett flertal konstnärer till bildframställningar.

Bild 246. Järngraven. Lavering av Elias Martin, 1790-talet. Original i Nationalmuseum.

»Stadsgrafven» eller »Södra Grafven» var en del av de forna befästningsanordningarna vid yttre Söderports torn (jmf. texten vid bild 79). Sedan stadens utveckling åt Södermalm gjort befästningarna överflödiga, omändrades Södertorn till bodar och magasin, som av staden uthyrdes. Efter Järnvågens flyttning till Stadsgraven, där magasin och skjul m. m. för det ut- och inlastade järnets vägning, provning, sortering och förvarande anordnades, uppstod benämningen »Järngraven». Järngraven delades i två avdelningar genom bron, som gick ifrån Slussen upp till Södermalmstorg, västra delen åt Mälaresidan och östra delen åt Saltsjön. Östra bron över Järngraven åt Stadsgårdshållet byggdes i senare hälften av 1700-talet. Man ser å Martins bild, som är tagen ifrån östra bron, den överbyggda Järnvågen till höger, medan järnbärare bortföra redan vägda stångjärnsknippor till olika sorteringsupplag. — I bakgrunden synas brovalven till bron ifrån Slussen upp till Södermalmstorg, där Corps de Gardets lilla byggnad synes i norr, och Bödelsbacken, som då gick ned till Ragvaldsbrotrakten vid Mälareviken. Ovanför skymta huskvarteren å ömse sidor om Stora Badstugatans mynning mot torget.

Bild 247. Stockholm sett ifrån Mosebacke. Färglagd konturetsning av Johan Fredrik Martin. Slutet av 1700-talet.

Denna vackra och intressanta totalbild över Stockholm visar oss Gustaf III:s, »tjusarkonungens», och Bellmans, »skaldekonungens», leende stad, med de pittoreska och pastorala omgivningarna, de många krogarna och romantiska utvärdshusen. Förgrunden på bilden är just ett dylikt värdshus, »Stockholms Vapen», och man ser vid de enkla träborden i bersåerna olika sällskap av damer med stora hattar och solfjädrar och herrar i gustavianska dräkter, de senare rökande långa krit- eller sjöskumspipor, medan bålar, buteljer och glas, frukter och andra godsaker för damerna stå uppställda på borden. Ett par detaljbilder av denna gravyr visa tydligare den innehållsrika tavlans olika partier, se bild 248 och 249.

Bild 248. Detaljbild av Martins gravyr Stockholm från Mosebacke, bild 247.

Till vänster några hus i trakten av nuvarande Mosebacketorg och en del byggnader vid Götgatsbacken. Huset med de båda flyglarna och säteritaken är Södra Stadshuset och husen bortom detta äro de vid Södermalmstorg ännu idag kvarstående, därav den f. d. Marschalckska egendomen i hörnet av Hornsgatan. Till höger om Stadshuset ligger i Brunnsbacken det gamla Bryggarsocieteten förut tillhöriga huset med källaren Pelikan, och nedanför detta synes Järngraven med Järnbron ned till Slussbron. Mitt emellan Södra Stadshuset och Pelikan synes brunnen, som givit backen sitt namn. Vid Slussen — den »Blå» närmast och uppdragen för genomfart, den »Röda» synlig åt Mälarsidan — ligger invid Slussbron åt stadssidan Södra Slaktarhuset och »Gröna gången», grönsaksmånglerskornas försäljningsplats. På Stadsholmen se vi näst intill Räntmästarehuset en del av Skeppsbron till höger och norrut Kornhamn, Munkbron samt Riddarholmen; bakom synes den övriga staden med Tyska kyrkan, Storkyrkan och Slottet samt längre bort Klara och Jakobs kyrkor. Längst uppe vid horisonten ett par väderkvarnar och Observatoriet. Till vänster bortom Mälareviken sträcker sig Kungsholmslandet.

Bild 249. Detaljbild av Martins gravyr Stockholm från Mosebacke, bild 247.

Här synes Skeppsbron till vänster. Bortom ligger Blasieholmen och Ladugårdslandet med sin kyrka. Från Kyrkholmen med Norra Slaktarhuset och Holmkyrkan går Skeppsholmsbron över till den kala och bergiga Skeppsholmen med de ännu i dag kvarliggande husen, och därifrån går bron vidare till Kastellholmen med det åttkantiga lilla Kastellet. Längst bort ligger det skoghöljda Djurgårdslandet. Strömmen är uppfylld av ståtliga tremastare för örlog och handel samt andra fartyg, salslupar och roddbåtar. Nedanför värdshuset »Stockholms Vapens» idylliska trädgårdsservering ligga en mängd små hus, stugor och bodar vid gårdarna, mellan vars lummiga grönska tvättkläder hänga på tork, medan hönsen sprätta på planen. Solen lyser över det hela, vindarna spela, och rymden är fylld av fågelsång.

15 — 432910

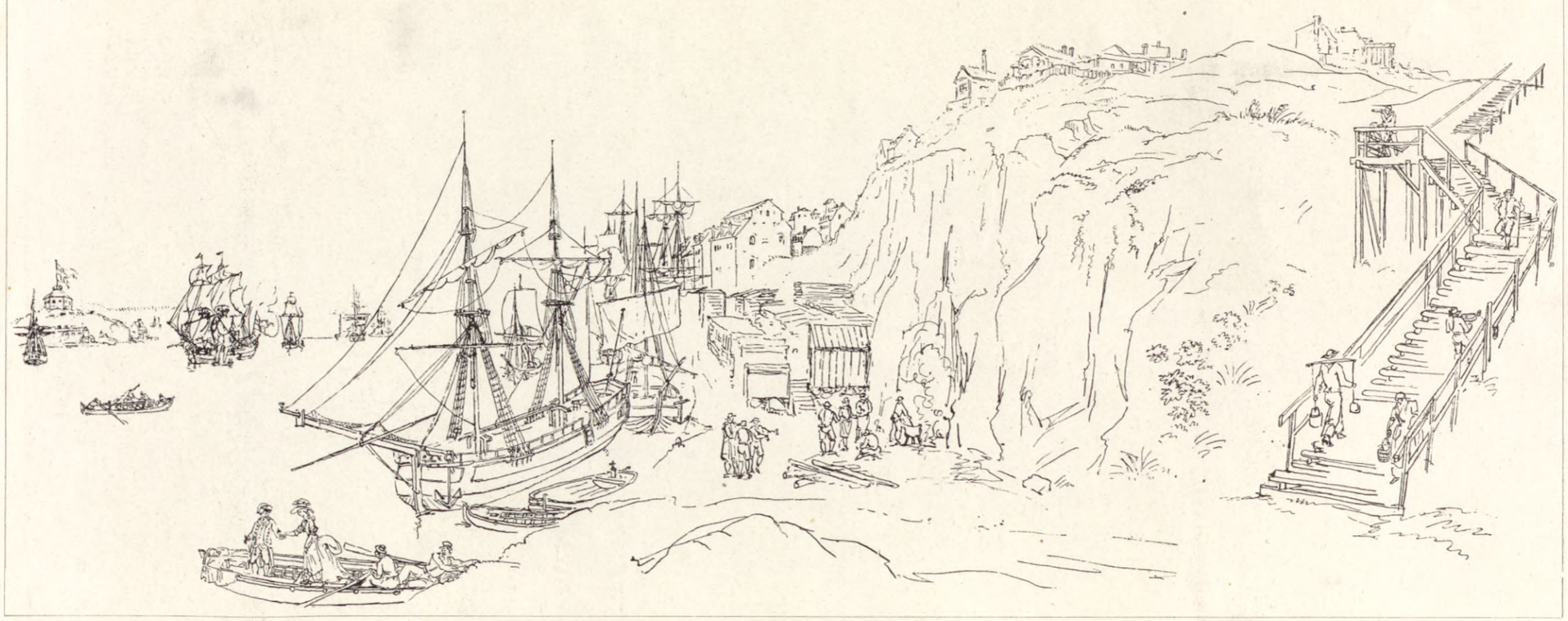

Bild 250. »Utsigt af Ballastplatsen och Ruthens trappor». Originalteckning av Johan Fredrik Martin, 1790-talet.

Teckningen, original till den kända konturetsningen, framställer Stadsgården vid den så kallade Ballastplatsen. Till höger »Ruthens trappor» upp till övre Södermalm, antagligen uppkallade efter kamreraren Johan Ruth, som 1702 hade en fastighet här i kvarteret Glasbruket det större. Utefter lastagien eller »nya Skeppsbron», som den även då kallades, båtar och skepp. På bergskrönet smärre hus och kåkar och nedanför bergväggen bodar och upplagsskjul. — Jämför i övrigt färgplanschen med samma motiv. — En kavaljer med sin dam är i begrepp att låta ro sig till staden. På andra sidan Strömmen ligger Kastellholmen.

Plansch V. »*Utsikt av Ballastplatsen och Ruthens trappor.*» *Färglagd konturetsning av Johan Fredrik Martin. Slutet av 1700-talet.*

Jämför texten till bild 250.

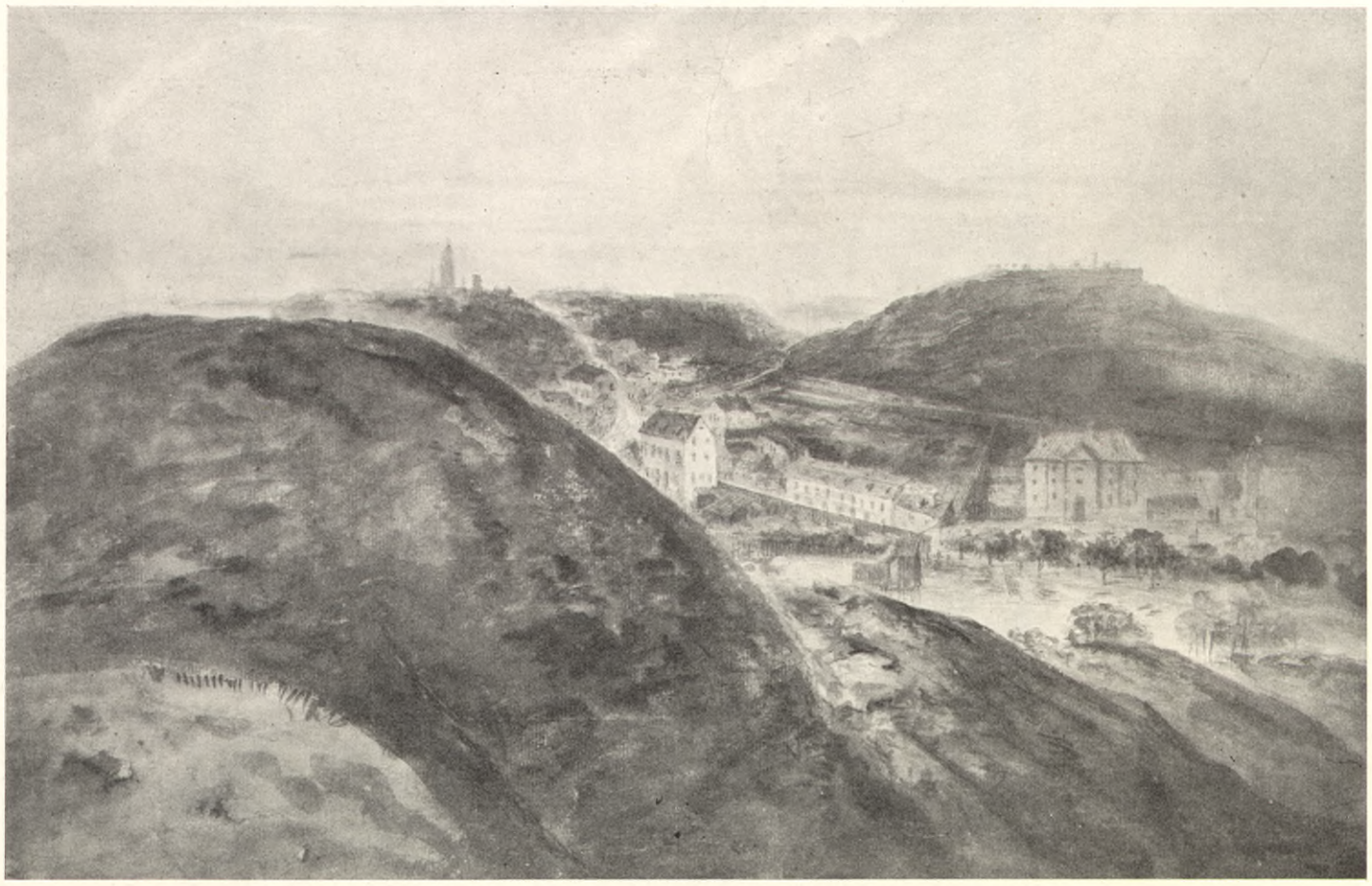

Bild 251. Utsikt över Danviken. Lavering av Elias Martin, 1780-talet. Original i Nationalmuseum.

Bilden framställer dalsänkan vid Hammarbysjö med Danviken. Det större huset åt höger är sannolikt Barnhuset. Ovanför ligger Lundins »Fåfänga» med Barnhuskvarnen bakom. I mitten synes sänkan vid Södra varvet med Erstahöjden bakom och åt vänster skymtar Katarina kyrka.

Bild 252. Utsikt över Danviken. Färglagd lavering av Elias Martin, 1780-talet. Original i Nationalmuseum.

Danviksbergens kala klippor uppstiga ur Saltsjön med Danvikens kyrka närmast. Bakom kyrkan synes högre upp klockstapeln och på bergets krön den där anlagda s. k. Lundinska »Fåfängan» eller trädgården. Längre ned på bergsluttningen till höger Danvikskvarnen, och mellan denna och »Fåfängan» synes Katarina kyrka. Det höga huset utåt Saltsjön är en magasinsbyggnad och boningshuset mellan detta och kyrkan var inspektorsbyggnaden. Till höger i bakgrundens soldis skymtar Kastellholmen med Kastellet och den stora mastkranen. Bakom ligger Djurgårdslandet.

Bild 253. Utsikt över Stockholm från Danviksbergen. Konturetsning av Johan Fredrik Martin, 1790-talet.

Motivet är sett från »Lundins Malmgård», den så kallade »Fåfängan». Nedanför Danviksbergen i förgrunden ligger Tegelviken med Skeppsvarvet, eller Södra varvet, mitt över. Till vänster synes Katarina-trakten, där kyrkan reser sig mellan bergshöjderna, till höger Saltsjön med staden i mitten, Blasieholmen, Ladugårdslandet, Skepps- och Kastellholmarna samt längst till höger Djurgårdslandet.

Bild 254. Södra varvet. Ofullbordad lavering av okänd konstnär. Slutet av 1700-talet. Original i Uppsala Universitetsbibliotek.

»Skjeps-Hwarwet» eller »Södra varvet» anlades vid Tegelviken i Saltsjön mitt emellan Ersta och Danviken i slutet av 1680-talet. Denna bild av varvet torde utförts i slutet av 1700-talet. Till höger ligga de långa materialhusen och till vänster antagligen smedja, m. fl. smärre hus och skjul. Mitt på det av virke och skeppsdelar belamrade varvet har man nyss sträckt kölen till ett större fartyg. — Kvarnen som synes är antagligen den så kallade »Bagarekvarnen», enligt Tillæi karta.

Bild 255. »Danviken». Lavering av Elias Martin, 1700-talets slut. Original i Statens historiska museum.

Bilden visar Danvikstull med landsvägen utefter berget invid Hammarbysjö. På höjden i tavlans mitt är en trädgård anlagd av »Directeuren» Lundin, den så kallade Lundins »Fåfänga», typisk för 1700-talets malmgårdsträdgårdar på Södermalms kala bergshöjder. I äldre tider var här i närheten en skans uppförd.

Bild 256. »Göth eller Skansbacken, med Tulln». Lavering av Elias Martin, 1700-talets slut. Original i Statens historiska museum.

Denna bild åter framställer slutet av Götgatan vid Skanstull, ävenledes invid Hammarbysjö. Observera duvslaget å taket på byggnaden till höger med trappan och förstugukvisten.

Bild 257. »Utsigt af Mälaren och Skinnarviks Bergen ifrån Söderqvarn». Akvatintetsning av Elias Martin, 1790-talet.

Bilden är tecknad ifrån Södra kvarnhuset vid Slussen, med utsikt över Mälaren. Till vänster Mariatrakten, längre bort Skinnarviksbergen, till höger på andra sidan Pålsundet Långholmen, samt en skymt av Kungsholmslandet med Marieberg.

Bild 258. Utsikt över Södermalm åt Mälaresidan. Teckning av Elias Martin, 1790-talet.

Motivet är ungefär detsamma som å föregående bild, men sett från längre håll, så att Ragvaldsbrotrakten och partiet åt Slussidan synas till vänster i förgrunden.

Bild 259. »Utsigt af Bergsund år 1796». Osignerad akvarell. Original i Stockholms Stads arkiv.

Bergsunds järngjuteri på Södermalm, i kvarteret Tobaksspinnaren vid Pålsundet mitt emot Långholmen, anlades i slutet av 1760-talet av skotten Thomas Lewis. En av de stora stenbyggnaderna från hans tid, ännu kvarstående, har använts som disponentbostad. 1807 övergick fabriken i G. D. Wilckes ägo och under hans chefsskap var den bekante Samuel Owen anställd där en tid.

Bild 260. Utsikt över Ladugårdslandet från Djurgården. Lavering med sparsam färg av Elias Martin. Original i Nationalmuseum.

Bilden visar en del av östra Ladugårdslandet med Storgatan och trakten kring Hedvig Eleonora kyrka. Man ser norra delen av dåvarande Djurgårdsbron samt en del av den då mycket större Ladugårdsviken. Till höger ligger Fredrikshof och en del andra mindre byggnader. I bildens mitt kyrkan med sina kopparklädda provisoriska trätak. Kvarnarna som synas äro från höger räknat: »Kurckan», »Franckan», »Lilla» och »Stora Jungfrun» och »Slipan».

Bild 261. Utsikt från Riddarholmen över Norrström och kringliggande trakter. Osignerad akvarell, troligen av J. P. Cumelin. Slutet av 1700-talet. Original i Uppsala universitetsbibliotek.

Till höger i bakgrunden synes Bergstrahlska huset, Riddarhustorget med Gustaf Vasas staty, Storkyrkobrinken, Storkyrkan och Riddarhuset. Till vänster om Riddarhuset ligger Rådhuset och ovanför detta skymtar en del av Slottet. Riddarhusgårdens låga flygelbyggnader, vid denna tid inrymmande hyrkuskverk, verkstäder m. m., sträcka sig ända ned till sjön, där utbyggda bryggor, bodar och badhus ligga. I bakgrunden i mitten Helgeandsholmen och Norrbro. På andra sidan Strömmen synes Norrmalmstorg med Operahuset, Gustaf Adolfs staty och prinsessan Sofia Albertinas nybyggda palats. Längre ned på Strömgatan ses mynningen av Drottninggatan med den stora trappan nedanför till Strömmen samt längst till vänster det av J. Palmstedt uppförda Bondeska palatset. I förgrunden Riddarholmen.

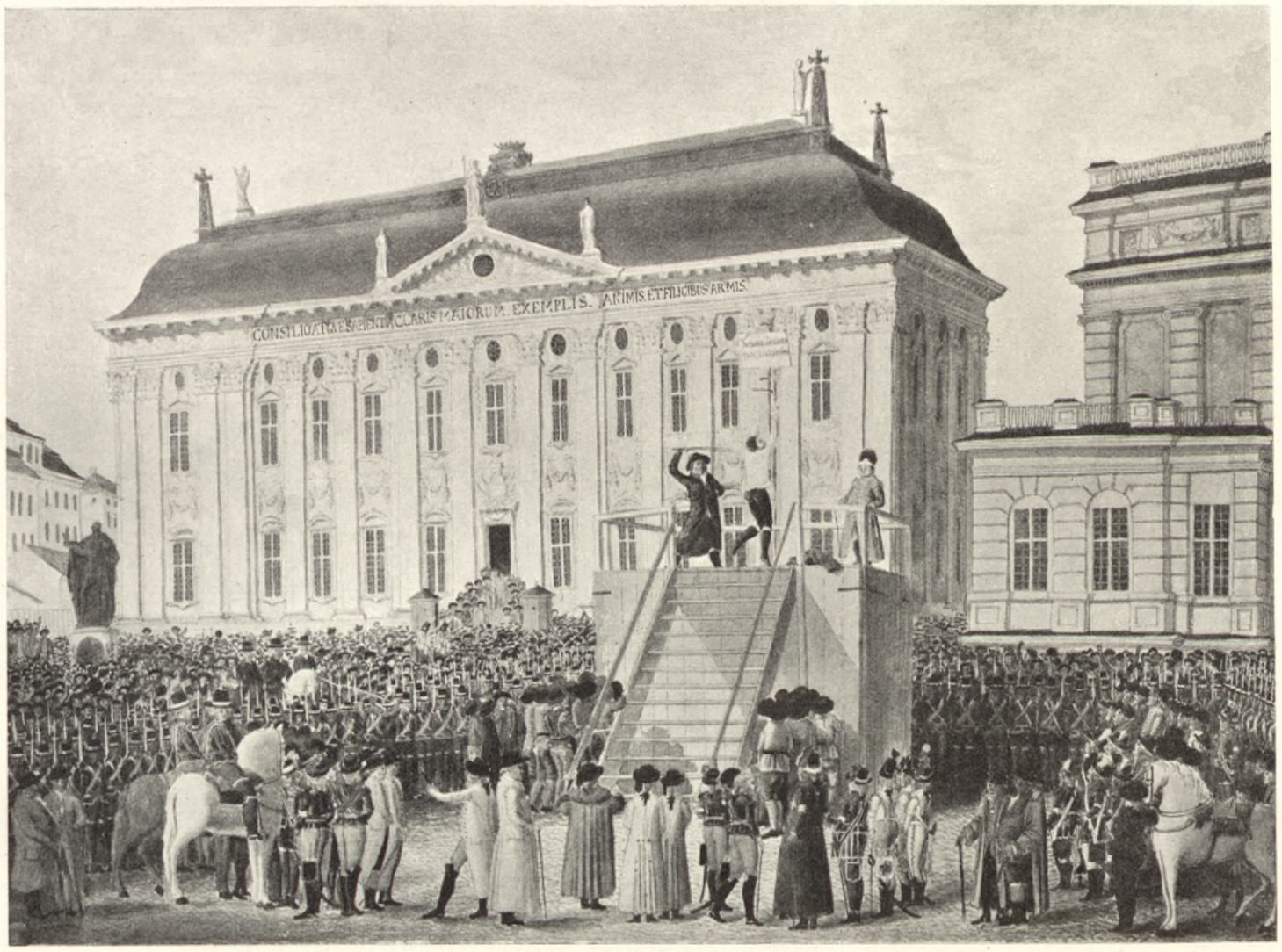

Bild 262. Riddarhustorget med schavotten, varå Joh. Jak. Anckarström blev hudstruken 1792. Osignerad akvarell, möjligen av Karl Johan Hjelm? Original i Stockholms Rådhus.

Bilden visar Riddarhuset och torget med Gustaf Vasas staty framför samt sydvästra Rådhusflygeln och den där framför uppbyggda schavotten eller »kåken». Den kulturhistoriskt intressanta målningen framställer den akt, då konungamördaren Johan Jakob Anckarström i april 1792 efter att hava stått två timmar i halsjärn på schavotten å Riddarholmstorget nu tilldelas fem par spö. Samma straff hade ådömts honom att utstå ävenledes på Hötorget på Norr och å Nytorget på Söder. Om arrangemangen vid bestraffningen får man här en realistisk uppfattning.

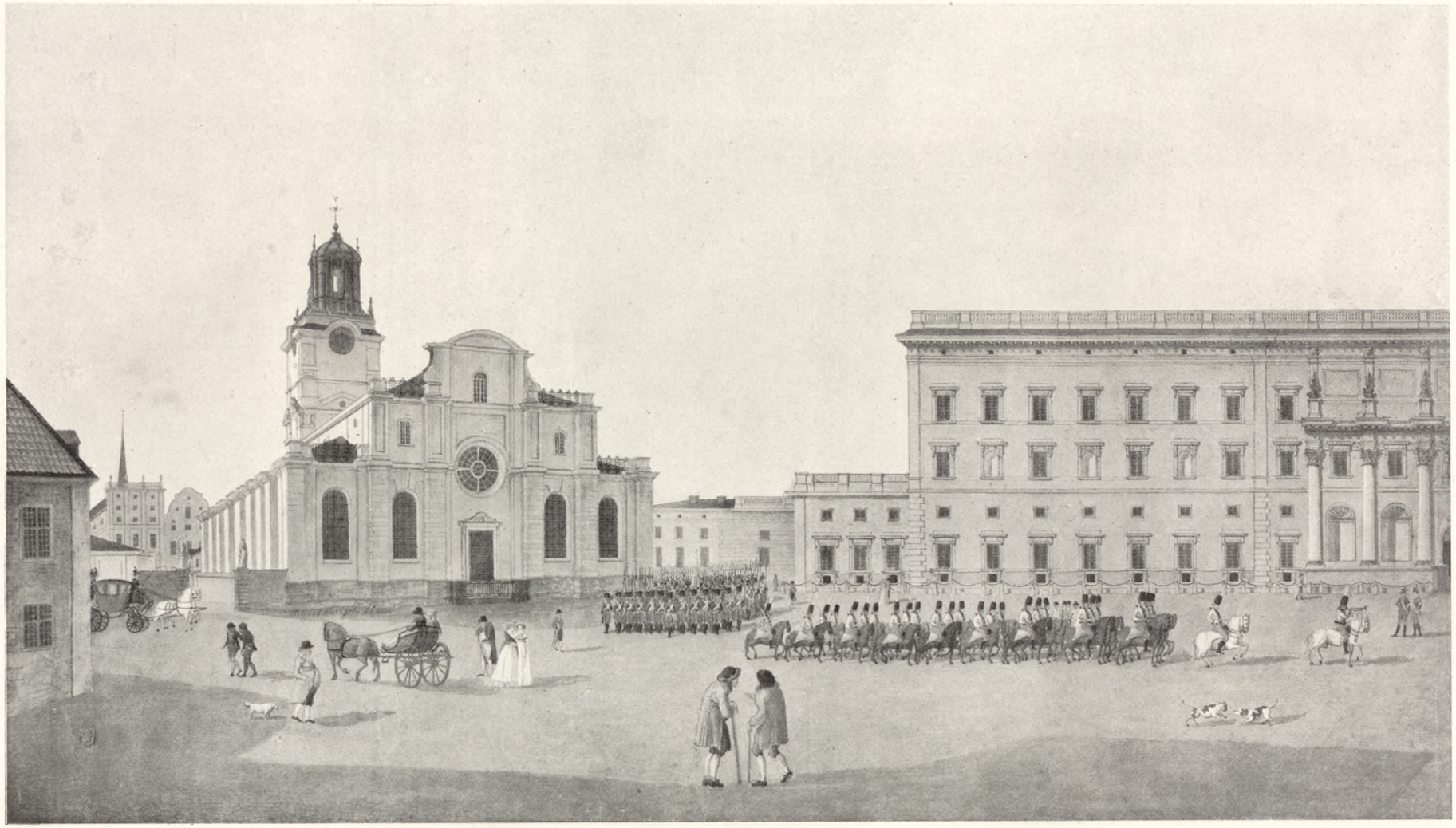

Bild 263. Slottsbacken med Storkyrkan och västra delen av Slottets södra fasad. Akvarell av Karl Johan Hjelm, 1794. Original i Uppsala universitetsbibliotek.

Till vänster ligger Storkyrkan med en del av kyrkogårdsmuren åt Källaregränd. Bortom kyrkan till vänster synes det Stuténska huset, Trångsund 6, med sin pilasterindelade kulissgavel och av fyra urnor smyckade takbalustrad. Huset ombyggdes efter Johan Wilhelm Frieses ritningar på 1780-talet. Bredvid synes barockgaveln av det på 1600-talet byggda huset, Trångsund 4, sedermera ombyggt, då gaveln borttogs. Till höger om kyrkan ligger den yttre borggårdsflygeln och Slottet. Från borggården marscherar vaktparaden Slottsbacken fram. Den långa akvarellen, varav en replik med några mindre olikheter i avseede till figurerna finnes i Stockholms Stads arkiv, är här delad i två hälfter, bild 263—264.

Bild 264. Slottsbacken med östra delen av Slottets södra fasad samt utsikt över Strömmen. Akvarell av Karl Johan Hjelm, 1794. Original i Uppsala universitetsbibliotek.

Bildens högra hälft med Slottet och Slottsbacken. Till höger Tessinska palatsets — överståthållarehuset — nordvästra hörn, där nedanför en del av Skomakarämbetets hus. På andra sidan Strömmen ligger Kyrkholmen vid Blasieholmens sydvästra udde med nya Slaktarhuset, Bodarna och bakom dessa Holmkyrkan. Till höger därom synes början av Skeppsholmsbron. Längre bort Ladugårdslandet och Laduviken. — På Slottsbacken flera karaktäristiska och lustiga typer: en kramhandlare med sin låda på magen, eleganta herrar, bondfolk och pigor och till höger tvenne judar. Flera ekipager synas körande eller väntande.

Bild 265. »Utsigt af Stockholm, tagen ifrån Norrbro; Året då Myntet refs». Konturetsning. »N:r 6 från Martins Scola», 1790.

Bilden är tecknad från Helgeandsholmen, väster om Gamla Norrbro. Till vänster synes det 1790 delvis nedrivna och ombyggda Kungl. Myntet, nu Kanslihuset. Till höger om detta ligger Poluska huset, nu Myntgatan n:r 4. Längre åt höger reser sig övre delen av Rådhuset och ovanför dess tak synes några av Riddarhusets takdekorationer. Mellan dessa hus Riddarholmskyrkans torn. Mitt i bilden, till höger om Rådhusets kupoltäckta norra flyglar, Schering Rosenhanes hus på Riddarholmen. Utefter strandkajen diverse mindre hus, bodar, bryggor, plank, båtar och skutor. Till höger synes Strömsborg med sin krenelerade mur i Strömmen och längre bort Kungsholmslandet. I förgrunden till höger en fiskarebåt och en höskuta under träden på Helgeandsholmen.

Bild 266. Utsikt över Gamla Norrbro, Strömmen, Kongl. Stallet och Mynttorget. Teckning av Elias Martin, 1790-talet. Originalet tillhör konstnären Axel Fahlcrantz.

Bilden visar Gamla Norrbro från östra sidan. Motivet är nästan detsamma som på Säfvenbomstavlan, bild 153. Här synes dock även det 1764 ombyggda Rosenadlerska huset, sedermera Brandkontoret. Bakom detta ses tornet av Riddarholmskyrkan. Bredvid, från Mynttorget, går Myntgatan, innan Kongl. Myntet förlades dit kallad Riddaregatan. Mynthuset har efter ombyggnaden 1790 fått sin ståtliga doriska gavelfasad, efter ritning av Olof Tempelman. Från kajen vid Mynttorget leder nu en stentrappa ned till södra Norrströmsfåran, där ytterligare en trätrappa går till en tvätt-brygga. På Helgeandsholmen ligger Kongl. Stallets södra flygel, och bortom bron ligger Strömsborg i Riddarfjärden med Långholmslandet och Kungsholmen skymtande i fjärran.

Bild 267. »Vuë de l'Hôtel de la Monnoi et le Pont du Nord». Utsikt över Mynttorget och Gamla Norrbro. Akvarell av Mårten R. Heland, 1790-talet. Original i Nationalmuseum.

Mårten Rudolf Heland var samtida och elev av Elias Martin och har liksom han utfört ett stort antal Stockholmsbilder i akvarell, lavering, färglagda konturetsningar samt akvatinter — delvis i nästan samma manér som Martin, men fastare och klarare i teckningen och det topografiska återgivandet. Särskilt äro hans små runda här framför återgivna miniatyrer med Stockholmsmotiv av hög konstnärlig halt och hans mezzotinter tillhöra avgjort de bästa svenska från denna tid. — Ovanstående bild framställer Mynttorget från tiden mellan 1790 och 1795. Denna datering grundar sig på att Kungl. Myntets hus här framställes i det skick, det erhöll vid ombyggnaden 1790, samt vidare att man här ännu finner guldsmeden Heymans hus med de två gamla 1600-talsportarna till höger å bilden samt det norr därom liggande lilla huset med guldsmedboden, vilka hus revos på våren 1796. Närmast till vänster, i hörnet av Smedjegatan, nu Västerlånggatan och Myntgatan, ligger det 1764 ombyggda Rosenadlerska huset, nu Brandkontorets. Från Mynttorget går Gamla Norrbro med Norrbrogatan över Helgeandsholmen, där på höger sida Kungl. Stallet ligger med »grefve Per Brahes hus» bakom längst i norr. I gatuöppningen skymtar Norrmalmstorg, Gustaf Adolfs torg, med Kastenhof i bakgrunden. Till höger om Myntets kolonnfasad synes på andra sidan Strömmen Strömgatan med det Bondeska palatset.

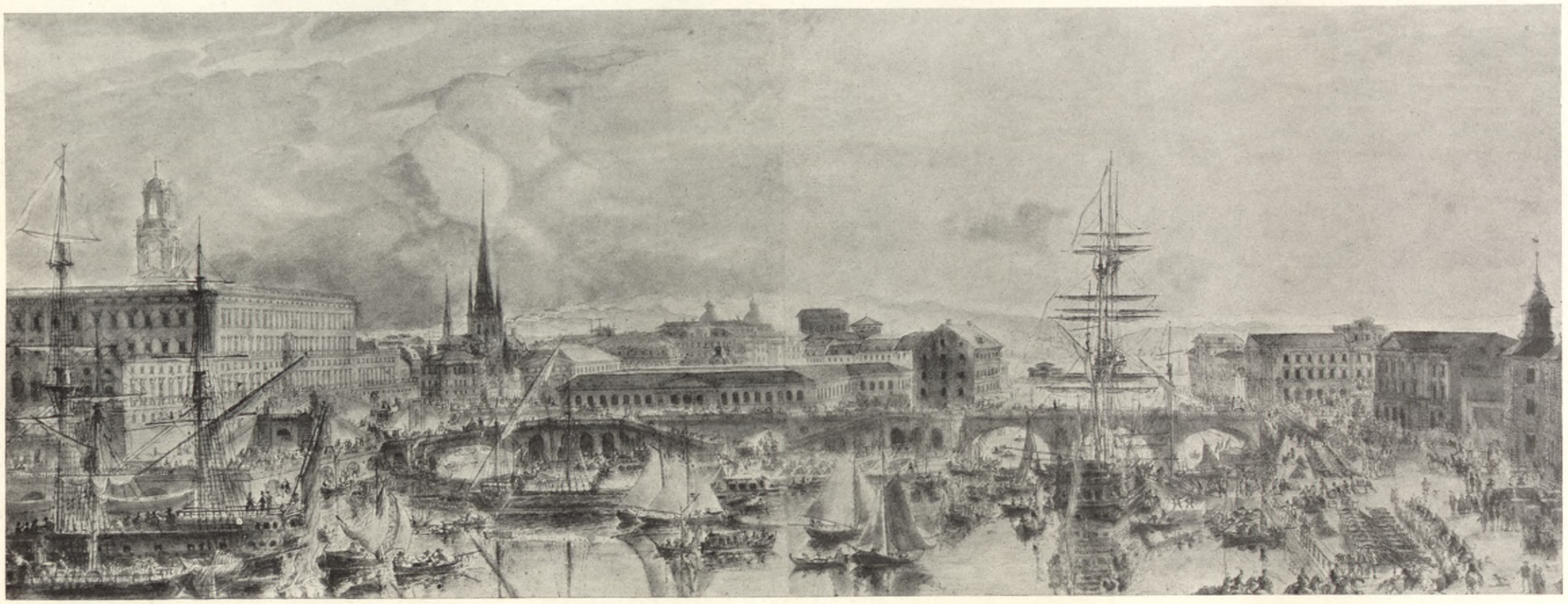

Bild 268. Utsikt över Norrström ifrån Fersenska terrassen. Akvarellteckning av Jean Louis Desprez, 1790-talet. Original i Louvre, Paris.

Den berömde franske arkitekten, grafikern och dekorationsmålaren Jean Louis Desprez, som Gustaf III lärde känna under sin resa i Italien, övertalades av konungen att medfölja till Sverige och blev förste dekorationsmålare vid Kungl. Teatern. Han utförde bl. a. en mängd fantasirika och effektfulla operadekorationer samt historiska tavlor för konungens räkning. År 1788 blev han konungens förste arkitekt. Bland de många projekt till monumentala nybyggnader, vartill Desprez uppgjorde förslag, märkas särskilt det av Gustaf III planlagda, aldrig fullbordade Haga slott. — Den bild av Stockholm, som här är avbildad efter en färgreproduktion i Kungl. biblioteket, förenar i sig topografiska och historiska intressen. Möjligen framställer bilden i romantiserad form den svenska krigshärens debarkering efter återkomsten från kriget mot Ryssland 1790. I Hochschilds memoarer beskrives debarkeringen den 21 oktober: »Galererna gingo ända upp till kajen vid Operan». — De två detaljbilder, som härefter följa, bild 269 och 270, giva en tydligare föreställning om bildens rikedom och livfulla enskildheter.

16 — 233185.

Bild 269. Detalj av Desprez' bild över Norrström, bild 268.

På denna den vänstra halvan av Desprez' dekorativa och detaljrika bild synes Slottet och Storkyrkan till vänster, Mynttorget med Kungl. Myntet, nuvarande Kanslihuset, och Rosenadlerska huset samt Riddarholmskyrkan ungefär i mitten samt Norrbro och Helgeandsholmen, Rådhuset och Riddarholmspalatsen till höger. I bakgrunden Södermalms höjder. Bilden är dock icke topografiskt verklighetstrogen — Skeppsbrokajen, Slottsbacken med apparelјer, båda broarna och Kungl. Stallets östra del äro inlagda efter vid denna tid projekterade ritningar, och hela denna del av Slottets omgivningar fick ett helt annat och enklare slutligt utseende. Där Strömparterren nu ligger, synes en utbyggd lastagieplats med en uppkörsväg till Norrbro, vars södra del över Strömmen tänkts sluttande mot Slottsbacken. Strömparterren började dock ej byggas förrän 1807, men året förut byggdes den södra trappan från Norrbro dit ned. Nedanför den på samma sätt som Norrbro med stenbarriär försedda Skeppsbrodelen sträcker sig en lägre kajbro utefter den valvförsedda kajmuren. Kungl. Stallet har här fått en lång fasad åt öster samt ett mittparti med gavelfronton i novantik stil. Av allt detta blev intet utfört mer än Norrbro, dock med den skillnaden att brons södra del över Strömmen byggdes i samma nivå som den norra delen och kajen nedanför Slottet således blev högre.

Bild 270. Detalj av Desprez' bild över Norrström, bild 268.

Den högra delen av Desprez' bild var nog mera verklighetstrogen och överensstämmande med den stadsbild, som trakten visade i slutet av 1790-talet. Man ser här Norrbros norra del med sina tre valv mellan Helgeandsholmen och Norrmalmstorg, sedan Gustaf Adolfstorg. Till vänster på andra sidan bron ligga Kungl. Stallet, »greve Pers hus» och där bortom Helgeands- och Riddarholmarnas hus, varav Rosenhaneska huset på höjden invid det gamla huvtäckta befästningstornet, nu Arkivtornet. Åt höger synes längst ned på Strömgatan Bondeska palatset samt högre upp, vid Norrmalmstorg, »Prinsessans palats», nu Arvfurstens. På andra sidan torget, å vars mitt Gustaf II Adolfs staty står, ligger Operahuset samt längst åt höger De la Gardieska palatset »Makalös», förut Arsenal, men sedan 1793 inrymmande Dramatiska teatern. I Strömmen västerut synes Strömsborg och i bakgrunden Kungsholmslandet. Kajen och platsen framför Arsenalen företer en livlig och rörlig anblick. Kanoner äro uppställda i rader; ammunitionskistor och kruttunnor transporteras fram och åter; kanonkulor ligga uppstaplade i pyramider såväl å kajen som å Strömparterren. Trupper till häst defilera, statsvagnar och ekipage köra fram eller vänta, och Strömmen är fylld av galärer, salslupar, jakter och smärre båtar av alla slag, fyllda med soldater och krigsmateriel. Ett stort örlogsskepp ligger ankrat alldeles invid kajen i Norrström, och å landgångarna ses rader av skottkärror forslas fram och tillbaka.

Bild 271. Utsikt över staden från Klara sjö. Ofullbordad teckning av Elias Martin. Slutet av 1700-talet. Original i Kungl. biblioteket.

Slottet och Storkyrkan samt Riddarhuset till vänster. I Strömmen ligger Strömsborg. Till höger i förgrunden en del av Kungsholmslandet.

Bild 272. Utsikt över Staden från Skeppsholmsbron. Oljemålning av Elias Martin, 1780-talet. Original i Nationalmuseum.

I förgrunden Skeppsholmsbron med vindbryggspuckeln, där man ser ett par brovakter och metare m. fl. personager. På andra sidan Strömmen synes en del av Skeppsbron med den stora, 1792 nedtagna lyftkranen nedanför Slottsbacken samt Slottet. Nedanför Slottets nordöstra flygel ligger den Kungl. Vedgården med höga vedstaplar. Ovanför Slottsbacken skymtar Storkyrkan och längst till höger i bakgrunden en del av Norrmalm.

Bild 273. Utsikt över Staden från Katarinasidan. Färglagd konturetsning av Elias Martin. Slutet av 1700-talet.

I förgrunden Katarinasidans bergsklippor med kåkar och en av trapporna ned till Stadsgården. Till vänster Skeppsbron och Slottet. Till höger en del av Skeppsholmen. I bakgrunden Norrmalm med Operahuset, Jakobs kyrka, Dramatiska Teatern (»Makalös»), Kungsträdgården och Blasieholmen till höger.

Bild 274. »Utsikt af Stockholms Stad från Sabatzberg». Akvatintetsning av Johan Caton[?], 1799.

Bilden är tecknad nedanför Sabbatsberg vid Klaraviken. I förgrunden nedanför vägen synes Sabbatsbergsbryggan. Mitt över viken Kungsholmslandet med Gamla Kungsholmsbron över Blekholmen till Klaratrakten. I bakgrunden från vänster Jakobs och Klara kyrkor, Slottet, Storkyrkan, Tyska kyrkan, Riddarhuset och Riddarholmen med sin kyrka. Därbortom, men oproportionerligt stora, Katarina och Maria kyrkor. Gravyren, som tillskrives den mest som porträttgravör kände Johan Caton, är rätt otymplig. Caton blev slutligen sinnessjuk, och detta är den enda Stockholmsbild, man känner av honom.

Bild 275. Haga. Akvarell av Johan Petter Cumelin. Slutet av 1700-talet. Original i Nationalmuseum.

Bilden visar »Konungens paviljong», byggd för Gustaf III efter ritning av Tempelman och färdig 1790, samt invändigt dekorerad av Masreliez. Den idylliska platsen, förut Brahelunds ägor, anordnades på 1780-talet efter hovintendenten F. M. Pipers plan till en park i den då på modet varande engelska stilen.

Bild 276. Ulvsunda. Akvarell av J. G. Meijer. Original i Nationalmuseum.

Denna bild framställer det gamla Torstenssonska godset vid slutet av 1700-talet. Den ursprungliga, i barockstil utförda arkitektoniska orneringen är här borta, gavlarna försvunna och taken ombyggda (jmf. bild 126).

Bild 277. Utsikt av Karlbergs slott sett från Kungsholmen. Färglagd konturetsning av Johan Fredrik Martin, 1700-talets slut.

Bilden visar det kungliga lustslottet Karlberg vid 1790-talets början. Slottet har här ännu ej fått de tvenne långa kasärnlika sidobyggnaderna, som tillkommo någon tid efter det Gustaf III 1792 förlade »krigsakademien» dit. Parken hade vid denna tid förminskats och förenklats, och växthuset flyttades till Drottningholm. Om slottets äldre öden se bilderna 43 och 122—124. I förgrunden Kungsholmslandet.

Bild 278. Utsikt över Norrströms södra gren med Slottet, Kungl. Stallet, Mynttorget och Riddarholmskyrkan. Oljemålning, signerad V-B(?) omkring 1798. Efter fotografi i Stockholms Stads arkiv.

Till vänster en del av Slottets norra fasad och Slottsbacken i ännu ofullbordat skick. Kajmuren åt Mynttorget är fullbordad fram till gamla Norrbro. På ömse sidor om Myntgatans mynning ligga Rosenadlerska huset, nu Brandkontoret, och Kungl. Myntet med sin 1790 uppförda vita, antikiserande tempelfasad. I Myntgatans perspektiv synes Riddarholmskyrkan ännu med sin gamla koppartäckta tornspira. Till höger Helgeandsholmen med Kungl. Stallets södra flygel och ännu oordnade kaj.

Bild 279. »Vue af Slotsbacken i Stockholm, 1801». Akvatintetsning av Mårten Rudolf Heland.

Bilden visar Slottsbacken i början av 1800-talet. Från den tidigare av Heland utförda miniatyren med samma motiv (jmf. bild 210) skiljer den sig genom att det nya Börshuset och den 1800 avtäckta Obelisken här äro återgivna.

Bild 280. Utsikt över Arsenalsgatan mot Jakobstorg från 1790-talets slut. Oljemålning av okänd konstnär. Efter fotografi i Stockholms Stads arkiv. Originalet tillhör professor A. Levin.

Bilden visar Arsenalsgatan, Jakobstorg och Jakobs kyrka, medan ännu De la Gardieska palatset Makalös (en tid Arsenal, därav gatans namn) samt den södra muren med gallergrindarna (de senare nu vid ingången till södra Haga) vid Kongl. Trädgården ännu funnos kvar.

Bild 281. »Vue af Kungsträgården i Stockholm, 1801». Akvatintetsning av Mårten Rudolf Heland.

Här framställes södra delen av Kungsträdgården innanför muren med portalen åt Arsenalsgatan, vilken senare som synes då låg betydligt högre än trädgården, varför trappor ledde ned från stora ingången. Parken har ännu kvar sina buskager och gångar samt är smyckad av urnor på höga postament. I bakgrunden ligger Jakobs kyrka.

Bild 282. »Norr-Malms-Torg i Stockholm». Akvarell av G. Nyblæus, 1800. Original i Stockholms Rådhus.

Bilden är utförd från kajmuren å Helgeandsholmen. Norrbro med sina i sten formade kaskader mellan valvbågarna leder till Norrmalmstorg, Gustaf Adolfs torg, i sydväst begränsat av den höga kajmuren med valv, trappa och kajbrygga nedtill, de senare nu borttagna. Längst till vänster vid torget synes Sofia Albertinas palats. Mitt över ligger Operahuset och åt höger längst bort »Makalös», f. d. Arsenalen, som sedan 1793 inrymde Kungl. Dramatiska Teatern. Å norra sidan av Norrmalmstorg synas mynningarna av Malmtorgsgatan till vänster, där Kastenhof med sin takgavel ligger, och Regeringsgatan till höger.

Bild 285. Riddarhuset och Riddarholmen från Nya Kungsholmsbron. Oljemålning, tillskriven Per Hilleström. Omkring 1800. Originalet tillhör P. A. Norstedt & Söner.

Denna vackra bild visar Riddarholmen i sin slutna och harmoniskt avskilda helhet, innan denna stadsbild förstördes under 1800-talets senare del genom de båda utsikten avstängande nybyggnaderna, Riksarkivet och Norstedtska boktryckeriet, samt genom sammanbindningsbanans fula järnvägsbro. Den rytmiska stegringen med de mindre byggnaderna runt stränderna bildande en ram kring de större, f. d. Wrangelska palatset eller »Kungshuset» (nu Svea hovrätt m. m.), med sina runda torn samt det från medeltiden stammande Arkivtornet till höger, Rosenhaneska huset på klipphöjden bredvid och Riddarholmskyrkans torn som mittpunkt över det hela, är nu alldeles borta. Till vänster i Strömmen ligger Strömsborg med sina grund utanför. I förgrunden Nya Kungsholmsbron.

Bild 284. Utsikt från Gamla Kungsholmsbron. Början av 1800-talet. Oljemålning av okänd konstnär. Efter fotografi i Stockholms Stads arkiv.

Bilden är målad från Gamla Kungsholmsbron, som över Blekholmen förenade Kungsholmen med Klaratrakten. Till vänster se vi den branta och kala klippan i trakten av nuvarande Kungsbroplan. Till höger sjöbodar, bryggor, vedupplag samt andra träbyggnader, jämte ett magasin med säteritak, troligen spannmålsmagasin, att döma av de mjölsäckar, som stå på bryggan och bäras ombord å en jakt. En salslup ligger längre in vid bryggan. I bakgrunden synes bland annat Sabbatsbergs gamla fattighus med sin klockhuv, ännu i dag kvarstående.

Plansch VI. »*Eldsvådan på Riddarholmen*». *Färglagd litografi.* »*Ritad efter naturen av Pär Ulmgren.*» — »*Graverad af Mart. Rud. Heland.*» *1802.*

Bilden framställer den imposanta eldsvådan på Riddarholmen, natten mellan den 15 och 16 november 1802, sedd från furst Hessensteins hus. Eldsvådan uppstod i Kammarrättens hus samt antände även »Kungshuset» — nu Svea Hovrätts och Kammarkollegii hus. Riksregalierna, som förvarades här, jämte största delen av arkivalierna räddades, men bland det som brann upp befann sig tyvärr även det enda kända exemplaret av det på Gustaf Vasas befallning 1524 i Antwerpen utförda stora träsnittet, den s. k. blodbadstavlan. Lyckligtvis hade Dionysius Padt-Brugge 1676 kopierat det i kopparstick (se bild 1). Konungen själv ledde eldsläckningen med militärens och borgargardets tillhjälp. — Å bilden ser man även den år 1806 raserade trädplanterade Riddarholmskyrkogården.

Ritadt och gråfvuradt af J. F. Martin.

Bild 285. Utsikt av Stockholms Stad. Kopparstick av Johan Fredrik Martin, efter teckning av densamme, 1801; tryckt å titelbladet till: S. G. Hermelin, Geografiska kartor öfver Sverige, 1797—1807.

Till vänster synes »Bagarekvarnen» och Katarina kyrka. Nedanför ligger Tegelviken och Södra Varvet. Högra delen av bilden, sedd från Lundins »Fåfänga» å Danviksbergen, upptages av Saltsjön med staden i bakgrunden mitt. Längre åt höger Ladugårdslandet, Skepps- och Kastellholmarna samt Djurgårdslandet.

Bild 286. »Utsigt öfver Kungsholmen ifrån Östra sidan». Akvarell »af Carl Petter Hilleström, år 1808». Original i Uppsala universitetsbibliotek.

Till vänster en del av Södermalm och Mälaren samt Nya Kungsholmsbrons västra del med landfästet invid Eldkvarnstomten. Det inhägnade området med det stora byggnadskomplexet är Serafimerlasarettet med sin trädgårdspark. Till höger byggnader på båda sidor om Hantverkaregatan och åt Klara sjö, av vilka det gamla Gyllencreutzska huset, en tid linnefabrik, ligger längst till höger vid Klaraviken. I förgrunden en trädgård och byggnader vid Klaratrakten. Den konstnärligt svaga bilden har sitt intresse genom den detaljerade orientering, som ges av denna trakt och som ej finnes å någon annan hittills bekant framställning.

IV

KARL JOHANS-TIDEN

1810—1844

SAMT TIDEN INTILL

1872

Bild 287. Utsikt över staden från Djurgårdslandet. Oljemålning av Louis Belanger, 1812. Efter fotografi i Stockholms Stads arkiv. Original i Stadshuset.

Tavlan är målad från platsen för nuvarande Hasselbacken med en del av Djurgårdsslätten till vänster i förgrunden. I mellanplanet ligger Kastellholmen till vänster och Skeppsholmen mitt i bilden. Bakom sträcker sig staden med Stadsgårdsbergen och Katarina kyrka till vänster, Stadsholmen med Slottet i mitten och nedre Norrmalm med Gustaf Adolfs torg, Operahuset, Dramatiska teatern, »Makalös», samt Jakobs och Klara kyrkor till höger.

Bild 288. »Kumlanders Wärdshus vid Blåporten. Tecknadt efter naturen af Axel Fredrik Cederholm, 1811».
Original i Uppsala universitetsbibliotek.

Värdshuset »Blå Porten» å Djurgården har gamla anor, ända från 1600-talet, då det kallades »Lusthusporten». Namnet »Blå porten» erhöll det efter färgen på den Djurgårdsport eller grind, invid vilket det låg. Kamreraren Kumlander köpte värdshuset under senare delen av 1700-talet. Bellman nämner detsamma i »Fredmans Testamente» N:r 145. 1806 såldes »Blå porten» till traktören Klingberg. Efter Klingbergs död blev musikdirektören De Broen ägare av stället genom giftermål med änkan, men efter De Broens död återgick detsamma till Klingbergs son. Under hans tid var det som stället blev mycket populärt bland stockholmarna och särskilt berömda voro »Blå portens» abborrar. Ett nytt värdshus byggdes invid det gamla, se bild 289. Blå Porten nedbrann 1 maj 1869.

Bild 289. »Klingbergs Nya Wärdshus vid Blåporten. Tecknadt efter naturen af Axel Fredrik Cederholm 1811».
Original i Uppsala universitetsbibliotek.

Bild 290. »Utsigt af Stockholm tagen från Kongl. Djurgården». Litografi av Fredrik Verner; tr. i Fr. Verner, Utsigter af Stockholm, 1825.

I förgrunden Djurgårdslandet, som då ännu gjorde skäl för sitt namn. Där funnos, som å bilden synes, vid denna tid hjortar samt även rådjur, tillhörande den Kungliga Djurgården. I mellanplanet ligga Kastell- och Skeppsholmarna, och därbortom ligger staden med Södermalm åt vänster och Stadsholmen med Slottet och kyrkorna åt höger.

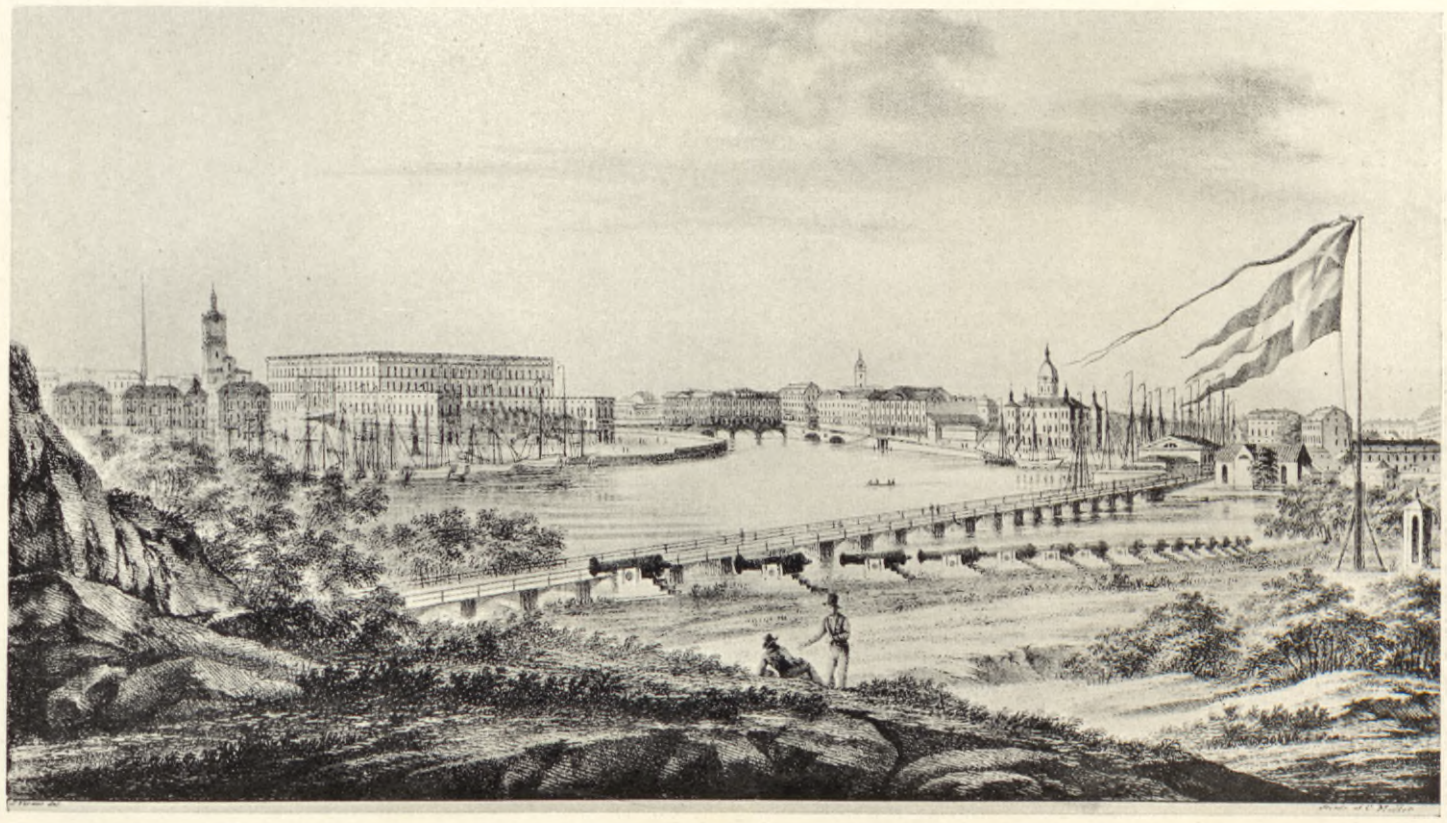

Bild 291. »Utsigt af Stockholm med Kongl. Slottet, en del af Staden och Norrmalm, tagen från Skeppsholmen». Litografi av Fredrik Verner; tr. i Fr. Verner, Utsigter af Stockholm, 1822.

I förgrunden Skeppsholmen med salutbatteriet och vaktkur. Skeppsholmsbron går härifrån över till Kyrkholmen vid Blasieholmens sydvästra udde, där man ser Holmkyrkan, som jämte en mängd byggnader nedbrann 1822, till höger och salubodarna samt Slaktarhuset till vänster om bron. Längre bort Blasieholmens hus och den fartygskransade hamnen. Utefter Norrströmskajen ligga »Makalös», då dramatisk teater, med Jakobs kyrka bakom samt högre upp Operahuset vid Gustaf Adolfs torg. Mitt emot ligger Arvfurstens palats och längre ned åt Strömgatan Bondeska palatset. Klara kyrktorn sticker upp bakom husen. Över Norrbro komma vi så till Staden mellan broarna med Slottet, Slottsbacken, Storkyrkan och en del av Skeppsbron. I bakgrunden Riddarholmskyrkans tornspira.

Bild 292. »Clara Kyrka och Kyrkogård i Stockholm». Teckning av Axel Fredrik Cederholm, 1817. Original i Uppsala universitetsbibliotek.

Här synes Klara kyrka med sitt efter branden 1751 stympade torn, som vid kyrkans reparation erhöll en låg koppartäckt huv. (Jmf. bild 140 och 142.)

Bild 293. Riddarholmen från sydväst. Oljemålning av okänd konstnär. Början av 1800-talet. Efter fotografi i Stockholms Stads arkiv.

Bilden visar Riddarholmen med de bekanta, flera gånger omnämnda husen. Till vänster å udden det gamla befästningstornet. Å »Kungshuset» märkas trenne höga skorstenar, sedermera borttagna. Flera hus omkring Riddarholmskyrkan samt tornet på kyrkan äro sedermera ombyggda. Å Riddarfjärden höskutor, fiskarebåtar och en salslup. Möjligen är konstnären densamme som utfört bild 284.

Bild 294. Utsikt av Karlbergs slott sett från Kungsholmen. Akvatintetsning av Johan Fredrik Martin. Början av 1800-talet.

Gravyren är densamma som konturetsningen, bild 277, men omarbetad till akvatintetsning samt med de långa flygelbyggnaderna m. m. här tillagda. Dessa flyglar tillbyggdes, sedan Gustaf III inrättat slottet till Krigsakademi, d. v. s. elevskola för utbildande av blivande officerare, såsom ännu i dag.

Bild 295. »Vue orientale de Stockholm prise hors du port». Färglagd konturetsning av C. G. Hammer, 1800-talets början.

Bilden återger inloppet till Stockholm från Saltsjösidan. Man ser Slottet med Jakobs kyrka till höger därom och till vänster Storkyrkan, Riddarholmskyrkan och Tyska kyrkan. Nedanför sträcker sig Skeppsbron, och framför Stadsholmen ligger Kastellholmen med sitt kastell.

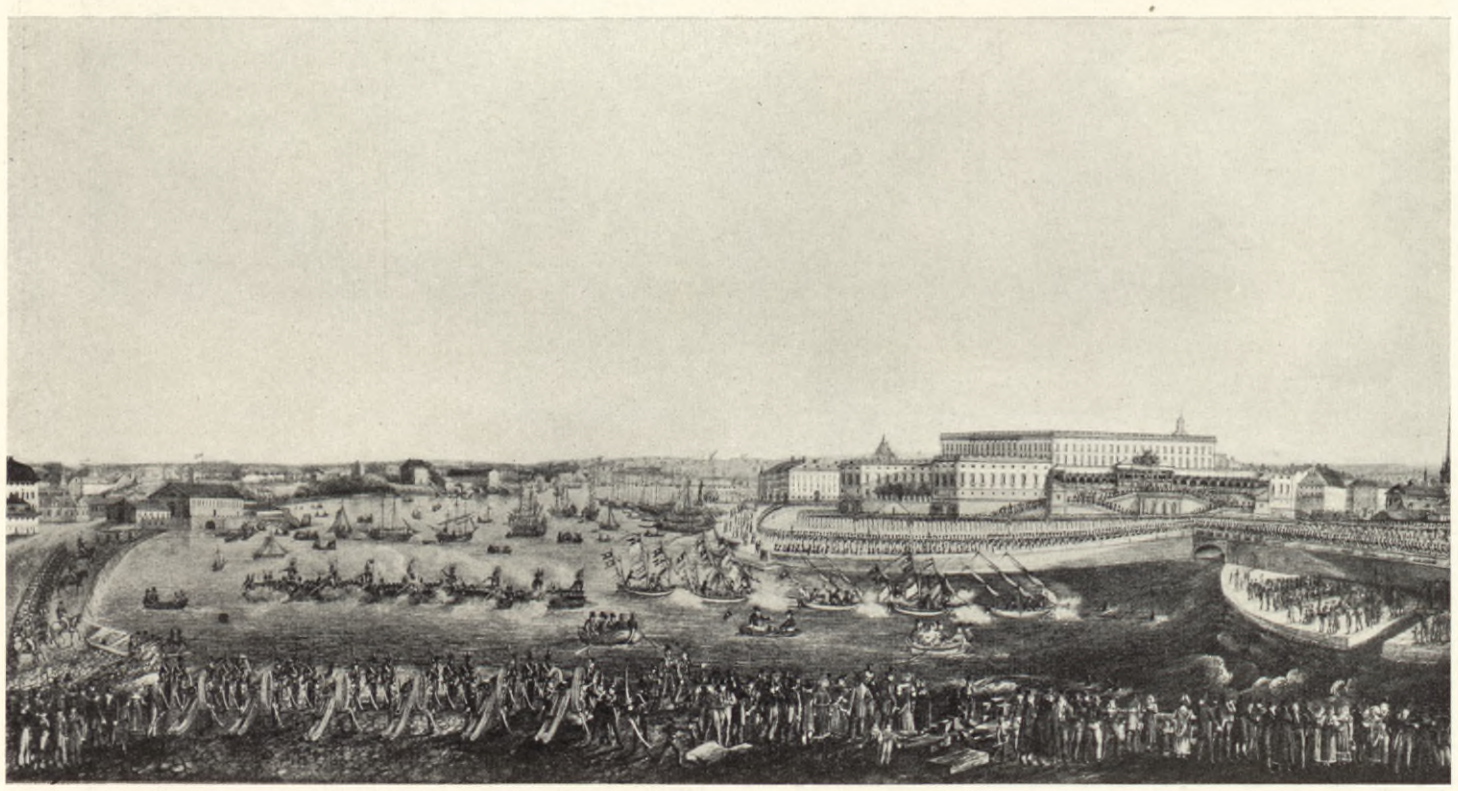

Bild 296. Utsikt från Strömgatan över Strömmen och Staden. Oljemålning av J. Cederholm, 1824. Original i Nationalmuseum.

Bilden, som är sedd från trakten nedanför Kungsträdgården, framställer Strömmen med Blasieholmen, Skepps- och Kastellholmarna till vänster och Norrbro med Strömparterren, Helgeandsholmen, Slottet och en del av Skeppsbron till höger. I fjärran Södermalm. Konstnären har framställt de festligheter, som anordnats vid Karl XIV Johans återkomst från kröningen i Norge 1824. I förgrunden är salutbatteriet uppställt framför Arsenalen, dåvarande Dramatiska Teatern, och utefter kajen stå trupper och åskådareskaror. Även å Norrbro, Strömparterren och runt Skeppsbron samt å Slottsbacken äro trupper uppställda. På Lejonbacken äro baldakintäckta läktare uppförda framför Slottet, och å Strömmen ligga en mängd saluterande örlogsfartyg av olika slag.

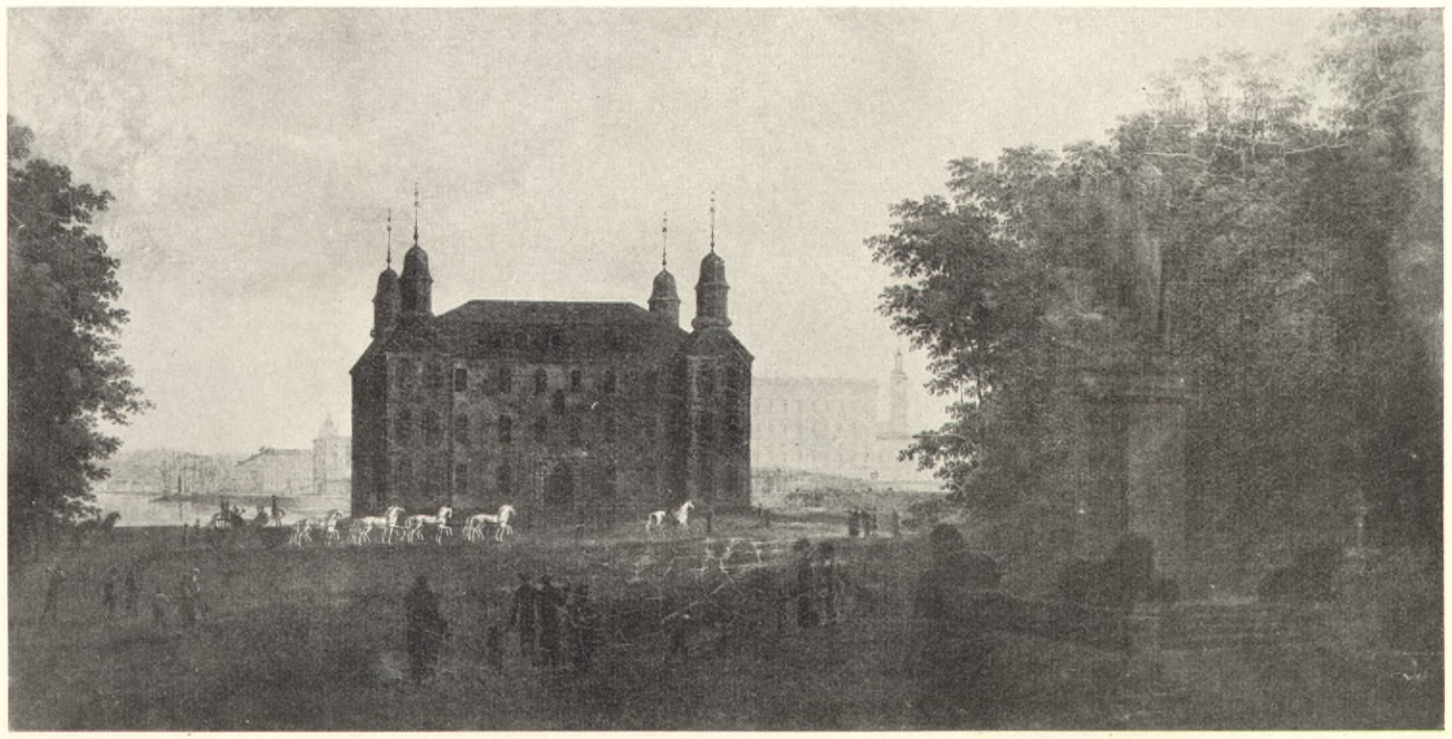

Bild 297. Dramatiska teatern, »Makalös», sedd från Karl XIII:s torg. Oljemålning av Anders Wilhelm Thun, 1820-talets början. Efter fotografi i Nordiska museet.

Bild 298. »Kongl. Dramatiska Theaterns Brand, natten emellan den 24 och 25 November År 1825». Färglitografi av Karl Axel Adam v. Scheele, efter teckning av Karl Samuel Graffman.

Det gamla De la Gardieska palatset, »Makalös», byggdes på 1640-talet efter Hans Jakob Christlers ritning (jmf. bild 13). Under århundradenas lopp hade det växlande öden, indrogs vid Karl XI:s reduktion till Kronan samt blev 1691 inrett till Arsenal. Sedermera reparerades palatset flera gånger, varvid dess praktfulla yttre småningom förenklades. 1793 blev byggnaden inredd till dramatisk teater och invigdes på Gustaf IV Adolfs födelsedag. Övre bilden, 297, visar byggnaden från dess sista år. Man ser här hur den stod mitt framför Karl XIII:s torg, skymmande utsikten över Slottet. De gårdsmurar, som fordom på båda sidor omgåvo huset äro här ej längre kvar. På Arsenalsgatan synes Karl XIV Johans kungl. åttaspända vagn jämte en förridare — hästarna vita, som han älskade. I det kala torget med alléerna på sidorna står Karl XIII:s staty mellan sina fyra lejon utförd av E. G. Göthe och avtäckt 1821. — På kvällen den 24 november 1825 utbröt eldsvåda under föreställningen, och det fordom stolta palatset ödelades.

Bild 299. Stortorget. Färglagd konturetsning av Karl Gustaf Eckstein. 1800-talets början.

Bilden visar Stortorget med Börsen och torgpumpen vid 1800-talets början. Till vänster Trångsund med Storkyrkan och en del av Axel Oxenstiernas palats i bakgrunden. Till höger källaregränden. Huset med barockgaveln och kryddbodborsten är det Grillska huset. — (Jmf. bild 223.)

Bild 300. Gustaf Adolfs torg. Osignerat träsnitt från 1830.

Östra delen av torget med Gustaf Adolfs staty till höger. Längre fram Norrbro, på vars högra sida ännu den fula muren kring Kungl. Stallets gård synes. I bakgrunden en del av Slottet, Slottsbacken samt Storkyrkan, Börshuslanterninen och Tyska kyrkans torn.

Bild 301. Riddarhustorget. Färglagd konturetsning av Karl Gustaf Eckstein. 1800-talets början.

Riddarhustorget är här avbildat från Myntgatans mynning. Till höger Rådhusets västra flygel med Corps de Gardet. Där bakom Riddarhuset och framför detsamma på torget Gustaf Vasas staty; till vänster Bergstrahlska husets låga flygel. I bakgrunden Riddarholmen med Riddarholmskyrkan. Riddarhustorget var ännu vid denna tid stadens mest omtyckta promenadplats. (Jmf. bild 187.)

Bild 302. Övre Munkbron och Riddarhuset. Osignerat träsnitt, 1830.

I förgrunden månglerskestånd med frukt och grönsaker. Till höger längre bort Riddarhuset och Riddarhusbron över kanalen. I bakgrunden Strömsborg.

Bild 303. »L'ódeur ne me Contente pas, il faut que j'en goûte — Packar Torget». Osignerad akvarell, 1800-talets början. Original i Uppsala universitetsbibliotek.

Bilden är en satirisk skildring av folklivet på Packaretorget, nuvarande Norrmalmstorg, i början av 1800-talet. Man ser en del av den tidens »renhållningshjon», ett par bärande en tunna på stång mellan sig, andra vila och samspråka. Mitt på torget ett par smeder med ett hjul till en vagn, som lagas. Gardeskarlar vid den stora avskrädesreservoaren samt några »pigor» och en representant för det elegantare kvinnliga Stockholm passera torget. Till höger synes Ladugårdslandets kyrka med sin tupp.

Bild 304. »Ruinerne efter Eldsvådan vid Blasieholmen den 12 Junii 1822, tecknade efter Naturen af Axel Fredrik Cederholm den 14:de Junii». Original i Uppsala universitetsbibliotek.

Den 12 juni 1822 kom elden lös på Blasieholmen i brädgården bredvid Sockerbruket på Sillhovstomten. Alla byggnaderna å »Sillhovet» nedbrunno; den gamla Holmkyrkan, Skolhuset, alla upplags- och materialgårdar och ett stort tremastat engelskt skepp samt Skeppsholmsbron. Även det norr om Sillhovet liggande Pechlinska huset spolierades till två tredjedelar. — Bilden visar ruinerna efter branden. Man ser till vänster i den då betydligt större Nybroviken bl. a. vraket efter det stora skeppet. Till vänster i bakgrunden ligger Södra landet med Katarina kyrka, och i bildens mitt skymtar Tyska kyrkans, Storkyrkans och Riddarholmskyrkans spiror. Till höger reser sig det stora Bååt-Stenbockska palatset, numera Frimurarordens stamhus.

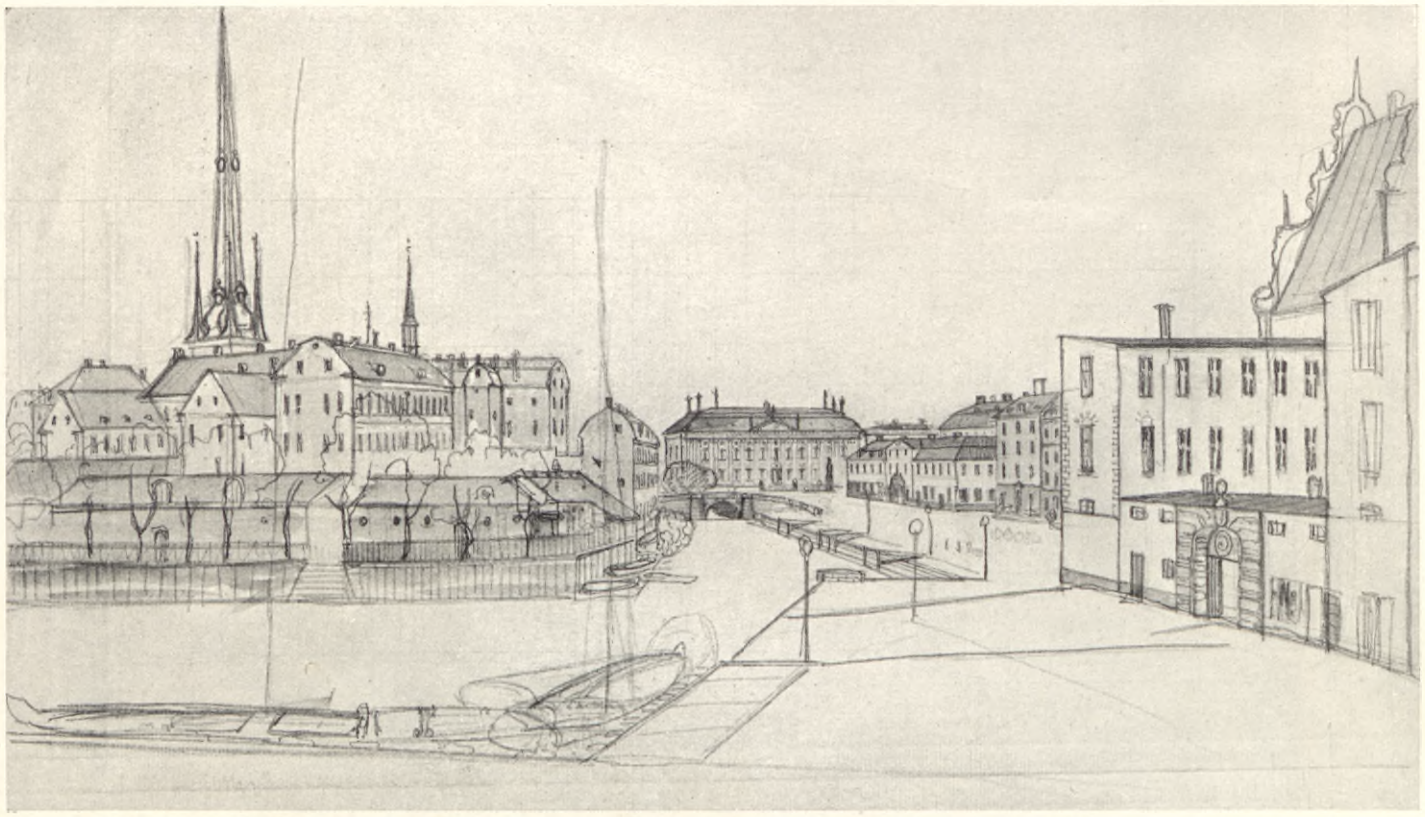

Bild 305. Utsikt över Riddarholmen och Riddarhustorget ifrån nedre Munkbron. Färglagd teckning av Gustaf Söderberg, 1830. Original i Nationalmuseum.

Man ser här Riddarholmskyrkan med sitt gamla koppartorn före branden 1835. Kvar står även det Hebbe-Geijerska huset samt Hörbergska tryckeriet, vilka sedermera revos; likaså ses här den vackra gamla av Palmstedt byggda Riddarholmsbron; i förgrunden till höger Petersenska huset med sina flyglar före ombyggnaden.

Bild 306. Utsikt över staden från Fersenska terrassen. Akvarell av Gustaf Söderberg, 1840-talet. Original i Nationalmuseum.

Bilden visar den allbekanta utsikten över Strömmen med Slottet, många gånger avbildad. Riddarholmskyrkan har fått sitt nya gjutjärnstorn, sedan det gamla år 1835 nedbrunnit.

Bild 307. Utsikt från Strömgatan över Strömmen och Riddarholmen. Oljemålning av Karl Stefan Bennet, 1830-talet. Original på Trolleholm.

Denna intressanta bild framställer Södra delen av Strömgatan med det vackra Bondeska palatset längst bort till höger samt det Adelsvärdska huset, före dess nybyggnad, på hitre sidan av Drottninggatans mynning i förgrunden. Mitt för Drottninggatan synes den sedan borttagna kajtrappan ned till Strömmen. Mitt över Strömmen ses till vänster en del av Rådhuset och Riddarhuset med de då ännu kvarvarande flygellängorna och uthusen åt sjösidan. Bakom ligger Riddarholmen med kyrkan och de kända byggnaderna. I mitten av Strömmen ligger Strömsborg och längre bort Södermalms snötäckta höjder. På Strömgatan stå, enligt F. U. Wrangel, grupper av vid denna tid kända personer: I tavlans mellanplan d. v. grevinnan Bielke, född Sture (sedan omgift med greve Kalling), med sin dotter grevinnan Ankarcrona, friherrinnan von Platen, född Gyllenstierna m. fl. damer ur societen. Till vänster den spirituelle spanske ministern Moreno i samspråk med portugisiske residenten Lourciro och G. A. V. Sparre, greve Gustaf Bonde (sedermera Trolle-Bonde), svenske ministern i London Rehausen, greve Carl Fredrik Piper m. fl. återfinnas längre bort i tavlan. Kommendanten Daevel kommer gående med sin ordonnans till vänster invid kajräcket.

Bild 308. »Utsigt af Riddarehus Torget i Stockholm». Osignerat kopparstick. Början av 1800-talet.

Bild 309. Utsikt från Valdemarsudde med kvarnen. Teckning av Karl Johan Fahlcrantz, 1800-talets förra hälft. Originalet äges av konstnären Axel Fahlcrantz.

Valdemarsudde har sitt namn efter Valdemarsön, en förvrängning av de äldre namnformerna, Walmunzö (1200-talet), Wadmalsö, Walmarsö m. fl. former, varmed hela Djurgårdslandet förr benämndes. Området har från 1600-talets slut varit använt till åtskilliga industriella anläggningar, såsom tjär- och becktillverkning, oljeslageri och sågkvarn. Omkring 1730-talet anlades en oljekvarn jämte bostadshus och senare en sågkvarn — båda kvarnarna av den holländska typen — den på södra udden står kvar ännu i dag. — Här i närheten var även ett vedupplag för Kungl. Slottets behov (jmf. bild 230). De båda bilderna här visa Valdemarsudde från tvenne olika håll.

Bild 310. Valdemarsudde med kvarnen. Teckning av Karl Johan Fahlcrantz, 1800-talets förra hälft. Originalet äges av konstnären Axel Fahlcrantz.

Bild 311. Utsikt av Stockholms Ström och Södra landet. Teckning av Karl Johan Fahlcrantz, 1830-talet. Originalet äges av konstnären Axel Fahlcrantz.

Denna vackra teckning visar Stadsgården och Katarinatrakten med kyrkan på höjden. Det är den gamla klassiska Söderprofilen, så välbekant för äldre stockholmare, med Katarina kyrka höjande sig i dominerande läge över de låga husen, innan ännu den moderna tiden nivellerat och förändrat densamma. Redden är fylld av segelfartyg — ångfartygen hade ännu ej undanträngt dem.

Dessinée d'après nature & Lithogr: par Le Moine.

Bild 312. Utsikt över Stockholm från Sabbatsbergstrakten. Litografi av Le Moine, 1800-talets förra hälft.

Till vänster i mellanplanet ligger Blekholmen i Klaraviken med Gamla Kungsholmsbron över till norra Kungsholmslandet, vid denna tid obetydligt bebyggt. Längre bort till höger södra Kungsholmslandet med kyrkan och Nya Kungsholmsbron över till Klaratrakten. Till vänster i bakgrunden Riddarholmen med sin kyrka, och längst bort södra landet och Skinnarviksbergen med Mälaren nedanför.

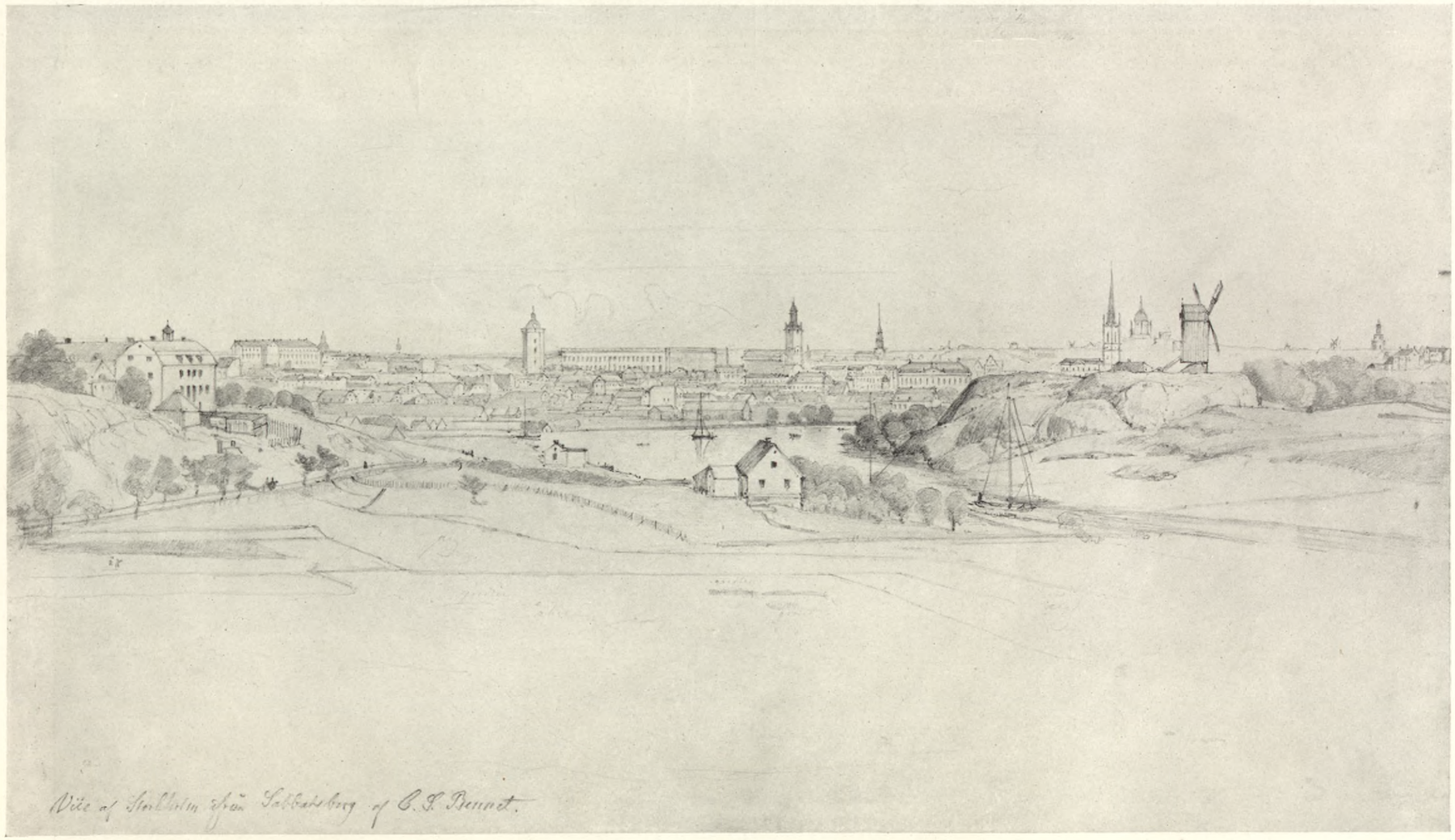

Bild 313. »Vüe af Stockholm ifrån Sabbatsberg». Blyertsteckning av Karl Stefan Bennet, 1840-talet. Original i Uppsala universitetsbibliotek.

Teckningen framställer Sabbatsbergstrakten med fattighuset till vänster i förgrunden, ännu i dag kvarstående i samma skick, fastän omgivningarna betydligt förändrats. I mellanplanet ligger Klara sjö med den nästan igenvuxna kanalen fram åt Rörstrandshållet. På andra sidan vattnet reser sig till höger norra Kungsholmslandet med väderkvarnen på klipphöjden, vilken trakt då ännu i övrigt var obebyggd. I Klaraviken synes gamla Kungsholmsbron mellan Kungsholmslandet och Blekholmen, och i bakgrunden ligger Staden med Klaratrakten sträckande sig framför Stadsholmen, där Slottets horisontalkub framträder mellan Klara kyrka och Storkyrkan. Längre åt höger Tyska kyrkan, Riddarholmskyrkan samt Södermalm med sina kyrkor.

Bild 314. Stockholm från Kungsholmen omkring 1830. Oljemålning av Thomas Fearnley. I enskild ägo.

Utsikt från stranden av Klaraviken, då ännu i sin gamla bredd före utfyllningen för järnvägsstationen, nedanför Serafimerlasarettet. Till höger den gamla Eldkvarnen med Sveriges, av Sam. Owen byggda, första ångmaskin; därinvid »Nya» Kungsholmsbrons västra landfäste. Å den rödmålade brons »puckel» (vindbron) synes Karl XIV Johan i sitt ekipage, förspänt med ett sexspann av vita hästar samt förridare, antagligen på väg till Drottningholm. En sommardag efter regn med blankt speglande mälarvatten och stilla sommarljus. Slottets harmoniska horisontalfront ligger ljus och förnäm i soldiset, medan Storkyrkan, Tyska kyrkan och Riddarholmskyrkan bilda en treklang av vertikala dominanter i tavlans mitt, de två sistnämnda med sina gamla, ännu ej avbrända tornspiror. Mellan Slottet och Storkyrkan reser sig Obelisken, den s. k. »Tandpetaren». Till höger över Södermalm synes den mera avlägsna Katarinakyrkan förtona. Det täcka Strömsborg ligger ännu i orörd idyll, och nedanför nuv. Kammarrättens hus speglar sig i Riddarfjärden det gamla vackra trädet, som först i vår tid skattat åt förgängelsen. Vid kajen ligger en av Stockholms första ångbåtar. Riddarhusgården är ännu kringbyggd av den låga rad ruckliga byggnader, som användes till materialbodar, hyrkuskverk och ridhus m. m. Helgeandsholmens måleriska husgytter ligger i omväxlande dagrar och skuggor. Vid tvättbryggan i förgrunden, med tvätterskor och vattenbärare, äro höskutor förtöjda med seglen på tork.

Bild 315. Utsikt över Riddarholmskanalen och Riddarholmen. Oljemålning av Gustaf Wilhelm Palm, 1830-talet. Original i Nationalmuseum.

Palms kända målning visar, hur idyllisk Riddarholmskanalen var under första hälften av 1800-talet. Riddarhusets omgivning åt norr och väster voro då helt olika mot nu — den låga och smala gräsbevuxna stenkajen med sina trädpartier samt flygelbyggnaderna kanske icke fullt svarade mot palatsets pompösa arkitektur. Men den Palmstedtska bron gjorde det betydligt bättre än den nuvarande järnbron över kanalen. Riddarholmen var då ännu orörd, och vid platsen för de nuvarande banala byggnaderna, Riksarkivet och Norstedts, fanns en hel liten lund av popplar. Riddarholmskyrkans torn var vid denna tid ännu icke avbränt, ej heller Tyska kyrkans. Bortom Riddarholmsbron synes övre Munkbron med Lilla Nygats- och Munkbrogatsmynningarna och däremellan Petersénska huset, ännu ej ombyggt. I bakgrunden ligger Söder med Katarina kyrka. — En höskuta ligger vid kanalens västra kaj, en roddarbåt med sina roddarmadammer är förtöjd vid bryggan, medan andra roddarbåtar med passagerare ros i olika riktningar i kanalens stilla vatten.

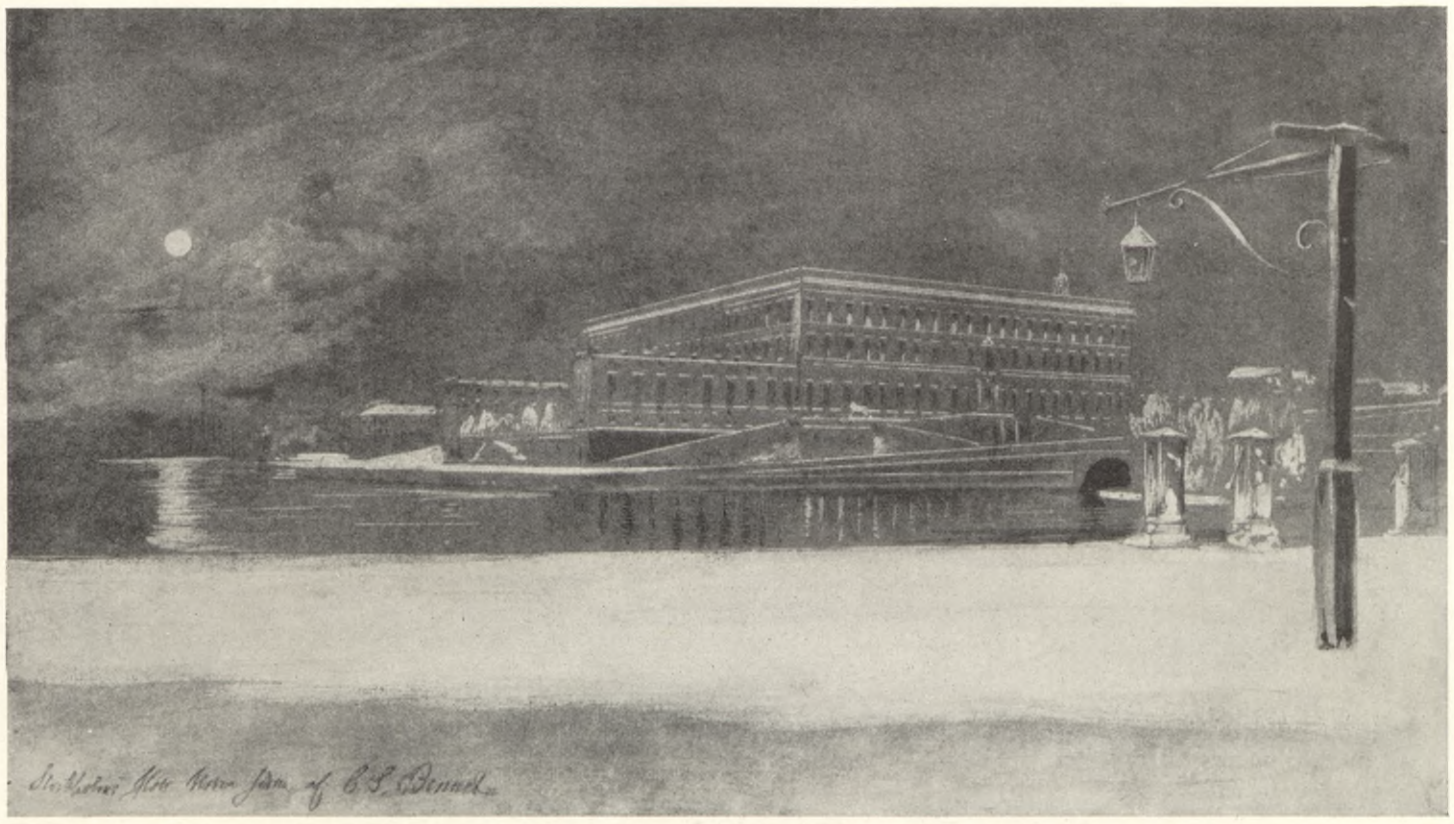

Bild 316. Stockholms Slott från nordost. Tuschlavyr av Karl Stefan Bennet, 1840-talet. Original i Uppsala universitetsbibliotek.

Denna och följande bild, båda av K. S. Bennet, framställa Slottet och dess närmaste omgivningar vintertid och i månsken. Övre bilden visar Slottet med Strömmen från trakten nedanför Karl XIII:s torg med pumparna vid kajen längst till höger. Den lykta, som står till höger, är antagligen ej tänd, ty månen kastar sitt ljus över Skeppsbron och Slottsbacken, medan Strömmens vatten reflekterar dess strålar och de upplysta Slottsfönstrens sken. Vid månsken tändes vid denna tid ej lyktorna. — Nedre bilden visar Slottets norra fasad och Storkyrkan samt Strömparterren, då ännu med sin kanal och den lilla välvda järnbron ytterst vid strömmen, konstruerad och utförd av Samuel Owen. De lombardiska popplarnas resliga, rimfrostiga trädskelett resa sig stolta från den snöhöljda marken.

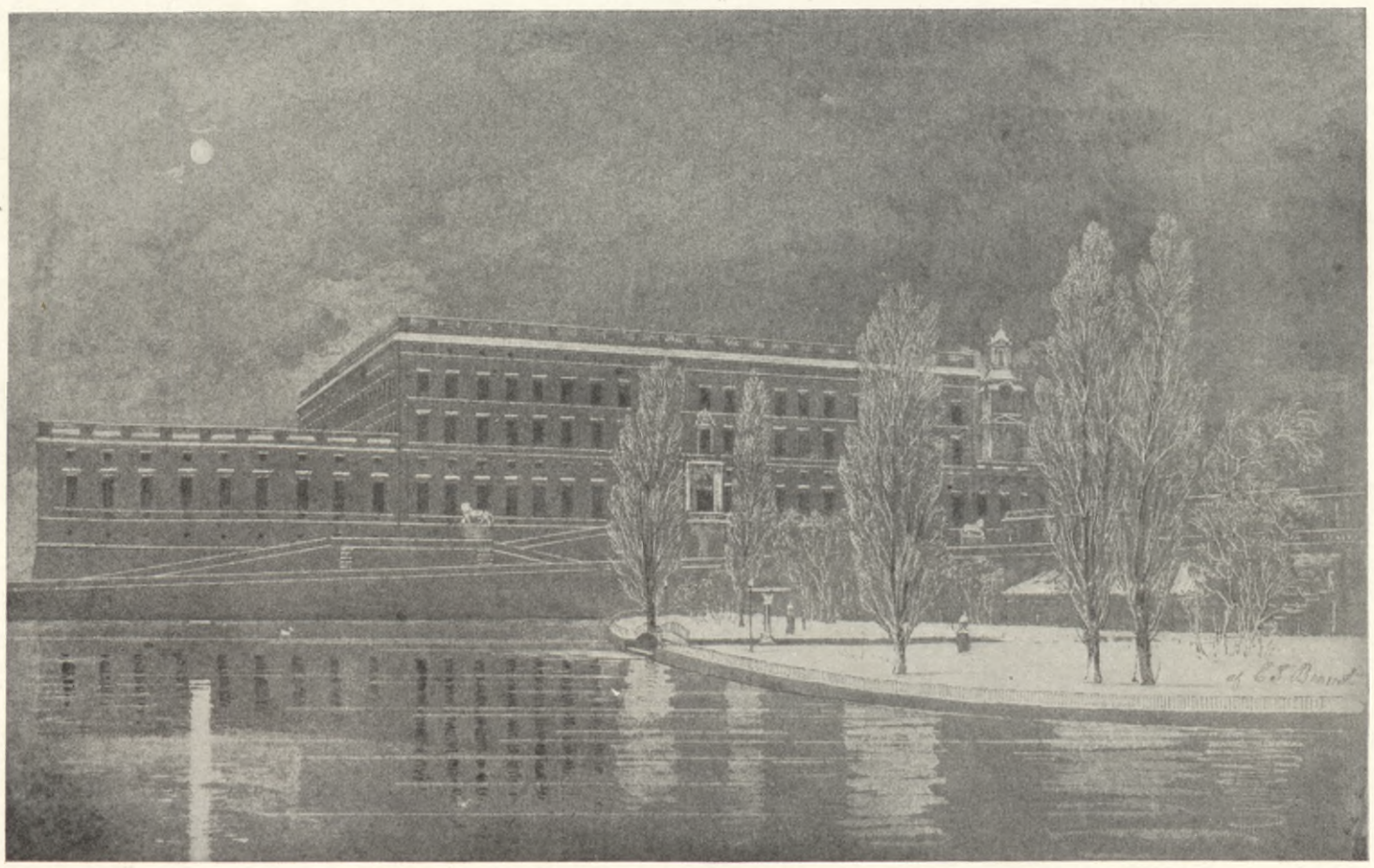

Bild 317. Slottet och Strömparterren. Tuschlavyr av Karl Stefan Bennet. Original i Uppsala universitetsbibliotek.

Bild 318. Utsikt från Högvakten vid Slottet. Oljemålning av Gustaf Söderberg, 1850-talet. Original i Stockholms Stadshus.

Till höger Slottet med nordvästra flygeln och terrassen vid högvakten. Nedanför ligger Lejonbacken och gatan utefter södra grenen av Norrström. Till vänster Kungl. Stallets gård med muren och byggnader. I mitten Norrbros södra del. På andra sidan Strömmen i bakgrunden synes till vänster Operahuset och Jakobs kyrka, Kungsträdgården och i bildens mitt Blasieholmen. — Militärer och civila promenera eller samtala i skilda grupper.

Bild 319. Utsikt över Norrbro och trakten kring Gustaf Adolfs torg. Teckning av Karl Stefan Bennet, 1840-talet.

Till vänster Strömparterren och Helgeandsholmen med Norrbro över Strömmen. Till höger Gustaf Adolfs Torg med Arvfurstens palats och längst till höger Operahuset. Vid Strömgatans västra del synes Bondeska palatset bortom Norrbro. Å den östra delen till höger synes kajens utseende vid denna tid med de fyra pumparna framför Kungsträdgården.

Bild 320. Utsikt över Skeppsholmen. Teckning av Karl Stefan Bennet, omkring 1840. Original i Uppsala universitetsbibliotek.

Denna och följande bild visa Skeppsholmens utseende under förra hälften av 1800-talet med den av arkitekten Fredrik Blom under åren 1824—42 byggda Skeppsholmskyrkan, här ännu utan sin lanternin. Till vänster om kyrkan ligger det gamla tyghuset (först repslagarebana — se bl. a. bild 76 och 77), till höger kasärner, varav den yttersta med takkuporna är det gamla s. k. Johan III:s lusthus, som sedan omändrades till sitt nuvarande skick under Oskar I:s tid. (Jfr bild 330.) Holmen var, som synes, betydligt kalare vid denna tid än i våra dagar. — Å nedre bilden ligger Slaktarhuset på Blasieholmen längst till vänster i förgrunden, och framför å planen mellan detta och Skeppsholmsbron stå grupper av slaktboskap.

Bild 321. »Skeppsholmen». Osignerad litografi, omkring 1840.

Bild 322. Utsikt över Stockholm ifrån Djurgården. Akvarell av Georg Albert Müller, 1800-talets mitt. Original i Nationalmuseum.

I förgrunden Djurgårdsbergen och Valdemarsudde med väderkvarnen. På andra sidan vattnet ligger till vänster Skeppsholmen och en del av Djurgårdslandet, över vilket Ladugårdslands kyrka synes. I bakgrunden Staden och längst bort Observatoriet högst uppe på Brunkebergshöjden i norr.

Bild 323. Riddarholmen och Staden från väster. Osignerat stålstick, 1800-talets mitt.

Utsikten är sedd från Nya Kungsholmsbron med Riddarholmen i mitten, Stadsholmen med Slottet, Storkyrkan, Rådhuset och Riddarhuset till vänster samt Södermalm till höger.

STOCKHOLM TAGEN FRÅN KASTELHOLMEN

Bild 324. »Stockholm tagen från Kastelholmen». Litografi av Johan Henrik Strömer, 1845.

Utsikten visar norra delen av Kastellholmen med salutbatteriet längst till vänster i förgrunden, där en vaktpost patrullerar, medan ett sällskap herrar, damer och barn njuta av den vackra utsikten. Till höger ligger Skeppsholmen med kyrkan och kasärnerna, bortom vilka Jakobs kyrktorn skymtar. På andra sidan Strömmen ligger Staden med Slottet och kyrkorna samt Skeppsbron, sträckande sin fartygsfyllda kaj nedåt Slussen, där Räntmästarhuset, Slaktarhusen och »Gröna gången» m. m. ligga. Längst till vänster i bakgrunden en del av Södermalm. Utsikten utgör mittbilden å en större litografi: »Stockholm och dess omgivningar» med tio mindre bilder omkring denna, tryckt hos litografen Holm.

Bild 325. Utsikt över Stockholm från Mosebacke. Akvarell av Axel Leopold Cantzler, 1843. Original i Stockholms Stads arkiv.

Bilden framställer i stort sett ungefär samma motiv som Johan Fredrik Martins konturetsning från slutet av 1700-talet (jfr bild 247—49), men med de relativt små förändringar, som stadsbilden undergått från denna tid. Så har Riddarholmskyrkan fått sitt, efter branden, nyuppsatta torn. Skeppsholmskyrkan har tillkommit o. s. v. I förgrunden synes värdshuset Mose Backes trädgård, som omslutes av en redan delvis raserad stenmur med pelarne vid trappan smyckade av blomsterurnor. Invid muren en del samspråkande och utsikten beundrande damer och herrar.

Bild 326. »Riddarholmen ifrån Södra bergen». Akvarell av Karl Stefan Bennet, 1840-talet. Original i Uppsala universitetsbibliotek.

Denna vackra bild av Riddarholmen, sedd ifrån Mariabergens höjder, är målad, sedan Riddarholmskyrkan fått sitt gamla, 1835 avbrända, torn ersatt med Göthes gjutjärnsspira, färdig 1841. Till vänster i bakgrunden synes bl. a. Klara kyrka med sitt gråpappade i all sin enkelhet vackra torn. Till höger ligger Staden mellan broarna med Slottet och Storkyrkan som dominanter. Längre bort, mellan Riddarholmskyrkan och Slottet, skymta Jakobs och Ladugårdslands kyrkor. Längst till vänster å Riddarholmen märkes Assistansens och Auktionskammarens gemensamma hus och vinkelrätt mot detta på stranden gamla Sundhetskollegiets byggnad, Strindbergs födelsehus. På udden längst till vänster skjuter ut i vattnet den s. k. Åbomska simskolan. Nedanför det gamla tornprydda Wrangelska palatset, då liksom nu inrymmande Svea hovrätt och Statskontoret, ligger ett ridhus, tillhörande Kungl. stallet. Byggnaderna utmed Riddarholmens strand äro f. ö. sig lika ännu i dag med undantag av det komplex längst till höger, som vid denna tid inrymde Rikets ständers hus, 1865—66 sammanbyggt med det längst bort synliga Hebbeska huset för att bereda lokaler för riksdagens båda kamrar.

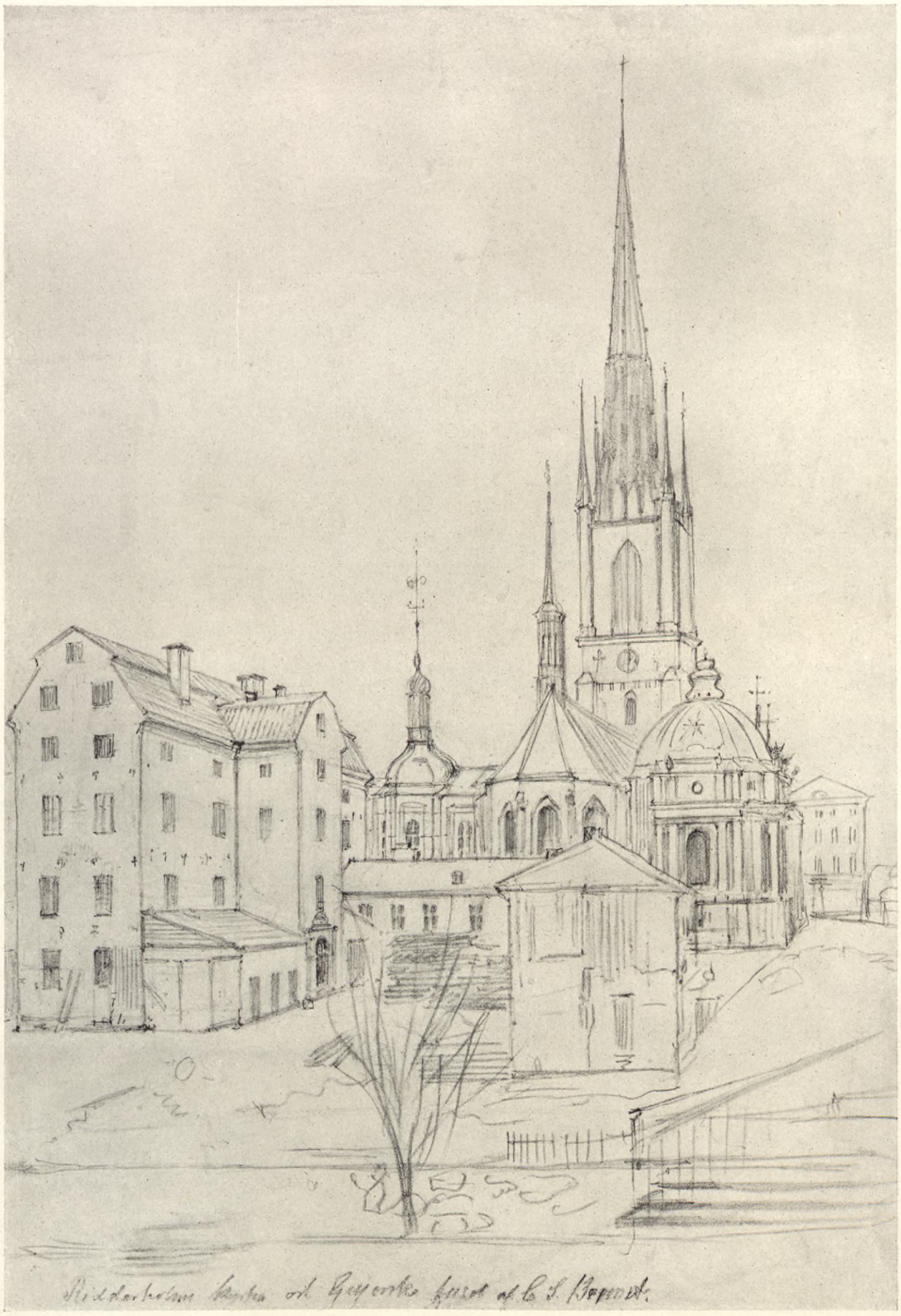

Bild 327. »Riddarholmskyrkan och Geijerska huset». Teckning av Karl Stefan Bennet, 1840-talet. Original i Uppsala universitetsbibliotek.

Bilden framställer Riddarholmskyrkan i det skick, den ännu idag ter sig. Byggnadskomplexet till vänster är det gamla Bielkenstjernska — Creutzska huset (jfr bild 95), som på 1750-talet kom i husgerådsmästaren Jakob Didrik Sterkys ägo och slutligen övergick till hovsekreteraren Salomon Eberhard Geijer, som erhöll det i sitt gifte med Ulrika Charlotta Öhrström-Zidén, vars mor var den bekanta Brita Kristina Hybling, även kallad »Frun i Silfverskåpet» efter värdshuset, som var beläget i detta hus. Huset inköptes av staden och revs, när sammanbindningsbanan skulle dragas fram där förbi. Den mindre byggnaden intill Riddarholmsbron åt höger inrymde till inpå 1860-talet det Hörbergska boktryckeriet, där bl. a. Dagens Nyheters första nummer trycktes den 23 december 1864.

Bild 328. Utsikt över staden från Jakobs kyrktorn. Teckning och tonlitografi av J. P. Meyer, 1800-talets mitt.

Bilden visar i förgrunden till höger en del av Operahusets takkomplex, Gustaf Adolfs torg och Arvfurstens palats; vidare Norrbro över Strömparterren med den år 1833—38 av Axel Nyström uppförda Bazarbyggnaden och den övriga delen av Helgeandsholmen till höger. Slottets massa dominerar mittpartiet med Skeppsbron till vänster. Åt höger Riddarholmen och i bakgrunden Södermalms höjder.

Bild 329. Utsikt från Jakobs kyrktorn. Teckning av Karl Stefan Bennet, 1845. Original i Uppsala universitetsbibliotek.

Även denna bild är tagen från Jakobs kyrktorn och framställer ungefär samma parti som högra delen av föregående bild. Dock synes här mera av Riddarholmen, Mälaren och Norrmalm. Intressant är bl. a. att se det gamla Ekebladska husets tak längst till vänster i förgrunden sticka upp ur Operahuset, som byggts omkring detsamma. Gustaf Adolfs torg sluttade då ännu starkt mot Strömmen, och kvarteren vid torgets norra sida visade den karaktär, de hade, innan Hôtel Rydberg byggdes, långt före de nuvarande bankhusens tid.

Bild 330. Utsikt från Skeppsholmen. Litografi efter teckning av Ferdinand Tollin, 1840-talet.

Till vänster det s. k. Johan III:s »Lusthus», använt som kasärn, ännu i sitt gamla, orestaurerade skick. På andra sidan Strömmen Skeppsbron med det gamla Våghuset i bildens mitt. Till höger Slottet och Slottsbacken med Gustaf III:s staty nedanför. — Nedre bilden visar Skeppsholmen med ovannämnda kasärn, restaurerad efter Oskar I:s förslag i nygötisk stil.

Bild 331. Utsikt över Strömmen och Skeppsholmen. Tonlitografi av O. Cardon efter målning av Markus Larsson, 1850(?).

Å denna litografi synes såväl Skeppsholmskyrkan som kasärnen i färdigt skick. (Jfr bild 320—21.)

Bild 332. Utsikt över Stockholm från Lilla Essingen. Oljemålning, signerad C. H. (?) Omkring 1800-talets mitt. Originalet tillhör justitierådet Edvard Cassel.

Till vänster Kungsholmslandet med Marieberg, vid denna tid artilleriläroverk, och Smedsudden. Till höger Långholmslandet. I bakgrunden Staden med Slottet, Riddarholmen och åt höger Södra landet med Maria och Katarina kyrkor.

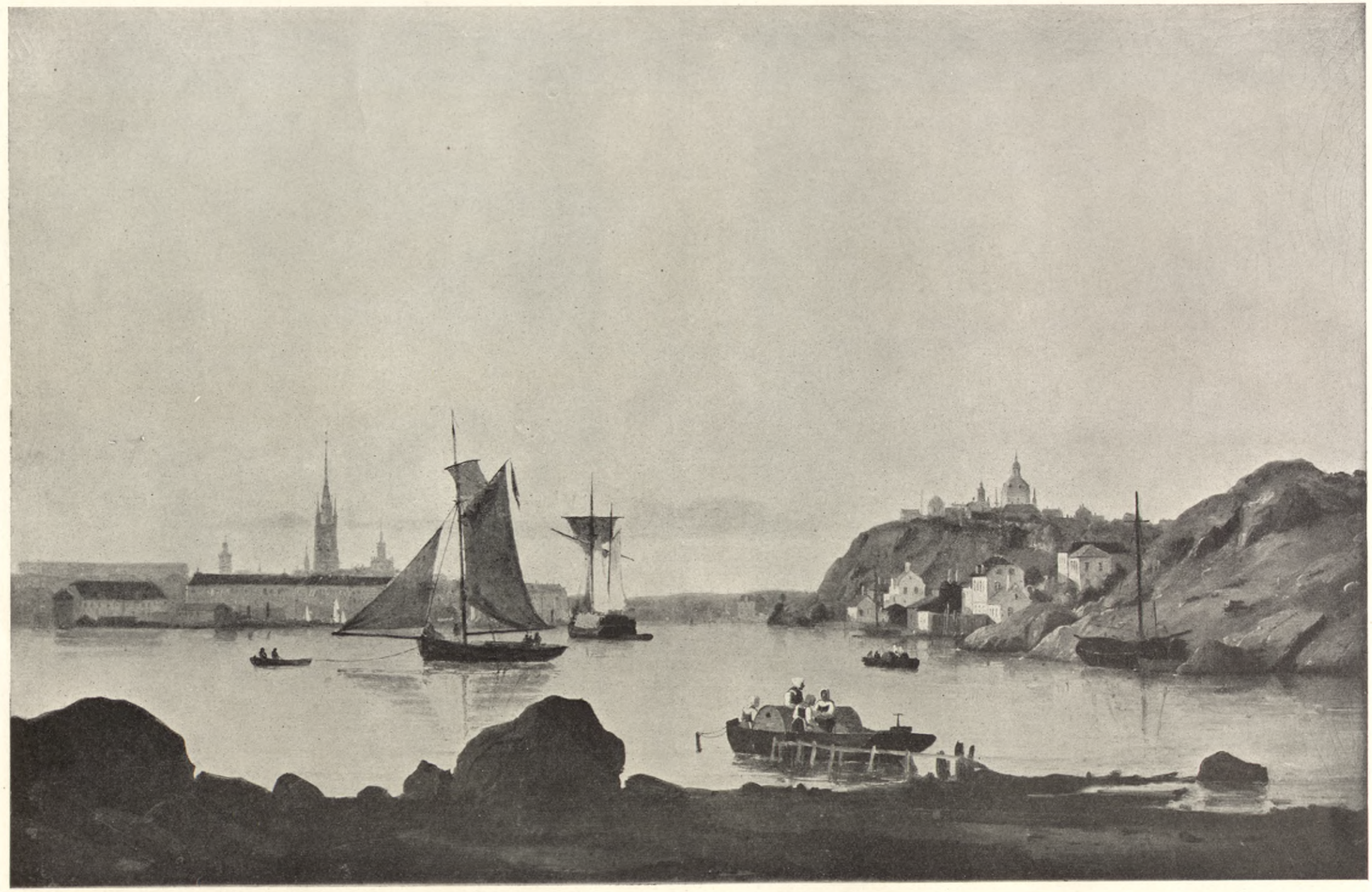

Bild 333. Utsikt över Stockholm från Långholmen. Oljemålning av C. F. Sörensen, 1840-talet (1843?). Originalet tillhör häradshövding G. Huselius.

I förgrunden strandparti av Långholmslandets östra udde, där en av kullor förd vävslup ligger förtöjd; dessa farkoster började komma i bruk 1836. Till höger Södermalms klippbranter med Maria och Katarina kyrktorn synliga på höjden. I bakgrunden till vänster Staden med Slottet, kyrkorna och Riddarholmen. På Mälarens speglande vatten synas skutor och en vävslup på färd till Staden.

Bild 334. Rosendal. Litografi av Karl Johan Billmark, 1834. Ur »Stockholms pittoreska omgivningar», 1834.

En bild från det pastorala Djurgårdslandskapet. Lövskogsomgärdat ligger det lilla Kungl. lustslottet Rosendal, uppfört för Karl XIV Johan, vars favorittillhåll det var. Ursprungligen endast ett sommarpalats, byggdes det i Stockholm 1823 av Fredrik Blom efter det av honom uppfunna systemet med flyttbara byggnader och flyttades sedan ut till Rosendal.

Bild 335. Barnängen. Litografi av Johan Henrik Strömer, 1845.

Bilden är en av de tio mindre stockholmsbilderna kring den större utsikten från Kastellholmen, bild 328, och visar Barnängen på 1840-talet. Barnängen ligger på en i Hammarbysjö utskjutande udde, i närheten av gamla Vintertullen och har allt sedan slutet av 1600-talet varit platsen för hantverkerier och manufakturanläggningar såsom klädesfabrik, färgeri m. m. I närheten låg också det av Bellman besjungna utvärdshuset, det s. k. »Faggens», vid Hammarbytull. — Till vänster å bilden ligger huvudbyggnaden å Barnängen, och till höger i bakgrunden synes Barnängskvarnen.

Bild 336. Hötorget mot norr. Oljemålning av Elis Chiewitz, omkring 1835. Efter fotografi i Stockholms Stads arkiv.

Alla de å bilden vid Hötorgets norra och västra sidor här synliga husen äro nu försvunna. Hörnhuset åt Kungsgatan intages nu av Paul U. Bergströms stora affärskomplex; husen intill åt vänster äro rivna i dessa dagar, och de vid torgets norra sida åt Kungsgatan hava för länge sedan lämnat plats åt moderna hus. I det större huset med mittgaveln var den gamla källaren »Kronan» inrymd, dess skylt och lykta hänger i hörnet av huset. I Holländaregatans fond synes Adolf Fredriks kyrktorn. På andra sidan Holländaregatan ligger ett tvåvåningshus, som står kvar ännu i dag, det s. k. Hagdahlska, benämnt efter den berömda kokbokens författare, doktor C. E. Hagdahl, ägare av huset intill sin död 1897. Hötorget var ursprungligen, som namnet angiver, höförsäljningsplats, och å bilden synas också övervägande höforor jämte några fiskmånglerskor och lantskjutsar med mjöl och andra varor. I husen till vänster ett par kryddbodar med sina karaktäristiska borstar som skylt. — Ehuru den nedre bilden är av betydligt senare datum, torde den lämpligen dock här försvara sin plats, enär sannolikt i stort sett samma förhållanden rådde sedan flera decennier. Bilden framställer ett av de typiska s. k. »bondkvarteren», som funnos flerstädes i trakten av Hötorget och även på andra ställen i staden. Här logerade de lantmän, som anlände till Stockholm med hö och andra lantmannaprodukter. I dessa bondkvarter förvarades även salustånden, och där fanns även stallar för hästar och andra kreatur.

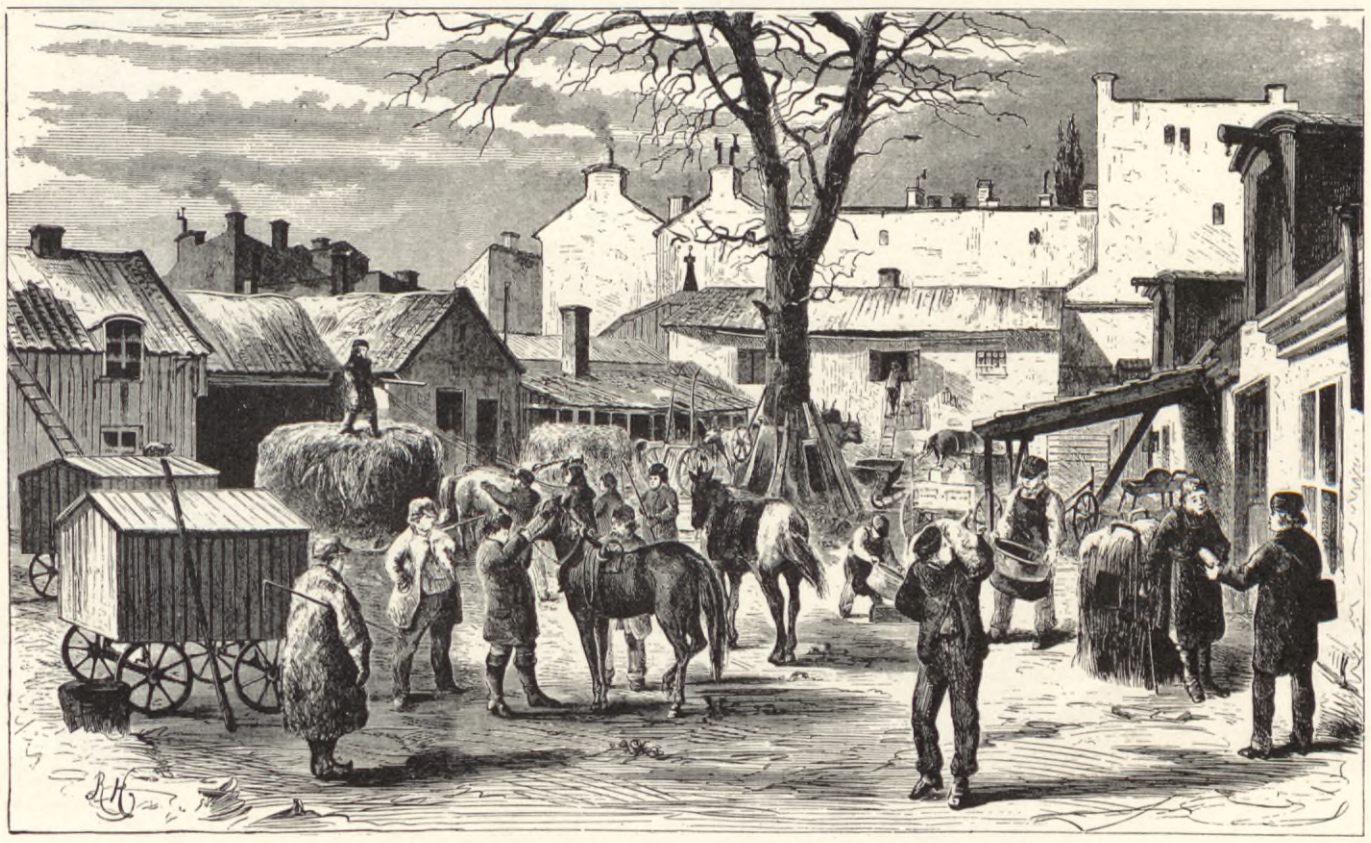

Bild 337. Ett bondkvarter i närheten av Hötorget. Träsnitt efter teckning av Robert Haglund, 1875.

Bild 338. Drottninggatan. Litografi av Ferdinand Tollin, 1840-talet.

Denna monumentala bild av Drottninggatan, Stockholms huvudgata under hela 1800-talet, är ett av Tollins mästerstycken. Bilden framställer Drottninggatan sedd från norr ovanför den s. k. Skvalbänken (kloakledning) vid Barnhusträdgårdsgatans, nuvarande Tunnelgatans korsning med Drottninggatan. Till vänster vid planket omkring Trädgårdsföreningens tomt står den beryktade Bakelse-Jeannas stånd. I de närmaste husen nedåt gatan synas de fordom karaktäristiska borstarna, utmärkande kryddbodar, och mitt emot i hörnet av »Rödhårens gränd», som den östra delen av Apelbergsgatan förr benämndes, hänger en hattmakarskylt. På östra sidan till vänster å bilden ligger det hus, dit apoteket Nordstjärnan flyttade 1821 och varest det inrymdes, tills det flyttades till det nya hus, som sedermera byggdes i det här till höger synliga hörnet av Trädgårdsföreningens trädgård, där ståndet står. Längre ned på östra sidan av Drottninggatan synes vid ett plank en grändöppning, Hötorgsgränd, där numera Kungsgatan går fram. — Över gatan synes stråltrådslinor spända i hörnen; det var i dessa de s. k. »Argandska» lyktorna hängde, och upphissningsapparaten synes på gaveln vid kryddboden åt Barnhusträdgårdsgränd till höger å bilden.

Bild 339. »Karl XIII:s torg, Jacobs och Catharina kyrkor, samt Kongl. Slottet. Utsigten tagen från Arsenalen». Teckning av Ferdinand Tollin, 1840-talets början. Original i Kungl. biblioteket.

Bilden visar Kungsträdgården, sedan Karl XIII låtit borttaga planteringarna och borthugga träden utom tvenne alléer på sidorna samt utlägga mittpartiet till en sandplan. År 1821 uppställdes den av Erik Gustaf Göthe modellerade Karl den XIII:s bildstod därstädes på Karl XIV Johans bekostnad, varefter platsen på hög befallning kallades Karl XIII:s torg. — Sedan så det gamla De la Gardieska palatset »Makalös», en tid Arsenal, sist Dramatisk teater, nedbrunnit 1825, blev utsikten mot Strömmen och Slottet fri. Till höger synes Jakobs kyrka.

Bild 340. Rotundan i Humlegården. Osignerad akvatintetsning, 1826.

Den s. k. »Rotundan» i Humlegården, belägen ungefär på den plats, där nu Karl von Linnés staty står, anlades under åren 1686—1687 och kallades bl. a. i slottsräkenskaperna för »Nya Lusthuset i Kongl. Maj:tz och Cronenes Humblegård» samt torde, enligt arkivarien Flodmarks förmodan (se: Joh. Flodmark, »Drottning Ulrika Eleonoras Lusthus». St. Eriks årsb., 1912), vara utfört under överinseende av Nik. Tessin d. y. År 1773 blev byggnaden av Petter Stenborg inrättad till teater, vilken där fortfor till 1784. Efter skiftande öden som teater och värdshus blev den gamla Rotundan 1877 nedriven.

Bild 341. Teatern i Humlegården. Oljemålning av Gustaf Erik Vesterling, 1850-talet. Original i Stockholms Stadshus.

Bilden visar den paviljong, som på vintern 1850 uppfördes av juvelerare Karl Norberg i Humlegården till danssalong. Året därpå blev densamma inredd till salong för teater- och konsertföreställningar. Paviljongen var belägen intill planket åt Västra Humlegårdsgatan, nu Engelbrektsgatan.

Bild 342. Lövmarknaden vid Munkbron. Litografi av C. Brouhn, 1841; tr. i »Bazaren», 1841.

Bilden visar den traditionella »lövmarknaden» i Stockholm vid midsommartiden. Motivet är tecknat från Riddarholmstorget invid Riddarholmsbron med övre Munkbron och Petersénska huset, före ombyggandet, på andra sidan av kanalen. I Munkbrogatans perspektiv synes Katarina kyrka. Munkbron är till trängsel fylld av båtar med midsommargrönt, och ungdomarna synas förtjusta bära lövruskor och de smärre »midsommar-» eller »majstänger», som under äldre tider voro brukliga i Stockholm.

Bild 343. Utsikt över Riddarholmskanalen och Riddarhustorget. Litografi från 1800-talets mitt.

Här synes en bild av den gamla Riddarholmsbron över kanalen. Jfr bl. a. bild 344. Liksom å sistnämnda bild ligger även här en vävslup med sitt lövsmyckade tältställ.

Bild 344. »Riddarhustorget i Stockholm och dess omgifning». Litografi av Oscar Cardon, efter teckning av Ferdinand Tollin, 1841.

Denna utmärkta litografi efter teckning av den talangfulle konstnären-tecknaren Ferdinand Tollin visar ett av de vackraste partier från »gamla» Stockholm — en homogen och väl avvägd stadsbild med pittoreska inslag. Denna är nu som helhet fullständigt förstörd genom den vackra Palmstedtska stenbrons rasering och ersättande med en banal järnkonstruktion, orsakad av järnvägens framdragande utefter Riddarholmskanalen. Riddarhuset hade dock vid denna tid ännu sin gård omgiven av låga, föga tilltalande husläng med hyrkuskverk och verkstäder. Till höger vid torget ligger Rådhuset och i söder Bergstrahlska huset med de lägre flyglarna åt övre Munkbron. I Strömmen ligger Strömsborgs idylliska värdshus lindomkransat och i bakgrunden Klaratrakten med Klara kyrka samt, längst bort, övre Norrmalm med sin rad av väderkvarnar. I Riddarholmskanalen märkas bl. a. simfåglar och en vävslup, »Dalpilen», med sina kullor. I övrigt är å bilden ett livligt och karaktäristiskt figurstaffage liksom å alla Tollins Stockholmsbilder.

Bild 345. Strömparterren. Litografi efter teckning av Fritz von Dardel, 1841.

Denna kultur- och personhistoriskt intressanta bild framställer en del av Strömparterren med schweizeriet. I mitten synes den norra av de båda trapporna upp till Norrbro, och i bakgrunden Slottets fasad. Enligt Strindberg och Lundins »Gamla Stockholm», äro de personer som framställts följande: »Till vänster i förgrunden kapten Montgomery i samtal med löjtnanten af Kullberg. Vid bordet till höger, från vänster räknat, löjtnant F. v. Dardel (bildens tecknare), löjtnant L. Reuterskiöld, Erik af Edholm, greve J. A. Cronstedt. Bakom Edholm sitter i uniform löjtnanten greve Sven Lagerberg. I bakgrunden sitter nedanför trappan major Dreyer. Uppassaren med piskan hette Kahn (sedan värdshusvärd på Mosebacke och vinhandlare). Till höger om Kahn synas löjtnant Ehrenhoff, löjtnant Bror Munck och hovkonditorn Behrens själv samt löjtnant G. Fleetwood, och innanför glasväggen bl. a. den italienske sångaren Belletti. Den lilla figuren med saxen i hand i förgrunden var en ofärdig silhuettklippare.

Bild 346. »Utsigt af Norrbro och Gustaf Adolfs torg i Stockholm». Litografi av Johan Henrik Strömer efter teckning av F. Tollin. 1840-talet.

Utsikten, sedd från Lejonbacken, visar Norrbro i sin sträckning till Gustaf Adolfs torg med Strömparterren nedanför till höger och Bazarbyggnaden till vänster invid muren till Kungl. Stallets gård. I fonden Gustaf Adolfs torg med Arvfurstens palats till vänster och Operan till höger. Kastenhof, sedan Hotell Rydberg, är här ännu icke ombyggt. Samtliga husen utefter torgets norra sida äro nu, jämte Operahuset, rivna och ombyggda. Till höger i bilden synes Jakobs kyrka och Karl XIII:s torg samt kajen vid Strömmen. Å Slottsbacken och Norrbro synes bland mängden en del vid denna tid bemärkta personer.

Plansch VII. Storkyrkobrinken från Riddarhustorget. Färglitografi av Karl Johan Billmark, 1860-talets slut.

Bilden är en av Billmarks berömda akvarell-litografier och tontryck, vilka utkommo i tvenne foliohäften åren 1867 och 1869. Å Riddarhustorget står här Gustaf Vasas staty ännu kvar på torgets mitt omgiven av sitt smidesjärnstaket. Till höger ses en del av det s. k. Bergstrahlska huset med en av Rörstrands porslinsaffärer å nedre botten. Därinvid synes mynningen av Stora Nygatan med det ännu kvarstående gamla Lagerstedtska huset, ombyggt 1877 för A.-B. Thule. I bildens mitt ligger Storkyrkobrinken, görande en krök åt nordost från Västerlånggatans skärning, och bakom husen reser sig Storkyrkan. Till vänster se vi hörnhuset av Storkyrkobrinken (16) och Riddarhustorget och bredvid en del av huset »Lyktan», Riddarhustorget n:r 18. Bilden visar det liv och den rörelse som vid mitten av 1800-talet ännu rådde på torget och i brinken där då ännu Stockholms stora handelscentrum var beläget.

Bild 347. Utsikt över Slottet och Norrbro med Bazarbyggnaden. Färglitografi av Karl Johan Billmark. Slutet av 1860-talet.

Denna och de två nästföljande bilderna samt färgbilden från Riddarhustorget tillhör den svit av akvarell- och tonlitografier, som den talangfulle och kunnige tecknaren och litografen Karl Johan Billmark utgav under åren 1847—1849. — Ovanstående bild framställer Norrbro en vinterkväll, upplyst av de nyinförda gaslyktorna samt med den år 1833—1838 uppförda Bazarbyggnadens skyltfönster i för den tiden strålande belysning. Slottets fasad livas även av de övra våningarnas fönsterupplysning, medan till höger Storkyrkan synes som en svag silhuett.

Bild 348. Utsikt ifrån Gamla Norrbrogatan. Färglitografi av Karl Johan Billmark. Slutet av 1860-talet.

Till vänster i förgrunden en del av Kungl. Stallets sydvästra flygel vid Gamla Norrbrogatan, där ett par eldiga rashästar motioneras eller uppvisas. Över den lilla Gamla Norrbro kommer man fram till Myntorget. Mitt emot ligger västra delen av Slottet med borggården utanför Högvakten. Bakom synes Storkyrkan. Invid slottsgårdsmuren med sin trappa ligga Försäkringsbolaget Skandias hus och hörnhusen åt Västerlånggatan med Rosenadlerska, sedermera Brandkontorets hus längst åt höger.

Bild 349. Utsikt över Skeppsbron. Färglitografi av Karl Johan Billmark. Slutet av 1860-talet.

Här en livlig hamnbild från en del av norra Skeppsbron vid dess krökning åt sydväst nedanför Scharpska huset, Skeppsbron N:r 10. Mitt i bilden ligger det gamla våghuset. Skeppsbrokajen är kransad av fartyg, seglare vid den sydligare delen och de allt mer och mer inkräktande hjulångfartygen norr om Våghuset. På kajen varor av olika slag, arbetsåkdon, ekipage och promenerande.

Bild 350. »Blå Slussen i Stockholm», före ombyggnaden. Tonlitografi av Karl Johan Billmark, 1850.

Billmarks livfulla litografi från Slussen, före ombyggnaden 1850, ger ett gott begrepp om den lokala tidsfärgen och folklivet vid detta trafikcentrum. I mitten synes »Blå Slussen» och till höger därom »Gröna Gången», grönsaksmånglerskornas handelsplats, och Slaktarhuset. Över Slussbrogatan rör sig ett myller av folk, promenerande, soldater, månglerskor, mjölkskjutsar och eleganta ekipage. I Stadsgården och nedanför gatubron ligga en mängd skutor och båtar av olika slag, medan roddarmadammer och kullbåtar sköta persontrafiken på vattnet.

Bild 351. Utsikt över Stockholm från Mosebacke. Litografi av Wilhelm Birckmann efter teckning av densamme. Mitten av 1800-talet.

Utsikten är i stort sett densamma som den å Martins konturetsning, bild 248, men med de ändringar i vissa detaljer av stadsbilden, som under 1800-talets första hälft blivit gjorda. De äro dock icke många eller stort märkbara — med undantag för Riddarholmskyrkan, vars 1835 brunna torn nu är ersatt med det Götheska gjutjärnstornet, samt fiskarhamnens utbyggande och en del husombyggnader.

Bild 352. »Riddarholmskyrkan. Utsigten från Myntgatan». Teckning av Ferdinand Tollin, 1840-talet. Original i Kungl. biblioteket.

Denna bild av Myntgatan vid mitten av 1800-talet är högst intressant ur kulturhistorisk synpunkt. Det är en originalteckning i stort format för ett av de i Darmstadt graverade stålstick, som prydde några stockholmsbeskrivningar, vilka utkommo i olika upplagor på 1840- och 50-talen. Längst till vänster i förgrunden är n:r 3 Myntgatan, ombyggt under 1800-talets första hälft (och sedan på 1880-talet). Huset inrymde som av skyltarne framgå, en av huvudstadens månghundrade Källare. Gränden bredvid är Kolmätaregränd. Nästa hus, eller n:r 5 Myntgatan, är det s. k. Georgiska huset, uppkallat efter apotekaren Joh. Kristian Georgii, där hovapoteket Kronan sedan 1773 hade sina lokaler. Dess båda skyltar synas här å fasaden, den ena med de båda lejonen över porten, den andra med den förgyllda Kronan på sitt hyende, i hörnet åt Urvädersgränd. Apoteket flyttades 1890 till Stora Nygatan 27, där även skyltarna återfinnas än i dag. Sista huset åt Riddarhustorget är huset »Lyktan», ombyggt 1794, då det genom mängden av fönster av folkhumorn erhöll detta namn. Huset till höger, Myntgatan 4, är det Polusska huset mellan Rådhusgränd och Myntgränd. Här fanns en sedan gammalt beryktad källare »Tre Kronor», även kallad »Malmens Källare» — på sin tid ett förnämligt värdshus. En stor smidesjärnskylt med vapnet Tre Kronor inom vindruvskrans visar, att källaren låg en trappa upp. Ett par andra »lockbeten» — tvenne glada flickhuvuden, värdshusets serveringsflickor — synas i de öppna fönstren, och man ser, hur de eleganta kavaljererna slinka in. De karaktäristiska typerna på gatan, den stora lyktan, »vargöga», och »skvallerspeglarna» vid fönstren giva ytterligare tidsfärg åt den livfulla bilden.

Bild 353. »Utsigt av Kungsholms kyrka» — »Målad av S. A. Westin 1851 och kopierad af Aug. Joh. Sven Hammarström 1866». Akvarell. Original i Uppsala universitetsbibliotek.

Bilden framställer Kungsholms eller Ulrika Eleonora kyrka och kyrkogårdens västra del med det gamla fattighuset, vars ena hälft synes till höger vid Hantverkaregatan. Grinden och portalen är den gamla Riddarholmskyrkogårdens, som revs 1806 och skänktes till Kungsholms kyrkogård, där den uppsattes 1809. Staketet kring kyrkogården av gjutjärn i nygötisk stil tillverkades på Samuel Owens fabrik vid Hantverkaregatan snett emot och skänktes till kyrkan av honom. Trädgården till vänster å bilden intages nu av f. d. Mälarebadets stora byggnadskomplex, medan den till höger nu är materialgård, där den lilla paviljongen med sitt svängda plåttak, som här ses längst till höger, ännu står kvar. De gamla lindarna hava skattat åt förgängelsen i vår tid.

Bild 354. »Vue af Kungsholmen ifrån östra sidan». Teckning av Karl Stefan Bennet. 1840-talets mitt. Original i Uppsala universitetsbibliotek.

Utsikten är sedd ifrån Nya Kungsholmsbron med Serafimerlasarettet till höger om bron. Bakom detta synes Kungsholmskyrkan. Längre åt höger den bebyggda trakten omkring Kvarnberget, nu Kungsklippan, med sin väderkvarn.

Bild 355. »Utsigt Från Kungsholms Fattighus». Osignerad akvarell, möjligen av Joh. Sven Hammarström? Original i Uppsala universitetsbibliotek.

Denna bild visar utsikten över Hantverkaregatan sedd ifrån Kungsholms fattighus (jfr bild 353 å föregående sida). Platsen motsvarar ungefär området mellan Kungl. Myntet (Owens gamla hus) och nuvarande Mälarebadets hus. I bakgrunden Mälaren och Skinnarviksbergen.

20—233440.

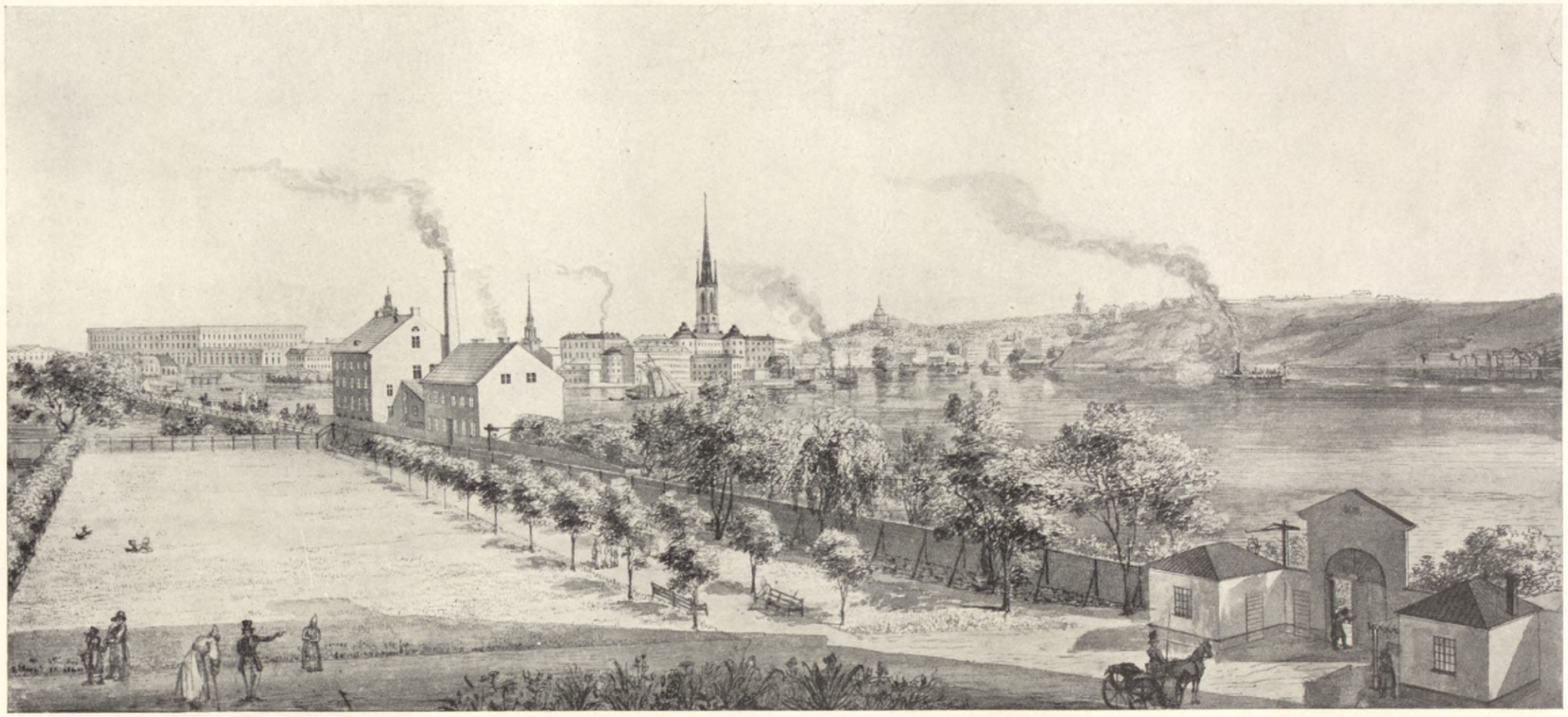

Bild 356. »Riddarholmsfjärden, Riddarholmen, Södermalm och en del af Staden, utsigten tagen från Kongl. Lazarettet å Kungsholmen».
Teckning av Ferdinand Tollin, 1840-talet. Original i Kungl. biblioteket.

Bilden framställer Kongl. Lazarettets — Serafimerlasarettets — trädgård (jmf. bild 131) med de två vaktstugorna och portalen åt Hantverkaregatan. Den östra vaktstugan och portalen kvarstående än i dag. Vid trädgårdens sydöstra hörn, tvärs över gatan, ligga de äldre, 1804—07 av friherre Edelcrantz byggda Eldkvarnshusen, där Samuel Owen byggde den första ångmaskinen i Sverige. I Hantverkaregatans fortsättning österut går den långa »Nya Kungsholmsbron», och däröver öppnar sig utsikten för Strömsborg, Helgeandsholmen och Slottet. I bildens mitt se vi i bakgrunden Riddarholmen och till höger Södermalm, och Skinnarviksbergen höja sig bortom Mälarefjärden, där hjulångbåtarnas rök tävla med Eldkvarnens.

Bild 357. Utsikt över Drottninggatan mot söder. Litografi, 1800-talets mitt.

Motivet är från övre Drottninggatan ovanför Kungsbacken och nedanför Observatoriebacken. I förgrunden, vid Kungstensgatans korsning, synes till höger återstoden av den en gång så stora Lundbergska trädgården, sedan Tekniska högskolans tomt. Nedanför denna trädgård ses ett hus med brutet gaveltak, där en gång den av Bellman besjungna »Mummens källare» var belägen i hörnet av Rådmansgatan. Till vänster synes det gamla, för alla äldre Stockholmare välbekanta lilla trähuset, i senare tider »Petissan» kallat (kafé och stamlocus för teknologer), som låg i nordvästra hörnet av den f. d. Schefflerska trädgården, vilken hörde till det längre ned liggande s. k. »Spökslottet», som slutligen övergick i Lars Johan Hiertas änkas ägo och nu äges av professorskan Anna Retzius, född Hierta. Den pittoreska stugan med kaféet »Petissan» är nu flyttad till Skansen, och dess plats intages nu av Stockholms Högskolas byggnad. Längre ned vidtager den fordom mycket brantare Kungsbacken, och i Drottninggatans perspektiv skymtar ett av Stockholms vackraste partier: silhuettbilden av Storkyrkans, Tyska kyrkans och Katarina kyrkas torn.

Bild 358. Kornhamnstorg och -hamn. Stålgravyr, efter teckning av F. Tollin; tr. i »Stockholm och dess omgivningar», 1853.

»Utsigt från Slussgatan och Stadens nya hus». Bilden visar Kornhamnstrakten med mynningarna av Stora och Lilla Nygatorna samt Riddarholmskyrkan med sitt efter branden 1835 nya, genombrutna gjutjärnstorn efter E. G. Göthes ritning, medan Tyska kyrkan ännu (till 1878) har kvar sin gamla, vackra kopparklädda tornspira.

Bild 359. »Stockholm från Skinnarviken ofvanför Ludvigsberg». Akvarellerad teckning av Karl Johan Billmark, 1864.

Denna bild av den flitige stockholmstecknaren är mycket intressant för sin detaljerade orientering av trakten kring Ludvigsberg, det ännu där belägna, ehuru mycket omändrade fabriksområdet. Byggnaden med tornet är den ännu kvarstående disponentbyggnaden vid Ludvigsbergs 1843 anlagda verkstad, vars fabriksbyggnader synas nere vid stranden. Vägen förbi Ludvigsbergsområdet är Stora Skinnarviksgatan, nu Skinnarviksgatan, vilken svänger bakom de närmaste husen till höger å bilden, och vars fortsättning nu heter Torkel Knutssonsgatan, sprängd ned genom klipporna till stranden (Södra Uppfartsvägen). Till höger om disponentbyggnaden mellan denna och det lilla trähuset i hörnet går den ännu där befintliga Duvogränd. Där ovanför på höjden byggnaderna på Mariaberget.

Bild 360. Utsikt över Nybroviken och Strandvägen. Oljemålning av Pehr Wilhelm Cedergren, 1800-talets mitt. Efter fotografi i Stockholms Stads arkiv.

I förgrunden Nybrokajen med en tvättbrygga, kantad av ved- och höskutor. Till vänster synes det gamla hus, där källaren »Flaggen» förr var belägen, innan det revs för att lämna plats för den nya Dramatiska Teatern. På andra sidan av Sibyllegatan ligger det från Johan III:s tid härstammande s. k. »Kronobageriet» med sitt plankomhägnade vedupplag. Platsen invid var då obebyggd, och man ser där längre upp vid Riddaregatan den gamla Artillerigården och där bakom Ladugårdslands, Hedvig Eleonora, kyrka.

Bild 361. Utsikt över Sabbatsberg från sydost. Oljemålning av okänd konstnär. Omkring 1800-talets mitt. Original i Sabbatsbergs ålderdomshem.

I förgrunden bergshöjderna, där nu Sabbatsbergs sjukhus ligger. Hela denna trakt upptages nu av den tättbebyggda Vasastaden kring Odengatan, Dalagatan o. s. v. Till höger Sabbatsbergs fattighus byggnader, nu Ålderdomshemmet. Nedanför i mellanplanet dalsänkan, där nu Torsgatan går fram, samt den del av Klara sjö, som benämndes Sabbatsbergsviken. Höjderna i bakgrunden till vänster är det vid denna tid ännu helt obebyggda Kungsholmslandet.

20* — 233449.

Bild 362. Utsikt över Stockholm från Saltsjön. Oljemålning av C. A. Rothstein, 1865. Original i Stockholms Stadshus.

Till vänster Södra landet med Katarina och Maria kyrkor; nedanför dessa Stadsgården. I mitten ligger Staden med kyrkorna och Slottet. Till höger synes Kastellholmen med Kastellet och den stora Mastkranen. Bakom till höger Skeppsholmen med sin kyrka. I förgrunden till höger en brygga på Beckholmen.

Bild 363. Utsikt över Stockholm från Essingen. Oljemålning av C. A. Rothstein, 1864. Original i Stockholms Stadshus.

Motivet ungefär detsamma som å bild 332. Marieberg ligger till vänster å Kungsholmslandet.

Bild 364. Benikebrinken och Österlånggatan. Akvarell av Gustaf Wilhelm Palm, 1864. Original i Stockholms Stads arkiv.

Bilden visar Benikebrinken till vänster och Österlånggatan till höger, skilda av det konglomerat av mindre hus och bodar, som voro uppförda nedanför lämningarna av en del av den gamla inre stadsmuren. Dessa murrester blevo jämte närliggande hus sedermera nedrivna för att lämna rum för en beklädnadsmur för uppfartsterrassen. Till höger i hörnet av Packhusgränd ligger huset med källaren »Stjärnan», Österlånggatan 45, vars gamla järnsmidda krogskylt sitter i hörnet, och där den bekante vinskänken Casten Hoff en gång i tiden residerat, långt innan huset under 1700-talets senare hälft ombyggdes.

Bild 365. »Carl Johans Torg». Tonlitografi av Karl Johan Billmark, 1800-talets mitt.

Billmark har här framställt det i början av 1850-talet planerade torget, där Karl XIV Johans staty, modellerad av Bengt Fogelberg, avtäcktes 1854. Till höger synes en del av den 1856 färdigbyggda Bazaren. I bakgrunden skymtar Stadsgården och Södermalms höjder med Katarina kyrkas silhuett mot den grå vinterhimlen.

Bild 366. Strömsborg och Riddarholmskanalen. Färglitografi, 1860-talet.

Man ser här en del av det gamla idylliska Strömsborg med badhus och serveringsveranda. Bortom ligger Riddarhuset och därinvid går kanalen fram, speglande den Palmstedtska bron och Petersenska huset vid Munkbron; till höger Riddarholmen och längst i bakgrunden Katarina kyrka.

Bild 367. »Panorama öfver Stockholm ifrån Mosebacke. Fotografi av Johannes Jæger, 1860-talet.

Nederst till vänster i förgrunden synes den gamla Järngraven med Järnvågen, före sammanbindningsbanans tillkomst, samt Östra och Västra Slussgatorna. I mitten, invid det kala Karl XIV Johans torg med statyn, ligger den nya Bazarbyggnaden och längst åt höger Slussen. På andra sidan sjön ligger Kornhamnstorg och Munkbron med de gamla sedan mestadels ombyggda husen. Tyska kyrkans och i bakgrunden Klara kyrkas torn äro här ännu i sitt gamla skick. Å Riddarholmen stå ännu de gamla Lindhska, Hebbeska och Geijerska husen samt det s. k. Rikets Ständers hus, senare jämte det Hebbeska huset ombyggt till Gamla Riksdagshuset. I bakgrunden ligger Norrmalm, ännu tämligen litet bebyggt i dess norra delar, med Observatoriet på höjden till höger.

Bild 368. »Panorama öfver Stockholm ifrån Mosebacke». Fotografi av Johannes Jæger, 1860-talet.

Bilden framställer en del av Stadsholmen med Slottet överst till vänster samt övre Skeppsbron med Norra Våghuset. Vid kajen segelfartyg och flera större ångfartyg, ångslupar och bogserare. Till höger å bilden Blasieholmen med Fersenska palatset, sedan Sörensenska huset. Den stora brandgaveln bredvid till vänster tillhör Davidsonska huset, sedan Handelsbanken, som senare blev förbyggd av Palmeska huset; vidare, från vänster till höger, de låga byggnaderna, där Grand Hotel och Bolinderska huset sedan uppfördes, Norska ministerhotellet och det s. k. Hotel Turk, senare Edelstamska huset, det då ännu kvarstående Norra Slaktarehuset samt slutligen det år 1866 färdiga Nationalmuseet ytterst åt höger invid Skeppsholmsbrons början. — Bakom Blasieholmen ligger Ladugårdslandet med Hedvig Eleonora (Östermalms) kyrka.

Bild 369. »Rundmålning af Stockholm». Färglitografi av Alexander Nay, efter teckning av Otto August Mankell, 1860-talet.

Detta panorama, här av utrymmesskäl delat på två bilder, visar Stockholm enligt 1866 års stadsplanereglering. Till vänster å denna bild ligger den mera bebyggda delen av Kungsholmslandet med kyrkan, Serafimerlasarettet, Karolinska institutet och Eldkvarn m. m. I den genom utfyllnader vid och nedanför Blekholmen betydligt minskade Klara sjö ligger åt norr gamla Kungsholmsbron, ledande till Norrmalm, där det nya Gasverket med gasklockor och andra anläggningar synes. Å den stora, genom utfyllnader nyvunna tomtarealen i nedre Klaratrakten synes den tilltänkta Centralbangården samt Klara kyrka. Längre bort Observatoriet, Adolf Fredriks, Johannes och Ladugårdslands kyrkor. Nya Kungsholmsbron synes i förgrunden, och ifrån Tegelbacken sträcker sig sammanbindningsbanan förbi Strömsborg. Längst till höger därovan går Norrbro över till Helgeandsholmen.

Bild 370. »Rundmålning af Stockholm». Färglitografi av Alexander Nay, efter teckning av Otto August Mankell, 1860-talet.

Å denna del av bilden synes till vänster Stadsholmen med Slottet, Storkyrkan och Tyska kyrkan samt i förgrunden Riddarholmen, varifrån sammanbindningsbanan sträcker sig över Riddarfjärden till Södermalm. Från södra delen av Stadsholmen gå Slussgatsbroarna över till Stadsgården. Å Södermalm till vänster märkas dess kyrkor, Katarina och Maria. I bakgrunden ligger Blasieholmen, Skepps- och Kastellholmarna samt Djurgårdslandet.

Bild 371. Utsikt från Skeppsholmen över Blasieholmen och Kungsträdgården. Fotografi av Bengt Orling, 1866.

I förgrunden Skeppsholmsbron och Nationalmuseum till höger. Slaktarehuset är här rivet och kajen utlagd. Över de lägre husen utefter Blasieholmshamnen reser sig Fersenska huset med sin terrass. Till vänster därom den stora brandgaveln till Davidsonska huset, framför vilket »Mindre Teatern», den s. k. Hammerska ladan, låg, där Palmeska huset senare byggdes. Nedanför Kungsträdgården, å platsen för nuvarande Karl XII:s torg, ligger 1866-års Industriutställnings tillfälliga utställningsbyggnad, och där bakom åt vänster synes Jakobs kyrka.

Bild 372. Utsikt över Strömgatan och Blasieholmen. Fotografi i Stockholms Stads arkiv, 1880-talet.

Till vänster i fonden ligger Grand Hotel, uppfört åren 1872—74 efter ritningar av A. Kumlien, senare ombyggt. Därinvid synes Bolinderska huset, byggt på 1870-talet av Helgo Zetterwall. Till höger åt Skeppsholmen det 1850—66 byggda Nationalmuseum, uppfört efter Berlinarkitekten Stülers ritning. — Ett par av de fordom till antalet fyra pumparna stå här ännu kvar invid kajen. Medan å den övre bilden ännu segelfartyg kransa kajen, synas å denna bild uteslutande ångfartyg — skärgårdsbåtarna, då vanligen brun- eller svartmålade, ej vita som nu.

V

ADERTONHUNDRATALETS SLUT OCH VÅR EGEN TID

1872–1923

Bild 373. Utsikt över Klaraviken från Kungsholmen. Oljemålning av Reinhold Norstedt, 1882. Original i Nationalmuseum.

Bild 374. Utsikt över Klaraviken från Kungsholmen. Oljemålning av Erik W. Tryggelin, 1923.

Dessa båda stockholmska vinterbilder visa traktens kring Klaraviken utseende vid början av 1880-talet och dess omgestaltning i nuvarande tid. Å Norstedts målning, bild 373, utförd från trakten av Bolinderska fabriken, ses stränderna bebyggda med magasinslängor och plank. Nere vid nya Kungsholmsbron ligger den gamla Eldkvarnens byggnader, brunna 1878. — Å den nedre, av Erik W. Tryggelin mera norrifrån målade bilden, ses flera av de gamla byggnaderna på Klarasidan samt till höger Serafimerlasarettet. På platsen, där Eldkvarnen förr stod, synes nu det nya Stadshuset resa sitt höga torn.

Bild 375. Utsikt över Stockholm ifrån Kungsholmen. Akvarellerad fotografi av Karl Gustaf Wilhelm Carleman. 1870—80-talet. Original i Stockholms Rådhus.

Denna intressanta fotografi är tagen från den tomt, där nuvarande Rådhuset är uppfört vid Scheelegatan å Kungsholmen. Bilden visar hur lantlig och litet bebyggd denna stadsdel var ännu inemot 1880-talet. I mitten synes Kungsholms kyrka, och i bakgrunden sträcker sig Staden, Norr- och Södermalm, medan en flik av Mälaren skymtar till vänster.

Bild 376. Centralbangården. Träsnitt, 1870-talet.

Den i förening med sammanbindningsbanans fullbordande uppförda Centralbangården vid Vasagatan, förlagd å det genom utfyllningar i Klaraviken vunna stora tomtområdet, blev färdig 1871, byggd efter ritningar av A. W. Edelsvärd. I bakgrunden ligger Riddarholmen.

Bild 377. Riddarholmen från Tegelbacken, Fotografi, 1870.

Här synes å övre bilden den omkring 1870 färdiga järnvägsbron, som leder sammanbindningsbanan över Strömmen. Till vänster därom synes Strömsborg med badhuset. Till höger Riddarholmen såsom denna stadsdel tedde sig före Riksarkivets och Norstedt & Söners byggnaders uppförande. — Nedre bilden visar Riddarholmen och Vasabron ifrån Rosenbadstrakten omkring femton år senare. Här synes den 1882—89 uppförda stora byggnaden för Norstedt & Söners tryckeri, medan Riksarkivet ännu ej uppförts. Till vänster synes Riddarhusgården med sina flyglar, uppförda på 1870-talet. Till höger Strömsborg, och i förgrunden den 1875—78 byggda Vasabron.

Bild 378. Vasabron och Riddarholmen. Fotografi, 1880-talet.

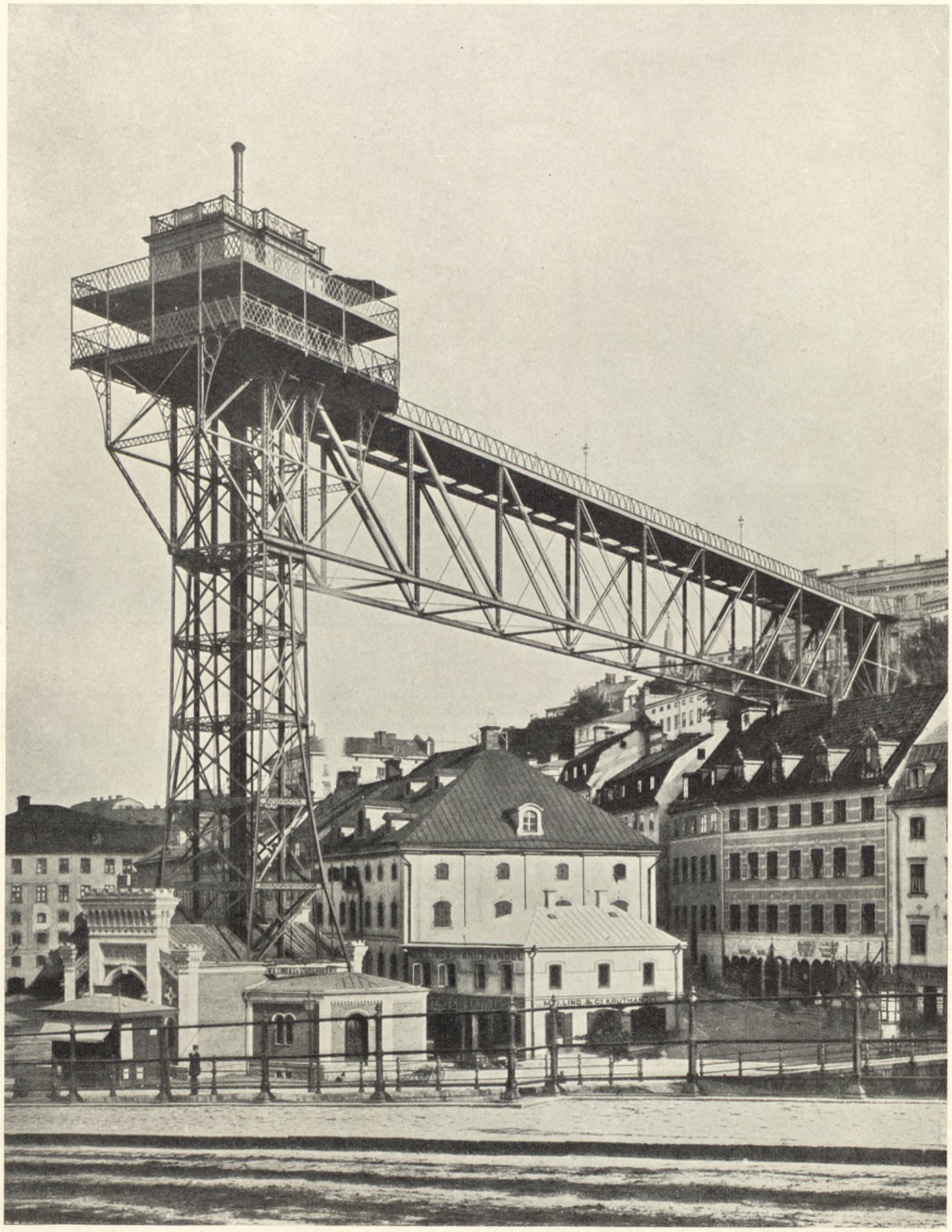

Bild 379. »Elevatorn till Mosebacke». Fotografi av Johannes Jæger, 1880-talet.

Katarinahissen, som den numera benämnes, byggdes åren 1881—83 efter förslag av kapten Knut Lindmark. Belägen i Stadsgården nedanför det gamla Södra Stadshuset, förenas hisstornet med en 154 meter lång gångbro med trakten nedanför Mosebacke torg invid Södra Teatern, som synes ovanför bron till höger.

Bild 380. Storkyrkobrinken. Fotografi av Johannes Jæger, 1880-talet.

Bilden framställer samma motiv som färgplansch n:r 7, med några smärre lokalitetsförändringar. Jämför texten å färgplanschen.

Bild 381. »Vasabron och Strömsborg». Fotografi av Axel Lindahl, 1880-talet.

Denna intressanta bild, tagen från Slottet, visar ett flertal nu försvunna detaljer. Så synes här den gamla Lilla Norrbro och en del av Norrbrogatan på Helgeandsholmen med en skymt av Kungl. Stallet till höger i förgrunden, den lummiga trädgrönskan och den ännu ej färdiga kajsträckan. Vasabron och den fula järnvägsbron innesluta det då ej förstörda gamla idylliska Strömsborg. De efter branden 1878 nybyggda Eldkvarnshusen vid Kungsholmsbron stå kvar liksom Keyserska huset vid Rödbodtorget, där nu Centralpalatset reser sig. Och vid Strömgatan synes slutligen en del av Bondeska palatset.

Bild 382. »Kungl. Slottet från Hotel Rydberg». Fotografi av Axel Lindahl, 1880-talet.

Bilden visar Norrbros utseende före Helgeandsholmens förändring, då Slottet ännu ensamt dominerade i stadsbilden. Till höger å bron ligger den på 1830-talet byggda låga Bazarlängan med sina butiker och »Stöhrs Cafe Restaurang». Till höger därom vidtager det gamla Kungl. Stallets gårdsmur och byggnader. Kajen vid Norrström hade då trappor ned till Strömmen. — Till höger i förgrunden synes den gamla hästspårvagnslinjen nedåt Strömgatan.

Bild 383. »Gustaf Adolfs torg och Norrbro från Lejonbacken». Fotografi av A. Sjöberg, 1880-talet.

Här synes Norrbro från motsatta sidan — Lejonbacken. Gustaf Adolfs torg med de gamla kända byggnaderna, Arvfurstens palats, Hotel Rydberg, gamla Operahuset o. s. v., sluta krets omkring Gustaf Adolfs-statyn. Bazaren ligger här till vänster, och till höger synas trapporna ned till Strömparterren. I bakgrunden Klara kyrktorn till vänster och telefontornet, uppfört åren 1885—87, under byggnad till höger.

Bild 384. Slottsbacken med Obelisken. Fotografi, 1890-talet.

Å övre Slottsbacken synas här en del av Storkyrkans korgavel, den till minne av Stockholms Borgerskaps »trohet och nit» under finska kriget av Gustaf III beslutade, under Gustaf IV Adolfs tid resta och 1800 avtäckta Obelisken, Börshuset samt det Indebetouska huset, framför vilket det bekanta Nummerlotteriets dragningar under äldre tider försiggingo, och som 1909 fick lämna plats för det nya, mot hela sin omgivning så starkt stilbrytande hovförvaltningshuset.

Bild 385. Gustaf Adolfs torg med Gustaf II Adolfs staty och Hotel Rydberg. Fotografi av Johannes Jæger, 1880-talet.

Bilden visar det för äldre stockholmare välbekanta och genuint stockholmska Gustaf Adolfs torg. Det gamla Hotel Rydberg, Kastenhofs efterträdare, liksom dess grannar på båda sidor av Regeringsgatan har nu fått vika för storslagna bankpalats. Gustaf II Adolfs staty står här i det skick, den hade före sin komplettering 1906, då den ursprungligen för densamma komponerade figurgruppen, Axel Oxenstierna och Historiens gudinna samt trofégruppen å sockeln, tillkom, samt hela statyn höjdes.

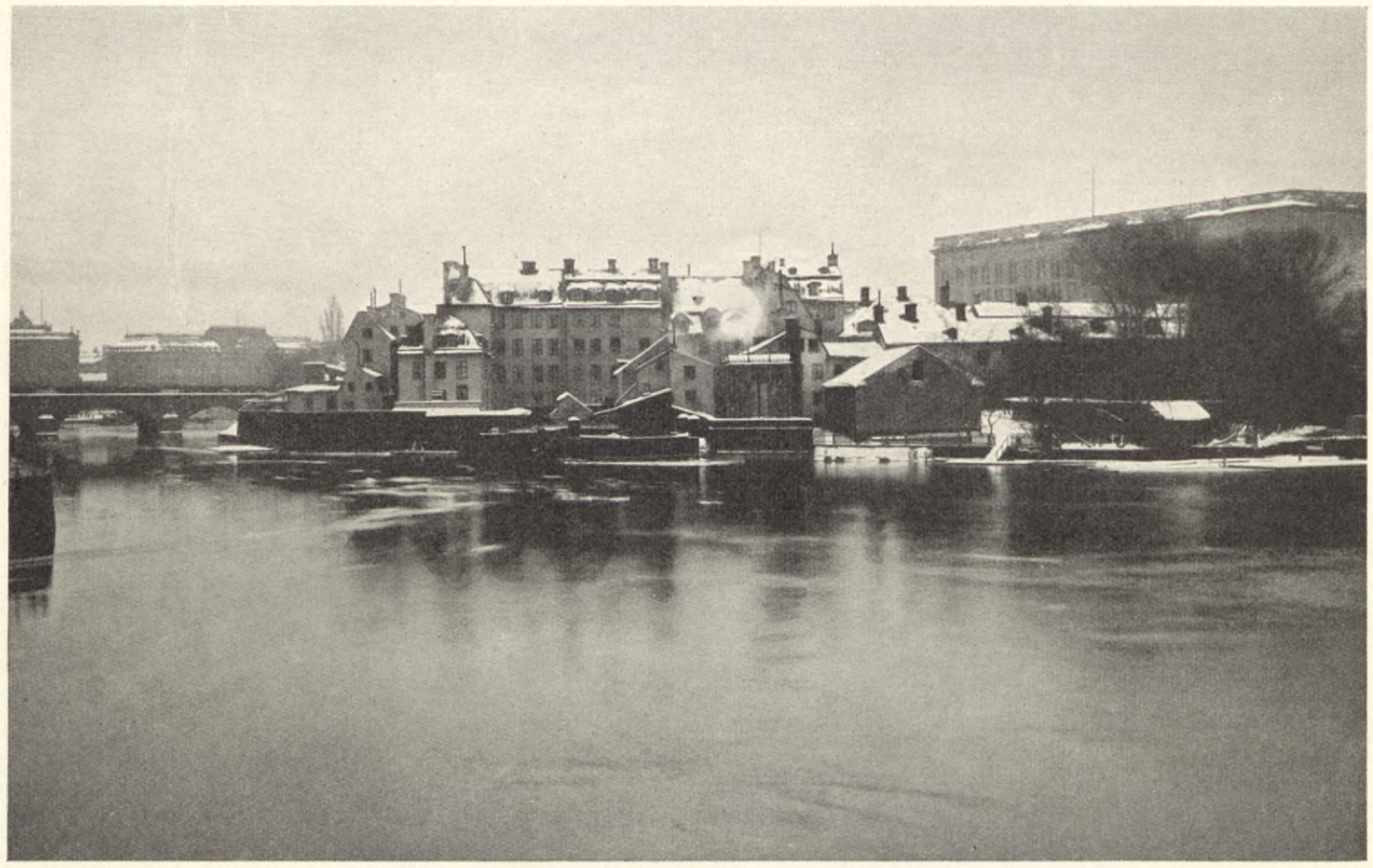

Bild 386. Helgeandsholmen. Fotografi av Alfred Dahlöf, 1880-talet.

Bild 387. Helgeandsholmen. Oljemålning av Reinhold Norstedt, 1880-talet.

Bilderna visa det pittoreska husgyttret på Helgeandsholmens västra del, där nu Riksbanks- och Riksdagshusen äro uppförda. — Den nedre bilden är en på närmare håll gjord, intimare sedd målning av Reinhold Norstedt. Man ser där det gamla badhuset med sin duschbyggnad i Oscar I:s-gotik i förgrunden och Storkyrkans och Tyska kyrkans torn till vänster.

Bild 388. Strandvägen från södra mynningen av Skeppargatan. Fotografi, 1897.

Den nuvarande, med ståtliga bostadspalats bebyggda Strandvägen såg ej fullt så prydlig ut på 1890-talet. Skröpliga plank, fallfärdiga upplagsskjul och kåkar av diverse slag utgjorde då anblicken för den promenerande. Bakom dessa ruckel skymtar det i gotiserande tegelstil uppförda nya Kungl. Stallet, framför vilket numera uppförts ett Strandvägspalats.

Bild 389. Nybroviken. Fotografi, 1896.

Nybroviken var på 1800-talet ett av Stockholms vintersportcentra. Skridskosporten torde också, jämte kälkåkning och kappkörning på Brunnsviken, vara den äldsta sporten i Stockholm. Här synes en bild från de stora skridskobanorna på Nybroviken, där de dåtida unga och friska stockholmarna svängde sig på stålsko under musikens sprittande toner. De stora Strandvägspalatsen hade ännu ej börjat byggas; man ser till vänster vid Nybroplan (mellan flaggan och musikpaviljongen) källaren »Flaggen». På andra sidan Sibyllegatan ligger Kronobageriet och därinvid det nya Hovstallet. Åt höger synas Artillerigården och därovanför Ladugårdslands (Östermalms) kyrka med sin år 1868 efter ritningar av F. W. Scholander och B. C. Malmberg uppförda kupol.

Bild 390. Stureplan mot söder. Fotografi, 1896.

Fotografien framställer platsen för nuvarande Stureplan med Birger Jarlsgatan till vänster och Biblioteksgatan till höger om det så kallade Almska huset i bildens mitt, där sedermera K. M. Lundbergs, nu det Johnsonska affärshuset reser sig.

Bild 391. »Landbyska verket» vid Humlegårdsgatan. Fotografi, 1893.

Nuvarande Engelbrektsplans västra del upptogs fordom av det triangulära kvarter med låga och pittoreska små byggnader, som gemenligen kallades »Landbyska verket» — efter en bryggare Landby. Den lilla gränden, vars mynning synes invid planket i bildens mitt, hette Bryggaregränden. Kåklängan låg mellan Humlegårdsgatan och Birger Jarlsgatan, vilken sistnämnda gatas hus synas i bakgrunden.

Bild 392. Strömgatan med Bondeska palatset. Fotografi, 1898.

Bondeska palatset uppfördes av Erik Palmstedt i slutet av 1780-talet i nyantik stil; dess synnerligen vackra mittparti åt Strömgatan, indelat av sex genomgående kolonner, kröntes av en tympanongavel. Huset till vänster åt Rödbodtorget är Stockholms Stads Sparbanks av Aron Johansson ritade hus, medan det till höger på andra sidan Drottninggatan liggande hörnhuset är det av I. G. Clason ritade Adelsvärdska fideikommisshuset.

Bild 393. »Kongl. Akademien för de fria konsterna». Fotografi av Johannes Jæger, 1880-talet.

På denna tomt stod förut det gamla, av överståthållaren Axel Sparre uppförda palatset (jmf. bild 93 och 146), brunnet 1751, ombyggt 1771 och 1775 skänkt till konstakademien av direktören Gerhard Meyer. Åren 1841—45 om- och påbyggdes det åter efter ritningar av Fredrik Blom. Den pilasterindelade fasaden dekorerades med medaljonger och fyra allegoriska statyer (de fria konsterna) av Karl Gustaf Qvarnström. Byggnaden revs i början av 1890-talet, då den nuvarande akademibyggnaden, färdig 1896, uppfördes efter ritningar av Erik Lallerstedt. Till vänster vid Rödbodtorget synes dåvarande Centralposthuset.

Bild 394. Brunkebergsåsen vid Odengatan. Fotografi, 1890-talet.

Denna sista rest av Brunkebergsåsen, här genomskuren av Odengatan, finnes fortfarande kvar i ungefär samma skick som å bilden. Observatoriet ligger söderut bortom de ännu kvarstående smärre byggnaderna på sandåsens krön. Till höger går Norrtullsgatan. Odengatan är här ännu ej bebyggd på norra sidan.

Bild 395. Engelbrektsgatan n:r 21. Fotografi, 1900.

En typisk bild från den Stockholmska brytningstiden vid sekelskiftet. Den pittoreska kåklängan i sydöstra hörnet av Eriksbergsområdet var en tid känd såsom »spåkvinnan» mamsell Arfvidssons bostad i Stockholm. Stugorna revos år 1900, då likaledes de gamla vackra träden försvunno.

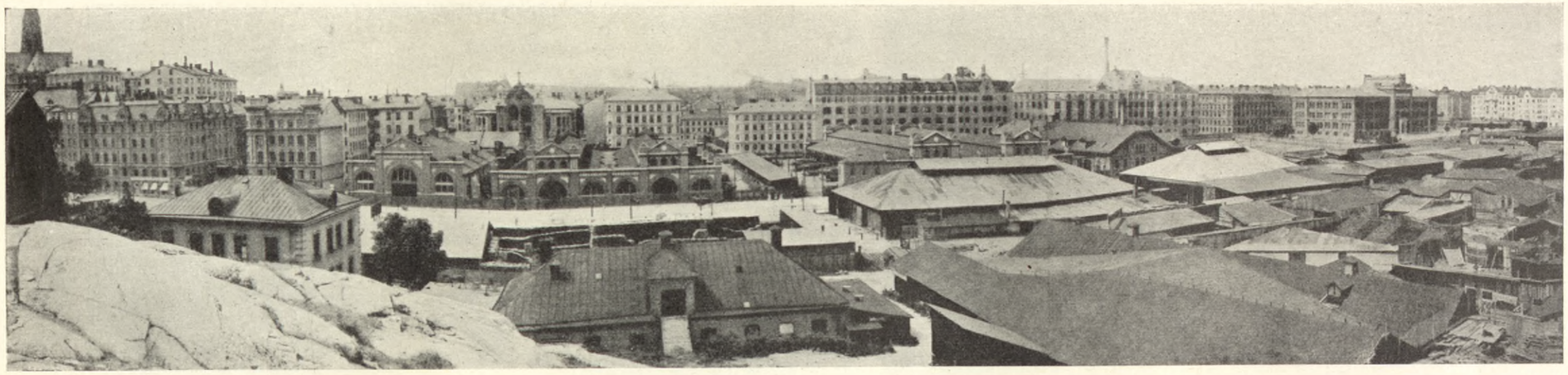

Johannes kyrka — Tegnérsgatans mynning — Timmermansordens hospital — Immanuelskyrkan Spårvagnsstallarna — Rådmansgatans mynning (ej då öppnad) — Elektricitetsverket Spårvagnsstallarna — L. M. Ericssons telefonverkstäder — Norra Reallläroverket

Bild 396. Panorama av trakten kring Eriksberg. Fotografi, 1910.

Denna och nedanstående bild visa Eriksbergstraktens och en del av det s. k. »Sibiriens» utseende 1910 utefter Birger Jarlsgatan, Odengatan och Valhallavägen, sett ifrån Eriksbergsområdets då kala klipphöjder i förgrunden.

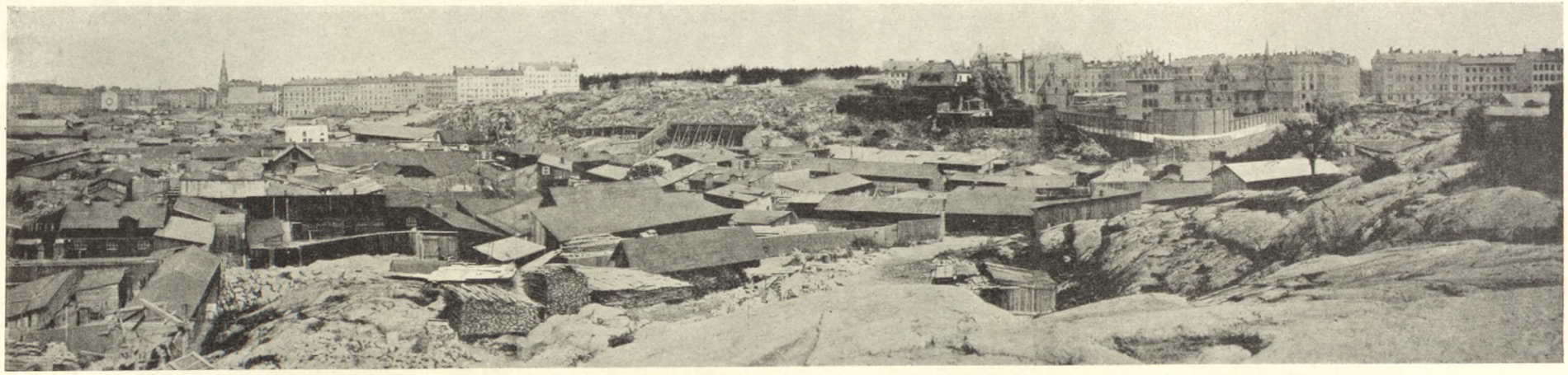

Irvingianer-kyrkan — Berget, nuvarande Lärkstadens område — Östermalms folkskola — Länscellfängelset

Bild 397. Panorama av trakten kring Eriksberg. Fotografi, 1910.

Bild 398. Gamla Dramatiska teatern. Fotografi, 1908.

Dramatiska teatern, eller »Mindre teatern» som den kallades, byggdes år 1842 av kapten Anders Lindeberg och invigdes den 1 november 1842. 1859 omändrades byggnaden. Till vänster synes gamla Hôtel du Nord och till höger Jernkontorets hus, byggt 1874—75 efter ritning av A. Kumlien. Såväl teaterhuset som Hôtel du Nord revos för att lämna plats för Enskilda bankens komplex, uppfört efter ritning av Ivar Tengbom.

Bild 399. Barclayska huset vid Kungsträdgårdsgatan. Fotografi, 1915.

Det av F. W. Scholander byggda f. d. Barclayska, sedermera Wallenbergska huset, n:r 14 Kungsträdgårdsgatan, var en för sin tid synnerligen förnämlig och elegant privatbostad. Det revs för att lämna plats för Livförsäkringsbolaget Thules hus.

Bild 400. Hôtel Rydberg med »Annexet». Fotografi, 1900-talets början.

Hôtel Rydberg, byggt på gamla Kastenhofs tomt vid Gustaf Adolfs torg, öppnades 1857 samt har flera gånger omändrats innan det, jämte det intill liggande »annexet», revs för att lämna plats för Skandinaviska bankens stora komplex.

Bild 401. Gamla Tekniska högskolan och Bergsskolan. Fotografi, 1923.

Tekniska högskolan med Bergsskolan uppfördes i början av 1860-talet efter F. W. Scholanders ritningar å en del av den f. d. stora Lundbergska trädgården, mitt emot det s. k. »Spökslottet» vid Drottninggatans övre del, mellan Kungstensgatan och Rådmansgatan.

Bild 402. »Vinterafton vid Roslagstull». Oljemålning av Karl Nordström, 1890-talet. Original i Göteborgs museum.

Nordströms tavla är en typisk utkantsbild av det Stockholm, där fornt och nytt bryta sig tätt och oförmedlat mot varandra. En vintrig och karg men ändå stämningsrik bild av en gammal f. d. malmgård med sin inhägnade, översnöade trädgårdstomt, där de höga, mörka trädskelettens resliga kronor höja sig över de gamla små kåkarna och tvåvåningshusen. I omedelbar närhet av denna idyll synas storstadens nybyggda femvåningshus med sina trista brandgavlar.

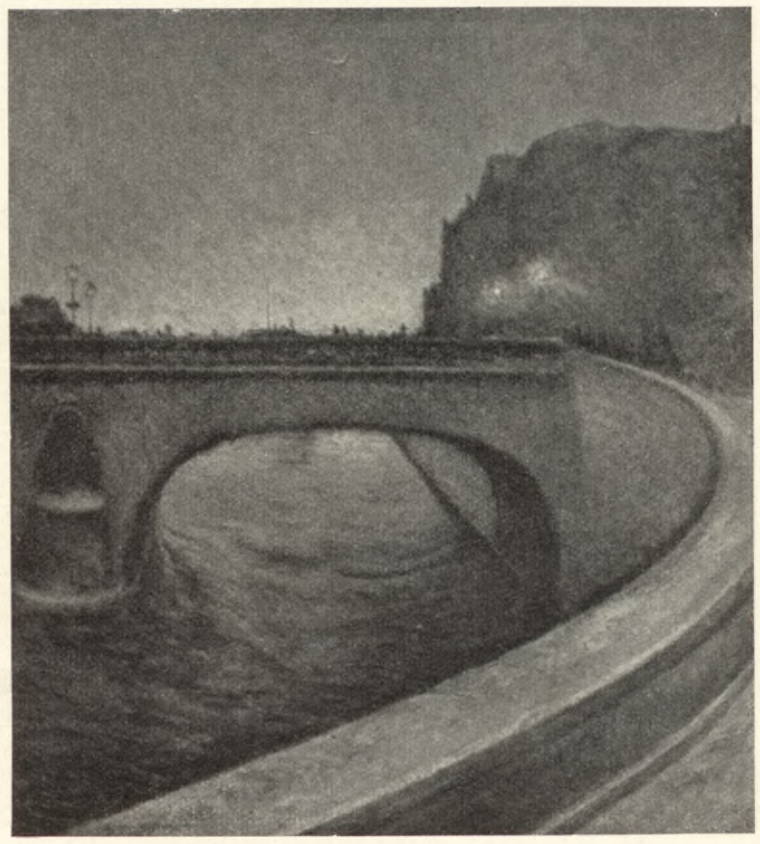

Bild 403. »Marskväll». Oljemålning av Nils Kreuger, 1900. Original i Nationalmuseum.

Kreugers målning, som i likhet med de övriga här reproducerade moderna målningarna helst skall ses med originalens färgstämning, visar det nutida Norrbro invid Gustaf Adolfs torg med Strömkajens stenbarriär, nedanför vilken Strömmen sorlar, medan solens sista strålar belysa västerhimlen.

Bild 404. »Midsommardag». Oljemålning av Nils Kreuger, 1905. Original i Matteus folkskola i Stockholm.

I denna vackra bild från Slussgatan, med Saltsjön och Stadsgården i bakgrunden, har konstnären funnit ett typiskt uttryck för den stockholmska midsommaren. Från de ångande och vinschande fartygen fladdra flaggspelen för lätta sommarfläktar, och arbetsåkens samt hästarnas lövskrud ge ett festligt inslag — traditionsstarkt och glatt — åt den genuina stockholmsstämningen.

Bild 405. Sturegatan. Oljemålning av Axel Erdmann, 1900-talets början.

Bilden visar Sturegatans sträckning från Stureplan uppåt Valhallavägen. Till vänster i förgrunden synes en del av Hôtel Anglais, till höger det s. k. Bångska huset och Sturebadet.

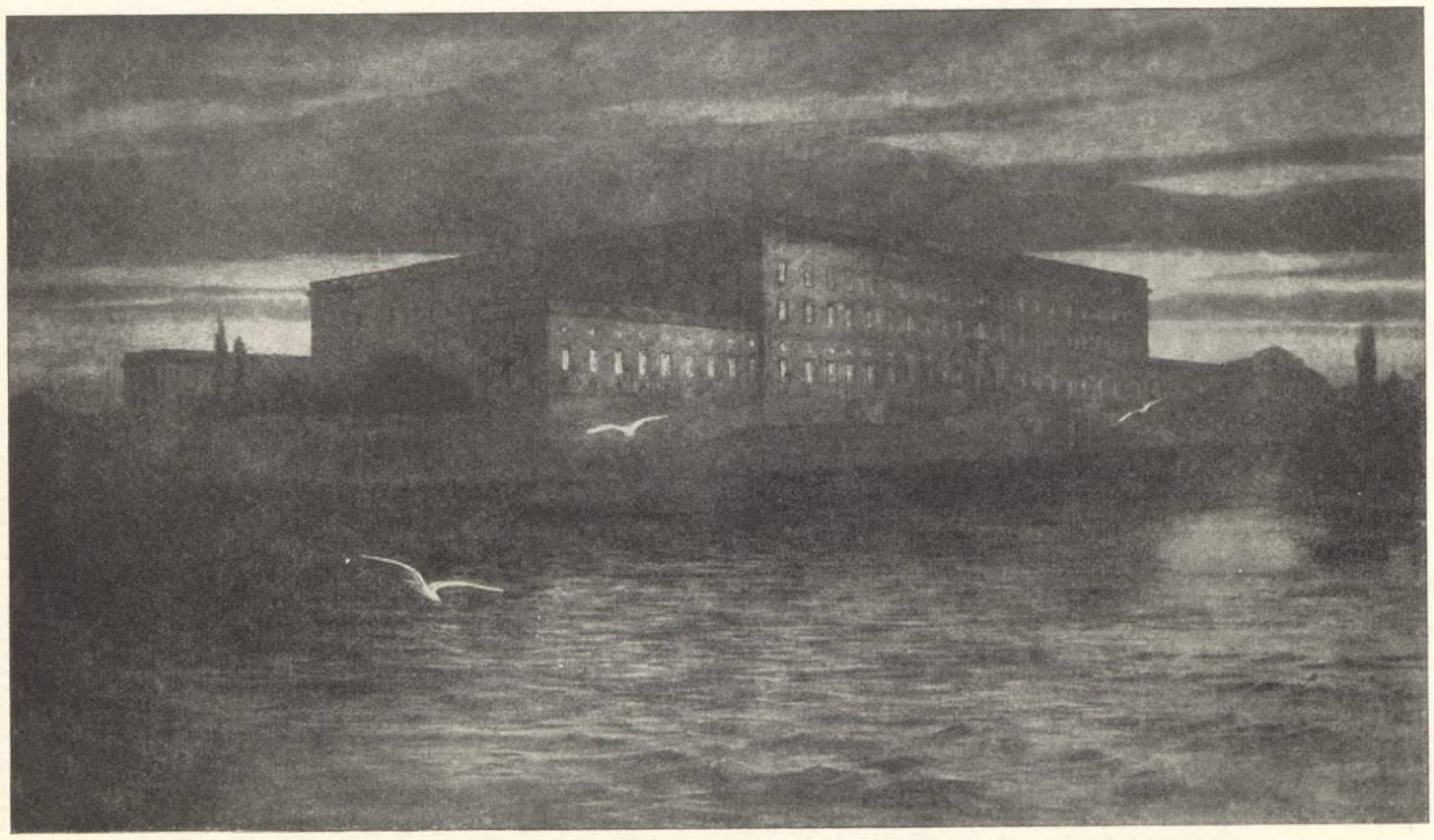

Bild 406. Stockholms slott. Oljemålning av prins Eugen, 1899. Original i Stockholms Nation i Uppsala.

Bild 407. »Det dagas». Oljemålning av prins Eugen, 1904. Original i Nationalmuseum.

De båda bilderna av den furstlige konstnären äro typiska såväl för Stockholm som för deras skapare. Å övre bilden synes Slottet i nattbelysning höja sig i harmonisk slutenhet över den brusande Strömmen, ovan vars vatten de vita måsarna, Stockholms karaktärsfåglar, sväva i sin ljudlösa glidflykt. — Den nedre målningen åter framställer utsikten över Strömmen och staden från prinsens bostad på Valdemarsudde. Man ser här inloppet till Stockholm från Saltsjösidan i den gryende sommarmorgonens färgspel.

Bild 408. Gustaf Adolfs torg, Norrbro och Slottet. Fotografi, 1923.

Bilden visar det nuvarande utseendet av denna trakt, sedan Helgeandsholmen omdanats, och Riksdags- samt Riksbankshusen där uppförts. Jmf. bild 382.

Bild 409. Norrbro och Gustaf Adolfs torg från Lejonbacken. Fotografi, 1923.

Utsikten från Lejonbacken visar Norrbros och Gustaf Adolfs torgs nuvarande utseende med en del av Riksdagshuset på Helgeandsholmen till vänster. Arvfurstens palats är det enda kvarstående gamla huset vid torget. Alla de övriga, Operan, bankhusen o. s. v., äro nya eller ombyggda. Jmf. bild 383.

Bild 410. Nordiska Museet i Stockholm. Fotografi, 1923.

Bilden visar det å Djurgården belägna Nordiska Museets imponerande byggnad, uppförd efter arkitekten Isak Gustaf Clasons ritningar åren 1889—1904.

Bild 411. Dramatiska teatern. Fotografi, 1908.

Den nuvarande Dramatiska teatern, belägen vid Nybroplan mellan Nybrogatan och Sibyllegatan, uppfördes efter ritningar av arkitekten Fredrik Lilljekvist åren 1901—1906.

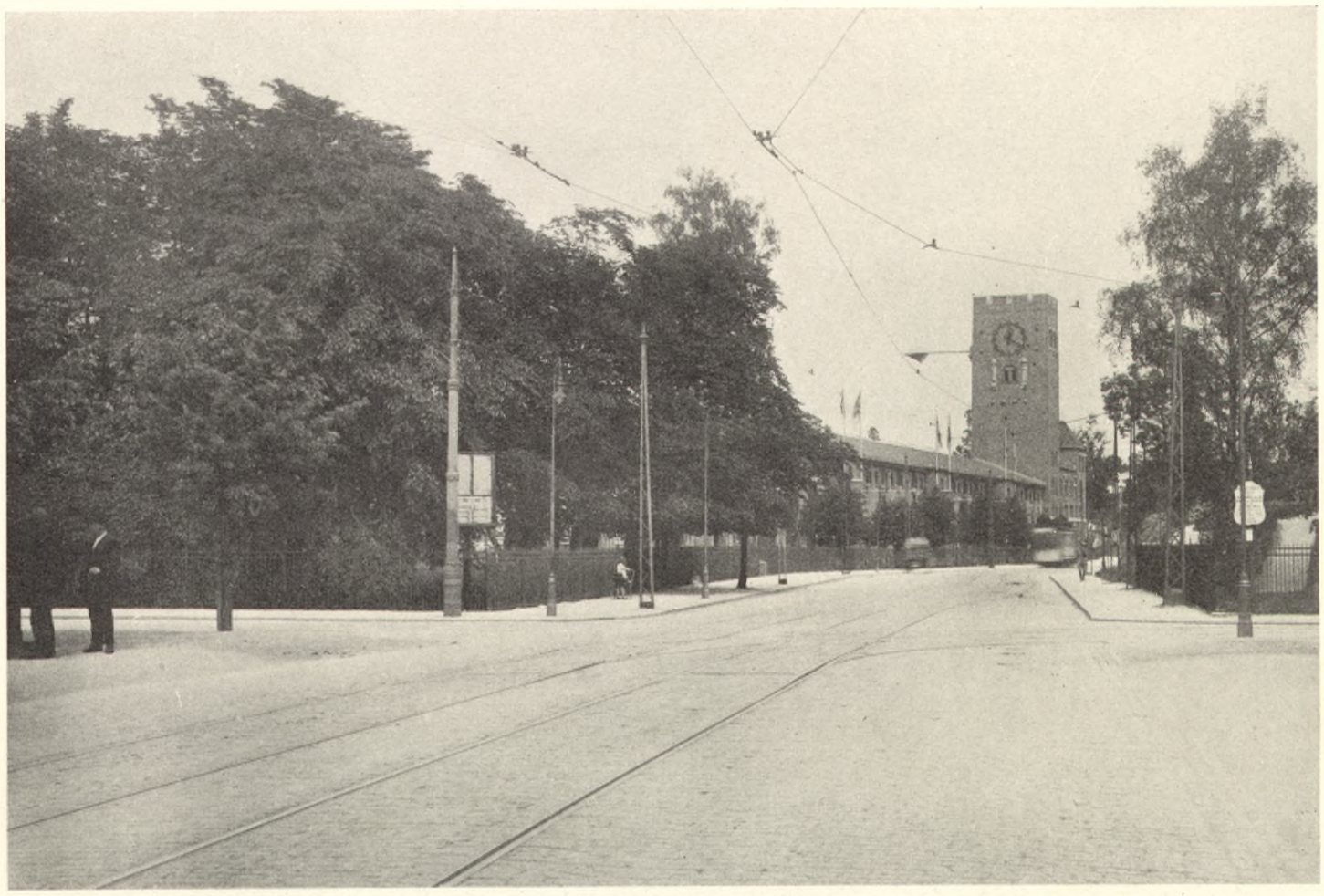

Bild 412. Stadion sett från hörnet av Sturegatan och Valhallavägen. Fotografi, 1925.

Bilden visar en del av södra fasadlängan av Stadion med Klocktornet i fonden. Uppfört 1910—1911 efter arkitekten Torben Grut's ritningar.

Bild 413. Tekniska högskolan. Fotografi, 1925.

Den nya Tekniska högskolan byggdes åren 1914—1917 efter ritningar av arkitekten Erik Lallerstedt och är belägen på Norra Djurgården öster om Valhallavägen invid Östra järnvägsstationen.

Bild 414. Stockholms Rådhus. Fotografi, 1925.

Stockholms Rådhus uppfördes under åren 1912—1915, efter ritningar av arkitekten Carl Westman, i en av Vasatidens byggnadsverk inspirerad stil. Det är beläget på den gamla Piperska kökträdgårdens tomt (jmf. bild 118 och 119) mitt emot »Piperska Muren» vid Scheelegatan. Tomten var under 1800-talet belamrad med lador och repslagarebanor m. m. (jmf. bild 375). Till vänster i bakgrunden synes mittörnet å det några år tidigare uppförda Polishuset.

Bild 415. Engelbrektskyrkan. Fotografi, 1925.

Byggd åren 1904—1914 av L. I. Wahlman, är denna kyrka belägen nära Karlavägen invid den s. k. Lärkstaden, som utmärker sig för sina vackert och väl byggda privathus. Kyrkan är den första i Stockholm av modern stilbetoning i arkitektur och dekorering. Den naturliga, bergiga terrängen är här utnyttjad på ett förträffligt sätt med dekorativa och pittoreska detaljanordningar i terrasseringar och planteringar.

Bild 416. Kungsgatan från Stureplan. Fotografi, 1923.

Bilden visar Kungsgatan mellan Hötorget och Stureplan med dess mynning i korsningen vid Birger Jarlsgatan. De båda stora spannbroarna, som längre bort överspänna gatan, leda Regerings- och Malmskillnadsgatorna över den i Brunkebergsåsen djupt nedschaktade gatan. Längst bort i Kungsgatans böjning mot Hötorget börjar den sedan gammalt planerade nya, stora trafikgatan Sveavägen. Invid Malmskillnadsgatans brovalv ligger till höger Norra Kungstornet (jmf. bild 417).

Bild 417. Kungsgatan med norra Kungstornet. Fotografi, 1923.

Stockholms första skyskrapa — för övrigt det högsta privathus i Europa — byggt efter ritningar av arkitekten Sven Wallander blev färdigt 1923. Framför synes det mäktiga brovalvet, som leder Malmskillnadsgatan över Kungsgatan.

Bild 418. Högalidskyrkan å Södermalm. Fotografi, 1923.

Denna å Skinnarviksbergens klipphöjder nyuppbyggda kyrka med sina tvenne torn — den enda av detta slag i Stockholm — synlig vida omkring långt utom staden, är uppförd efter ritningar av arkitekten Ivar Tengbom och blev färdig 1923.

Bild 419. Utsikt över Staden och Klaraviken från Kungsbroplan n:r 2. Fotografi, 1923.

I förgrunden Kungsbroplan och en del av Kungsbron över Klaraviken, numera endast en smal kanal. Till höger vid kanalen Bolinders mekaniska verkstad, en bland de äldsta i Stockholm. Till vänster i mellanplanet Central-saluhallen, liksom de andra mindre byggnaderna samt det i mitten av bilden synliga f. d. Gasverket med sina skorstenar liggande på den gamla, nu med Norrmalm införlivade Blekholmen. I bakgrunden från vänster till höger synas bl. a. Klara kyrka, Slottet, Storkyrkan, Tyska kyrkan och Riddarholmen med sin kyrka samt längst till höger det nya Stadshuset. Längst bort skymtar Södermalms höjder med Katarinakyrkan.

Bild 420. Stadshuset sett från Riddarholmen. Fotografi, 1923.

Stockholms Stadshus, beläget invid Kungsholmsbron på den gamla Eldkvarnstomten, uppfördes åren 1912—1923 efter ritningar av arkitekten Ragnar Östberg. Till vänster om Stadshuset synes Karolinska institutet och till höger en del av Serafimerlasarettets område samt Kungsholmsbron.

INNEHÅLL

DEL I. TEXT

Förord 9
Av fil. doktor *Gustaf Upmark*

Vasatiden, 1523—1654 13
Av arkivarien *Gunnar Bolin.*

Karolinska tiden, 1654—1718 22
Av aktuarien *Erik Vennberg.*

Frihetstiden och den Gustavianska tiden, 1718—1809 33
Av arkivarien *Ivar Simonsson.*

Karl Johans-tiden 1810—1844 samt tiden intill 1872 52
Av konstnären *Arthur Sjögren.*

Adertonhundratalets slut och vår egen tid 1872—1923 66
Av docenten *Ragnar Josephson.*

DEL II. BILDER

I. Vasatiden, 1523—1654 3
II. Karolinska tiden, 1654—1718 35
III. Frihetstiden och den Gustavianska tiden, 1718—1809 115
IV. Karl Johans-tiden 1810—1844 samt tiden intill 1872 239
V. Adertonhundratalets slut och vår egen tid 1872—1923 301

23 — 233440.

TEXTILLUSTRATIONER

Sid.

Fig. 1. Stockholm från Brunkeberg. Detalj av gouachemålning från 1560-talet. Gripsholms slott 13
» 2. Stockholms Stads sigill, 1296 14
» 3. Stockholm enligt Olaus Magnus 16
» 4. Stockholm enligt Olaus Magnus 16
» 5. Ur: Fr. Valegio: Raccolta di le più illustri et famose città di tutto il mondo 19
» 6. Detalj av gravyr av W. Swidde, 1691. Ur Dahlbergs Svecia 22
» 7. Triumfbåge, rest vid drottning Kristinas kröning 1650. Originalteckning av Erik Dahlberg, 1660-talet. (Jmf. bild 34) . 25
» 8. Sida ur ett brev från Dahlberg till hans kommissionär i Paris Samuel Agriconius 27
» 9. Karl XII:s likfärd. Kopparstick 31
» 10. Utsikt över Stockholm från Danviksbergen. Konturetsning av J. F. Martin 33
» 11. Projektritning till Johannes nya kyrka. Kopparstick av Johan Snack, 1780-talets början 36
» 12. »Brunke Berg, då det raserades». Lavering av Elias Martin 37
» 13. Utsikt över Ladugårdslandet från Djurgården. Teckning av Elias Martin, 1780-talet 42
» 14. Eldsvåda i Katarina församling. Akvarell av Elias Martin 43
» 15. Utsikt över Staden och Strömmen från stranden nedanför »Makalös». Oljemålning av Johan Säfvenbom. Observera parmmätarna, som mäta hö i parmmåtten 45

Sid.

Fig. 16. Utsikt över Strömmen, palatsen på Strömgatan och Strömsborg. Oljemålning av Elias Martin, Hesselby 49
» 17. »När Grefve Ugglasses hus refs. 1801, junij 28». Teckning av Elias Martin 51
» 18. Utsikt från Jakobs kyrka. Litografi efter teckning av Wilhelm Birckmann, 1800-talets mitt 52
» 19. En av kvarnarna vid »Golgata», med »Käplingestenen framför, vid Pelarbacken och Götgatan. Träsnitt, 1860-talet . 57
» 20. »Joh. Öbergs Enka et Co. Klädesfabrik i Stockholm». (Sedermera Ludvigsberg). Kopparstick av J. G. Ruckman . . . 59
» 21. Muren och grindarna till Humlegården. Mitt i alléen synes den gamla »Rotundan». Träsnitt, 1860-talet 62
» 22. Drottninggatan sedd från Kungsbacken. Träsnitt, 1860-talet 64
» 23. Kvarnarna ovanför Trebackarlånggatan. Fotografi, 1890-talet 65
» 24. »Vaktparaden kommer». Teckning från 1889 66
» 25. Trakten mellan nuvarande Odengatan och Karlbergsvägen sedd från Dalagatan. Fotografi från 1890-talet 71
» 26. »Tidig vårafton». Utsikt från Södra bergen över Riddarfjärden. Oljemålning av Eugène Jansson, 1894 76
» 27. Utsikt över Söder vid Mariahissen. Teckning av Ferdinand Boberg 78
» 28. Stockholm i fågelperspektiv. Freskomålning i Stockholms Stadshus av prins Eugen 79

BILDFÖRTECKNING

PLANSCHER

Pl. I. Stockholm från Mälaresidan 1535. Oljemålning i Stockholms Storkyrka, den s. k. Vädersolstavlan.

» II. Utsikt från nuvarande Mynttorget över Slaktarhusbron, Blasieholmen och Lejonbacken. Oljemålning av Johan Säfvenbom, 1767.

» III. Utsikt över Lejonbacken, Slaktarhusbron, Blasieholmen och Helgeandsholmen. Oljemålning av Elias Martin, 1780-talet.

» IV. Utsikt av Stockholm från Kungsholmen. Akvarell av Johan Fredrik Martin. Slutet av 1700-talet.

Pl. V. »Utsikt av Ballastplatsen och Ruthens trappor». Färglagd konturetsning av Johan Fredrik Martin. Slutet av 1700-talet.

» VI. Eldsvådan på Riddarholmen. Färglagd litografi. »Ritad efter naturen af Pär Ulmgren» — »Graverad af Mart. Rud. Heland», 1802.

» VII. Storkyrkobrinken från Riddarhustorget. Färglitografi av Karl Johan Billmark, 1860-talet.

I. VASATIDEN

1523—1654

Bild 1. Kristian II:s intåg och kröning i Stockholm, blodbadet m. m. 1520. Kopparstick, efter nu förlorat träsnitt från 1524, av Dionysius Padt-Brugge, 1676.

» 2. »Gråmunkaholms fordna Kyrkia och Closter». Kopparstick av Erik And. Geringius, 1726.

» 3. »S:t Claræ fordna closter efter ett gammalt kopparstijcke i Kongl. Antiquit, Archivo». Kopparstick efter teckning av C: L: v: Schantz av Johan v: d: Aveelen.

» 4. Stockholm från mälarsidan. Detalj av oljemålning på trä, den s. k. vädersolstavlan, i Stockholms Storkyrka, 1535.

» 5. Stockholm sett från Brunkeberg. Kopparstick av Frantz Hogenberg efter teckning av Hieronymus Scholeus, omkring 1580.

» 6. Stockholm från sydost. Kopparstick av Frantz Hogenberg efter teckning av Hieronymus Scholeus, omkring 1580.

» 7. Johan III:s likfärd den 31 dec. 1592. Kopparstick av Hieronymus Nützel, 1593.

» 8. Stockholm. Osignerat kopparstick av Matthæus Merian d. ä., 1646.

» 9. Stockholm. Kopparstick av Lucas Schnitzer, mitten av 1600-talet.

» 10. Stockholm. Kopparstick av Pieter Schut, mitten av 1600-talet.

» 11. View of Stockholm, the capital of Sweden. Kopparstick av Thornton, slutet av 1700-talet.

Bild 12. Stockholm i februari 1637. Träsnitt å Calendarium biblicum perpetuum av Henrik Keyser d. ä., 1637.

» 13. De la Gardieska palatset, »Makalös»; kopparstick av Sigismund v. Vogel, omkring 1647.

» 14. Stockholm sett från Skinnarviksbergen 1647. Kopparstick av Sigismund v. Vogel, omkring 1650.

» 15—20. Detaljbilder av Sigismund v. Vogels stora Stockholmsgravyr, bild 14.

» 21. Stockholm sett från Kastellholmen. Kopparstick av Wolffgang Hartmann, Stockholm 1650.

» 22—26. Detaljbilder av W. Hartmanns Stockholmsgravyr, bild 21.

» 27. Stockholm sett från Kungsholmen. Kopparstick av Johan Sasse, 1650—1652.

» 28—30. Detaljbilder av Johan Sasses Stockholmsgravyr, bild 27.

» 31. Stockholm från Kungsholmen. Osignerad akvarell av Matthias Palbitzki, omkring 1655.

» 32. Stockholms slott från sydväst. Oljemålning av okänd konstnär; omkring 1600-talets mitt.

» 33. Triumfbåge, rest vid drottning Kristinas kröning 1650. Kopparstick av Jean Marot, Paris, 1650-talet.

» 34. Triumfbåge, rest vid drottning Kristinas kröning 1650. Kopparstick av Jean Marot, efter teckning av Erik Dahlberg på 1660-talet.

II. KAROLINSKA TIDEN

1654—1718

Bild 35. Karl X Gustaf på lit de parade i Slottskyrkan samt hans likfärd den 4 nov. 1660. Kopparstick av Jean le Pautre, 1669—70, efter teckningar av Erik Dahlberg, efter 1660.

» 36—40. Detaljbilder av Karl X Gustafs likfärd, bild 35.

» 41—42. Stockholm från öster. Originalteckningar i blyerts av Erik Dahlberg.

» 43. Stockholm från Karlberg 1662. Kopparstick, efter teckning av Erik Dahlberg.

» 44. Stockholm sett från Kungsholmen, 1665. Kopparstick av Adam Perelle, 1669, efter teckning av Erik Dahlberg, 1665.

Bild 45—48. Detaljbilder av A. Perelles kopparstick, Stockholm från Kungsholmen, bild 44.

» 49. Slottet från öster. Kopparstick av Adam Perelle, efter teckning av Erik Dahlberg, 1669.

» 50. Slottet från väster. Kopparstick av Jean Marot, efter teckning av Erik Dahlberg, 1667.

» 51. Stockholms slotts stora borggård från väster. Detaljteckning av Erik Dahlberg.

» 52. Plan av Stockholms gamla slott »Tre kronor», år 1660, efter en teckning av Jean de la Vallée.

Bild 53. Slottets yttre borggård från öster. Kopparstick av Jean Marot, efter teckning av Erik Dahlberg, omkring 1670.

» 54. Slottets yttre borggård från väster. Kopparstick, troligen av Jean le Pautre, efter teckning av Erik Dahlberg, omkring 1670.

» 55. Illumination å Norrmalmstorg vid Karl XI:s tillträde till regeringen den 18 december 1672. Kopparstick av G. Chr. Eimart, Nürnberg, efter teckning av David Klöcker Ehrenstrahl.

» 56. Illumination å den nya Kungsholmsbron vid Karl XI:s tillträde till regeringen den 18 december 1672. Kopparstick av G. Chr. Eimart, Nürnberg, efter teckning av David Klöcker Ehrenstrahl.

» 57. »Kongl. Residence-Staden Stockholm». Träsnitt av Joh. Ernst Balduin, omkring 1670-talet.

» 58. Karl XI:s triumfbåge. Kopparstick av Willem Swidde, 1692, efter teckning av Erik Dahlberg.

» 59. Ulrika Eleonoras triumfbåge på Norrbro. Kopparstick av Willem Swidde, 1691, efter teckning av Erik Dahlberg.

» 60. Inre stadsporten vid Köpmangatan. Originalteckning av Elias Brenner, 1685.

» 61. Stockholm från Kastellholmen. Kopparstick av Willem Swidde, 1693, efter teckning av Erik Dahlberg, omkring 1688.

» 62. Detaljteckning till den stora stockholmsbilden från Kastellholmen av Erik Dahlberg, omkring 1688.

» 63—67. Detaljbilder av W. Swiddes kopparstick, Stockholm från Kastellholmen, bild 61.

» 68. Slottet på 1660-talet. Detaljbild från Adam Perelles Stockholmsbild från Kungsholmen, bild 44.

» 69. Slottet och en del av Skeppsbron från nordost. Anonymt kopparstick med anledning av Ulrika Eleonoras död, 1693.

» 70. Stockholms Slotts norra fasad. Kopparstick av Sébastien le Clerc, 1695.

» 71. Stockholms Slotts borggård mot norr och Slottets norra fasad. Kopparstick av W. Swidde, 1697.

» 72. Medalj, med Kongl. Slottets norra sida, efter Tessins ritning, graverad av A. Karlsten, 1692.

» 73. Kungliga Stallet från väster. Kopparstick av Joh. v. d. Aveelen, 1698.

» 74. Stockholms Slotts brand 1697. Kopparstick av Joseph de Montalegre, 1697.

» 75. Stockholms Slotts brand 1697. Osignerat kopparstick.

» 76. Skeppsholmen. Akvarellerad teckning, osignerad. Slutet av 1660-talet?

» 77 och 78. Skeppsholmen och Kastellholmen omkring 1674. Osignerad lavering i Lorenzo Magalottis manuskript: Relazione del Regno di Svezia nel 1674.

» 79. Plan över Söderport och Slussen. Osignerad akvarell i Lorenzo Magalottis manuskript: Relazione del Regno di Svezia nel 1674.

» 80. Riddarholmskyrkan. Kopparstick av Jean Marot 1669, efter teckning av Erik Dahlberg.

» 81. Maria Magdalena kyrka. Kopparstick av W. Swidde, 1691, efter teckning av Erik Dahlberg.

» 82. Katarina kyrka å Södermalm. Kopparstick av Adam Perelle omkring 1670, efter teckning av Erik Dahlberg.

» 83. Hedvig Eleonora kyrka å Ladugårdslandet. Kopparstick av Willem Swidde 1696, efter teckning av Erik Dahlberg.

» 84. Plan av Hedvig Eleonora kyrka, efter Jean de la Vallées förslag omkring 1665. Å samma kopparstick som ovanstående bild.

» 85. Ulrika Eleonora kyrka på Kungsholmen. Kopparstick av Joh. v. d. Aveelen, 1703.

» 86. Olofs och Johannes kyrkor. Detalj från Johan v. d. Aveelens kopparstick Kungsträdgården från söder, bild 90.

» 87. Norra stranden av Norrström sedd från Blasieholmen. Kopparstick av Jean Marot, 1667, efter teckning av Erik Dahlberg.

» 88. Arsenalsgatan sedd från Jakobstorg. Kopparstick av Jean Marot, omkring 1670, efter teckning av Erik Dahlberg.

» 89. Kungsträdgården från norr. Kopparstick av Joh. v. d. Aveelen, 1700, efter teckning av Erik Dahlberg.

» 90. Kungsträdgården från söder. Kopparstick av Joh. v. d. Aveelen, 1700, efter teckning av Erik Dahlberg.

» 91. Riddarhuset från nordväst. Kopparstick av Jean le Pautre, omkring 1670, efter teckning av Erik Dahlberg.

» 92. Riddarhuset från söder. Kopparstick av Jean le Pautre, omkring 1670, efter teckning av Erik Dahlberg.

» 93. Riddarhuset under byggnad. Osignerad tuschlavyr.

» 94. Riddarhuset. Ritning av Jean de la Vallée.

Bild 95. Riksbanken. Kopparstick av W. Swidde 1691, efter teckning av Erik Dahlberg.

» 96. Greve Karl Pipers palats vid Munkbron. Kopparstick av Joh. v. d. Aveelen, 1702.

» 97. Riksdrotsen greve Per Brahes hus från nordväst. Ofullbordad teckning av Erik Dahlberg.

» 98. Helgeandsholmen med Per Brahes hus från nordost. Detalj av Adam Perelles stick, Stockholms slott från öster, bild 49.

» 99. Axel Oxenstiernas palats. Kopparstick av Jean Marot, omkring 1670, efter teckning av Erik Dahlberg.

» 100. Erik Flemings palats. Kopparstick av Jean Marot, omkring 1670, efter teckning av Erik Dahlberg.

» 101. Riksskattmästaren Gustaf Bondes palats, fasaden åt Riddarhustorget. Kopparstick av Jean Marot, 1668, efter teckning av Erik Dahlberg.

» 102. Riksskattmästaren Gustaf Bondes palats åt nordost. Kopparstick av Jean Marot, efter teckning av Erik Dahlberg.

» 103. Bondeska palatsets projekterade södra paviljonger och gårdsmur.

» 104. Tessinska palatset, fasaden åt Slottsbacken. Kopparstick av Joh. v. d. Aveelen, 1702, efter teckning av densamme.

» 105. Tessinska palatset, gården från söder, mot huvudbyggnaden. Kopparstick av Joh. v. d. Aveelen, 1702, efter teckning av densamme.

» 106. Tessinska palatset, gården från huvudbyggnaden mot söder. Kopparstick av Joh. v. d. Aveelen, 1702, efter teckning av densamme.

» 107. Wrangelska palatset på Riddarholmen, västfasaden. Kopparstick av Jean le Pautre, omkring 1670, efter teckning av Erik Dahlberg.

» 108. Fasad- och sektionsritning till Wrangelska palatset av Nikodemus Tessin d. ä. Original i Nationalmuseum.

» 109. Wrangelska palatset på Riddarholmen, fasaden åt Birger Jarls torg. Kopparstick av Jean Marot, 1667, efter teckning av Erik Dahlberg.

» 110. Schering Rosenhanes palats, sydfasaden. Kopparstick av Jean Marot, omkring 1670, efter teckning av Erik Dahlberg, 1661.

» 111. Riksrådet Bengt Oxenstiernas palats å Riddarholmen. Kopparstick av Jean Marot, omkring 1670, efter teckning av Erik Dahlberg.

» 112. Riksskattmästaren Sewed Bååts palats å Blasieholmen, nu Frimurarordens stamhus. Kopparstick av Jean Marot, omkring 1670, efter teckning av Erik Dahlberg.

» 113. Friherre Karl Sparres palats. Kopparstick av Willem Swidde, 1692, efter teckning av Erik Dahlberg.

» 114. Kungl. rådet greve Fabian Wredes palats. Kopparstick av J. v. d. Aveelen, 1703.

» 115. Ebba Brahes palats å Södermalm. Kopparstick av Jean Marot, omkring 1670, efter teckning av Erik Dahlberg.

» 116. Stadshuset på Södermalm. Kopparstick av Willem Swidde, 1691, efter teckning av Erik Dahlberg.

» 117. Van der Noothska palatset. Kopparstick av Willem Swidde, efter teckning av Erik Dahlberg, 1691.

» 118. Piperska trädgården på Kungsholmen. Kopparstick av Joh. v. d. Aveelen, 1700-talets början.

» 119. Detaljbild från Joh. v. d. Aveelens kopparstick över Piperska trädgården, å samma blad som bild 118.

» 120. Piperska trädgården på Kungsholmen. Kopparstick av J. v. d. Aveelen, 1700-talets början.

» 121. Rörstrand. Kopparstick av Adam Perelle, omkring 1670, efter teckning av Erik Dahlberg.

» 122. Karlberg åt öster. Kopparstick av Willem Swidde, 1691, efter teckning av Erik Dahlberg.

» 123. Karlberg åt norr. Kopparstick av Willem Swidde, 1691, efter teckning av Erik Dahlberg.

» 124. Jaktslottet Dianeborg. Kopparstick av Willem Swidde, 1692, efter teckning av Erik Dahlberg.

» 125. Hornsberg. Kopparstick av Jean le Pautre, omkring 1670, efter teckning av Erik Dahlberg.

» 126. Ulfsunda. Kopparstick av Jean Marot, omkring 1670, efter teckning av Erik Dahlberg.

» 127. Åkeshof. Kopparstick av Erik Reitz, 1695, efter teckning av Erik Dahlberg, 1694.

» 128. Stockholm från Kungsholmen, jämte Werner von Rosenfelts karta: »Svea Rikes Hufwudstad, Stockholm, utj accurat Grundrijtningh förfärdigad Ao 1701» (1702).

» 129—131. Detaljbilder av A. Wijkmans kopparstick, Stockholm från Kungsholmen, bild 128.

» 132. Stockholm från Kastellholmen. Oljemålning av okänd konstnär, från omkring 1700.

» 133. Utsikt över en del av Norrmalm och Blasieholmen från Slottsbacken. Oljemålning av en okänd konstnär, 1700-talets början.

III. FRIHETSTIDEN OCH DEN GUSTAVIANSKA TIDEN
1718—1809

Bild 134. Slottet från nordost. Kopparstick av Jean Erik Rehn, efter ritning av Carl Palmcrantz, på grundval av Claude Hatons gravyr.

» 135. Slottet från öster. Kopparstick av Jean Erik Rehn, efter ritning av Carl Palmcrantz, på grundval av Claude Hatons gravyr.

» 136. Utsikter över Stockholm från Kungsholmen och från Kastellholmen. Kopparstick av J. Mynde, omkring 1725.

» 137. Stockholm från Mälarsidan, 1731. Kopparstick av Georg Biurman.

» 138. Eldsvådan på Södermalm 1723. Osignerat kopparstick.

» 139. Amiralitetskyrkan på Kyrkholmen, 1732. Laverad teckning.

» 140. Klara kyrka. Kopparstick av J. v. d. Aveelen, 1727, efter teckning av L. von Schantz; tryckt i Jöran Nordberg, S. Claræ minne 1727.

» 141. Klara kyrkoskola. Kopparstick av Per Joh. Floding, 1749; tryckt i Sv. Digelius, Tal hållit uti S. Clarae Kyrko-Schola . . . 1749.

» 142. Klara kyrka. Kopparstick av Jean Erik Rehn, efter teckning av Karl Hårleman; tryckt i J. E. Rehn, Plans et Elevations des Bâtimens de Suède, 1764.

» 143. Olofs kapell. Kopparstick av J. Wimmer, 1727.

» 144. Riddarholmens kyrkogårdsport. Kopparstick av Jean Erik Rehn.

» 145. Franska reformerta kyrkan vid Stora Nygatan. Kopparstick av Jean Erik Rehn, efter teckning av Karl Hårleman.

» 146. »Directeuren Gerhard Meijers Hus wid Röda Bodarna, fordom Bielkeska, återbyggdt efter 1751 års Brand aftagit 1760».

» 147. »Östra sidan af Huset och hela tomten åt Tvärgränden».

» 148. »Södra sidan och Inkörs Porten emot Lastage Platzen och Hamnen».

» 149. »Kongl. Hof Målaren Jean Paschs Hus uppå Norremalm i Ålands gatan». Kopparstick av Jean Erik Rehn.

» 150. Interiör av gården till Joh. Paschs hus på Ålandsgatan. Kopparstick av Jean Erik Rehn.

» 151. »Decoration af Belle Vue etc.» Akvarellerad teckning, troligen av Jean Erik Rehn.

» 152. Utsikt från Slottsbacken över södra Norrström och Helgeandsholmen. Lavering av Elias Martin, 1760.

» 153. Utsikt från Lejonbacken över södra Norrström med gamla Norrbro, Kungl. Myntet och Kungl. Stallet. Oljemålning av Johan Säfvenbom, 1761.

» 154. Hornsberg. Kopparstick av kronprins Gustaf (III), 1760-talet.

» 155. »Vue de Smedsudden près de Stockholm». Kopparstick av Jakob Gillberg, 1700-talets mitt.

» 156. »Vue de Marieberg près de Stockholm». Kopparstick av Testolini, efter gouachemålning av Jakob Philipp Hackert, omkring 1764—65.

» 157. »Vue de Marieberg près de Stockholm». Kopparstick av De Monchy, efter gouachemålning av Jakob Philipp Hackert, omkring 1764—65.

» 158. Utsikt över Ladugårdslandsviken från Djurgårdshållet. Oljemålning (dörröverstycke) av Johan Philip Korn (?), 1700-talets mitt.

» 159. Utsikt från Logården över Strömmen och Skeppsholmen. Oljemålning av Johan Säfvenbom, 1765.

» 160. Utsikt från Logården över Strömmen och Skeppsholmen. Lavering av Gustaf (III), 1765.

» 161. Utsikt från Röda Bodarna över Rådhuset, Riddarhuset och Riddarholmen. Oljemålning av Johan Säfvenbom, 1768.

» 162. »Holmiæ Ao MDCCLXVIII». Stockholm sett från Kastellholmen. Kopparstick av Olof Årre; tryckt i Fr. H. av Chapman, Architectura navalis mercatoria, 1768.

» 163. Höstmarknad å Skeppsbron. Oljemålning av okänd konstnär. Mitten av 1700-talet.

» 164. Vårdtornet på Brunkeberg. Osignerad akvarell (av Rehn), 1755.

» 165. Vårdtornet på Brunkeberg. Akvarell av C. G. Roos, 1765.

» 166. »Stortorget i Stockholm med gamla Rådhusbyggnaden, före dess afrifning År 1768». Osignerad lavering.

» 167. »Stortorget i Stockholm med gamla Rådhusbyggnaden, före dess afrifning År 1768». Teckning av Erik Palmstedt, 1768.

» 168. »Grubbska Huset i Trångsund». Tuschteckning sannolikt av Jean Erik Rehn, år 1768?

» 169. Utsikt över Staden mellan broarna och Södermalm. Oljemålning av Johan Säfvenbom, 1769.

Bild 170. Bergstrahlska husets brand 1770. Oljemålning av okänd konstnär på 1770-talet.

» 171. Utsikt från Kungsholmen över Kungsholmsbron, Klara kyrka och Slottet. Oljemålning av Johan Säfvenbom, 1770.

» 172. Utsikt från Bödelsbacken över Riddarholmen och Staden med Storkyrkan och Tyska kyrkan. Oljemålning av Johan Säfvenbom, 1771.

» 173. Jakobs kyrka. Kopparstick av Fredrik Akrelius, efter teckning av densamme, 1771.

» 174. Johannes kyrka i Stockholm. Kopparstick av Fr. Akrelius efter teckning av densamme, 1771.

» 175. Johannes kyrka i Stockholm. Teckning av Elias Martin.

» 176. »Kejserl. Ryska Decorationen på Kongl. Riddarholmstorget, wid Gustaf den III:s Kröning, 1772». Kopparstick av Olof Årre, 1772.

» 177. Utsikt från Brunnsbacken över Saltsjön. Oljemålning av Johan Säfvenbom, 1773.

» 178. »Hennes Kongl. Höghet Hertiginnans af Södermanland Intåg til Stockholm. Den 7. Julii 1774». Teckning av Fredrik Adolf von Numers, 1774.

» 179. Slottet och Helgeandsholmen från Blasieholmen. Oljemålning av Johan Säfvenbom, 1776.

» 180. Utsikt från Fersenska terrassen över Skeppsholmen, Södermalm och Staden. Oljemålning av Johan Säfvenbom, 1777.

» 181. »Utsigt öfver en del af Stockholm ifrån Sabbathsberg». Tuschteckning av E. W. Weste, 1779.

» 182. Utsikt från Kastellholmen över Staden. Oljemålning av Johan Säfvenbom, 1780.

» 183. Lejonbacken och Norrström. Ofullbordad teckning av Johan Snack.

» 184. Stockholms Rådhus. Kopparstick av Johan Snack, 1782.

» 185. »Stockholms Beurse». Kopparstick av Johan Snack, 1782.

» 186. Kongl. Opera Huset i Stockholm. Kopparstick av Johan Snack, 1782.

» 187. »Utsigt af Riddarehus Torget i Stockholm». Kopparstick av Johan Snack, 1783.

» 188. Torstenssonska husets fasad åt norr. Lavering av Erik Palmstedt, 1780-talet. — Torstenssonska husets östra gavel och flygel. Lavering av Erik Palmstedt, 1780-talet.

» 189. Torstenssonska palatset vid Norrmalmstorg, nu Gustaf Adolfs torg. Osignerad teckning av Elias Martin, omkring 1782.

» 190. Utsikt från Norrmalmstorg, nuvarande Gustaf Adolfs torg, över Gamla Norrbro, Helgeandsholmen och Riddarholmen. Osignerad lavering (möjligen av Palmstedt?), 1780-talet.

» 191. Utsikt från Mynttorget över Slottet, Kongl. Stallet, Norrström och broarna däröver. Teckning av Elias Martin, 1780-talet.

» 192. Utsikt från Kungsholmen över Riddarholmen och Skinnarviksbergen. Oljemålning av Johan Säfvenbom, 1782.

» 193. Utsikt från Blekholmen över trakten mellan Karlberg och Observatoriet. Oljemålning av Johan Säfvenbom, 1783.

» 194. Utsikt från Blekholmen mellan Observatoriet och Kungsholmsbrogatan. Oljemålning av Johan Säfvenbom, 1784.

» 195. Utsikt från Kornhamnstorg över Mariatrakten. Oljemålning av Johan Säfvenbom, 1784, fullbordad av Elias Martin, 1785.

» 196. Utsikt över Stockholm från Gröndalsbergen. Blyertsteckning av Johan Säfvenbom, 1780-talet.

» 197—199. Detaljbilder av Johan Säfvenboms teckning över Stockholm från Gröndalsbergen, bild 194.

» 200. »Utsigt af Stockholms Stad och Södermalm åt Saltsjösidan». Kopparstick av Johan Snack, 1783.

» 201. »Utsigt af Stockholm». Tuschlavering av Johan Snack, slutet av 1780-talet.

» 202. »Utsigt öfver Blasieholmen». Tuschlavering av Johan Snack, slutet av 1780-talet.

» 203. »Utsigt af Stockholms Slott», från nordost. Kopparstick av Johan Snack.

» 204. »Utsigt af Stockholms Slott åt östra sidann». Kopparstick av Johan Snack.

» 205. »Utsigt af Stockholms Slott ifrån Slagtarebron». Miniatyrakvarell av Joh. P. Cumelin, 1785.

» 206. »Utsigt ifrån S. Jacob och Blasieholmen». Miniatyrakvarell av Joh. P. Cumelin, 1785.

» 207. Utsikt av Stockholm. Kopparstick »N:r 1 från Martins Schola», 1790-talet.

Bild 208. »Vuë de Stockholm du côté de Mälarn prise de Kungsholmen». Miniatyrakvarell av Mårten R. Heland, 1787.

» 209. »Utsigt af Stockholm». Kopparstick »N:r 2 från Martins Schola», 1790-talet.

» 210. Utsikt över Slottsbacken. Akvarellminiatyr av Mårten R. Heland, 1780-talet.

» 211. Utsikt över Norrström, Norrmalmstorg och Helgeandsholmen från Riddarholmen. Akvarell av Elias Martin, 1780-talet.

» 212. Festtåget 1789, med de erövrade ryska troféerna, vid Storkyrkan. Oljemålning av Per Hilleström d. ä.

» 213. Utsikt över Norrström, Norrmalmstorg och Helgeandsholmen. Miniatyrakvarell av Mårten R. Heland, 1787.

» 214. Utsikt över Lejonbacken, Slaktarhusbron och Norrström. Akvarell av Elias Martin, 1780-talet.

» 215. »Utsigt af Stockholm ifrån kongl. Lasarättet». Konturetsning »N:r 4 från Martins Schola», 1790-talet.

» 216. Utsikt från trakten av Kongl. Vedgården över Strömmen och nedre Norrmalm. Oljemålning av okänd konstnär, 1790-talets förra del.

» 217. Yttre borggården till Kungl. Slottet samt Högvakten. Miniatyrakvarell av Mårten R. Heland (1787).

» 218. »Wue af Stockholm, Slottet och Blasieholmen från Arsenalen. År 1784». Akvatintagravyr av Elias Martin, 1784.

» 219. »Vuë d'une partie du port prise de la porte de l'opera, d'aprés nature par M. R. Heland». Miniatyrakvarell (1787).

» 220. Utsikt över staden från Skeppsholmen. Färglagd lavyr av Elias Martin, 1780-talet.

» 221. »Vue de Stockholm du coté du port prise de la nouvelle Boucherie par M. R. Heland 1787». Miniatyrakvarell av Mårten R. Heland.

» 222. »Vue de Stockholm prise à l'entrée du Parc». Akvatintetsning av Johan Fredrik Martin, 1790-talet.

» 223. »Vue de la grande Place et de la Bourse desinée d'après nature par Heland». Miniatyrakvarell av Mårten R. Heland (1787).

» 224. Utsikt från hamnbryggan å Blasieholmen vid Nya Slaktarhuset över Strömmen och Staden. Färglagd konturetsning av Johan Fredrik Martin, 1790-talet.

» 225. »Utsigt af Norrmalms Torg, Gustaf Adolphs Statue, Kongl. Slottet, H. K. H:s Prinsessans Palais samt Opera Huset». Färglagd konturetsning av Johan Fredrik Martin, 1790-talet.

» 226. Utsikt över Stockholm från Skeppsholmsbryggan. Originalteckning av Elias Martin, 1790-talet.

» 227. »Wue af Stockholm från Skeppsholms Bron». Konturetsning av Elias Martin, 1790-talet.

» 228. »Utsigt af Stockholm Midsommar afton wid Munkbron». Färglagd konturetsning av Elias Martin, 1700-talets slut.

» 229. »Utsigt af Stockholm ifrån Rörstrands-vägen». Akvarell av Elias Martin, 1780-talet.

» 230. Stockholm från Djurgården. Originalteckning av Elias Martin, 1790-talet.

» 231. »Utsigt af Stockholm från Kastellholmen». Färglagd konturetsning av Johan Fredrik Martin. Slutet av 1700-talet.

» 232. »Stockholm sedt ifrån Långholmen vid Mälare-sidan». Färglagd konturetsning av Johan Fredrik Martin. Slutet av 1700-talet.

» 233. »Utsigt mot Stockholm från Spinnhusbron». Akvarell av Elias Martin, 1780-talet.

» 234. Bellevue sett från öster. Färglagd konturetsning av Johan Fredrik Martin. Slutet av 1700-talet.

» 235. Bellevue sett ifrån nordväst. Konturetsning av Johan Fredrik Martin. Slutet av 1790-talet.

» 236. Utsikt över staden och Observatoriehöjden. Akvarell av Elias Martin, 1780-talet.

» 237. Observatoriet i Stockholm. Osignerat kopparstick, 1784.

» 238. »Observatorium från Tulportsgatan». Lavering av Elias Martin, 1780-talet.

» 239. Utsikt över Skeppsbron. Färglagd teckning av Johan Petter Cumelin. Slutet av 1700-talet.

» 240. »Vue af Skeppsbron och Chattarina Kiörka». Konturetsning av Elias Martin, 1785.

» 241. »Ränt mästare huset och ett nyt Skep». Konturetsning av Elias Martin, 1787.

» 242. Utsikt över Blå Slussen och trakten däromkring. Färglagd teckning av Johan Petter Cumelin. Slutet av 1700-talet.

» 243. »Utsigt af Söders Sluts åt Saltsiö Sidan». Färglagd akvatintetsning »N:r 7 från Martins Scola», 1790-talet.

» 244. Röda Slussen från Mälarsidan. Akvarellerad teckning av Elias Martin, 1790-talet.

Bild 245. »Röda Slussen, aftagit efter naturen». Laverad tuschteckning av Erik Palmstedt, 1780-talet.

» 246. Järngraven. Lavering av Elias Martin, 1790-talet.

» 247. Stockholm sett ifrån Mosebacke. Färglagd konturetsning av Johan Fredrik Martin. Slutet av 1700-talet.

» 248—249. Detaljbilder av Martins gravyr Stockholm från Mosebacke, bild 247.

» 250. »Utsigt av Ballastplatsen och Ruthens trappor». Originalteckning av Johan Fredrik Martin, 1790-talet.

» 251. Utsikt över Danviken. Lavering av Elias Martin, 1780-talet.

» 252. Utsikt över Danviken. Färglagd lavering av Elias Martin, 1780-talet.

» 253. Utsikt över Stockholm från Danviksbergen. Konturetsning av Johan Fredrik Martin, 1790-talet.

» 254. Södra Varvet. Ofullbordad lavering av okänd konstnär. Slutet av 1700-talet.

» 255. »Danviken». Lavering av Elias Martin, 1700-talets slut.

» 256. »Göth eller Skansbacken, med Tulln». Lavering av Elias Martin, 1700-talets slut.

» 257. »Utsigt af Mälaren och Skinnarviks Bergen ifrån Söderqvarn». Akvatintetsning av Elias Martin, 1790-talet.

» 258. Utsikt över Södermalm åt Mälaresidan. Teckning av Elias Martin, 1790-talet.

» 259. »Utsigt af Bergsund år 1796». Osignerad akvarell.

» 260. Utsikt över Ladugårdslandet från Djurgården. Lavering med sparsam färg av Elias Martin.

» 261. Utsikt från Riddarholmen över Norrström och kringliggande trakter. Osignerad akvarell, troligen av J. P. Cumelin. Slutet av 1700-talet.

» 262. Riddarhustorget med schavotten, varå Joh. Jak. Anckarström blev hudstruken 1792. Osignerad akvarell, möjligen av Karl Johan Hjelm?

» 263. Slottsbacken med Storkyrkan och västra delen av Slottets södra fasad. Akvarell av Karl Johan Hjelm, 1794.

» 264. Slottsbacken med östra delen av Slottets södra fasad samt utsikt över Strömmen. Akvarell av Karl Johan Hjelm, 1794.

» 265. »Utsigt af Stockholm, tagen ifrån Norrbro; Året då Myntet refs». Konturetsning. »N:r 6 från Martins Scola», 1790.

» 266. Utsikt över Gamla Norrbro, Strömmen, Kongl. Stallet och Myntorget. Teckning av Elias Martin, 1790-talet.

» 267. »Vuë de l'Hôtel de la Monnoi et le Pont du Nord». Utsikt över Mynttorget och Gamla Norrbro. Akvarell av Mårten R. Heland, 1790-talet.

» 268. Utsikt över Norrström ifrån Fersenska terrassen. Akvarellteckning av Jean Louis Desprez, 1790-talet.

» 269—270. Detaljer av Desprez' bild över Norrström, bild 268.

» 271. Utsikt över staden från Klara sjö. Ofullbordad teckning av Elias Martin. Slutet av 1700-talet.

» 272. Utsikt över Staden från Skeppsholmsbron. Oljemålning av Elias Martin, 1780-talet.

» 273. Utsikt över Staden från Katarinasidan. Färglagd konturetsning av Elias Martin. Slutet av 1700-talet.

» 274. »Utsikt af Stockholms Stad från Sabatzberg». Akvatintetsning av Johan Caton (?), 1799.

» 275. Haga. Akvarell av Johan Petter Cumelin. Slutet av 1700-talet.

» 276. Ulvsunda. Akvarell av J. G. Meÿer.

» 277. Utsikt av Karlbergs slott sett från Kungsholmen. Färglagd konturetsning av Johan Fredrik Martin, 1700-talets slut.

» 278. Utsikt över Norrströms södra gren med Slottet, Kungl. Stallet, Mynttorget och Riddarholmskyrkan. Oljemålning, signerad V/B (?) omkring 1798.

» 279. »Vue af Slotsbacken i Stockholm, 1801». Akvatintetsning av Mårten Rudolf Heland.

» 280. Utsikt över Arsenalsgatan mot Jakobstorg från 1790-talets slut. Oljemålning av okänd konstnär.

» 281. »Vue af Kungsträgården i Stockholm, 1801». Akvatintetsning av Mårten Rudolf Heland.

» 282. »Norr-Malms-Torg i Stockholm». Akvarell av G. Nyblæus, 1800.

» 283. Riddarhuset och Riddarholmen från Nya Kungsholmsbron. Oljemålning, tillskriven Per Hilleström. Omkring 1800.

» 284. Utsikt från Gamla Kungsholmsbron. Början av 1800-talet. Oljemålning av okänd konstnär.

» 285. Utsikt av Stockholms Stad. Kopparstick av Johan Fredrik Martin, efter teckning av densamme, 1801.

» 286. »Utsigt öfver Kungsholmen ifrån Östra sidan». Akvarell »af Carl Petter Hilleström, år 1808».

IV. KARL JOHANS-TIDEN 1810—1844 SAMT TIDEN INTILL 1872

Bild 287. Utsikt över staden från Djurgårdslandet. Oljemålning av Louis Belanger, 1812.

» 288. »Kumlanders Wärdshus vid Blåporten. Tecknadt efter naturen af Axel Fredrik Cederholm, 1811».

» 289. »Klingbergs Nya Wärdshus vid Blåporten. Tecknadt efter naturen af Axel Fredrik Cederholm 1811».

» 290. »Utsigt af Stockholm tagen från Kongl. Djurgården». Litografi av Fredrik Verner, 1825.

» 291. »Utsigt af Stockholm med Kongl. Slottet, en del af Staden och Norrmalm, tagen från Skeppsholmen». Litografi av Fredrik Verner, 1822.

» 292. »Clara Kyrka och Kyrkogård i Stockholm». Teckning av Axel Fredrik Cederholm, 1817.

» 293. Riddarholmen från sydväst. Oljemålning av okänd konstnär. Början av 1800-talet.

» 294. Utsikt av Karlbergs slott sett från Kungsholmen. Akvatintetsning av Johan Fredrik Martin. Början av 1800-talet.

» 295. »Vue orientale de Stockholm prise hors du port». Färglagd konturetsning av C. G. Hammer, 1800-talets början.

» 296. Utsikt från Strömgatan över Strömmen och Staden. Oljemålning av J. Cederholm, 1824.

» 297. Dramatiska teatern »Makalös», sedd från Karl XIII:s torg. Oljemålning av Anders Wilhelm Thun, 1820-talets början.

» 298. »Kongl. Dramatiska Theaterns Brand, natten emellan den 24 och 25 November År 1825». Färglitografi av Karl Axel Adam v. Scheele, efter teckning av Karl Samuel Graffman.

» 299. Stortorget. Färglagd konturetsning av Karl Gustaf Eckstein. 1800-talets början.

» 300. Gustaf Adolfs torg. Osignerat träsnitt från 1830.

» 301. Riddarhustorget. Färglagd konturetsning av Karl Gustaf Eckstein. 1800-talets början.

» 302. Övre Munkbron och Riddarhuset. Osignerat träsnitt, 1830.

» 303. »L'ódeur ne me Contente pas, il faut que j'en goûte — Packar Torget». Osignerad akvarell, 1800-talets början.

» 304. »Ruinerne efter Eldsvådan vid Blasieholmen den 12 Junii 1822, tecknade efter Naturen af Axel Fredrik Cederholm den 14:de Junii».

» 305. Utsikt över Riddarholmen och Riddarhustorget ifrån nedre Munkbron. Färglagd teckning av Gustaf Söderberg, 1830.

» 306. Utsikt över staden från Fersenska terrassen. Akvarell av Gustaf Söderberg. 1840-talet.

» 307. Utsikt från Strömgatan över Strömmen och Riddarholmen. Oljemålning av Karl Stefan Bennet, 1830-talet.

» 308. »Utsigt af Riddarehus Torget i Stockholm». Osignerat kopparstick. Början av 1800-talet.

» 309. Utsikt från Valdemarsudde med kvarnen. Teckning av Karl Johan Fahlcrantz, 1800-talets förra hälft.

» 310. Valdemarsudde med kvarnen. Teckning av Karl Johan Fahlcrantz, 1800-talets förra hälft.

» 311. Utsikt av Stockholms Ström och Södra landet. Teckning av Karl Johan Fahlcrantz, 1830-talet.

» 312. Utsikt över Stockholm från Sabbatsbergstrakten. Litografi av Le Moine, 1800-talets förra hälft.

» 313. »Vüe af Stockholm ifrån Sabbatsberg». Blyertsteckning av Karl Stefan Bennet, 1840-talet.

» 314. Stockholm från Kungsholmen omkring 1830. Oljemålning av Thomas Fearnley.

» 315. Utsikt över Riddarholmskanalen och Riddarholmen. Oljemålning av Gustaf Wilhelm Palm, 1830-talet.

» 316. Stockholms Slott från nordost. Tuschlavyr av Karl Stefan Bennet, 1840-talet.

» 317. Slottet och Strömparterren. Tuschlavyr av Karl Stefan Bennet.

» 318. Utsikt från Högvakten vid Slottet. Oljemålning av Gustaf Söderberg, 1830-talet.

» 319. Utsikt över Norrbro och trakten kring Gustaf Adolfs torg. Teckning av Karl Stefan Bennet, 1840-talet.

» 320. Utsikt över Skeppsholmen. Teckning av Karl Stefan Bennet, omkring 1840.

» 321. »Skeppsholmen». Osignerad litografi, omkring 1840.

» 322. Utsikt över Stockholm ifrån Djurgården. Akvarell av Georg Albert Müller, 1800-talets mitt.

Bild 323. Riddarholmen och staden från väster. Osignerat stålstick, 1800-talets mitt.

» 324. »Stockholm tagen från Kastellholmen». Litografi av Johan Henrik Strömer, 1843.

» 325. Utsikt över Stockholm från Mosebacke. Akvarell av Axel Leopold Cantzler, 1843.

» 326. »Riddarholmen ifrån södra bergen». Akvarell av Karl Stefan Bennet, 1840-talet.

» 327. »Riddarholmskyrkan och Geijerska huset». Teckning av Karl Stefan Bennet, 1840-talet.

» 328. Utsikt över staden från Jakobs kyrktorn. Teckning och tonlitografi av J. P. Meyer, 1800-talets mitt.

» 329. Utsikt från Jakobs kyrktorn. Teckning av Karl Stefan Bennet, 1845.

» 330. Utsikt från Skeppsholmen. Litografi efter teckning av Ferdinand Tollin, 1840-talet.

» 331. Utsikt över Strömmen och Skeppsholmen. Tonlitografi av O. Cardon efter målning av Markus Larsson 1850 (?).

» 332. Utsikt över Stockholm från Lilla Essingen. Oljemålning, signerad C. H. (?) Omkring 1800-talets mitt.

» 333. Utsikt över Stockholm från Långholmen. Oljemålning av C. F. Sörensen, 1840-talet (1843?).

» 334. Rosendal. Litografi av Karl Johan Billmark, 1834. Ur »Stockholms pittoreska omgivningar», 1834.

» 335. Barnängen. Litografi av Johan Henrik Strömer, 1843.

» 336. Hötorget mot norr. Oljemålning av Elis Chiewitz, omkring 1835.

» 337. Ett bondkvarter i närheten av Hötorget. Träsnitt efter teckning av Robert Haglund, 1875.

» 338. Drottninggatan. Litografi av Ferdinand Tollin, 1840-talet.

» 339. »Karl XIII:s torg, Jacobs och Catharina kyrkor, samt Kongl. Slottet. Utsigten tagen från Arsenalen». Teckning av Ferdinand Tollin, 1840-talets början.

» 340. Rotundan i Humlegården. Osignerad akvatintetsning, 1826.

» 341. Teatern i Humlegården. Oljemålning av Gustaf Erik Vesterling, 1850-talet.

» 342. Lövmarknaden vid Munkbron. Litografi av C. Brouhn, 1841.

» 343. Utsikt över Riddarholmskanalen och Riddarhustorget. Litografi av Johan Cardon från 1800-talets mitt.

» 344. »Riddarhustorget i Stockholm och dess omgivning». Litografi av Oscar Cardon, efter teckning av Ferdinand Tollin, 1841.

» 345. Strömparterren. Litografi efter teckning av Fritz von Dardel, 1841.

» 346. »Utsigt af Norrbro och Gustaf Adolfs torg i Stockholm». Litografi av Johan Henrik Strömer efter teckning av F. Tollin, 1840-talet.

» 347. Utsikt över Slottet och Norrbro med bazarbyggnaden. Färglitografi av Karl Johan Billmark. Slutet av 1860-talet.

» 348. Utsikt ifrån Gamla Norrbrogatan. Färglitografi av Karl Johan Billmark. Slutet av 1860-talet.

» 349. Utsikt över Skeppsbron. Färglitografi av Karl Johan Billmark. Slutet av 1860-talet.

» 350. »Blå Slussen i Stockholm», före ombyggnaden 1850. Tonlitografi av Karl Johan Billmark.

» 351. Utsikt över Stockholm från Mosebacke. Litografi av Wilhelm Birckmann efter teckning av densamme. Mitten av 1800-talet.

» 352. »Riddarholmskyrkan. Utsigten från Myntgatan». Teckning av Ferdinand Tollin, 1840-talet.

» 353. »Utsigt av Kungsholms kyrka». — »Målad av S. A. Westin 1851 och kopierad av Aug. Joh. Sven Hammarström 1866». Akvarell.

» 354. »Vue af Kungsholmen ifrån östra sidan». Teckning av Karl Stefan Bennet, 1840-talets mitt.

» 355. »Utsigt Från Kungsholms Fattighus». Osignerad akvarell, möjligen av Joh. Sven Hammarström?

» 356. »Riddarholmsfjärden, Riddarholmen, Södermalm och en del af Staden, utsigten tagen från Kongl. Lazarettet å Kungsholmen». Teckning av Ferdinand Tollin, 1840-talet.

» 357. Utsikt över Drottninggatan mot söder. Litografi, 1800-talets mitt.

» 358. Kornhamnstorg och -hamn. Stålgravyr, efter teckning av F. Tollin, 1853.

Bild 359. »Stockholm från Skinnarviken ofvanför Ludvigsberg». Akvarellerad teckning av Karl Johan Billmark, 1864.

» 360. Utsikt över Nybroviken och Strandvägen. Oljemålning av Pehr Wilhelm Cedergren, 1800-talets mitt.

» 361. Utsikt över Sabbatsberg från sydost. Oljemålning av okänd konstnär. Omkring 1800-talets mitt.

» 362. Utsikt över Stockholm från Saltsjön. Oljemålning av C. A. Rothstein, 1865.

» 363. Utsikt över Stockholm från Essingen. Oljemålning av C. A. Rothstein, 1864.

» 364. Benikebrinken och Österlånggatan. Akvarell av Gustaf Wilhelm Palm, 1864.

Bild 365. »Carl Johans Torg». Tonlitografi av Karl Johan Billmark, 1800-talets mitt.

» 366. Strömsborg och Riddarholmskanalen. Färglitografi, 1860-talet.

» 367—368. »Panorama öfver Stockholm ifrån Mosebacke». Fotografi av Johannes Jæger, 1860-talet.

» 369—370. »Rundmålning af Stockholm». Färglitografi av Alexander Nay, efter teckning av Otto August Mankell, 1860-talet.

» 371. Utsikt från Skeppsholmen över Blasieholmen och Kungsträdgården. Fotografi av Bengt Orling, 1866.

» 372. Utsikt över Strömgatan och Blasieholmen. Fotografi, 1880-talet.

V. ADERTONHUNDRATALETS SLUT OCH VÅR EGEN TID

1872—1923

Bild 373. Utsikt över Klaraviken från Kungsholmen. Oljemålning av Reinhold Norstedt, 1882.

» 374. Utsikt över Klaraviken från Kungsholmen. Oljemålning av Erik W. Tryggelin, 1923.

» 375. Utsikt över Stockholm ifrån Kungsholmen. Akvarellerad fotografi av Karl Gustaf Wilhelm Carleman, 1870—80-talet.

» 376. Centralbangården. Träsnitt, 1870-talet.

» 377. Riddarholmen från Tegelbacken. Fotografi, 1870.

» 378. Vasabron och Riddarholmen. Fotografi, 1880-talet.

» 379. »Elevatorn till Mosebacke». Fotografi av Johannes Jæger, 1880-talet.

» 380. Storkyrkobrinken. Fotografi av Johannes Jæger, 1880-talet.

» 381. »Vasabron och Strömsborg». Fotografi av Axel Lindahl, 1880-talet.

» 382. »Kungl. Slottet från Hotel Rydberg». Fotografi av Axel Lindahl, 1880-talet.

» 383. »Gustaf Adolfs Torg och Norrbro från Lejonbacken». Fotografi av A. Sjöberg, 1880-talet.

» 384. Slottsbacken med Obelisken. Fotografi, 1890-talet.

» 385. Gustaf Adolfs Torg med Gustaf II Adolfs staty och Hotel Rydberg. Fotografi av Johannes Jæger, 1880-talet.

» 386. Helgeandsholmen. Fotografi av Alfred Dahlöf, 1880-talet.

» 387. Helgeandsholmen. Oljemålning av Reinhold Norstedt, 1880-talet.

» 388. Strandvägen från södra mynningen av Skeppargatan. Fotografi, 1897.

» 389. Nybroviken. Fotografi, 1896.

» 390. Stureplan mot söder. Fotografi, 1896.

» 391. »Landbyska verket» vid Humlegårdsgatan. Fotografi, 1893.

» 392. Strömgatan med Bondeska palatset. Fotografi, 1898.

» 393. »Kongl. Akademien för de fria konsterna». Fotografi av Johannes Jæger, 1880-talet.

Bild 394. Brunkebergsåsen vid Odengatan. Fotografi, 1890-talet.

» 395. Engelbrektsgatan n:r 21. Fotografi, 1900.

» 396—397. Panorama av trakten kring Eriksberg. Fotografi, 1910.

» 398. Gamla Dramatiska teatern. Fotografi, 1908.

» 399. Barclayska huset vid Kungsträdgårdsgatan. Fotografi, 1915.

» 400. Hôtel Rydberg med »Annexet». Fotografi, 1900-talets början.

» 401. Gamla Tekniska högskolan och Bergsskolan. Fotografi, 1923.

» 402. »Vinterafton vid Roslagstull». Oljemålning av Karl Nordström, 1890-talet.

» 403. »Marskväll». Oljemålning av Nils Kreuger, 1900.

» 404. »Midsommardag». Oljemålning av Nils Kreuger, 1905.

» 405. Sturegatan. Oljemålning av Axel Erdmann, 1900-talets början.

» 406. Stockholms slott. Oljemålning av prins Eugen, 1899.

» 407. »Det dagas». Oljemålning av prins Eugen, 1904.

» 408. Gustaf Adolfs torg, Norrbro och Slottet. Fotografi, 1923.

» 409. Norrbro och Gustaf Adolfs torg från Lejonbacken. Fotografi, 1923.

» 410. Nordiska Museet i Stockholm. Fotografi, 1923.

» 411. Dramatiska Teatern. Fotografi, 1908.

» 412. Stadion sett från hörnet av Sturegatan och Valhallavägen. Fotografi, 1923.

» 413. Tekniska högskolan. Fotografi, 1923.

» 414. Stockholms Rådhus. Fotografi, 1923.

» 415. Engelbrektskyrkan. Fotografi, 1923.

» 416. Kungsgatan från Stureplan. Fotografi, 1923.

» 417. Kungsgatan med norra Kungstornet. Fotografi, 1923.

» 418. Högalidskyrkan å Södermalm. Fotografi, 1923.

» 419. Utsikt över Staden och Klaraviken från Kungsbroplan n:r 2. Fotografi, 1923.

» 420. Stadshuset sett från Riddarholmen. Fotografi, 1923.

RÄTTELSER

Plansch 2, 2 rad uppifrån står: pittoreskt — läs: pittoresk.
Bild 5, 4 rad nedifrån står: åt vänster — läs: åt väster.
» 223, 1 » » » 1856 — läs: 1857.
» 261, i underskriften står: akvarell — läs: akvarellerad konturetsning.
» 333, 344 och 345 står i texten: vävslup — läs: vevslup.

Enär det ännu är långt ifrån utrett, i vilken mån de båda bröderna Elias och Johan Fredrik Martin var för sig utfört de många dem tillskrivna stockholmsbilderna, har angivandet av konstnär gjorts med reservation för att en slutgiltig undersökning kan komma till andra resultat än de här meddelade.

STOCKHOLMS BILDER

FRÅN FEM ÅRHUNDRADEN

1523—1923

STOCKHOLM

A.-B. GUNNAR TISELLS TEKNISKA FÖRLAG

UPPSALA 1922. ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-A.-B. 229116

Detalj av gravyr av W. Swidde, 1691. Ur Dahlbergs Svecia.

ALLT SEDAN MIDSOMMARAFTONEN ÅR 1523, DEN MÄRKLIGA dag då Gustaf Vasa, nyss bliven Sveriges konung, gjorde sitt högtidliga intåg i Stockholm, har vår huvudstad aldrig varit i fiendehand utan sålunda under fyra århundraden fått genomleva en fredlig utveckling. Förvisso är minnet av den dagen värt att högtidlighållas.

En omedelbart förståelig bild av den utveckling Stockholm under dessa fyra hundra år genomgått skänka de avbildningar av staden eller delar av densamma, som skapats och bevarats från olika tider. Men för att dessa avbildningar skola kunna skänka en sammanhängande föreställning om stadens utveckling, måste de också kunna beskådas och studeras i följd.

Det är med detta för ögonen som föreliggande verk planlagts och utgivits. »Stockholmsbilder från fem århundraden 1523—1923» avser att i kronologisk följd återgiva ett antal avbildningar av Stockholm. Avsikten har icke varit att söka uppnå en bibliografisk fullständighet, än mindre att återgiva sällsynta bilder från Stockholm, utan i stället att sammanföra de för olika tidevarv mest karaktäristiska Stockholmsbilderna, såsom t. ex. den märkliga s. k. vädersolstavlan från 1535, de intressanta Hogenbergska kopparsticken från 1500-talets slut, de stora monumentalbilderna från 1600-talets mitt och senare del, de vackra Säfvenbomska, Martinska och andra bilder från 1700-talet, ett urval av det rika bildmaterialet från 1800-talet samt till sist en del fotografier från det nutida Stockholm. Genom att varje bild förses med förklarande text utgör den ett litet bidrag för sig till kunskapen om stadens eller den återgivna stadsdelens historia.

Stockholmsbilderna uppdelas i 5 avdelningar: Vasatiden (1523—1654), Karolinska tiden (1654—1718), Frihetstiden och den Gustavianska tiden (1718—1809), Karl Johanstiden (1810—1844), 1800-talets senare hälft och vår egen tid (1844—1923). Till varje sådan avdelning författas en kortfattad inledningstext, avsedd att bindas först i boken och utgörande en sammanhängande översikt av vår huvudstads utveckling.

Arbetet utgives av A.-B. Gunnar Tisells Tekniska Förlag i samarbete med Samfundet S:t Erik och under redaktion av ett utskott bestående av undertecknad och docenten Ragnar Josephson, som representanter för Samfundet S:t Erik, arkivarien Gunnar Bolin och konstnären Arthur Sjögren. Textbidragen komma att skrivas av arkivarien Gunnar Bolin, aktuarien Erik Vennberg, andre arkivarien i Riksarkivet Ivar Simonsson, konstnären Arthur Sjögren och docenten Ragnar Josephson.

GUSTAF UPMARK

Nordiska Museets styresman, sekreterare i Samfundet S:t Erik.

INBJUDAN

TILL SUBSKRIPTION

UNDER HÄNVISNING TILL FÖRESTÅENDE REDOGÖRELSE över bokarbetet »Stockholmsbilder från fem århundraden» inbjuda vi härmed till subskription å detsamma. Verket utgives i minst 12 st. 32-sidiga häften i samma format som detta prospekt. Första häftet beräknas utkomma till julen 1922, varpå följer ett häfte ungefär var fjortonde dag, så att det hela föreligger färdigt till Midsommar 1923, 400-årsdagen av Gustaf Vasas intåg i Stockholm.

Av verkets c:a 400 sidor beräknas 48 sidor utgöra inledande text och c:a 350 sidor illustrationer. Av de senare komma det stora flertalet att framställas i boktryck i en färg, medan vissa bilder, som äro därför särskilt lämpade, reproduceras i flerfärgstryck. Till samtliga bilder lämnas förklarande text i mycket koncentrerad form, såsom framgår av i prospektet intagna provbilder. Såväl text som illustrationer komma att tryckas på papper av högsta kvalitet, tillverkat speciellt för detta ändamål.

Subskriptionen av verket kan göras häftesvis eller komplett, i senare fallet även bundet. För häftesvis levererade exemplar kommer förlaget sedan alla häften utkommit och verkets omfattning sålunda fastställts, att tillhandahålla pärmar till självkostnadspris.

Subskriptionspriset är 6 kr. pr häfte för 12 häften. Eventuellt överstigande antal häften erhålla subskribenterna gratis. För verket levererat komplett i starkt klotband är subskriptionspriset kr. 80: —. Inom Stockholm levereras verket, såväl häftesvis som komplett, direkt till subskribenter genom bud, varvid likvid erlägges kontant, där ej annorlunda överenskommits. Till landsorten expedieras häftena mot postförskott.

I betraktande av det forskningsarbete, utfört av ett antal av våra främsta Stockholmskännare, vilket ligger till grund för det stort lagda verket, samt den omvårdnad, varmed det utgives, torde man utan överdrift kunna påstå, att »Stockholmsbilder från fem århundraden» blir ett standardverk av sådan omfattning och karaktär att ingen europeisk huvudstad lärer kunna uppvisa ett motstycke därtill, ett verk kärkommet för varje svensk, som är stolt över sin sköna huvudstad.

För subskription torde benäget användas bifogade svarskort.

A.-B. GUNNAR TISELLS TEKNISKA FÖRLAG

Provbild. — Kristian II:s intåg i Stockholm den 7 sept. 1520. Kopparstick, efter äldre träsnitt, av Dionysius Padt-Brugge 1676.

Övre bilden en starkt schematiserad framställning av staden i fågelperspektiv. Stadsbildens detaljer äro efter tidens sed topografiskt mindre noggranna. Mitt i staden synes den starkt förstorade Storkyrkan (S:t Nicolaus), vars numera igenmurade södra port utvidgats för att markera Kristians kröningsceremoni därstädes. Längre ut åt Mälaresidan synes den pålkransomslutna Gråmunkeholmen (Riddarholmen) med kyrkan och gråmunkeklostret inom en mur. Ur strömmen reser sig det med befästningarna förenade slottet, ännu ej prytt med de karaktäristiska »tre kronor», som sedan gåvo det sitt namn. På Helgeandsholmen står yttre Norreports torn och vid brons fäste på Stadsholmen det fyrkantiga inre porttornet; på Helgeandsholmen ligger även den gamla strömkvarnen med sitt stora vattenhjul. Vid nuvarande slussen synes Söderports båda torn, det yttre sönderskjutet efter belägringen. På Norrmalm ligger S:ta Klara kloster i en skogsdunge nedanför Sand- eller Brantberget (Brunkeberg), där Kristian hade en del av sitt läger. På Södermalm ligger S:ta Maria Magdalena kapell, även det muromgjördlat. Runt staden pålkransar med bomöppningar för fartygen. Om bildens innehåll i övrigt hänvisas till textdelen.

Provbild. — Stockholm sett från öster. Kopparstick av Wolffgang Hartmann 1650.

Utsikten från en tänkt punkt över Skepps- och Kastellholmarna. Längst bort i fonden skymtar Munkelägret (Kungsholmen), Norrmalm med Brunkeberg och vårdtornet, väderkvarnar och bakom slottet S:ta Klara kyrka. Över staden uppstiga kyrkorna »S:t Niclas», Tyska kyrkan och Riddarholmskyrkan samt till höger det nu ombyggda Slottet med sitt höga centraltorn »Tre kronor». Söder om slottet synes Bollhusets, senare teater, stora tak. Å Skeppsbron synes under Tyska kyrkan ett gavelhus, en tid Johan Banérs, med vapnet »Tre kronor» på gaveln — det är skylten på värdshuset med detta namn. Å Norrmalm synes Malmtorget, Gustaf Adolfstorg, med Torstenssonska huset, nu Arvfurstens Palats, och S:t Jakobs kyrka samt längre ned vid stranden De la Gardieska palatset »Makalös». Mellan sistnämnda palats och gamla Amiralitetshuset invid flyter Näckeström. Södermalm eller »Söderstaden» synes här obebyggd nedanför Södra Malmtorget; vid hörnet av Hornsgatan och torget det Marschalckska huset. Nedtill åt hamnen ses de »Ryska bodarne», där Södra Stadshuset något senare uppfördes å övre tomtdelen. Högst upp ligger S:ta Maria Magdalena kyrka. Södertorn står ännu kvar vid södra sidan av den år 1642 nybyggda slussen. Längst i förgrunden Kastell- och Skeppsholmarna; å den sistnämnda ses Johan III:s »Lustehus», då nya Amiralitetshuset, numera kasern. Mellan nya Skeppsholmen, även kallad Amiralitetsholmen (förut Vangsön) och gamla Skeppsholmen, även Myntholmen och Kyrkholmen, numera Blasieholmen, går en träbro med vindbrygga.

Provbild. — Utsikt över Stockholms ström. Gravyr av Johan Snack 1783.

Snacks stora bild över Strömmen i månsken är sedd från norra stranden nedanför nuvarande Karl XII:s torg, som då ännu saknade strandskoning. I förgrunden ligga båtar som lastas med tunnor och annat gods. Ute på Strömmen större fartyg och ett örlogsskepp med vimplar och flaggor; slupar sköta förtöjningen. Vid stenkajen nedanför Slottet och »lastagien», Skeppsbron, andra fartyg av olika slag. Nedanför Logården den stora lyftkranen på den utbyggda kajplatsen, som sedan halvcirkelformigt utvidgades och där Gustaf III:s staty nu står. Husen invid kranen troligen parmmätarehuset, kokhuset, viktualie-vågen och stenhuggarebodar. Bakom Slottet skymtar Storkyrkans tornhuv, däremot saknas Tyska kyrkans höga torn, som dock bort synas. Bilden av Slottet och trakten omkring är idealiserad och uppsnyggad — Skeppsbron var nog då betydligt skräpigare med bodar och krogar m. m. ännu långt in på 1800-talet. Slottsbyggnaden var ej fullt färdig, isynnerhet såg norra delen med Lejonbacken och Norrbro 1783 ej ut som på bilden. Snack har här tydligen inlagt den Tessinska projektritningen (se Rehns gravyr efter Palmcrantz) med bl. a. kaskaderna från Lejonbacken ned i Strömmen, som aldrig blevo utförda, och Norrbros nybyggda stenvalv, vilka först tillkommo flera år senare.

Provbild. — Stockholm från Kungsholmen omkring 1830. Oljemålning av Thomas Fearnley. I enskild ägo.

Utsikt från stranden av Klaraviken, då ännu i sin gamla bredd före utfyllningen för järnvägsstationen, nedanför Serafimerlasarettet. Till höger den gamla Eldkvarnen med Sveriges, av Sam. Owen byggda, första ångmaskin; därinvid »Nya» Kungsholmsbrons västra landfäste. Å den rödmålade brons »puckel» (vindbron) synes Karl XIV Johan i sitt ekipage förspänt med ett sexspann av vita hästar samt förridare, antagligen på väg till Drottningholm. En lugn sommarmiddag med blankt speglande mälarvatten och stilla sommarljus. Slottets harmoniska horisontalfront ligger ljust och förnämt i soldiset, medan Storkyrkan, Tyska kyrkan och Riddarholmskyrkan bilda en treklang av vertikala dominanter i tavlans midt, de två sistnämnda med sina gamla, ännu ej avbrända tornspiror. Mellan Slottet och Storkyrkan reser sig Obelisken, d. s. k. »Tandpetaren». Till höger över Södermalm synes den mera avlägsna Katarinakyrkan förtona. Det täcka Strömsborg ligger ännu i orörd idyll, och nedanför nuv. Kammarrättens hus speglar sig i Riddarfjärden det gamla vackra trädet, som först i vår tid skattat åt förgängelsen. Vid kajen ligger en av Stockholms första ångbåtar. Riddarhusgården är ännu kringbyggd av den låga rad av de sedan så ruckliga byggnader, använda till materialbodar, hyrkuskverk och ridhus m. m. Helgeandsholmens måleriska husgytter ligger i omväxlande dagrar och skuggor. Vid tvättbryggan i förgrunden, med tvätterskor och vattenbärare, äro höskutor förtöjda med seglen på tork.

Provbild. — Utsikt över Arsenalsgatan mot Jakobstorg från 1770-talets slut. Oljemålning av okänd konstnär. Efter foto i Stadens arkiv. Orig. tillh. Prof. A. Levin.

Bilden visar Arsenalsgatan, Jakobstorg och Jakobs kyrka, medan ännu De la Gardieska palatset Makalös (en tid Arsenal, därav gatans namn) samt den södra muren med gallergrindarna (nu vid ingången till södra Haga) vid Kongl. Trädgården ännu funnos kvar.

Provbild. — Kornhamnstorg och hamn. Stålgravyr, efter teckning av F. Tollin. Ur Stockholm och dess omgivningar, 1853.

»Utsikt från Slussgatan och Stadens nya hus». Bilden visar Kornhamnstrakten med mynningarna av Stora och Lilla Nygatorna samt Riddarholmskyrkan med sitt efter branden 1835 nya, genombrutna gjutjärnstorn efter E. G. Göthes ritning, medan Tyska kyrkan ännu (till 1878) har kvar sin gamla vackra kopparklädda tornspira.

STOCKHOLMS BILDER

FRÅN FEM ÅRHUNDRADEN

1523—1923

Del I • Häft. 1

STOCKHOLM

A.-B. GUNNAR TISELLS TEKNISKA FÖRLAG

Pris 6 kronor

UPPSALA 1923. ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-A.-B.
23171

Göteborgs universitetsbibliotek
6000226024